

Смиљка Исаковић

УМЕТНИЧКЕ ПРАКСЕ
У КОНТЕКСТУ
КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Врњачка Бања, 2016

СМИЉКА ИСАКОВИЋ

**УМЕТНИЧКЕ ПРАКСЕ
У КОНТЕКСТУ КУЛТУРНОГ
ТУРИЗМА**

др Смиљка Исаковић, ванредни професор

Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, Универзитет у Крагујевцу

УМЕТНИЧКЕ ПРАКСЕ У КОНТЕКСТУ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА

Монографија

Издавач

Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, Универзитет у Крагујевцу

За издавача

проф. др Драго Цвијановић, декан

Уредник МНТСПС издања

др Марија Мандарић, доцент

Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, Универзитет у Крагујевцу

Рецензенти

др Драгана Гњатовић, редовни професор

Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, Универзитет у Крагујевцу

др Дејана Прњат, редовни професор

Академија уметности, Алфа универзитет у Београду

др Владимир Кривошејев, доцент

Пословни факултет у Ваљево, Универзитет Сингидунум
директор Народног музеја Ваљево

Техничка припрема

Александар Митровић,

Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, Универзитет у Крагујевцу

Тираж

300 примерака

Штампа

„Принт-промет“ д.о.о. Краљево

Copyright

© 2016 Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, Универзитет у Крагујевцу.

Издавач задржава сва права. Репродукција појединих делова или целине ове публикације није дозвољена.

ISBN 978-86-89949-18-6

<p>Одлуком Наставно-научног већа Факултета за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи Универзитета у Крагујевцу број 1702 (17.10.2016.) одобрена је штампа монографије која се користи као уџбеник у настави.</p>
--

Садржај

УВОД.....	11
1. ЦИВИЛИЗАЦИЈА, КУЛТУРА, УМЕТНОСТ	13
Туризам и култура.....	19
Значај културног туризма	23
Облици културног туризма.....	24
Конзументи културног туризма.....	25
Креативни, хоби и искуствени туризам.....	26
2. КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ СТАРОГ ВЕКА.....	29
Културни туризам раног доба	30
Верска путовања, догађаји, спорт	35
Грчко позориште - трагедија и комедија	37
3. СЕДАМ ЧУДА СТАРОГ СВЕТА	39
Артемидин храм у Ефесу (Artemision).....	40
Велике пирамиде	40
Висећи вртови из Вавилона.....	41
Колос са Родоса.....	41
Маузолеј у Халикарнасу	42
Статуа Зевса у Олимпији.....	42
Светионик у Александрији	42
Седам светских чуда: алтернативни списак.....	43
Културни туризам средњег века – верска путовања.....	45
Света земља, Јерусалим	45
Крсташки ратови.....	45
Camino de Santiago – Галиција, сусрет Келта и хришћана.....	49
Најстарији градови на свету	51

Доситејево путовање у Европу.....	53
4. НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ.....	57
Појам и класификација културних добара	57
Музичко - сценска уметност	58
Музика.....	59
Увод у историју музичке праксе	61
Епохе у историји музике	62
Праисторија	62
Праисторија	62
Стари век и даље.....	63
Србија	71
Позориште.....	72
Јапан	72
Енглеско елизабетанско позориште- Вилијам Шекспир.....	73
Француско позориште: Молијер / Лили.....	74
Опера.....	75
Балет.....	79
Фламенко и фадо.....	83
Фолклорна музика и музика света	84
Фолклорна музичка пракса - етно.....	84
Српска народна музика	88
Музика света - World Music	91
5. МАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ.....	93
Културна добра под заштитом УНЕСКО-а	94
Историја уметничких пракси.....	95
Уметничка пракса праисторије	95
Камено доба – палеолит	95
Метално доба	102
Античка уметничка пракса	104

Егејска уметничка пракса - Крит и Микена	105
Античка Грчка	107
Уметничка пракса Етрураца	108
Уметничка пракса античког Рима - S.P.Q.R.....	109
Азија и Јужна Америка	110
Европска уметничка пракса средњег века	112
Средњевековна уметничка пракса код нас	113
Ренесансна уметничка пракса.....	118
Леонардо да Винчи	119
Микеланђело Буонароти.....	120
Барокна уметничка пракса	124
Низоземско сликарство XVII века.....	124
Холандско сликарство седамнаестог века	126
Европа у седамнаестом веку.....	129
Европска уметничка пракса деветнаестог века	130
Уметничка пракса романтизма	130
Уметничка пракса импресионизма	131
Уметничке праксе двадесетог века и даље	133
Уметничке праксе у декоративном стилу – намештај	134
Уметници као намерни специјализовани културни туристи	137
6. ГЛОБАЛИЗАЦИЈА У КУЛТУРНОМ ТУРИЗМУ	141
УНЕСКО листа светске баштине (World Heritage)	146
Културне престонице Европе	148
Београд 2020.	154
Град у поступку кандидатуре за Европску престоницу културе.....	154
Најбољи провод у метрополи без метроа	155
После пет година	155
Воља за ноћ	156
Календар светских/глобалних дана обележавања у култури	157
27. 01. - Сећање на холокауст.....	157
18.04. - Дан светске баштине.....	157
23.04. - Светски дан књиге	157
29.04. - Светски дан игре	157
30.04. - Међународни дан џеза.....	158
21.06. - Светски дан музике.....	158
11.09. - Дани европске баштине.....	158
27.09. - Дан туризма	158

24.10. - Дан Уједињених нација.....	158
27.10. - Дан аудио- визуелне баштине.....	158
7. УТИЦАЈ МЕДИЈА НА КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ.....	161
Утицај штампаних медија на туристичке дестинације.....	161
Екрански утицај на туристичке дестинације.....	162
Телевизијске серије.....	166
Популарни филмови у којима се промовишу путовања.....	168
Туристички филмови на телевизији.....	170
Утицај културне баштине на медије.....	171
Филмски туризам у Србији.....	171
Туризам видео игара.....	175
8. РУРАЛНИ КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ - ФЕСТИВАЛИ НА ОТВОРОНОМ.....	179
Фестивали на отвореном – <i>Hallmark</i> старог света.....	180
Фестивали на отвореном данас.....	181
Сабор трубача у Гучи - од оранице до видео бима.....	182
ЕХИТ/Егзит.....	185
Мермер и звуци.....	188
Инострани музички фестивали.....	191
Оперски фестивал у Арени Вероне.....	191
Међународни Фестивал музике и игре у Гранади.....	192
Фестивали лакше музике и забаве.....	193
Карневал.....	194
Параде и смотре.....	196
9. УРБАНИ КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ - ТУРИЗАМ ДОГАЂАЈА.....	199
Врсте догађаја у уметничкој музичко-сценској пракси.....	200
Фестивали.....	215
Београдски уметнички фестивали.....	218
БЕМУС.....	218
Београдски фестивал игре.....	218
БИТЕФ.....	219
БЕЛЕФ.....	220

Међународни фестивал монодраме и пантомиме.....	221
Гитар Арт фестивал - Међународни фестивал гитаре.....	222
Фестивали ретких инструмената.....	223
Међународни фестивал <i>Дани оргуља / Dies Organorum</i>	223
Међународни фестивал <i>Чембало, жива уметност / Ars Vivendi Clavicembalum</i>	223
Међународни фестивал харфе.....	225
Дани Београда	225
Србија	226
НОМУС– Новосадске музичке свечаности	226
НИМУС- Нишке музичке свечаности	227
Музички фестивал <i>Мокрањчеви дани</i>	227
Милански едикт 2013.....	227
Међународни фестивал класичне музике <i>Врњци</i>	228
Креативни градови	229
Фестивал Љубљана.....	230
Дубровачке љетње игре.....	230
Фестивал Единбург - Edinburgh International Festival.....	230
10. ЧУВАЊЕ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА.....	231
МУЗЕЈИ, ИЗЛОЖБЕ, ЗБИРКЕ, АУКЦИЈЕ.....	231
Развој и подела музеја	232
Најпознатији музеји у свету.....	235
Најпознатији музеји код нас.....	238
Вуков и Доситејев музеј.....	238
Музеј историје Југославије.....	239
Природњачки музеј у Београду	240
Музеј Војводине у Новом Саду	242
Народни музеј Ваљево.....	242
Музеј у Тршићу.....	243
Музеј на отвореном Старо село - Сирогојно.....	245
Завичајни музеј – Замак културе у Врњачкој Бањи.....	246
Музеј воштаних фигура у Јагодини	247
Нове технологије у презентацији	248
Ноћ музеја	249

Приватни музеји и збирке	252
Аукције	254
Аукцијска кућа Кристи (Christie's).....	254
Аукцијска кућа Сотеби (Sotheby's).....	254
Madl'Art - Прва аукцијска кућа у Србији.....	255
11. ВЕРСКИ КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ И МРАЧНИ ТУРИЗАМ.....	257
Верски туризам	257
Србија	261
Тамни (дарк) туризам и танатуризам	263
Меморијални споменици Балканских ратова и Великог рата	269
Градови - мученици.....	272
Туристичка понуда дарк и ратног туризма у Србији	276
Старо сајмиште – од логора до меморијалног центра	277
Логор на Бањици – вешала на Новом гробљу	280
Јајинци	281
Шумарице.....	282
Меморијални комплекси и споменици	283
Ђеле кула	284
Стећци и крајпуташи.....	286
Крај миленијума - 1999. код нас	288
Ратни туризам.....	289
Дарк туризам катастрофе	291
Дарк нарко/крими туризам.....	292
12. КУЛТУРНЕ ТУРИСТИЧКЕ РУТЕ И ПУТЕВИ.....	295
Културне руте у Србији.....	298
Манифестација <i>Тесла дани 2016</i>	300
Путеви рударства - Балкан колевка металургије	304
Путеви змајева – нова културна рута кроз Србију	304
Путеви натприродних фантазија	307
Дунавске културне руте.....	310
Пут римских императора – Itinerarium Romanum Serbiae.....	312
Римски цареви рођени на територији Србије.....	313
Трагови неолита и тврђаве: културна рута Винча–Смедерево-Виминацијум..	319

Циклотуризам - Лагано Србијом	323
Културне руте наших великана	325
Србија у светским ратовима - туризам и историја	327
Дани Европске културне баштине.....	329
БИОГРАФИЈА.....	331
ЛИТЕРАТУРА.....	332

Увод

Садржај сваког поглавља ове књиге може се изучавати и затим о томе написати много томова, али ми се морамо задовољити (релативно) малим простором. Циљ је био да се многострана лица уметничких пракси кроз историју упознају као основа за бављење културним туризмом, јер се у пракси показује да туристички посленици знају све о маркетингу и продаји, али не много о *производу* који продају. А тај *производ* је, како поетски каже Бела Хамваш, *немо знање које су сачувале пирамиде, грчке скулптуре, кинески храмови и мексички градови, благословена историја уметности, религије, философије, поезије*. Наравно, у овој књизи посебно место заузима музика, којој је посвећено, из чисте наклоности према ономе што је мој *други живот*, нешто више простора. Шекспир је то много лепше рекао у *Млетачком трговцу*: *Човек који у себи нема музику, нити га покрећу сагласности слатких звука, способан је за издају, сплетке и сваку штету; Његов дух је таман као ноћ, а његове склоности мрачне као Еребус. У таквог човека немајте поверења*. Кроз дванаест поглавља читалац ће путовати кроз време и простор, од праисторије до данас. Пешице, бициклом, бродом, рикшом, авионом, или седећи са овом књигом у руци, путовање је путовање, и није важан циљ него како смо путовали. Захваљујем се на стрпљењу и подршци мојим рецензентима, др Драгани Гњатовић, др Дејани Прњат и др Владимиру Кривошејеву, али и онима који су књигу прелистали пријатељски, др Марији Ћирић, Марији Бишоф, и свакако Весни Лисици и Александру Митровићу, који су заслужни за креативно-техничке захвате. Иако ово није додела Оскара, захваљујем се и својој породици која ме је упутила у имагинарна путовања кроз безграничне светове писане речи, захваљујући чему сам могла да се упустим у обиман и захтеван процес писања ове књиге.

Ова монографија је резултат реализације ТЕМПУС пројекта: „Modernization and Harmonization of Tourism Study Programmes in Serbia“, No. 544543-TEMPUS-1-2013-1-RS-TEMPUS-JPCR. Партнер на ТЕМПУС пројекту је Универзитет у Крагујевцу Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи.

Смиљка Исаковић, Београд, октобар 2016.

1. ЦИВИЛИЗАЦИЈА, КУЛТУРА, УМЕТНОСТ

Шта се за ових пет хиљада година збило на површини, то је сачувала историја света, проклета историја ратова, глади, револуција, пропасти народа, проливања крви.

Није то једина историја.

Испод и иза ње налази се благословена историја уметности, религије, философије, поезије.

Ова друга, она је права.

Текст праве мелодије човековог битства није жалопојка и проклињање, лудило, ропац власти Вавилона, смрвљеног Египта, ни трулог Рима и Византије, него немо знање које су сачувале пирамиде, грчке скулптуре, кинески храмови и мексички градови.

Наше право битство се налази у ономе што смо створили, а не у ономе што смо разорили.

У ономе што остаје, не у ономе што је пролазно.

Бела Хамваш, Антологија хумана

Човек се релативно касно појавио на еволутивној скали. Ако период од 3,7 милиона година биолошке еволуције представимо часовником од 24 часа, видимо да су се преци човека појавили на планети пре око 47-94 секунде пре поноћи, а човек (*Homo sapiens*) тек 1,4 секунде пре поноћи. У тако кратком периоду на Земљи се појављују и нестају цивилизације и друштва. Термин *друштво* се односи на групу људи која дели заједничке вредности и норме. Друштва припадају цивилизацијама у којима постоје култура и уметност.

Цивилизација (лат. *civilis* - добро васпитан, лепих манира, или *civis* - слободан грађанин, држављанин) представља највишу тачку развоја људског рода, у којој уређено друштво живи у трајним урбаним просторима, понаша се у складу са друштвеним нормама и установљеним законима, спроводи организовану економију са утврђеним системом плаћања (новац) и развијеним религијским и културним животом. По једном тумачењу, цивилизација представља скуп вредности које човечанство остварује на свом путу развоја, а може бити и само једна од етапа друштвеног прогреса. По динамичком тумачењу различите цивилизације постоје у историјском времену и простору, а може се десити да скуп обичаја, вредности и начина живота превазиђе оквири једног друштва и дефинише цео цивилизацијско-историјски циклус (Стојковић, 2008). Елементи који дефинишу цивилизације су *ниво културе и технологије* (за неке теоретичаре једини критеријум разликовања цивилизација - цивилизације које су освојиле одређени ниво технологије спадају у цивилизоване, а оне које нису - у нецивилизоване). Други критеријум је ниво културе, што обухвата вредности, идеале, интелектуалне и уметничке домете, па тако разликујемо *развијене и примитивне културе*, затим *вредности, норме, образовање и начин живота* (повезују људе у односе који их приближавају до сличних погледа на свет, обичаја и стила живота - стварању ове целине доприноси образовање, које је у савременим цивилизацијама развијено као систем), *економска повезаност* (претпоставља производњу, расподелу, размену и потрошњу на датом географском подручју уз упућеност људи једних на друге и разликује се од цивилизације до цивилизације), *вера, порекло, језик* (Атињани су истицали да је вера најважнији елемент који одређује цивилизацију), *сви фактори који чине одређени тоталитет* (свеобухватност у којој сви елементи чине целину и где су у одређеној зависности(односима) са целином) и сам

1. Цивилизација, култура, уметност

чин рађања и умирања - цивилизације настају, развијају се и нестају (Чукановић Каравидић, 2014). Данас више не постоје месопотамска, египатска, критско-микенска, минојска, цивилизација старе Грчке, староримска, византијска, средњоамеричка и андска, цивилизације Хитита, Етрураца, Инка, Маја, Олмека, Ацтека, итд.

По Хантингтону данас постоје седам цивилизација (Samuel Huntington, 1927-2008, утицајни амерички конзервативни социолог и научник):

1. *Источни свет*, који као засебне целине садржи:
 - *будистичке земље* источне и југоисточне Азије
 - *синосферу* - државе под културним утицајем кинеске цивилизације (од 1500. п.н.е). Обухвата Кину, Вијетнам и Кореју.
 - *индосферу* - државе под индијским културним утицајем
 - Јапан као специфична цивилизација, настала 400 година п.н.е. - многи теоретичари је заједно са кинеском наводе под појмом *далекоисточна*.
2. *Хиндуска цивилизација* (индијски потконтинент). Настала 1500. п.н.е. Основна карактеристика је религија хиндуизам (има и муслимана), под утицајем је Индије.
3. *Исламска цивилизација*. Настала у 7. веку н.е. Обухвата Арабијско полуострво, Блиски исток, део Африке, део Азије. Основно обележје је мухамеданство (постцивилзације: арапска, турска, персијска и малајска).
4. *Православна цивилизација*. Хришћанска са средиштем у Русији, а обухвата земље источне Европе. Конституисала се у 11. и 12. веку.
5. *Западна цивилизација*. Настала у 7. и 8. веку. Основа ове цивилизације је западно хришћанство - католицизам и протестантизам.
6. *Латиноамеричка цивилизација* је потекла од европске цивилизације, али се разликује од западне цивилизације. Основно обележје је западно хришћанство, преодминантно католичко, али и протестантско, као и низ других религија претколумбовског периода (вуду, култ пернате змије, итд.)
7. *Афричка цивилизација* је била цивилизацијски особена и на неки начин засебна. Земље Африке имале су обележја која им је донео колонијализам, иако су на великом простору Африке задржана стара племенска обележја и културе. Јужно од Сахаре у Африку је стигло најстарије хришћанство те и данас тамо преовлађује (Копти). Неки теоретичари је не признају за цивилизацију (Huntington, 1998).

(Етиопија у Африци заузима посебно место по религији коју је трансфером културе преузела далека Јамајка. *Растафаријанизам* је аврамска религија заснована на идеји да је етиопијски цар Хаиле Селасије (*Рас Тафари Маконен*, 1892-1975) 225. владар из династије Соломона, чији су оснивачи старозаветни краљ Соломон, Краљица од Сабе и њихов син Менелик Први. Рас Тафари (назван и Негус Негустус, Јудејски лав, живи бог - *Јах*) се обожава као Христ који треба да омогући да се поробљени народ Јамајке врати у обећане земље, Етиопију и Израел. Ово веровање се ослања на ранохришћанство Етиопије, са коренима у древној Александријској цркви коју је основао Св.Марко и од које је у петом веку настала Коптска црква Александрије.)

Сукоб цивилизација је популарни назив за теорију према којој након завршетка хладног рата главни извор сукоба у свету више неће бити супротстављене идеологије него припадност различитим цивилизацијама. Аутор теорије Хантингтон ју је први пут изложио као предавање на Америчком институту за предузетништво 1992. а следеће године објавио као чланак *The Clash of Civilizations?* (Сукоб цивилизација?) у часопису *Foreign Affairs*. Чланак, као својеврсна критика тада популарне Фукујамине тезе о крају историје, је 1996. проширен у књигу *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (Сукоб цивилизација и преправљање светског поретка). По Хантингтону, супарничке цивилизације би биле засноване већином на религијским традицијама - хришћанству, исламу, хиндуизму и конфучијанизму, а сукоб међу њима је неизбежан. Хантингтон је у своју поделу укључио тзв. *усамљене* земље које се разним културним и другим специфичностима истичу међу својим окружењем (Израел на Блиском Истоку, хришћанска Етиопија у Африци), као и *подељене земље* чији делови припадају различитим цивилизацијама (Украјина, чији је један део припада западном, а други део православном свету).

Хантингтон је као главно жариште сукоба навео тзв. *земље разделнице* - подручја где се поједине цивилизације додирују, при чему је посебно истакнуто да су такви сукоби најжешћи на рубовима исламског света са другим цивилизацијама. Он је сматрао да ће такви сукоби временом ескалирати у сукобе између *кључних земаља* сваког од тих светова. Иако је 1990-их теза о сукобу цивилизација имала одређени број поклоника - при чему се посебно истиче хрватски председник Фрањо Туђман који ју је настојао применити у сврху оправдања своје политике приликом распада Југославије - код шире јавности, у западном свету, је постала актуелна тек након напада 11.септембра и великих ратова који су након тога уследили. Хантингтоново бављење религијом пре него идеологијом, као

1. Цивилизација, култура, уметност

извором конфликта у времену после *Хладног рата*, изазвало је широку дебату о везама између Запада и исламског света, а сама теза била је предмет жестоких критика од стране раличитих аутора, који је сматрају неспојивом са идеалима мултикултурализма.

Општа *Декларација о правима човека*, које су Уједињене нације донеле 1948. године, говори о *праву на културу*, као праву које је неопходно достојанству и развоју човека као појединца. Култура је ужи појам од цивилизације, изведен из латинског глагола *colere* (неговати, гајити) и у свом изворном облику се односио на обрађивање земље, али и на гајење неког религиозног култа (Исаковић, 2010). Касније, култура се посматра као збир материјалних и духовних вредности насталих као производ процеса и промена приликом материјалног и духовног улагања човека у природу и у друштво. Без симбола, ритуала, митова и праксе, који временом еволуирају, не би могло постојати људско друштво ни у најједноставнијем облику организације. Култура је такође и систем вредности и норми који дели одређена група људи, и који се усавшава и преноси на будућа покољења. Култура је оно што појединцу омогућује да се одреди у односу на свет, друштво, на своју родну баштину, као и да боље схвати свој тренутни положај у циљу могуће промене (Савет Европе, 1984). Култура је стечено знање и искуство које људи користе у развоју свог друштвеног понашања (Јовановић, 2001). Материјалну културу чине сва опипљива достигнућа и споменици посвећени човековом овладавању природом, а духовна обухвата области спознаје и самоспознаје, од разумевања саме природе до разумевања самог себе, што је одувек била најтежа духовна дисциплина. Култура такође учествује у процесу комуникације, основне људске потребе од настанка људског рода.

Како је развој културе у ужем смислу од највећег значаја за развој и напредак било ког друштва, врло је важно да културне институције, чија је основна сврха да својим производима и услугама уздижу свест друштва, подржава добро организовани систем (Адижес, 2002). У Европској унији око седам милиона људи професионално је активно у култури. Култура има посебан статус, културна добра представљају и уметничку и економску вредност, али су и носиоци посебних културних идентитета. Покретачи привредног развоја савременог друштва више нису само економија производње и трговине, већ економија креативности, значи образовање, наука, култура и уметност. Друштво без културе не може бити богато друштво. Свако улагање у културу има далекосежне, не само економске последице, већ позитивно дејство на обликовање прихватљивог и одрживог друштвеног амбијента. Култура није

луксуз, испразна забава, већ вредност, инвестиција, капитал (Исаковић, 2010).

Уметност је посебна стваралачка активност човека, базирана на естетском доживљају како ствараоца, тако и онога који га доживљава: уметност изазива осећања, (*инфицира*) добра или лоша (Панић, 1997). Креативност људског изражавања, као део културног обрасца, припада уметности, и то од самих почетака људског друштва (Ренак, 1951). Као освешћено биће, само је човек од свих живих бића способан за стваралачке емоције, естетске сензације и креативно стваралаштво, којима је од самих почетака украшавао све аспекте живота.

Уметност је повезана са формирањем и ширењем друштвених вредности, а као авангардна снага и испреплетана са културом, може бити катализатор оштрих друштвених промена, средство развоја нове друштвене свести у некој новој стварности. Ако је једина константа новог доба промена, уметност је нешто трајно, што везама за трајне вредности прошлости амортизује негативне последице наступања новог. *Друштво је доделило уметности значајан циљ - да помогне нашим грађанима да буду у додиру са прошлошћу, да дефинишу садашњост и да размишљају о будућности* (Адижес, 2002:77).

И најапстрактнији облици уметничког израза представљају субјективну форму објективне, друштвене стварности. Уметност обележавају естетска потреба и естетско доживљавање, са једне стране, и активно стварање уметности и уметничких дела са друге стране. Уметност мора бити космополитска и универзална да би деловала на човека (Исаковић, 2012: Вучковић, 1939). Поред тога, уметност мора добро да савлада облик и форму и задовољи формални естетски минимум. Уметност је у својој суштини оптимистичка, да би, надвладевајући све страхове и задовољавајући духовне потребе, постала човекова универзална потреба. Бављењем уметношћу, аутор ослобађа енергију, којом, као чудесним времепловом, допире до праслика, до оног типично људског и општег људског, те се појединац/стваралац не осећа као *усамљени јахач*. Његова лична судбина постаје повезана са судбином човечанства. *Колективни дух који се ослобађа деловањем уметности на појединца, оплемењује, социјализује и васпитава* (Панић, 1997). *Времепловом уметности компензирају се недостаци духа времена, колективним несвесним човек се "враћа у будућност"... При сваком примању и доживљавању уметности у нама се догађају психички процеси о којима се још увек не зна много, јер "душевни живот не може спознати грађу од које је сам начињен"* (Јовић, 1986, Исаковић, 2010).

Да резимирамо, култура је скуп сви вредности, материјалних и духовних, које је људски род створио за потребе других људи (Јовић,

1986), а доживљаји у току свакодневног живота појединих садржаја којима се задовољавају одређене потребе, стичу нова сазнања, проширује свест и емоционално искуство појединца или групе, припадају сфери културног живота, у коме културна добра, културна свест, културне потребе, културна политика, стваралаштво и ствараоци, чине реалност на којој се цео процес одвија. Култура се може сагледати и као стваралачка делатност код појединца, као свеобухватност културних добара, али и као начин живота.

Туризам и култура

Култура је збир свих облика уметности, љубави и размишљања, чиме се човек вековима бранио од духовног поробљавања. Андре Малро

Путовање у коме се троши слободно време у рекреативне сврхе, или као скуп односа и појава које произилазе из боравка људи у местима ван њиховог сталног места боравка, као резултат човекове активности везане за посматрање и доживљавање неких нових простора и појава, назива се туризмом. Развој индустријског, а нарочито постиндустријског друштва, довео је и до повећања слободног времена које грађани могу да упражњавају у месту боравка, али и на туристичким путовањима. Туризам је глобални феномен. Мало је места на планети које нису посетили радознали туристи, зависно од способности туроператора да продају најудаљеније или најопасније локације (Lanfant, 1980). Захваљујући експоненцијалном развоју туризма у последњих неколико деценија, никада раније у историји човечанства становници ове планете нису толико путовали, нити су се толико ангажовали у откривању других култура. Туризам, који доводи у контакт појединце и људске заједнице, а преко њих културе и цивилизације, има важну улогу у омогућавању интеркултуралног дијалога. Култура се много више односи на начин свакодневног живота, него што се манифестује кроз објекте, локације и споменике, а културна разноликост и различитост је од фундаменталног значаја за одржавање принципа одрживог развоја (Robinson & Picard, 2006).

Типологије културе су различите. Према општем духовном нивоу постоје три нивоа културе: висока или рафинирана култура (*highbrow*), осредња или медиокритетска култура која је мање оригинална а више репродуктивна (*middlebrow*) и брутална култура у

коју спадају спектакли и игре – активности са минималним симболичким садржајем (Јовић, 1986:29). У оквиру културног туризма ове категорије могу бити повезане, измешане, тако да границе полако нестају, поготову у новом миленијуму високих технологија, где је сваки доживљај доступан моментално и глобално.

Међусобни односи између туризма и културе су привукли значајну научну пажњу током последњих неколико година и, сасвим оправдано, постали кључна тачка за културну политику на регионалном, националном и међународном нивоу. У смислу планирања много је урађено на заштити културних ресурса културног наслеђа и природне средине од непланског и некоординисаног развоја туризма (Robinson, Voniface, 1999). Фокус је на покушају да се ублаже нежељене последице туризма на културну баштину (De Kadt 1979).

Туризам посебних интересовања чине путовање чији је примарни разлог или циљ остварење неког посебног интересовања и уживање у њему (хоби, физичка активност, занимање за одређену тему или одређена врста дестинације или атракције). Намера је да се путује на дестинације које су еколошки и културно богате, ретко посећиване или потпуно непознате, као и да се учествује у активностима у контакту са природом, уметничким творевинама и археолошким локалитетима, у истраживању и учењу, савлађивању препрека на терену и осећању задовољства и остварености у току путовања.

Културни туризам припада туризму посебних интересовања, сједињавајући појмове културе и туризма. Култура и културна баштина придонесе атрактивности одређене туристичке дестинације, па су тако често и предуслов туристичког одабира. Путовања могу бити инспирисана материјалном и нематеријалном (покретном и непокретном) културном баштином: посете музејима, изложбама, градитељским подухватима од религијских споменика до световне архитектуре (материјална), али и посете концертима, операма, или локалитетима посебне усмене традиције која се преноси са генерације на генерацију – приче, песме, плесови (нематеријална).

Постоје различите дефиниције културног туризма:

1. *Мотив кретања савремених људи је културна атракција и интеракција.*

Културни туризам означава кретање људи које је узроковано културним атракцијама изван њиховог уобичајеног места становања, с намером сакупљања нових информација и искустава како би задовољили своје културне потребе (Richards, 1999).

1. Цивилизација, култура, уметност

2. Светска туристичка организација (*World Tourism Organization* - Саветодавна организација УНЕСКО-а, чија је Србија чланица од 2001) дефинише културни туризам као путовања особа искључиво ради задовољења културних потреба, као што су студијска путовања, посета фестивала, концерата и других догађаја, обилазак споменика културе, путовања ради проучавања фолклора или религијска путовања. У том смислу дефинисала је две врсте културног туризма:

- у *ужем смислу* културни туризам подразумева кретање људи са јаком културном мотивацијом – лепе уметности, путовања на фестивалска и друга културна догађања, посете знаменитостима и споменицима - путовање људи са *високом* културом.

- у *ширем смислу* обухвата сва кретања људи због задовољавања људских потреба за разноврсношћу, усмереним ка повећању културног нивоа појединаца, стварању нових искустава и знања.

3. *Културни туризам је врста туризма посебних интересовања који се базира на потрази и учешћу у новим културним искуствима, било да су она естетска, интелектуална, емотивна, или психолошка*(Стебинс, 1996).

Ова дефиниција обухвата различите културне облике, укључујући историју, религије, уметности, архитектуру и друге елементе који су допринели формирању специфичне културе одређеног региона. Овде се културни туризам може дефинисати као туризам заснован на локалним и регионалним културним ресурсима, као што су културна традиција, језик, историја, пејзажи, изграђено окружење, археолошка налазишта, музеји и културне активности попут фестивала, галерија, уметничких атракција, позоришта, али такође и атракција везаних за основу производње, заната, друштвене историје и начина живота. Ту се може убројити и религиозни туризам (ходочашће, мисионарство) који је повезан са туризмом материјалне и нематеријалне светске баштине (архитектура, музеји, археолошка налазишта, ритуали и обичаји).

4. *Културни туризам је селективни облик туристичких кретања, мотивисан културним и уметничким добрима, вредностима и садржајима* (Кривошејев, 2011).

Крајем прошлога века, када је појам културни туризам, као превод енглеског појма *Cultural tourism* (ређе *Culture tourism*) почео да се користи на нашим просторима, могле су да се чују примедбе да *ако постоји културни, онда постоји и некултурни туризам*. Без обзира на лингвистичке недоумице, у пракси је култура до скоро била пратећи садржај туристичких услуга, а не посебна вредност на којој се заснивају туристичка кретања, није имала снагу покретачког мотива. Сматрало се да је култура потрошач новца, а не генератор економског

благостања, а до скоро је била латентни ванпансионски садржај, доступан само оним малим групама радозналих туриста са посебним потребама и жељама да истражују потенцијале места у којем бораве. Ти културни потенцијали су увек постојали, али нису били туристички активирани. У културном туризму туристу не мотивише потреба за рекреацијом него за упознавањем различитих култура, доживљај узбудљивог искуства у месту с посебним културним и уметничким добрима материјалне и духовне вредности. Културна понуда може бити заснована на традиционалној култури, савременој уметничкој продукцији, или споју оба.

5. *Културни туризам је селективни облик туристичких кретања, мотивисан културним и уметничким добрима, вредностима и садржајима.*

Према дефиницији америчке асоцијације за планирање и менаџмент културних ресурса, културни туризам подразумева посете особа ван домаће заједнице које су потпуно или делимично мотивисане интересом за историјске, уметничке, научне или друге понуде везане за животни стил – културно наслеђе, које нуди заједница, регион, група или институција (Хаџић, 2005).

6. Зависно од приступа, Мек Керчер и Крос (McKercher и Du Cros) сврставају културни туризам у четири категорије: *са аспекта туризма, заснованог на субјекту мотивације, заснованог на доживљају и заснованог на операцијама, односно активностима* (Хаџић, 2005).

- Дефиниције изведене *са аспекта туризма* баве се културним туризмом као делом ширег оквира туристичких теорија и теорија туристичког менаџмента. По њима, културни туризам је део специјалних туристичких интересовања где култура чини основу туристичког интересовања. Културни туризам се одређује као селективни облик туристичких кретања, усмерен ка културним и уметничким добрима, вредностима и садржајима.
- *Мотивационе дефиниције* културни туризам виде као путовања мотивисана различитим културним потребама. Спектар мотива који туристе покреће на путовања и иницира избор дестинација веома је широк. Мотиви се у теорији могу сврстати у четири категорије: *физички, културни, интерперсонални и статусни*. Зависно од мотива, као и структуре личности, туристи у најширем значењу те речи могу да се класификују на различите начине.
- У *доживљајној, односно искуственој дефиницији* сматра се да се улога културног туризма не може сагледати само кроз мотивацију, већ и искуство – кроз културу, туриста постаје едукован и забављен, има могућност да научи нешто о значају места и заједнице коју посећује, њиховом наслеђу, култури и природном

окужењу. Њој је сродна дефиниција која културни туризам ограничава на *баштински* туризам (посете историјским и културним атракцијама у циљу стицања знања о културном наслеђу заједнице).

- *Операционе дефиниције* су најопштије и стога могу објединити и приступе свих других наведених дефиниција. По једној од њих културни туризам се дефинише као *учешће* туриста у било којој врсти културне активности и доживљаја, од посета музејима, галеријама и археолошким локалитетима, преко присуства концертима и различитим манифестацијама, до уживања у националној кухињи и посматрања и учешћа у раду традиционалног занатлије.

Наведени бројни и разноврсни приступи у дефинисању указују да је културни туризам изузетно широк појам који је готово немогуће дефинисати само са једног аспекта. Овај појам је постао кривни термин за веома широк спектар различитих активности које укључују уметнички туризам, историјски, археолошки и етно туризам, па и рекреативни и хоби туризам и низ других који постају *нише* све шире схваћеног културног туризма (Јелинчић, 2008).

Значај културног туризма

Према Бориславу Јовићу упражњавање туризма најизразитија је културна потреба савременог човека и начин живота преко кога се у савременом свету врши хомогенизација културе (Јовић, 1968). Спој културе и туризма утолико је чвршћи јер се туристичке потребе у литератури дефинишу као диференциране културне и рекреативне потребе. Њихова сложеност условљена је културним развитком друштва, традицијом и вредностима, али и психолошком, традиционалном и образовном структуром личности (Шешић Драгићевић, 1983). Да је култура у основи многих туристичких путовања примећује амерички стручњак Гарисон Келер тврдећи да *морамо да размишљамо о културном туризму јер заправо и нема друге значајне врсте туризма. То је оно што туризам јесте. Људи не долазе у Америку због наших аеродрома, наших хотела или рекреационих могућности. Они долазе због наше културе* (Хаџић, 2005).

Једна од водећих предности културног туризма, због које он постаје све значајнији вид савремених туристичких путовања, везана је за постојање широког спектра потенцијалних атракција, будући да сваки културни чинилац има своје непоновљиве спецификуме и тиме може да представља засебан мотив туристичког интересовања. Такође, обилазак атракција културног туризма најчешће није стриктно везан за годишња доба и кратку сезону и у великом броју

случајева његово коришћење није условљено временским (не)приликама. Значи, културни туризам омогућава да места која нису искључиво туристичка и немају туристичка кретања током читаве године могу да створе туристичку понуду захваљујући својим културним и уметничким потенцијалима (Ђукић – Дојчиновић, 2005).

Развој културног туризма је од вишеструког значаја за локално становништво, будући да јачање и изградња потенцијала културног туризма доносе различите бенефите за окружење. Културни садржаји који представљају туристичку атракцију нису намењени само туристима већ и локалном становништву. Оно, поред тога што учествујући у пружању услуга стиче материјалну добит, добија и разноврсне нематеријалне користи, од богатијег друштвеног живота, до обогаћивање искустава кроз сусрете са туристима из других култура. Зато је све више држава које развој културног туризма препознају као државни приоритет.

Културни туризам није изум новог доба. Реч *туризам* води порекло од *великог путовања* или *велике туре* (Grand Tour) које су у седамнаестом веку предузимале младе енглеске аристократе као круну класичног образовања. Са својим туторима путовали би две или три године по Европи, обилазећи историјска места, археолошка налазишта и центре класичне културе по Италији (Венеција, Рим, Фиренца, Напуљ), Француској (Лувр, Версај), Немачкој, Швајцарској или Низоземској. Крајем осамнаестог века туре мењају профил, захваљујући развоју нове грађанске класе која такође жели да се образује као и аристократија (Richards, 1996).

Облици културног туризма

У зависности од мотива, искуства и активности, без посебног редоследа или строгог разграничења, у облике испољавања културног туризма би требало уврстити:

- путовања ради обиласка и разгледања споменика културе,
- посете музејима и галеријама,
- посете изложбама савремене продукције ликовних уметности (сликарство, вајарство, примењена уметност и сл.),
- посете сценским представама (позориште, опера, балет, концерти),
- одласке на фестивале културних остварења,
- присуствовање културно - забавним манифестацијама,
- посете смотрама и манифестацијама фолклорних вредности,
- одласке на различита кружна туристичка путовања у којима доминирају културни садржаји (Томка, 2002).

Овако схваћен културни туризам обједињује различите селективне облике туризма, а истовремено је и сам сегмент у оквиру ширег појма баштинског туризма.

Конзументи културног туризма

Корисници или потенцијални корисници културног туризма, односно *културни туристи*, исти су они грађани који културна дешавања, у већој или мањој мери, посећују и у месту боравка. Међутим, културне се потребе знатно мање задовољавају током уобичајених радних дана, када људи обављају редовне, свакодневне активности, а знатно више када су на одмору, када имају више слободног времена и када као туристи напусте редовно окружење и обавезе. Конзументи културног туризма могу да се класификују: према интересовањима, мотивима и очекивањима (Јелинчић, 2009).

- Према *интересовањима* културни туристи се деле на туристе са *неспецифичним* и туристе са *специфичним интересовањима*. Та подела је блиска подели на *опште* и *специјализоване* културне туристе. Први посећују разне туристичке дестинације у жељи да упознају различите културе и стекну различите доживљаје. Други бирају мањи број дестинација да би продубили већ стечена знања о карактеристичним локацијама, или да уживају у одређеном и специфичном виду културне понуде.
- Сходно *мотивима путовања* културне туристе можемо класификовати као: *примарно мотивисане* туристе, *успутне*, односно *туристе инспирисане културом* и *случајно мотивисане* туристе, односно *туристе привучене културом*. Примарно мотивисани су најмалобројнији - има их од 5 до 15 процената. Они посећују дестинацију са основним циљем да учествују у одређеним, њима познатим, културним догађајима. Код других (успутних, инспирисаних културом), у које спада око 30% туриста, примарни мотиви нису у вези са културним садржајима, али они планирају да током боравка на дестинацији учествују у понуђеним културним активностима. Трећи (случајно мотивисани) су најмалобројнији. Они не планирају да се током посете укључе у културне активности, али се за ово одлучују на самој дестинацији. У ту категорију, зависно од природе културних садржаја дестинације у којој бораве, спада 20- 40% туриста.
- Нешто прецизнију сегментацију конзументата културног туризма, *на основу очекивања*, нуде Мек Керчер и Крос (McKercher, du Cros, према: Хаџић, 2005) наводећи пет категорија туриста:

- *Намерни, циљани* културни туриста – примарни мотив је посета дестинације са културним садржајем, јер већ поседује дубља знања о култури и има већ доживљена културна искуства.

- *Разгледајући (sightseeing, излетнички)* културни туриста – основни циљ је посета културним дестинацијама, са мањим знањем и искуством од циљаног туристе, има културни мотив, али искуство је слабо и оријентисано ка забави.

- *Неочекивани (неформални, casual)* културни туриста – има ограничен културни мотив и искуство, не путује из културних разлога, али после доживљеног културног искуства разуме овај вид туризма.

- *Случајни* културни туриста – не путује из културолошких разлога, али учествује у културним доживљајима који на њега не остављају дубљи доживљај.

- *Незаинтересовани* културни туриста – култура је слаб мотив за путовање, на дестинацији не показује интересовање за културне садржаје, а ако се са њима и сусретне, они на њега не остављају трајнији доживљај.

Изнети ставови везани за категорисање туриста – конзументата културног туризма се могу применити и на друге селективне облике туризма везане за баштинске атракције. Према истраживању културног туризма од стране АТЛАС-а (Европска асоцијација за туризам, слободно време и образовање) више од 50% културних туриста у Европи имају неку од форми високог образовања (боље су образовани), зарађују боље од просечног Европљанина, бораве дуже на изабраним локацијама и троше више новца. Статистика ТИА (Travel Industry Association) показује да тржиште културног туризма данас чини 40% свих туристичких кретања. У САД културни туризам чини 14% свих туристичких активности. Према истраживањима из 2007. АТЛАС оцењује да је од 1997. до 2007. проценат туриста који иду на *културне одморе* порастао са 17% на преко 30%. Културни туризам је највише заступљен у земљама које много полажу на очување сопственог културног наслеђа, а то су Француска, Италија, Шпанија, Велика Британија, које остварују преко трећину укупних туристичких прихода од туриста којима је првенствени циљ упознавање са културним добрима и културним остварењима.

Креативни, хоби и искуствени туризам

Представљајући унапређени облик културног туризма, креативни туризам (*creative tourism*) је релативно нов појам који означава специфична туристичка путовања са активностима које су тесно повезане са културним туризмом, али и туризмом природе. У намери да се додатно разоноде туристи узимају активно учешће у

1. Цивилизација, култура, уметност

различитим пословима који се одвијају на дестинацији, који могу бити осмишљени само за туристе, али је могуће и да се они активно укључују у локални живот заједнице коју посећују. Самоиницијативно, а све чешће и посредством организатора путовања, туристи упознају специфичности живота и вештина локалног подручја, и то не само као пасивни посматрачи, већ као активни учесници који на тај начин испољавају своју креативност.

Према Рајмонду, креативни туризам је облик културног туризма који подразумева учење специфичне вештине која припада култури рецептивне заједнице. При томе, активно учествујући у животу туристи се приближавају локалном становништву и тако директније упознају културне специфичности дестинације, али и развијају своје креативне потенцијале (Јелинчић, 2009). То подразумева упражњавање различитих вештина, од сликања, учења традиционалних плесова, начина припреме јела, старих заната, до учествовања у разноврсним истраживањима, попут археолошких ископавања, или етнолошко – антрополошких истраживачких акција. Креативни туристи развијају своје креативне потенцијале, приближавају се локалном становништву активно учествујући у радионицама, понашају се у складу с постмодернистичким концептом туризма јер промовишу искуствене активности. Туристичке агенције данас нуде такве креативне програме који укључују курсеве сликања, израде предмета од керамике, кување и сл. Сваки туристички боравак изван сталног места боравка који укључује властиту израду одређених предмета или учење нове вештине може се сматрати *креативним* туризмом, а додирне тачке има са *хоби* туризмом, *едукационим* туризмом, *експерименталним* туризмом као и са *искусвеним* туризмом.

Појам *хоби* означава физичку или интелектуалну активност којом се неко бави искључиво у своје слободно време и зарад личног задовољства, а не због обавеза, и та активност се интензивно упражњава у дужем временском периоду, а не само током годишњих одмора. Зато креативне активности које туристи спроводе само када су на годишњем одмору, али не и у слободно време које проводе у месту сталног боравка, спадају у креативни, али не и у *хоби туризам*. Хоби туризам подразумева путовања због стицања нових искустава везаних за редовне хоби активности. Поред путовања хоби туризам подразумева и путовања ради састанака, дружења и размене искустава са људима сличних интересовања (Јелинчић, 2009). Зато је хоби туриста и активни риболовац, који тражи нова искуства у водама и са уловом каквих нема у његовом окружењу, као и колекционар који путује на састанке и сајмове колекционара.

Са креативним туризмом је нераскидивим везама, без чврстих граница које их одвајају, повезан и *едукациони, образовни туризам (educational tourism)*. То су туристичка путовања у којима се активно уче и проучавају специфичне теме везане за дестинацију, без обзира да ли је реч о проширењу знања стечених у учионици, практичној примени савладаних вештина, студијском путовању, редовном образовању, или учењу у смислу перманентне едукације.

Пошто се упражњавањем креативног, као и хоби и образовног туризма, кроз активно учешће стичу нова искуства, овакви видови туризма спадају и у категорију *искусственог туризма (experiential tourism)*, а могу имати и одлике еко туризма (Кривошејев, 2012). *Искусствени туризам* је изданак глобалног покрета окренутом искуственом учењу, чиме људи стварају утиске кроз директно искуство, активно учешће, укљученост. То је савремени термин који обухвата разне области туристичких и других путовања, као што су културни туризам, еко туризам, образовна путовања, експериментални туризам, туризам наслеђа и туризам у природи, где су активности еколошки осетљиве, исказују поштовање према култури домаћина, где туристи желе да искусе и науче више него да само посматрају са стране.

www.noto.ca/info_for_your_business/experiential_touris

2. КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ СТАРОГ ВЕКА

Ако су прва су путовања била условљена различитим недаћама (глад, ратови, природне непогоде), данас је то вишак слободног времена и вишак финансијских средстава који остају након задовољавања примарних потреба, уз технички развој и повољне сигурносне услове. Према публикацији Светске туристичке организације историја путовања дели се у пет временских раздобља: *рано доба* обухвата прве цивилизације - Грчку, Рим, Азију; *средњи век* - од 5.-14. века прате ходочашћа и истраживачка путовања; у *доба ренесансе* - од 14. - 17. века то су едукативна путовања; *индустријска револуција* (1750 - 1850) значи развој градова, изум парне машине која олакшава путовања, и *модерни туризам* кога карактерише брзи развој саобраћаја, лична потрошња и масовни туризам.

Када се прате авантуре Хомеровог јунака, грчког хероја Одисеја после Тројанског рата, у покушају да се врати својој верној Пенелопи на острво Итака, схвата се да је од митског јунака он постао инспирација и духовни отац свих каснијих путничких авантура. Таква мотивација се означава као *Фактор Одисеј* (Работић, према Hyde, Lawson, 2003). Путовање је један од најстаријих заједничких аспеката људског живота, јер води порекло од самог настанка људске заједнице. Путовања слична данашњем туризму постојала су још у време постојања древних цивилизација и у античком периоду, када су људи путовали не само због трговине и пословања, већ и ради учествовања у спорту, уживању у уметничким остварењима и постизању нових искустава у непознатим земљама и градовима. Море Медитерана представљало је најбржу комуникациону мрежу античког човека, чији се свет простирао око њега и нешто преко тога, а антички научници су настојали тај познати свет мапирати и одредити му координате ради лакшег путовања. Птоломеј, као отац модерне географије, и Ератостен, оставили су сасвим солидну основу на којој се и данас заснива наше сазнање о свету око нас.

Рекреативна и едукативна путовања постојала су и у фараонском Египту, где се таква путовања помињу у златном периоду процвата империје, око 1500. године п.н.е. Најновија археолошка истраживања у Јужној Америци доводе у везу претколумбијски народ Олмеке са Египтом, према генотипу који одговара афричком и према пирамидама које су сличне са обе стране океана. Норвешки

истраживач Тор Хејердал (Thor Heyerdahl, 1914–2002) је 1969. и 1970. године доказао да је тај поморски пут сасвим изводљив, и то са бродовима какве су градили стари Египћани од папируса. Његова експедиција препловила је пут од Африке до Јужне Америке на броду од папируса (Ра 1 и Ра 2), тиме доказавши да су папирусни бродови сигурни, као и да су древни морепловци могли препловити Атлантски океан користећи Канарску морску струју (Heyerdahl, 1990).

Древни Грци и Римљани су значајну пажњу поклањали слободном времену, задовољству и путовањима, чак је постојао и концепт одмора, *feriae* (Работић, 2014). У античко доба путници веома познати по својим путописима нису били само туристи. Херодот, *отац модерне историје*, оригиналан путописац (Египат, Индија, Пакистан, Персија), Паусаниас и Страбон би и чак и за наше време били велики авантуристи.

Културни туризам раног доба

Антички народи Египћани, Вавилонци, Феничани, Крићани, Јевреји и Грци у почетку су били фокусирани само на себе и сматрали своје земље центром света (старим Грцима су Делфи, светилиште бога Аполона - *пупак света*), да би касније упознавали своје суседе и друге народе путујући кроз њихове земље, на тај начин надграђујући свој духовни живот. У архајско време налазимо грчку културу која се није плашила сусрета са суседима, те је била спремна да учи од других. Симпатично је прецењивање источних култура, што је за Грке било карактеристично све до позне антике (Слезак, 1940). Од Грка је потекао мост међу културама, док је грчки спорт тежио повезивању народа. У том смислу олимпијска идеја и данас траје.

Херодотово живо интересовање за туђе народе било је познато и није представљало усамљен случај. Радозналост Грка за стране народе много пута је надмашивала радозналост других народа за Грке, а Европа је то наследила од Грка. Од 4. века п.н.е. Грцима је била позната идеја универзалне историје, што је био плод ове радозналости, као што им је била позната и научна етнографија. Грци су били опрезни са допуштањем туђих религија, али су и ту били великодушнији од других народа. Павле је отворено могао да на Аеропагу промовише свог Бога. Тешко да би један Грк то могао да чини у Јерусалиму.

Бити Грк, каже Платон, испољава се приметно више у мишљењу него у пореклу: пре треба назвати Грцима оне који учествују у атинском образовању него оне који су само по рођењу Грци. То се може прочитати и као апел упућен другима – да духовним напором учествују у ономе што је грчко. Гете је поручио, како *свако на*

2. Културни туризам старог века

свој начин треба да покуша да буде Грк, јер је разумео универзални и космополитски дух грчке културе(Слезак, 1940).

Антички свет нам је оставио и предања о великим путовањима - најпознатије од њих су јуначки Хомерови епови *Илијада* и *Одисеја*, а о путовањима морем говори нам и визуелно уметничко наслеђе Крита. Антички човек је путовао због трговине, али и да би видео Седам светских чуда као најзначајније творевине људског умећа. Први велики путници су били Грци, који су били вољни да поделе своја открића са другим народима, за разлику од Феничана који су љубоморно чували своја открића, чак ширили лажне информације како би одржали трговински монопол. Грци су путовали не само за потребе трговине него и из задовољства, на пример у Египат. Антички свет је био фасциниран Египтом, чему су допринеле посете чувених Грка Солона и Питагоре. Осим тога, Грчка је основала своје колоније у Италији (*Магна Греција*). С друге стране, античка Грчка је била колевка гостопримства, јер су странци третирани са поштовањем. *Ксениус Зевс*, отац богова и бог гостопримства, био је заштитник страних посетилаца. Код античких Грка гостопримство је био један од начина верског понашања, знак да се Зевсова воља поштује, и представљало је друштвено одговорно понашање, али и начин да се заради и да се побољша имиџ. Изузетак је била ксенофобична Спарта, где су страни посетиоци примани преко воље, и с времена на време по кратком поступку били протерани: стране неподобне идеје морале су се по сваку цену задржати изван граница града(Kitto,1951).

Древна Спарта налазила се у регији познатој као Лаконија на југоистоку Пелопонеза. Једноставан начин живота, политичка стабилност, строг образовни систем и најбољи грчки ратници су неки од разлога због којих су се Спарти дивили и други градови-државе. Осим репутације домовине храбрих ратника, Спарта је била позната и по томе што је неговала шкрту, али значењем богату реторику. Нешто пре него што је Филип Македонски напао Лаконију, написао им је писмо које је гласило: *Ако нападнем Лаконију, истраћу вас одатле*. Спартанци су одговорили писмом у ком се налазила само једна реч: *Ако*. Филип је на крају ушао у Лаконију и послао друго писмо Спартанцима питајући их да ли би га прихватили као пријатеља или као непријатеља. Они су му одговорили: *Ни једно ни друго*. Плутарх је писао да Спартанци не говоре много, али да оно што кажу заокупи пажњу оног ко их слуша и да су врло директни у обраћању. Изгубљена грчка комедија (познати су само фрагменти), имала је једну реплику која гласи: *Мање од писма послатог из Спарте*. И данас се кратак и језгровит начин изражавања назива *лаконским говором*.

Према спартанском закону материјална богатства и готово сви остали послови ван војске нису били пожељни. Гвожђе је било једини

метал од ког се правио новац, а злато и сребро били су забрањени. Према Плутарху, пошто су користили само гвоздени новац, требало је много новчића да би се реализовала нека материјална вредност, па су веће количине новца морали да превозе запрегом и чувају у огромним трезорима. Иако звучи непрактично, тиме су мито и крађу учинили готово немогућим, јер није било лако уживати у богатству и било је готово немогуће сакрити га. Спартански ратници морали су да буду снажни, а то је нарочито важило за младе мушкарце који су били на обуци. Према писању историчара Елијана, спартански закон захтевао је од младића да повремено буду наги у јавности, како би свако могао да оцењује снагу њиховог тела. Те рутинске контроле извођене су на сваких десет дана и од њих се очекивало да изгледају здраво и снажно. Сви који су били млитави, гојазни или и једно и друго, били су претучени и кажњени.

Ксенофон нуди детаљну листу ужасних последица с којима би се могао суочити спартански војник који би показао кукавичлук. Према његовим писањима, нико није желео да с њим једе, нити да се рве у гимназији. Никад га не би бирали у тимове за игре, другима би се морао склањати с пута, место уступати млађима, ниједна жена не би желела да се уда за њега, а уколико би на било који начин покушао да се другима покаже као јунак, добио би батине. Током чувене одбране против Персије у Термопилском кланцу, спартански војник Аристоклемеос имао је неку очну болест и није могао да се бори. Након што се вратио у Спарту, постао је познат као *кукавица Аристоклемеос*. Годину дана касније се борио и храбро погинуо у Бици код Платеје и тако повратио своју част. Плутарх је писао о још једној казни за кукавице: они су морали да иду прљави, носе огртаче са закрпама, а једну страну браде морали су да обрију.

Спартанци су имали своје робове (*хелоти*) који су радили пољопривредне послове, служили у кућама и радили све оно што би слободне Спартанце спречавало у обављању војних дужности. Хелоти су били углавном Грци које су поробили Спартанци, а са сваким новим походом њихов број се увећавао. Крајем осмог века, после дугог рата, Спартанци су окупирали Месенију и њене становнике претворили у хелоте. Платон је тврдио да су правили посебне браве на вратима, јер нису веровали својим робовима. Такође су имали и своју тајну полицију *Криптеју*, која је водила рачуна о понашању хелота. Према Плутарху, Криптеја је могла да убије било ког роба кога пронађе напољу током ноћи.

Спарта је имала два краља који су припадали различитим краљевским династијама. Иако је њихова моћ била ограничена, један од њих имао би задатак да командује војском у ратним збивањима. Они су, према веровању, били потомци бога Херакла. Постојање две

2. Културни туризам старог века

круне било је у директној контрадикторности са идејом заједничког претка, што је приморало Спартанце да смисле маштовито објашњење за своје државно уређење: током пете генерације Хераклових потомака, краљ је добио близанце Агиса и Еурипона. То је било митско порекло владајућих породица Агијада и Еурипонтида. Херодот нуди комплетан родослов предака Леонида и Леотихиде, двојице спартанских краљева у време Персијских ратова. *Ефори* су били државни чиновници какве није имала ни једна град-држава у Грчкој. Бирани су једном годишње и њихова улога била је да буду *противтежа краљевима*. Били су цивилни суд са кривичном јурисдикцијом над краљевима. Краљеви су се заклињали да ће поштовати спартански устав, а ефори су се заклињали да ће подржавати краља, све док он испуњава заклетву. Кад би краљ отишао у рат, двојица ефора би га пратила да надгледају његове акције. Током дужег одсуства, један део његових одговорности преузимали би ови моћни чиновници.

Улога жена у Спарти била је другачија него у остатку Грчке. Уопштено гледано, имале су много више слободе. Нису биле искључене из друштва као у многим другим грчким градовима и од девојчица се очекивало да издрже исте физичке напоре као дечасти. Оне су такође голе тренирале у гимназијама, вежбале стреличарство, трчање, рвање, бацање копља. Све то је требало да жену учини снажнијом, флексибилнијом и боље припремљеном за бол рађања детета. Спартанке су важиле за честите жене у остатку Грчке. Уколико нека од њих не би могла да има деце, власти би јој наредиле да пронађе другог мушкарца како би проверила да ли с њим може да зачне. Обично би жене прихватале да то учине, пошто је Спарта много полагала у младе нараштаје.

Грађани Спарте постајали би професионални војници и то већ у седмој години. Младићи су били разврставани у старосне групе и живели су у војним заједницама. Одмах су укључивани у напорне тренинге снаге, а понекад су их бичевали на Артемидином олтару, како би навикли да трпе болове. Они су се чак међусобно такмичили у томе ко може да прими више удараца. Тренинг би постајао још строжи од двадесете године живота, али су захваљујући томе могли да поразе било коју другу грчку војску. Није ни чудо што у вишевековној историји утврђења у Спарти уопште нису била потребна (Kitto,1951).

Град Коринт је у то време био посебно познат по својим хетерама (*hetaerae*-куртизана), храмским проституткама које су услуживале богате трговце на пропутовању, бавиле су се светом проституцијом. Атина је, за разлику од Коринта, нудила интелектуална и уметничка остварења за *културне* туристе, али је било могуће и забавити се на фестивалу Дионисија. Лисипус, грчки

вајар из 4.века п.н.е. је рекао: *Ако ниси видео Атину, ти си идиот. Ако си је видео, а није те освојила, ти си магарац. Ако си уживао у њеним чарима, а затим побегао, ти си највећа будала* (Работић,2014).

Римљани су такође били склони туризму и путовањима. Египат је тада био у целини туристички рај са другачијим начином живота, прастарим споменицима и релативно лаким путовањем, имао је историјски најстарију традицију и монументалне древне споменике. Римљани су масовно одлазили сваке године из Италије и Грчке до Египта, сталном пловном линијом, путовањем које је трајало око дванаест дана. Александрија је тада била космополитски центар Египта, где су се населили различити народи и племена, и где су се говорили, осим грчког, многи језици. Као и у сваком лучком граду и овде је постојао квартал *црвених фењера* и егзотичних ноћних клубова. Новац је у Александрији био једини бог и говорио је све језике света.

Антички Рим је омогућио путовања и посебне облике одмора развојем инфраструктуре. У трећем веку постојало је 90.000 километара главних саобраћајница и 200.000 километара мањих сеоских путева(Гур,2012). Осим путне инфраструктуре и транспортног система, туризам римског доба се успешно одвијао захваљујући заједничкој валути, језику и развијеном правном систему заштите путника, значи, стекли су се услови који ће се поново догодити тек у деветнаестом веку. Ко није волео да путује и разгледа, а није имао материјалних могућности да се купа на плажама Грчке и Египта, могао је лети одсести у јефтним локалним одмаралиштима на мору и тако побећи од загађеног ваздуха пренасељеног Рима (Page & Connell, 2009).

Све ово било је могуће захваљујући дугогодишњем миру (*Pax Romana*). Хадријан, један од најкултурнијих римских царева, такође и велики путник, обновио је и проширио Атину, украсивши је новим и прекрасним зградама. Римљани су посећивали грчке храмове, као што данашњи туристи посећују европске цркве и катедрале. Понекад је Акропољ био тесан да прими све заинтересоване путнике, јер су ту били не само римски туристи и њихови водичи, већ и функционери и верски великодостојници, астролози, свештеници, радници одржавања, вратари, чак и полиција ради заштите вредних храмских артефаката (Perrottet, 2003,123).

Културни туриста римски генерал Луциус Емилиус Паулус (Lucius Aemilius Paulus) је детаљно обишао Грчку 167. године п.н.е. - већина места која је посетио и данас су укључена у маршруте четвородневне туре атинских туроператера (Атина, Коринт и Акрокоринт, превлака на Коринту, Аргос, Епидaurus, Спарта, Олимпија, Делфи). На жалост, ништа на свету није ново, па су и тада туристи уклесивали графите у египатске пирамиде и друге

2. Културни туризам старог века

споменике, а локални каменоресци су урезивали имена за посетиоце високе класе и неписмене, што се види на Колосу из Мемнона (Фараон Аменхотеп III) у некрополи у Теби.

Туризам у доба античког Рима цветао је и у самом Риму. На велике гладијаторске игре и остале празничне представе у Колосеуму долазили су посетиоци из целог Римског царства, које се тада простирало Европом и Азијом. Колосеум, ремекдело римске архитектуре на источној страни Форума, саграђен у првом веку, био је највећи амфитеатар у Римском царству, а сада и на свету. Могао је да прими 50-80.000 посетилаца и коришћен је за гладијаторске игре, јавне спектакле (борбе са животињама, извршења смртних казни, јавне масовне егзекуције раних хришћана, реконструкције познатих битака, извођење позоришних и музичких представа базираних на класичној митологији у којима су коришћени специјални ефекти и ватра), чак и за реконструкције поморских битака (Нерон). Колосеум је 2007. године увршћен у *Нових 7 чуда света* (ту су још Таџ Махал, Кинески зид, Гиза, Петра, Чичен Ица, Мачу Пикчу и статуа Христа Спаситеља у Бразилу).

Грчки путописац Паусаниас је у другом веку пропутовао Италију, Малу Азију, Сирију, Палестину и Египат, али је и описао своју родну Грчку у десет томова *Описа Грчке*, који су се у то време могли користити као туристички водич. Не само да нас Паусанијево дело обавештава о томе да је туризам постојао у римској Грчкој, него и да су светилишта одувек била доминантне културне дестинације за туристе, што говори о древним основама данашњег верског туризма (Работић, 2014).

Туристички водичи су радили у Египту и у Грчкој, где су водили људе кроз запажене храмове и олтаре, указивали на чувене статуе, описивали локалне обичаје и ритуале, причали традиционалне приче о историјским и митским догађајима везаним за место, имали су важну функцију културних брокера (Lomine,2005). Као и у античкој Грчкој, и у Римском царству *културни туризам* је постојао. Иако није био масован, свакако је био забаван и рекреативан, али и мотивисан интересовањима за класичну уметност и архитектуру, што га повезује са Grand Tour путовањима много векова касније.

Верска путовања, догађаји, спорт

У античком свету хиљаде људи је путовало на важне религиозне дестинације посвећене тадашњим верским активностима и догађајима око њих. Фестивали су били веома значајан део грчког начина живота, па је зато верницима у то време гарантована сигурност путовања. За време Олимпијаде су престајали ратови, ако су

се водили на грчкој територији. Четири фестивала су се издвојила: Олимпијске игре у Олимпији, Питијске игре у Делфима, Истамске игре на превлаци на Коринту и Немејске игре (атлетско и музичко такмичење у част Зевса, у јулу, у Немеји у Арголиди - порекло се везује за Херкула и његово убиство Немејског лава, после 573.п.н.е. постале су панхеленске), где су се окупљали спортисти, музичари, уметници, функционери и гледаоци из целог познатог грчког света. Чак је и краљевима Сицилије и Кирене било стало да се такмиче двоколицама на Олимпијским и Питијским играма, јер су касније победници остајали заувек запамћени у Пиндаровим одама. Поред верских разлога, такви догађаји нудили су посетиоцима осећај да су део великог догађаја, посебног доживљаја врхунске забаве, да деле узбуђење такмичења са такмичарима највишег калибра, пролазећи поред славних грађевина и уметничких дела (Kitto, 1951).

Светилиште у Делфима, као прави космополитски центар, посећивали су и Грци и бројни странци. Међу посетиоцима били су краљеви и војсковође, представници локалних градских власти, али обични људи, да би добили савет од Аполона, видели Пророчиште у Делфима, учествовали у Питијским играма у част Аполона (названих по змији Питону, кога је Аполон тамо убио) или дивили огромном богатству и ратном плену појединих градова-држава (полиса), изложеном у *трезорима*. Разметљиво излагање злата и богатства ублажено је снажним верским престижом Делфа. И у римско доба Делфи су привлачили посетиоце, али је бизнис у виду прескупих сувенира и неваспитаних водича почео већ да смета посетиоцима у разгледању археолошких споменика.

Олимпија је била центар националног окупљања у оквиру Олимпијских игара, у којима су учествовали само слободни Грци. Олимпијске игре су у почетку биле локална манифестација, а захваљујући светом примирју постале су панхеленске, јачајући свест учесника о припадности хеленском свету, без обзира на поделе државним границама, политичким системима, међусобним ратовима и географијом. Рачунање времена код старих Грка започиње 776.п.н.е. када се верује да су одржане прве Олимпијске игре. Тадашње Игре припадају категорији културног туризма јер су се одржавала такмичења у спорту, али и у музичко-сценској уметности. Музика је играла значајну улогу у јавном и приватном животу старих Грка. Нарочито је била важна у великим јавним свечаностима, играма и такмичењима. Атлетска и коњичка такмичења највероватније воде порекло од погребних свечаности у част мртвих хероја, чији су гробови и околина били под њиховом заштитом. Обичај је старији од хеленског култа богова Олимпа, и може се пратити до Минојског Крита. Велике игре (олимпијске, питијске, немејске и истамске)

2. Културни туризам старог века

постале су традиционалне у 7. и 6. веку п.н.е, а поред атлетских и хиподромских укључена су и музичка такмичења (Исаковић,2010). Данашње Игре припадају само спорту! На Олимпијске Игре су долазили такмичари из разних грчких полиса, укључујући и удаљене колоније. Могли су да се такмиче само слободни Грци. Неко време пре почетка Игара гласници су широм Грчке проглашавали општи мир, тако да су и ратови, ако су се водили на тлу Грчке, престајали док се Игре не заврше. Опште примирје трајало је и за време припрема такмичара и самог такмичења.

Једно од Седам чуда старог света налазило се у Олимпији – у храму посвећеном Зевсу смештена је била статуа Зевса који седи, хризелефантинско ремекдело чувеног вајара Фидије (480 п.н.е - 430 п.н.е). У близини данашње Олимпије крајем 19. века су откривени остаци светилишта посвећеном Зевсу, остаци скулпторских радионица са алатима, али ништа од скулптура и рељефа није остало. Олимпија је тада имала и за данашње услове адекватну спортску инфраструктуру, попут стадиона са земљаним трибинама који је могао да прими 40.000 гледалаца. Постојао је и луксузни хотел из 4. века п.н.е (*katagogeion*), намењен за званичне госте - *Леонидеон* (Phoca&Valavanis, 1999).

У време Римског периода грчка светилишта, са храмовима, олтарима и статуама служе као музеји класичне уметности, а римски туристи одлазе у Грчку не само да би видели позната уметничка дела или историјске споменике, већ и да би принели жртву или обавили неки други вид религиозног церемонијала. Путницима античког доба су мотиви за путовања, осим пословних, били култура, спорт и религија, као основа данашњег верског, спортског и културног туризма (Работић, 2014), а посете локацијама великих и трагичних битака (Маратон, Керонеа, Термопиле) и трагичних митских догађаја, или гробовима бројних грчких јунака – основа тамног туризма.

Грчко позориште - трагедија и комедија

Као што су Римљани долазили у Колосеум на спектакле, тако су и Грци посећивали позоришне представе у амфитеатрима широм Грчке (Делфи, Епидеурус - 4. век п.н.е, атински амфитеатар *Херод Атикус* - саградио га је 161. године атински богаташ Херод Атикус у знак сећања на своју жену), који се и данас користе. Посетиоци су гледали трагедије и комедије. Најзначајнији грчки писци трагедија били су Есхил (525/524 – 456/455 п.н.е.), Софокле (497/6 – 406/5 п.н.е.), Еурипид (480 – 406 п.н.е), а комедија Аристофан. Грчка поезија и драма уско је повезана са музиком, грчки песници су често и аутори музике, а грчки филозофи се баве теоријом и естетиком музике

(Платон, Аристотел, Питагора, Птоломеј). У античкој Грчкој стихови су се певали (лирика), или декламовали уз пратњу музике (мелодрама), а музичар и песник су били једна личност (Хомер). Музика је била нераздвојна од поезије (ритам – декламовање, *скандирање*), плеса и покрета/мимике. У строгој везаности за изговорену реч, значајну улогу играо је *ритам*, као директна последица утицаја метрике песничког текста. Овакво бављење музиком се задржало и у поезији раног хришћанства, трубадурској поезији, као и у нашим народним песмама (гусле).

Из дионизијског култа развија се *дителирамб* (хор и играчи) и дионизијско позориште. Дителирамб је врста лирске драме са митолошко-историјском садржином, али за разлику од трагедије нема глумца, нема маски и костима. Главни извођач је хор од педесет чланова, који се креће и пева у ритмичким, шематским фигурама, испред гледалишта, *orchestrae* - *места за игру*. Хор је главни глумац, коментатор и подсмевач, слично сценском ораторијуму. Постојао је и дечји хор. Хор у античкој трагедији први је облик развијене музичко-сценске уметности. *Сатирска драма* сматра се већ зрелијим обликом позоришта у античкој Грчкој. Хористи су били маскирани и костимирани у јарце, а њихове игре имале су гротескни карактер. Улога хора у античкој трагедији касније се губи и нестаје (Исаковић, 2010). Трагедија се развија из сатирске драме (у преводу значи *песма јарца*) и дителирамба, као синтеза поезије, музике и игре. Поезија у трагедији је говорни монолог или дијалог, музика је заступљена кроз монодијско певање, праћено на аулосу или диаулосу, а ритам музике је увек подређен ритму поезије.

Глумци солисти у трагедијама и комедијама били су цењени и поштовани професионалци, док је *мим* (пореклом из народа), за разлику од глумца озбиљног театра, забављао публику сценама из обичног живота (порекло мима, који претходи драмским формама, непосредно је везано за преисторијске, најстарије магијске игре, слично нашим додолама). Грчка трагедија, у споју дионизијског култа и старогрчких митова, приказује борбу човека против невидљивих сила, богова, судбине. Катарзом се гледалац прочишћавао и ослобађао својих мана и лоших особина. Уметнички, то је јединствена музичко-сценска појава у историји човечанства. Њен синтетички карактер уједињавања музике, речи, глуме и покрета, инспирисаће европску музичку сцену и после две хиљаде година. Хеленско доба уводи у праксу и прву међународну сарадњу уметника и филозофа (међународне корпорације), који се окупљају у великим средиштима културе као што је Александрија (Јовић, 1986).

3. СЕДАМ ЧУДА СТАРОГ СВЕТА

Седам светских чуда старог света је скуп архитектонских дела које су стари Грци хеленистичке епохе сматрали врхунцем људског креативног и техничког достигнућа. Од ових седам чуда још само комплекс великих пирамида у Гизи постоји данас. Грчка освајања највећег дела познатог света у 4. веку п.н.е. омогућила су грчким путницима доступност цивилизацијама Египта, Персије и Вавилона. Импресионирани и освојени знаменитостима и чудима различитих земаља, путници су саставили листу онога што је свакако требало запамтити. Грчки историчар Херодот је помиње око 450.г. п.н.е. Свако је имао другу верзију те листе, али најранија и најкомплетнија води порекло из текста феничанског писца епиграма Антипатера из Сидона, око 140.г.п.н.е. Он је навео шест од седам чуда, изоставивши светионик на Фаросу, а посебно је хвалио Артемидин храм у Ефесу – овај текст је служио као туристички водич по источном Медитерану тог времена. Грци су овај списак назвали *Седам атракција насељене Земље које треба обавезно видети*.

Још један путник, такође у другом веку п.н.е., грчки математичар и инжењер Фило из Бизантијума, написао је кратак трактат под називом преведеним на латински, *De Septem Orbis Spectaculis*. И његова листа је некомплетна, као и Антипатерова. Раније и касније листе историчара Херодота и архитекте Калимахуса из Кирене (305-240 п.н.е.), које се налазе у музеју у Александрији, остале су само као референце. Опис седам светских чуда се налази и у трактату из 6. века нове ере *О седам светских чуда (De septem mundi miraculis)*.

Седам чуда старог света односи се на импресивне грађевине класичног античког доба, које су описане у водичима популарним међу Хеленским туристима античког доба, посебно у 2. и 1. веку п.н.е. Географски, листа обухвата седам монументалних скулптуралних и архитектонских споменика Медитерана и Блиског истока, око источног обода Медитерана, у свету који је био познат Грцима и који је говорио грчки. Варвари(сви који нису Грци) су били признати као народ само ако су се служили грчким. Много народа, један језик, али не и једна нација. Зато све оно што се налазило ван овог света, није могло бити уврштено. Такође, пошто су листу састављали хеленски аутори, пет од седам чуда прослављају грчка достигнућа у уметности

и архитектури (осим пирамида и висећих вртова Вавилона). Мисли се да је ограничење листе на само седам повезано са посебним магијским значењем броја седам (Cottrell, 1960). Уместо израза *чудо* стари Грци су користили израз *theamata* (θεάματα), што је значило *забава, места која треба видети*. Касније се употребљава реч *чудо* (*thaumata* θαύματα), као што је то и данас у модерном грчком језику. Ова листа је у античком добу била еквивалент савременог туристичког водича. Свих седам чуда старог века постојали су у исто време само нешто мање од шездесет година. Грци су на источним обалама Медитерана, данашњој Турској, остали од митских времена Троје све до 1923. године, када је Ататурк спровео *Понтски геноцид*, а Грци (Понди) са Хелеспонта протерани у Грчку. То је био један од три геноцида који су Турци спровели у 20. веку – друга два су била против Јермена и Курда.

Седам светских чуда старог света су:

1. Артемидин храм (550. п. н. е.) у Ефесу, Турска.
2. Велика пирамида у Гизи, Египат
3. Висећи вртови из Вавилона, око 8. века п. н. е.
4. Колос са Родоса, скулптура Хелиоса (292. п. н. е. — 280. п. н. е.)
5. Маузолеј у Халикарнасу, данашњем Бодруму, Турска.
6. Статуа Зевса у Олимпији (око 457. п. н. е.)
7. Фарос у Александрији, светионик направљен 270. п. н. е.

Артемидин храм у Ефесу (Artemision)

Грчки храм посвећен богињи Артемиди подигнут је око 550.п.н.е. Налази се недалеко од турског града Селџука, близу Измира. Финансирао га је богати лидијски краљ Крез, чије се име до данас помиње као симбол спектакуларног богатства. Украшен је бронзаним статуама најславнијих вајара тог доба, Фидије, Поликлета, Кресиласа и Фрадмона. Спаљен је 356.г.п.н.е. да би анонимус по имену Херостратус овековечио своје име у историји. Те исте ноћи рођен је и Александар Велики Македонски. Познати историчар тог доба Плутарх запазио је необичну случајност и забележио да *те ноћи богиња није обитавала у свом храму, јер је присуствовала рођењу будућег великог војсковође, те није могла да спасе свој храм од уништења* (Kitto,1951). Храм је обнављан и рушен неколико пута.

Велике пирамиде

Налазе се у граду Гиза, некрополи античког Мемфиса (данас је то предграђе Каира). Заједно са скулптуром Сфинге представљају велику туристичку атракцију, коју употпуњује и Сунчев брод,

3. Седам чуда старог света

пронађен 1954. године са јужне стране Велике пирамиде. За брод се верује да је симболично представљао средство којим је тело умрлог Кеопса повезано у загробни свет. Наполеон је изјавио, освајајући Египат 1798. године: *Војници! Са врха ових пирамида посматра нас четрдесет векова!* (Cottrell,1960).

Кеопсова пирамида изграђена је по налогу фараона Куфуа (грч. *Кеопс*) око 2560. п.н.е. за његово путовање у земљу мртвих. Најстарије је и једино до данас очувано светско чудо. Према писању Херодота, припреме за градњу Кеопсове пирамиде трајале су више од двадесет година. На њој је радило сто хиљада радника двадесет година по три месеца годишње, у време поплаве Нила, када се није могла обрађивати земља. Блокови пирамиде су од кречњака, базалта и гранита, тешки од две до четири тоне, неки и преко педесет тона. Завршни, бели слој који је пропао током времена, чинио је грађевину споља веома глатком и светлом. Краљевска гробница налази се у средишту пирамиде. Свака страна је пажљиво оријентисана према једној од четири стране света. Кеопсова пирамида била је највиша грађевина на Земљи током 4300 година, а надвисиле су је друге грађевине тек крајем 19.века. Поред Кеопсове, на платоу Гизе налазе се и пирамиде фараона Кефрена и Микерина (Кефреновог наследника).

Висећи вртови из Вавилона

Вавилонско царство је у време владавине краља Хамурабија (1792-1750. п.н.е.) добило своје законе, а легендарни висећи вртови изграђени су, верује се, за време владавине његовог потомка Набукодоносора (604-562. п. н. е.) и то по жељи његове супруге Семирамиде која је била доведена из Медије и нарочито волела планински пејсаж. О постојању Висећих вртова из Вавилона (такође означаваних и као Семирамидини висећи вртови) не постоје веродостојни докази. Детаљни описи висећих вртова пронађени су у делима вавилонског астронома Бероса, грчког историчара Диодора са Сицилије и старогрчких писаца тог доба - Страбона и Филона Византијског. Археолог Роберт Колдевеј ископавао је у Вавилону на источној обали реке Еуфрат, на око 90 км јужно од Багдада остатке камене грађевине која је много пута поистовећивана са висећим вртovima, али мистерија башти под слаповима није поткрепљена званичним археолошким доказима.

Колос са Родоса (Κολοσσός της Ρόδου)

Скулптура висока 33 метра, посвећена грчком богу Сунца Хелиосу, налазила се на самом улазу у луку Митраки острва Родос у

Грчкој. Колос са Родоса подигнут је у част војне победе и уједињења острва 304.г.п.н.е. и стајао је свега 56 година, до земљотреса 226.г.п.н.е. После скоро хиљаду година, поломљене делове су завојевачи Арапи у седмом веку продали као шут, који је стао на леђа 900 камила.

Маузолеј у Халикарнасу(Μαυσωλεῖ ον Ἀλικαρνασσεύς)

За каријског краља Маузола је у престоници Карије Халикарнасу, данашњем Бодруму у Турској, изграђена велелепна гробница (353-350.п.н.е.), чије име до данас обележава екстравагантне гробнице и непотребне грађевине посвећене људској сујети. Земљотреси, али и хришћански крсташки освајачи разорили су Маузолеј, а све цигле су искоришћене за градњу у околини и крсташког замка у 15. веку. Данас се на том месту виде остаци темеља, а од сјаја, лепоте и раскоши злата, алабастера, мермера, скулптура, рељефа и богатих декорација остала је само успомена. Маузолеј је био висок 45 метара и није био посвећен ниједном богу.

Статуа Зевса у Олимпији

Стари Грци су рачунали време од 776.г.п.н.е. када су одржане прве Олимпијске игре у Олимпији, у част врховног бога грчког Пантеона, Зевса. Храм посвећен Зевсу изграђен је касније, а у петом веку п.н.е. најбољи вајар Грчке Фидија у њега је поставио гигантску скулптуру Зевса високу тринаест метара, урађену у хризелефантинској техници злата и слоноваче, по којој је био познат. Фидијина радионица и данас постоји на истом месту, само Фидија више ту не ствара... Скупоценог Зевса римски император Калигула није успео да украде, али је то успело Византији, где је украшавао царску палату у Константинопољу док није уништен у пожару у петом веку. Иначе, Олимпијске игре су по наредби Теодосија I забрањене 391. године, као *штетан и пагански обичај*. Данас само можемо да нагађамо о утиску који је маестрални Громовник у злату и слоновачи остављао на обичног човека Грчке.

Светионик у Александрији (ο Φάρος της Αλεξάνδρειας)

Једино светско чудо старог света које је било практично намењено свакодневној употреби био је светионик у Александрији на полуострву Фаросу, изграђен 300. – 280. п.н.е., у то време највиша грађевина на свету (преко 117 метара). Каже се да је архитекта пројектовао темеље од стаклених блокова, а у подножју се налазило око 300 соба. Светло се видело на преко педесет километара - дању су

3. Седам чуда старог света

се слали сигнали огледалима, а ноћу је на врху горела ватра. Онда су дошли Арапи, велико огледало је разбијено и никад поправљено, били су земљотреси, усуд Медитерана, све док султан Мамелук није у 15. веку искористио последње остатке светионика за своју тврђаву, а Енглези докрајчили величанствени споменик бомбардовањем у 19. веку. Прича се поновила као и са свим античким споменицима, а светионик је нестао последњи, оставивши за собом легат градње светионика дуж Медитерана, и реч *фарос*, како се у романским језицима каже светионик.

Седам светских чуда: алтернативни списак

На самом почетку новог миленијума инициран је пројекат *Седам чуда новог света*, у коме је гласањем требало од две стотине предложених постојећих споменика културне баштине света изабрати седам, који би били пандан *Седам чуда старог света*. Гласање је организовала фондација *New7Wonders Foundation* из Цириха, а победници су проглашени у Лисабону 2007. године. То су:

1. Пирамида, Чичен Ица, полуострво Јукатан, Мексико
Чичен Ица, најпознатији јужноамерички град храмова, био је политички и економски центар цивилизације Маја. Различите грађевине – пирамида Кукулкана, храм Чак Мола, Дворана хиљаду стубова и Игралиште затвореника – и данас се могу видети као пример изванредних архитектурних формација. Пирамида је најновија (грађена пре 800.године) и вероватно највећа од свих Мајанских грађевина.

2. Христ Спаситељ, Рио де Жанеиро, Бразил
Ова статуа Христа висока тридесет метара, не рачунајући постолје, стоји на врху планине Корковадо изнад Рио де Жанеира. Дизајнирао је Бразилац Еитор да Силва Кошта (Heitor da Silva Costa) а израдио француски вајар Пол Ландовски, и спада у најпознатије светске споменике. Статуа је израђивана пет година, инаугурисана је 12. октобра 1931. године, поставши симбол Бразила и гостољубивости бразилског народа.

3. Велики кинески зид, Кина
Велики кинески зид је грађен од 220.године п.н.е. и даље све до 1368 – 1644. године, да би повезао постојећа војна утврђења у јединствени одбрамбени систем и зауставио Монголска племена која су стално нападала Кинеско царство. То је највећи споменик који је човек икада изградио и једини који се види из свемира.

4. Мачу Пикчу, Перу

У 15. веку је цар Инка, Пачакутек изградио град у облацима, високо на планини Мачу Пикчу (*стара планина*). Ова невероватна насебина се налази на пола пута до Андског платоа, дубоко у џунглама Амазона и изнад реке Урубамба. Верује се да су је Инке напустиле због избијања епидемије великих богиња, а када су Шпанци поразили империју Инка, град је остао изгубљен преко три века. Поново га је открио археолог Хирам Бингам (Hiram Bingham) 1911. године.

5. Петра, Јордан

Петра је била престоница Набатејских царева на ивици Арапске пустиње од 312. г. п. н. е. док је нису освојили Римљани 106. г. п. н. е, када постаје део римске провинције Арабије. Набатејци, као талентовани инжењери и мајстори технологије вода, изградили су системе великих тунела и водених резервоара. Град је био на раскрсници караванских путева који су спајали Египат са Сиријом и јужну Арабију са Средоземљем, а контролисали су и пут скупогеног тамјана. Амфитеатар у Петри, уклесан у стени према римском узору, могао је да прими пет хиљада посетилаца. Неколико векова Петра је била заборављена, док је није открио 1812. године Швајцарац Јохан Буркхарт. Данас су *Гробнице палате* у Петри, са фасадом Хеленистичког храма на Ел Дир манастиру високом 42 метра, импресиван примерак културе Блиског истока, а пустиња је освојила некад зелену и плодну равницу. Налази се на листи УНЕСКО-а од 1985. године.

6. Римски Колосеум, Рим, Италија

Велики амфитеатар у центру Рима је саграђен од 70. – 82. године као поклон Римљанима и римским туристима, да би се прославила величина Римске империје. Концепт дизајна до данас утиче на све модерне спортске стадионе. Кроз филмове и књиге данас, кроз реконструкције и писане споменике, знамо више о томе какве су се окрутне борбе и игре тамо догађале, на велику радост гледалаца.

7. Таџ Махал, Агра, Индија

Огромни маузолеј је саграђен 1630. године по жељи Шаха Јахана, петог муслиманског монголског императора, у част успомене на обожавану умрлу жену. Саграђен је од белог мермера и стоји усред формално организованих и зидом ограђених вртова. Таџ Махал се сматра најсавршенијим примером муслиманске уметности у Индији и међу најлепшима у свету.

3. Седам чуда старог света

Седам српских чуда градитељства представљају седам историјских и културних споменика Србије, одабраних у акцији Политикиног додатка *Магазин* и Туристичке организације Србије (ТОС) 2015. То су Београдска тврђава (Јустинијан, 535. године), Шарганска осмица (1925, Аустроугарска и Железнице Србије), Манастир Студеница (1196, Стефан Немања), Гамзиград – Ромулијана (298, Галерије), Манастир Високи Дечани (1327, Стеван Урош Дечански), Храм Светог Саве (1989, Александар Дероко и Бранко Пешић), Градска кућа у Суботици (1910, Марсел Комор, Деже Јакаб).

Културни туризам средњег века – верска путовања

Света земља, Јерусалим

Католичанство у средњем веку гаји култ светих места која верници морају посетити, иако систем феудализма везује обичне људе за имања њихових господара. Јерусалим је и пре Крсташких ратова представљао циљ многих ходочасника, па имамо податак да је мајка цара Константина Јелена у четвртном веку посетила Јерусалим, где је, каже легенда, пронашла место Христовог гроба и откопала остатке крста. Константин је на месту Христовог гроба подигао цркву, а делови часног крста били су послати широм Европе у цркве као свете реликвије. Јерусалим у средњем веку постаје циљ ратника и освајача, који се смењују са верницима и путницима. За време своје дуге миленијумске историје био је више пута потпуно уништен, нападан и освајан, а најстарији део града насељен је у 4. миленијуму п.н.е, чинећи га једним од најстаријих градова на свету. Јерусалим на старохебрејском значи *Посед двоструког мира*, и духовно је средиште јеврејског народа, хришћанства (Јерусалим се помиње у Новом завету више од стотину пута) и ислама, те трећи најсветији град. Од пре хиљаду година пре нове ере Јерусалим је за Јевреје свето место, у коме се налазила највећа светиња, *Соломонов храм*, који је изградио митски архитекта Хирам. Муслимани су касније на том истом месту изградили џамију, а ту се налази *Купола на стени*, одакле се сматра да се пророк Мухамед виноу у небо.

Крсташки ратови

Муслимани су освојили Јерусалим 637. године, и држали га око пет векова. Крсташким ратовима су названи средњевековни војни

походи европљана од 11. - 13. века ради освајања Свете земље и ослобађања Христовог гроба од неверника. Наравно, то је био званичан и богоугодан разлог, а повод је била жеља за славом и богаћењем у коју су се претворили крсташки походи.

Први крсташки рат (1096-1099) је био војни поход европских хришћана, да би се помогло Византији у борби против Турака Селџука, а да се истовремено ослободи Јерусалим и Света земља из руку неверника. Хришћани су победили, Јерусалим је ослобођен и формирана је крсташка држава. Они који су кренули на исток говорили су да је то због ослобађања светих места, али иза тога стајали су заиста други разлози – материјални добитак, нове земље и поседе, слава. Владари и крупни феудалци учествовали су у крсташким ратовима да би повећали своју моћ и освојили нове територије, што је значило повећање политичког утицаја и прихода. Средње и ниже племство, посебно ритери, кренули су на исток са намером да оснују своја властелинства и да се обогате пљачком. Многи витезови имали су велике дугове па им је Исток изгледао као обећана земља. Одлазак у крсташки рат ослобађао их је обавезе враћања дугова. Сељаци су се масовно пријављивали за крсташке ратове због тешког положаја, феудалних намета и дугова, да би зарадили или напљачкали богатство које би их ослободило обавеза. Јер опљачкани плен из освојених градова био је неописиво богат (драго камење, злато, племенити коњи, скупocene посуде, тканине и оружје), тако да су се многи враћали из рата као богаташи. Јаки трговачки центри на обалама мора, Венеција и Ђенова, желели су да прошире трговину, јер су ови ратови стварали нове трговачке везе и путеве. Римокатоличка црква је имала је своје посебне циљеве - освајањем нових области проширивала се њена моћ а покрштавањем муслимана, повећао би се и број верника. Користећи се верским осећањима позивала је народ да крене у поход за *ослобођење Христовог гроба* и тако пред свима оправдала крсташке ратове као узвишени циљ.

Јерусалим је поново пао у руке неверника 1187. године, након успешне Саладинове офанзиве и опсаде (филм *Небеско краљевство*). Грађанима је дозвољено да напусте град ако плате откупнину, што је био далеко цивилизованији гест од европљана-крсташа који су палили огњем и мачем. Они који нису могли да плате свој откуп су на крају ипак продати у ропство. Пораз у Јерусалиму је значао и крај Краљевине Јерусалим. Крсташки походи су са различитим исходима и успесима трајали све до пада Акре, 1291. године, када је изгубљено и последње упориште на тлу Блиског истока (Maluf, 2006).

Ред сиромашних витезова Христа и Соломоновог храма, познатији као *Витезови Темплари*, основао је око 1114. године

3. Седам чуда старог света

француски гроф Хуго де Пејенс (Hugues de Payens), да би војно помогао новом хришћанском краљевству, али и да осигура безбедност великог броја ходочасника и путника намерника из Европе који су похрлили ка Јерусалиму након његовог освајања. Њихово име алудира на њихов историјски штаб у Омаровој џамији (Dome of the Rock) на Брду храма у Јерусалиму, историјском месту Соломоновог храма, који су преименовали у *Templum Domini*. Темплари су били организовани као манастирски ред, следећи правила која је за њих створио Бернар де Клерво (Bernard de Clairvaux), оснивач Цистерцијанског реда, али са војним знањем и искуством.

Од скромног почетка Темплари су се уздигли до најмоћније војно-монашке силе средњег века. Заветовани да штите ходочаснике за време Крсташких ратова, Темплари су постали хришћански хероји тог доба. Њихово јунаштво у борби било је легендарно. Сам приказ њиховог белог огртача са црвеним крстом инспирисао је вернике и изазивао терор код непријатеља. Млади људи су хрлили у Темпларске редове, заветујући се на сиромаштво, непорочност и послушност у борби за веру. До 13. века ред је командовао хиљадама људи, поседовао стотине бродова, али и замкова у свакој земљи Европе. Сматрани су недодирљивим, јер су одговарали не краљевима, него само Папи лично. Били су добро повезани и убрзо су постали битан фактор на међународној политичкој сцени тог времена. Њихови статuti су помињали обавезу сиромаштва, отуд и печат на коме на једном коњу седе два витеза, јер немају новац за два коња. Наравно да је то било само на почетку. Осим ратног плена који је ишао у заједничку касу, крсташи су имали обавезу да сва своја добра завештају реду у моменту приступања (Godwin, 1998). Када су добили повластице од Папе, помоћу којих су могли да убиру порезе у подручјима под њиховом контролом, брзи успон био је осигуран.

По престанку Крсташких ратова, ред Темплара је прерастао у Европи у ред банкара, оличења зеленаштва. Красила их је склоност ка лепом животу, па је постојала и изрека *није као Темплар*. Благо донето са Истока чинило их је врло моћним – често су се код овог реда задуживали европски краљеви - енглески краљ Едвард Први је код Темплара заложиио чак и крунски накит, док је Луј VII за финансијског саветника имао Темплара – благајника ризнице. Пружали су и друге банкарске и финансијске услуге, као што су трговина меницама, издавање вредносних писама која су се могла уновчити било где у Европи, издавање зајмова и друго, као свака данашња успешна мултинационална банка. Први су употребили међународни чек, тако да је путник могао да у Лондону положи новац у енглеској валути, добије папир, и у Дамаску подигне еквивалент у валути те земље. Камата на позајмљену суму није била мала и кретала се од 11 - 15%. У

средњовековној литератури Темплари се помињу као чувари Светог Грала, о чему је први пут писао француски књижевник Кретјен де Троа (*Chretien de Troyes*) у 12. веку, да би се касније мит о потрази за Гралом проширио Европом (Godwin, 1998).

Француски краљ Филип IV *Лени*, који је одбијен као кандидат за члана у реду Темплара, и који је био веома задужен код њих, почиње са прогонима овог реда. У петак, 13. октобра 1307. године, изванредан број Темплара је био истовремено ухапшен од стране агената Филипа IV. Постоји веровање да у овом поступку лежи порекло веровања у несрећу коју доноси петак 13. Претходно је Филип Лепи Папу практично отео и пребацио из Италије у Француску – такозвано *Авињонско ропство Папе* - да би обезбедио његову подршку за свој наум. У затвору су Темплари мучени због јереси, али локацију њиховог огромног покретног блага нико није одао, и до данас се не зна шта се са благом десило. После велике истраге у неколико земаља, у којој је Шкотска одбила да учествује, последњи Велики мајстор овог реда Жак де Моле (Jacques de Molay), после зверског мучења, спаљен је на ломачи као јеретик 1314. године. Легенда каже да је Жак де Моле пред саму смрт позвао краља Филипа и Папу да се нађу на небу те исте године, што се и десило. До краја 1314. обојица су били мртви. Уништавајући ред Темплара, Филип је био поштеђен враћања дугова онима од којих је највише зазирао, док је сву темпларску непокретну имовину поклатио реду Св. Јована (Хоспиталци, Малтешки витезови).

Krak des Chevaliers је крсташка тврђава у Сирији и један од најважнијих очуваних средњовековних споменика на свету. Рајмонд II, гроф од Триполија, је дао 1142. године замак Витезовима Хоспиталцима, који су га користили до пада 1271. године. Хоспиталци су ојачали и утврдили замак, а ред је контролисао неколико тврђава на границама грофовије Триполи, која је основана после Првог крсташког рата. Крак је био најважнији од њих, и функционисао је не само као војна база, већ и као административни центар. После пада Јерусалима, многе крсташке тврђаве су освојене, осим ове (Cottrell, 1960). Мамелучки Султан Бајбар је 1271. године безуспешно опседао Крак 36 дана, иако је унутра било само три стотине витезова. На крају је морао да прибегне превари, је је било јасно да тврђаву неће освојити (испод замка је постојао и извор свеже воде). Фалсификовао је писмо за браниоце, које им је упутио њихов Велики мајстор реда, у коме их позива да предају тврђаву (Малуф, 2006). Витезови су послушали, измарширали из Крака и отишли према Триполију. О њима се никад више ништа није чуло, али се претпоставља да су отишли на Малту.

У ренесанси су верски разлози престали да буду покретач освајања, јер је ново време донело и нова правила понашања. Богате

3. Седам чуда старог света

банкарске куће финансирају европске владаре и њихова освајања, типујући на победнике у њиховим међусобним обрачунима. Као у случају Темплара или данас Светске банке и Монетарног фонда, банке су понекад биле моћније од држава и краљева, али не и од Папе, што показује пример Медичија из Фиренце. Тражећи нове изворе зараде, Венеција је кроз своје банке финансирала истраживачка путовања Марка Пола у 13. веку, у трајању од 25 година, на којима је прошао Азију и населио се једно време у Кини. На тај начин је картографија света обogaћена, отворени су нови путеви за трговину, а многи авантуристи охрабрени да путују у нове и неистражене крајеве. Путовањем морима без премца су владали Португалци, којима је циљ био Африка због робовске радне снаге и скупocenих метала. Португалски принц Енрике, затим Бартоломео Дијаз (опловио врх Африке на југу), Васко да Гама(стигао до Индије) пронели су славу Португалије, све док Италијан Кристифор Колумбо није коначно, у потрази за новим путем за Индију, открио 1492. године нови континент, и за рачун шпанске краљице Изабеле освојио *невернике* у неславној акцији званој *conquista* или *освајање*. Док се правоверна краљица бавила *reconquistom*, немилосрдним истеривањем вековима насељених Мавара и Јевреја са шпанског тла, за Колумбом су дошли шпански плаћеници најгорег кова, који су у име католичанства уништили древне цивилизације Јужне Америке и њихове писане споменике спалили (De la Vega, 1961).

Camino de Santiago – Галиција, сусрет Келта и хришћана

Шпанска провинција Галиција налази се на обали Атланског океана. Из Барселоне до престонице Галиције, Сантјага де Компостеле сада је могуће стићи за кратко време. Романтична и неукроћена обала Галиције *Коста дел морте* (Costa del morte - Обала смрти) добила је име по великом броју погинулих у бродоломима који су се догодили у њеним немирним водама. Још пре више хиљада година људи су веровали да је ово место крај света одакле душе умрлих крећу на пут ка звездама.

За Галицију се везују два велика мита, а један од њих је легенда о Светом Јакову (Santiago, енг. St James), или *Santiago Matamoros* (убица Мавара), заштитнику хришћана и убици Мавара, једном од Христових апостола, који је овде сахрањен. Према легенди, он је донео хришћанство Келтима на Иберијском полуострву, одрубљена му је глава у Јерусалиму 44. године, а остаци су касније пренети у Галицију. Катедрала у Сантјагу де Компостели је почета са изградњом око 818. године за време Алфонса II, краља Астуриаса. Гроб Св. Јакова је постао симбол отпора шпанског хришћанства против ислама. Катедрала је

срушена у рату са Маварима 997. године, али гроб није оскрнављен. Поново се гради од 1075.године, а освећена је 1211. године. Универзитет је основан 1495. *Ботафумеиро* - кадионица, највећа на свету (80 кг, висина 1.60 цм, креће се 80км/х), као традиција Катедрале постоји од једанаестог века, верује се, због смрада неопраних ходочасника. Легенде кажу да је један од првих ходочасника био сам цар Карло Велики почетком деветог века. Путовало се углавном пешице, у групама, тек ретки су путовали на коњима, а ходочасници су ноћивали у крчмама дуж пута и у манастирима нанизаним дуж ходочасничких маршрута.

Статуа Св. Јакова скулптора 18. века Хозе Гамбина (Jose Gambino) која приказује свеца на белом коњу како одсеца главе Маварима (*Santiago Matamoros*) које падају испод коњских копита, у новом времену мултикултурализма постала је увреда за муслимане. Склоњена је у мају 2004. године због *културне осетљивости* и замењена другом, скромнијом статуом истог свеца и истог аутора. ПР катедрале је изјавио да је било потребно *да се Јаков прикаже у светлу Исусовог учења*, и да је та одлука донешена *много година пре исламског бомбашког напада у Мадриду, 11.марта 2004. године*. После протеста културне и остале јавности, статуа на коњу је враћена на своје место у јулу исте године (El Pais, 2005).

И данас путници пешице истражују Галицију, јер захваљујући Светом Јакову постоји мрежа планинарских стаза. *Camino Portuges* (португалски пут) који из Португалије води до Сантјага де Компостеле нема толико путника као *свети аутопут*, класична француска рута од Пиринеја преко региона Навара и Астурије. Ходочасник не мора да се плаши да ће се изгубити: жуте стрелице, обележени километри и симбол шкољке упућују на прави пут. Поред Рима, Сантјаго де Компостела је најважнији католички центар у Европи и један од највећих извора прихода у овом региону. Сваке године 4,5 милиона посетилаца дође у свети град на гроб апостола Јакова. Сантјаго де Компостела се налази на листи УНЕСКО светске баштине (World Heritage). У септембру 2014. године ту је одржан је први међународни конгрес посвећен туризму и ходочасништву, у организацији Светске туристичке организације (UNWTO), под патронатом Уједињених нација, Министарства индустрије, енергетике и туризма Шпаније и регионалне самоуправе Галиције.

Други мит Галиције се односи на Келте, чији су древни ритуали сачувани до данас у амалгаму са хришћанским обичајима. Стенама и мору приписују се натприродне моћи, култ мртвих и култ предака играју важну улогу, а неки људи верују у путујуће душе, натприродне моћи и *меиге* - вештице. *Меига* је потомак друида и добра вештица. У селима код ових жена савет траже људи са најразличитијим

3. Седам чуда старог света

животним проблемима, па су постале конкуренција коју католичка црква ћутке трпи.

Пешачећи Галицијом може да се проба различита локална храна: *калдо*(јака чорба од белог пасуља, кромпира и шунке), *пимијентос де падрон*(благо љуте папричице печене на уљу), месо кунџа или *пулло*, хоботница. Што ближе великим заливима, то су чешће на јеловнику шкољке, ракови и морски пауци. Деведесет пет одсто улова рибе и морских плодова у Шпанији потиче управо из Галиције, при чему сваки град има свој специјалитет. Место које у Галицији треба обићи је Туи са својом достојанственом катедралом и парадором (*парадори* су хотели у историјским зидинама, бившим манастирима, племићким вилама и дворцима) из кога се пружа одличан поглед на градић. Данас путници намерници у Галицији не морају да ноће у спартанским условима. Посебно импресиван парадор налази се у Бајони, где је једна од Колумбових галија, *Пинта*, присилно пристала на првом повратку са открића Америке 1493.године, јер због буре није могла да пристане у луку Кадиз. Тај тријумфални долазак чувене галије после открића новог континента и данас се обележава у Бајони. (Колумбо је испловио 3.августа 1492. године из луке Палос де ла Фронтера-Хуелва, а његови бродови, *каравеле*, су се звале *Пинта*, *Ниња* и *Санта Марија*.) Нормани и Турци су покушали да опљачкају Бајону, али нису успели да заузму тврђаву Кастело де Монтереал, од које су данас остале сачуване километарске зидине и Намесничка палата, проширена и претворена у огроман парадор *Конде де Гондемар*, који је толико простран да је тешко наћи чак и рецепцију.

Најстарији градови на свету

1. Јерихон (Палестина) - 9.000 година пре Христа

Јерихон је неолитско насеље и најстарији континуирано насељени град. Археолози су открили остатке двадесет узастопних насеља у Јерихону који датирају још од пре 11.000 година. У историјском периоду насеље је било окружено бедемом с кулама, а унутар бедема је живело између 1000 и 1500 становника. Град се налази у близини реке Јордан на Западној обали и данас у њему живи око двадесет хиљада становника.

2. Библос (Либан) - 5.000 година пре Христа

Библос су основали Феничани и назвали га Гебал, а Грци који су увозили папирус из тог града назвали су га *Библос*, из те је речи изведен и назив Библија. Главне туристичке атракције су феничански

храмови, двораци Библиос и црква Светог Јована Крститеља коју су изградили крсташи у 12. веку.

3. Алепо (Сирија) - 4.300 година пре Христа

Алепо или Халаб је најнасељенији сиријски град, са око 4,4 милиона становника и трећи најстарији континуирано насељен светски град. Био је под контролом Хетита до око 800. п. н. е., пре проласка кроз руке Асираца, Грка и Персијанаца. Касније су га окупирали Римљани, Византија и Арапи. Сада се око њега опет воде жестоке борбе и град је скоро савњен са земљом.

4. Дамаск (Сирија) - 4.300 година пре Христа

Иако неки тврде да је Дамаск најстарији у континуитету насељени град света, на овој се листи нашао на трећем месту заједно с Алепом. Дамаск је у римско доба био веома важан град, као војна база војске за борбу против Персијанаца.

5. Суса (Иран) - 4.200 година пре Христа

Суса је био главни град Еламитског царства пре него што су га заузели Асирици. Град је смештен око 250 километара источно од реке Тигрис, у данашњем југозападном Ирану.

6. Фајум (Египат) - 4.000 година пре Христа

Древни египатски град југозападно од Каира обожавао је светог крокодила Петсукоса (Petsuchos). Модерни Фајум састоји се од неколико великих базара, џамија, купатила, пирамиде Лехун и археолошког локалитета Хавара.

7. Сидон (Либан) - 4.000 година пре Христа

Налази се око педесет километара јужно од Бејрута, а грчки историчар Страбон наводи Сидон као један од најстаријих феничанских градова. Исус и Павле су посетили Сидон, као и Александар Велики који је и окупирао град 333. п. н. е.

8. Пловдив (Бугарска) - 4.000 година пре Христа

Пловдив је други по величини град у Бугарској, одмах иза Софије, са више од триста хиљада становника, значајан административни, културни, универзитетски и транспортни центар Бугарске, а има и многе археолошке остатке, укључујући римски амфитеатар и османска купатила.

9. Газиантеп (Турска) - 3.650 година пре Христа

Газиантеп се налази у јужној Турској, у близини границе са Сиријом, а историја града сеже још у доба Хетита. У средишту града се налази Газиантеп тврђава и цитадела Раванда коју је у 6. веку обновила Византија.

10. Бејрут (Либан) - 3.000 година пре Христа

Бејрут је главни град Либана, културни, административни и економски центар на медитеранској обали. Историја Бејрута дуга је преко 5.000 година. У граду су ископани феничански, хеленистички, римски, арапски и османски остаци. Завршетком Либанског грађанског рата постао је живо, модерно туристичко средиште.

11. Јерусалим (Израел) - 2.800 година пре Христа

Јерусалим је град на подручју данашњег Израела и Палестине, назив на старохебрејском значи *Посед двоструког мира*, а духовно је средиште јеврејског народа, хришћанства и ислама. Током своје историје град је био опкољен 23 пута, нападнут 52 пута, освојен 44 пута, те потпуно уништен двапут.

12. Тир (Либан) - 2.750 година пре Христа

Према грчком историчару Херодоту, Тир је основан око 2.750.п.н.е. Освојио га је Александар Велики 332. п.н.е. Данас је у граду туризам највећа индустрија.

13. Арбил (Ирак) - 2.300 година пре Христа

Арбил, некада главни град за заустављање и одмор на *Путу Свиле*, четврти је град по величини у Ираку, а његова тврђава која се уздиже 26 метара од тла још увек доминира хоризонтом.

Доситејево путовање у Европу

Доситеј Обрадовић(1739-1811) је био први српски Министар просвете, пасионирани и искусни културни туриста.

"Слатка је ствар, и пуна безлобне забаве и утешенија, спомињати се своји прошаста времена од самога незлобивог детињства и веселе младости до мужеског возраста и зреле старости... Време младости, у коме крв наша ври и мисли непрестано лете, не допушта нам доста постојанства да се сами са собом забављамо и да од себе далеко не одлазимо. Златни совјет "Познај себе!" врло се касно прима...

Теби дакле, о љубезњејши и слачајши славено-српски народе, посвештавам, колико ову толико и оне које ће следовати, плоде и жртве мојега пера. Вами, пожелани житељи Србије, Босне, Херцеговине, Черне Горе, Далмације, Хорватске, Срема, Баната и Бачке, вама и вашим последњим унуком с горећим и пуним љубави срцем ови мој мали но усрдни труд предајем"(Обрадовић,1964).

Још као сасвим мали, Димитрије је заволео књиге. Са четрнаест година побегао је у манастир Хопово на Фрушкој Гори где се закалуђерио 1758. године. Митрополит Павле Ненадовић је, видевши његову страст према читању, рекао:"Сви упамтите моју реч: како је њему одвећ мило читање, од задуго у Опову неће места згријати". Тако и беше. Доситеј радосно путује у Далмацију све до цркве Светог Ђорђа, у Книнском Пољу, где је био учитељ три пуне године. Тамо је настао његов књижевни првенац. Отуда креће на Крф, у Мореју, све до Свете Горе. Пут га, после годину дана, води у Смирну, где ће, ненадано, остати много дуже од чекања брода за Патмос.

"...а на пролеће пођем опет на море за прећи у остров Патмос, чујући да се онде предаје јелински језик. Намери се корабљ за Смирну, у Азији Малој, а одатле кажу ми да се сваки дан може пригода имати за прећи у Патмос"(Обрадовић,1964).

Велики путник и полиглота (тада је већ знао, осим матерњег српског, влашки, црквенословенски, латински, италијански, грчки, албански) замењује исток - западом Европе. Радозналог духа и жедан знања, Доситеј се отиснуо у свет 1761. године. Његова путовања, уз непрестани рад и учење, трајала су четири деценије. Преводио је и писао путујући од родног краја, преко Далмације, Крфа, Грчке, Албаније, Турске, Немачке, Румуније, Француске, Енглеске, Италије. Од Крфа, преко Смирне, Беча, Братиславе, Халеа, Лајпцига, Париза, Лондона, и Трста... до нас.

"Шест полезних и радосних година прођу ми у Бечу како шест дана... Сав град Беч чинио ми се мој... Аугартен, Прадер, све шуме наоколо и ливаде поизмеђу њих биле су у мојој власти. Сви славуји у Аугартену у пролеће, и кад бих ја сам ту био, певали би, колико да су највећа господа у њему." У Бечу, Моцарту је остала само још која година живота, а Доситеј је на пола пута.

"Чрез Лајпсик пређем у Халу. Овде се преобучем у светске, грешне хаљине, ка и остали људи човеческога чина, дам се записати у каталог университета и пођем слушати философију, естетику и натуралну теологију." А у Халеу и Лајпцигу, градовима Хендла и Баха...Затим, "Град светлости", и тада прескупи Париз...

"Париз ме је задржао три недеље равно. Да сам се могао у кесу поуздати, бих и трипут три месеца. И ово је ништа: триста година да живиш, имаш туда шта гледати. Пет дуката сам дао само момку који

3. Седам чуда старог света

ме је свуда водио. Сваки божји дан од јутра до ноћи ту се све ходило. Ручали би онде гди нас подне затече, а пило би се гди ожедни... Како ми је мучно било из Париза поћи! Нужда је тврђа од челика. Каквих би прекрасних књига ту могао накуповати! Чини ми се да сам ту први ред за живота, на оне књиге гледајући, сожалио што не имам новаца. Од Лајпсика с ове три недеље у Паризу оде четрдесет дуката..."

"...камо гди је Лондон? Није до стајања. Напред! Ево ме већ, фала богу, у одавно чувеној и задуго пожељној Инглитери... Како ми је пак било... на ужасне величине непрегледатог пространства красњејши и славњејши на свету град Лондон гледајући..."

Поклонивши Британском музеју своје књиге штампане на српском језику, *Живот и прикљученија*, *Совјети здраваго разума* и *Слово поучително*, Доситеј је од босоног дерана из Чакова стигао до научника и просветитеља велике Европе. Срце га вуче у Србију. У Београд који се освајао и губио између Аустријског и Турског царства, и најзад се вратио Србима. У Србији Доситеј остаје. Ту се и завршава његово дуго путовање по Европи, пре свега духовно и емотивно, до срца и до самог себе, што је увек најдужи и најтежи пут (Исаковић, 2008).

Востани, Србије! Востани, царице!
И дај чадом твојим видет твоје лице!
Обрати сердца их и очеса на се,
И дај њима чути слатке твоје гласе.

Ти воздвигни твоју царску главу горе
Да те опет позна и земља и море,
Покажи Европи твоје красно лице,
Светло и весело, како вид Данице.

Теби сад помаже небесна воља,
И сад ти се показује судбина боља,
Сви ближњи твоји теби добра желе
И даљни се народи твом добру веселе.

Востани, Србије!
Давно си заспала,
У мраку лежала;
Сада се пробуди,
И Сербље возбуди.

Као учитељ и домаћи васпитач, или као манастирски гост, Доситеј је обишао скоро цео Балкан и Малу Азију, затим Италију, Немачку, Француску, Енглеску, Аустрију и Русију. У Смирни је провео три године, као ђак чувене грчке богословске школе, ту и на Крфу добро је научио грчки језик, књижевност и филозофију. Школу је

морао да напусти због избијања руско-турског рата 1787. године. После тога поново живи у Далмацији као учитељ у Книну, у школи на Синобадовој главици, затим у Задру и Трсту. Из Трста је отишао у Беч, где је провео пуних шест година у учењу немачког језика и културе. Као учитељ језика одлази из Беча у Карловце и Молдавију. Мантију је скинуо када се уписао на универзитет у Халеу да слуша филозофију. Филозофске студије наставља у Лајпцигу и ту почиње и сам да пише. Године 1783. штампа своје прво дело *Живот и прикљученија*. Путовао је још у Париз, Лондон и Русију, где је био позван за наставника једне војне школе (Исаковић, 2008). Доситеј је својим путовањима постао авангарда културног, едукативног, искуственог и експерименталног туризма, на који ће се сачекати још један цео век.

4. НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ

Појам и класификација културних добара

Културна добра су предмети и творевине материјалне и духовне културе који задовољавају део или укупну културну потребу савременог човека. *Културне потребе* су често разлог путовања у културном туризму, као круг потреба надградње, којима се човек остварује као свесно биће, помоћу којих развија своју личност и ужива у постојећим или ствара нове материјалне и духовне вредности (Томка, 2005). То су најчешће потребе за језичким изражавањем и комуникацијом, затим потреба за сазнавањем, ширењем знања, затим естетске (уметничке) потребе где разликујемо две врсте: естетске потребе у *свакодневном животу* и потребе за *естетским доживљајем* (да се доживи нека уметност, слуша музика, види изложба слика, прочита лепа књига), и формиране *стваралачке потребе* за уметничким изражавањем у виду сликања, компоновања, свирања, певања, игре, дизајнирања.

Културно добро је шири појам од појма културно-историјски споменик, који само подразумева материјална културна добра. *Нематеријално културно наслеђе* чине неопипљива културна добра: језик, обичаји, народни обичаји, традиционалне игре, музика, стари занати, естетски, духовни и друштвени системи вредности једне заједнице. *Материјално културно наслеђе* чине опипљива културна добра која могу бити непокретна и покретна.

УНЕСКО је дао класификацију културног наслеђа у зависности од физичких, уметничких, културних, историјских својстава, али и од могућности туристичке презентације:

- археолошка налазишта
- дела са споменичким и уметничким својствима (архитектура, слике и скулптуре, остварења музичке, драмске и филмске уметности)
- просторне културно-историјске целине (стара језгра градова, значајније сеоске амбијенталне целине, сакрални објекти, етно

паркови, средњевековни градови и утврђења, манастирски комплекси)

- знаменита места и спомен-обележја
- фолклорно наслеђе (зграде и простори, ношње, стари занати, усмена традиција, кулинарске традиције, традиционални спортови и игре, музика)
- веровања
- језици
- филозофија и религија
- манифестационе вредности - остварења музичко-сценске и филмске уметности, као што су представе, приредбе, фестивали, културне и забавне манифестације, сајмови културе, о чему ће бити речи касније
- установе културе са својим активностима (музеји, галерије, културни центри, библиотеке)
- културни пејзажи (вртови, паркови)
- културне туре
- подводно културно наслеђе
- музика и песме

Усвајање УНЕСКО *Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа* 2003. године на међународном плану је појачало напоре да се очувају елементи културе као што су *веровања, знања, вештине, језик, усмено стваралаштво, музика, плес*, они елементи који не морају добити материјално опипљиве форме али који јесу од изузетног значаја за самосвест појединаца, група и заједница, односно за изградњу и ојачавање њиховог културног идентитета. У Конвенцији је наглашено препознавање група и заједница као примарне инстанце у напорима да се ови елементи културе очувају за будуће нараштаје. Такође, у Конвенцији је истакнута и потреба да се ови елементи промовишу, учине ближим и доступним већем броју чланова заједница, да би се на тај начин ојачало самопоуздање појединаца, група и заједница.

Музичко - сценска уметност

Музичко-сценска уметност је уметност у којој су заступљени музика, глас, покрет, књижевно стваралаштво и ликовно обликовање, у различитим комбинацијама. Синкретизам је стар колико и људски род, па се игра, у заједници са музиком и поезијом – љубавне и ратничке игре – сматрају праобликом уметности. Из једне од две изворишне групе уметности, по Спенсеру, којој припадају музика,

4. Нематеријално културно наслеђе

поезија и игра, развила се музичко-сценска уметност. До историјског осамостаљивања уметности као људског занимања, као и друштвене делатности, дошло је још у палеолиту (уметник је био маг, у извођењу верских плесова, синкретичком споју музике, покрета и певаног у служби магије - то су били први кораци ка музичко-сценском). На *сцени* од пре 20.000 година нашло се све што чини музичко-сценску уметност и данас: музика, глас и покрет (Исаковић, 2010).

Музика

Музика спада у невербалну, узајамну (интерактивну), интерперсоналну и/или масовну комуникацију. Језик и музика нас дефинишу као људска бића. Ове две карактеристике, аспекта, појављују се у свим врстама људских заједница, друштава, без обзира на то да ли неки други аспекти културе недостају. Музика као свеprisутни део људске културе није природни феномен, већ људски производ. Без обзира на супротне тврдње, није познато да било која друга врста ствара или реагује на музику.

Музика, као и остале уметности, настала је у друштву и за друштво, развијала се са развојем човечанства, са друштвеном и социјалном мисијом. У својим првим појавним облицима имала је много непосредније дејство него данас, *јер јер човечанство на својим примитивним степенима развоја било ближе и отвореније примању елементарних дражи, него касније* (Ханслик, 1977). У самом почетку, као део магијских обреда, музика је оружје за одбрану од непознатог и напад на непријатељско. Маг је солиста, а племе хор. Инструменти су прво ритмички (глас и удараљке, од кости или неког другог природног материјала), затим дувачки (кости животиња или убијених непријатеља, трска), а онда и жичани, којима је праузор звук тетиве на луку (Исаковић, 2010).

У раним стадијумима људске цивилизације музика је сигурно више коришћена као *средство комуникације* него за задовољство: бубњеви, рогови, звона, чак и људски глас, могли су да се чују километрима. Неки научници сматрају да се рани облик људског говора развио из пра-музичке комуникације. Првобитни језик поседовао је јединство речи, интонације, и покрета, па је тако говор најстарија музичка форма. Људи и данас, док говоре, заправо певају. Повезаност музике и језика има дубоке корене. За рано насталу спрегу ова два психоакустичка феномена неки научници сматрају да су у својим еволуционим почецима били једно: да је људска комуникација настала као *музјезик*. Данас се сматра да се мелодија слогова у говору, интонација и акценти – *прозодија* - одсликава и у музици.

Постоје теорије да је музика настала као плод и/или резултат сувишка енергије, као тренутак афекта (Херберт Спенсер), као средство којим се бића супротних полова привлаче (Чарлс Дарвин), као веза са производњом – пратила је покрете у раду (Карл Бихер), или је била сигнал за комуникацију (и данас се довикују са брда на брдо). Везана са магијским обредима - оружје за одбрану и напад - свакако је била друштвена појава, настала у друштву и за друштво. Музика је моћно средство помоћу кога се потврђује идентитет групе, општа сазнања о свету, координација и све оно што је сасвим згодно служило преисторијском човеку у потрази за храном или у међучопорној (међуплеменској) борби за превласт и освајање територије.

На крају се музика одвојила од говора и језика, али не сасвим и не до краја, али о томе касније. И данас музика испуњава интеркултуралну функцију, оним што поручује, комуницира звуком. Иза звука увек постоји значење, смисао, контекст. И данас она није само структурирани звук, већ испуњава социјалну функцију: изражава емоције, изазива задовољство, прати плес, потврђује ритуале и друштвене институције, промовише социјалну стабилност.

Музика је и данас пра-средство комуникације (*бубњеви који говоре* афричких култура везани су за структуру и тонске висине афричког тоналног језика). Много пре савремених комуникационих система човек је пронашао да, например, дувачки инструменти направљени од шкољки могу да се чују на далеко, па се тако користе и данас (Хаваји, Тибет, Самоа, Африка).

Друштвени значај музике и њена велика моћ апострофирани су још од времена древне Кине (Конфучије), Египта (веза музике са религијом и храмом), античке Грчке (Платон), па све до данас. Временско-темпорални односи који се појављују у људским музичким интеракцијама спадају у најсложеније односе у природи. Што се тиче физичког утицаја, музика може директно да утиче на наш организам: убрзава или успорава рад срца и ритам дисања, повишава или снижава наш крвни притисак, умирује или стимулише нерве, мишиће, органе за варење. Мерења реакција аутономног система организма открива да музика утиче на ритам дисања, откуцаје и правилност рада срца, као и телесну температуру периферног система (прсти). Може утицати и на имуни систем, повишавајући ниво протеина који се боре против бактеријских инфекција. И свирање и слушање музике регулишу производњу хормона који утичу на расположење, као што је кортизол – значи да постоји биохемијска основа за употребу музике у терапијама. Доказано да је код свих врста интелигенције који су идентификовани, *мењање свести* највеће под *утицајем музике и ритма*. Амерички музичар Дон Кембел, творац теорије *Моцартов*

4. Нематеријално културно наслеђе

учинак, овим појмом описује велики утицај музике на здравље, образовање и расположење, али и на краткотрајно побољшање просторно-темпоралних перформанси.

Истраживања сугеришу да музички ритам побољшава визуелну прераду информација. Истраживачки тим вођен психологом проф. др Николасом Ескофијеом са Националног универзитета у Сингапуру нашао је доказе да музички ритам синхронизује и олакшава сложену прераду надражаја. Његова истраживања доказују да ритам (на пример, у форми ритма бубња, који перманентно свира као у војним церемонијама) помаже да брзо разумете оно у шта гледате. Доказано је да ритмови које слушате повећавају психичку будност, што доводи до повећане пажње.

Музика утиче благотворно на људски мозак баш као што то за тело чини пливање, показала су најновија истраживања, као један од најзначајнијих видова мождане гимнастике. Ова нематеријална уметност доприноси развоју просторних, моторичких, вербалних, математичких и визуелних способности код деце, али и одраслих људи. У студији са Мек Гил Универзитета (Канада) пронађено је да слушање музике *од које се јежите*, веома омиљене музике, повећава у мозгу производњу допамина до 21%. Када једете омиљену храну то износи око 6%, а узимање неких лаких опијата око 15%. Музика употребљена у експерименту није имала текст, да би били сигурни да је музика, а не речи, утицала на учеснике.

Колико је музика као део нематеријалног наслеђа важна у нашој цивилизацији, говори пример Војаџер (Voyager) програма, који чине две свемирске сонде лансиране 1977. године да би снимале спољне планете Сунчевог система. Августа 2012. *Војаџер 1* је постао прва људска творевина која је ушла у међузвездани простор, где ће *Војаџер 2* ући 2016. Обе летилице, као временске капсуле, носе златну плочу са сликама и звуцима Земље - поруку у сусрету са евентуалним ванземаљским цивилизацијама. На плочи највећи део заузима музика, нематеријално наслеђе планете Земље, од уметничке музике Ј.С.Баха у интерпретацији Глена Гулда, преко Моцартове арије из опере *Чаробна фрула*, Бетовенове *Пете симфоније*, преко традиционалне музике Јаве(гамелан), Африке, Јужне Америке, Грузије, Бугарске, Индије, до џеза Луја Армстронга. Осим тога, на плочи се налазе поздрави на 55 језика, од којих је један српски.

Увод у историју музичке праксе

Музика сваког раздобља је и одраз друштвеног уређења, социјалних и економских услова, технолошког развоја, односа према другим културама, духа времена. Најшира историјска категорија

једног стила, која обједињује све појаве у култури и уметности једног историјски ограниченог раздобља је *епоха*.

Епохе у историји музике

Праисторија

Стари век - до 5. века наше ере

- музика првобитне људске заједнице
- музика старог Оријента
- музика античке Грчке и Рима

Средњи век – 5.-15.век, паралелно се развијају:

- западна (римо-католичка) музичка традиција хришћанске цркве
- источна(византијска, православна) музичка традиција

Нови век

- ренесанса – 15. и 16.век
- барок – 1594.- 1740.
- класицизам – 1740. – 1827.
- романтизам – 1827. до краја 19.века
- импресионизам – крај 19. и почетак 20.века
- музика 20. века
- савремена музика, 21. век

Праисторија (пре 45-50.000 година)

До историјског осамостаљивања уметности као људског занимања и друштвене делатности дошло је још у палеолиту (уметник је био маг, у извођењу верских плесова, синкретичком споју музике, покрета и певаног у служби магије - то су били први кораци ка музичко-сценском). Певају се молитве и приносе жртве, богови се моле за милост. Славила се победа или захваљивало боговима, а преносила се само усмено. У почетку беше ритам. Инструменти праисторије су били:

- *Глас*. Први музички инструмент било је људско тело које производи вокалне и перкусивне звуке – певање, звиждање, тапшање.
- *Ритмички. Удараљке*. Прве удараљке настале су од камена, касније од кости или неког друго природног материјала, највероватније

4. Нематеријално културно наслеђе

више ради комуникације и слања сигнала него ради забаве. Ритам удараљки је могао убрзати рад срца.

- *Дувачки*. Опонашали су гласове птица и ветра. Први ручно израђени инструмент је била флаута од кости животиња, убијених непријатеља, трске. Пронађен је примерак стар око 45.000 -50.000 година, у пећини Неандерталаца у Немачкој.
- *Жичани*, генеза води од звука тетиве на затегнутом луку.

Стари век и даље...

Од пре 5000 година подаци који су доступни савременом човеку о старим источним цивилизацијама (Египту, Месопотамији, Кини, Индији, Палестини), не говоре много о овој врсти уметности. Ако и постоје, то су музичко-сценска догађања владајуће класе (Озирисове мистерије), која је била у могућности да остави за собом неуништиве гранитне споменике, гробнице, и дворце украшене рељефима са музичким садржајем. Демократичност првобитне заједнице уступа место подељености класног робовласничког поретка.

Једна од најстаријих представа музичког инструмента долази из старог Египта, око 3100.п.н.е. Прве оргуље такође су настале у Египту, иако нема података шта се на њима изводило. Проналазач је био Ктесибије из Александрије који је у трећем веку п.н.е. осмислио први инструмент са клавијатуром, оргуље на компримовани ваздух, које је два века касније побољшао његов суграђанин Херон (Џејмс & Торп, 2002). Музика се веома ценила: истакнути певачи и хоровађе слављени су као фараонови рођаци. Посредством музике повезане са ритуалом, обичајним играма и мистеријама се такође покушавала представити слика света, кретање звезда, годишња доба или живот богова. Египатске верске церемоније (Крунидбени мистериј, 2000 п.н.е.) у одређеним периодима имале су утврђени мизансцен ритуала, са хором, музиком и реквизитима. Хор је обично коментарисао радњу (као у Грчкој), у смењивању са соло деоницама (респонзориј), пракса која води порекло од много старијих узора. Тешко је утврдити када је и у којој мери египатско древно позориште прерасло стадијум религиозног обреда. Етички приступ музичко-сценском, који ће код Грка постати прави принцип, појављује се по први пут у Египту, поделом на *добру* и *лошу* музику. Богиње Хатор и Бес штитиле су музичаре.

Женски и мушки гласови су подједнако коришћени. Професионални музичари су постојали на свим друштвеним нивоима: највише су стајали музичари храма, често жене, затим они повезани са краљевском породицом, нешто нижи ниво били су забављачи на

фестивалима и забавама, често праћени играчима. О аматерском музицирању нема података, па се чини да је бављење музиком било друштвено пожељно само ако се радило о професији. Египћани нису имали нотни систем и нема остатака записане музике, осим онога што се види на рељефима и барелефима у визуелним уметностима.

У Месопотамији пре пет хиљада година коришћени су разни инструменти у оквиру извођења мистерија из живота појединих божанстава, са акцентом на погибији и ускрснућу. Раскошан дворски живот условио је и раскошну дворску музику. Појављују се по први пут професионални музичари које издржавају племићи у својим дворцима. Постоји податак да је неки вавилонски великаш на свом двору имао ансамбл од 150 певача и свирача!

У Палестини и Јудеји музичко-сценски спектакл је у почетку синкретички, али индивидуалан. Свештеници су у почетку певали и играли. Централизацијом култа, краљеви постају и врховни свештеници, уз обредно учествовање огромног професионалног апарата. Четири хиљаде музичара подељено у 24 ансамбла, водило је дванаест диригената, уз пратњу великих инструменталних састава.

Најстарија песма на свету, *Хуријска химна* за соло лиру, откривена је 1950.године у Сирији, на глиненим таблицама, на локацији древног града Угарит. Датира из 1400 г.п.н.е. У клинастом писму Хуријанаца обележене су жице на лири и интервали на којима су штимоване, нешто слично гитарској таблатури за лиру. Хуријанска култура није била аутохтона, досељеници су дошли из Анадолије у Сирију, а цивилизација је стара око 3000 година.

И у древној Кини верује се да је музика узрок добра или зла, што је далека претеча грчке музичке етике. Филозофу Конфучију су приговарали што свира на жичаним инструментима и бубњу, пева и игра, да би привукао следбенике. Конфучије, кинески филозоф и социјални реформатор (551п.н.е.-479 п.н.е) заговарао је филозофију која подржава *овоземаљски* живот, за разлику од западне религије која подржава *оноземаљски*. Веома богата инструментима, нарочито ударалкама (само бубњева више од 40 врста), пентатонска кинеска музика посвећена је општем, заједничком, ономе што је непроменљиво, а не личном, посебном и појединачном. *Музика изражава оно што се у осећањима не мења*, гласи кинески афоризам. Кинеско позориште и опера, са сакралним и дворским балетом, остало је током векова непроменљиво у свом савршенству и виртуозитету. Симболичка функција музике, ритмизоване радње и покрети, комбиновани са певањем, уклапали су се у целину која је веома дуго остала верна традиционалној форми и артистичкој изнијансираности. Песма и игра биле су обавезан пратилац религиозних ритуала, народних свечаности и дворских церемонија. Мислиоци у старој Кини

4. Нематеријално културно наслеђе

сматрали су да је музика неопходан инструмент културе, који благотворно утиче на карактер, обичаје и подстиче тежњу за уравнотеженом хармонијом. Зато су песма и игра нераздвојни део кинеске позоришне традиције и то у подједнакој мери у класичном позоришту, као и у народном, које је засновано на текстовима анонимних аутора.

У Индији старог доба музика се дели на духовну (*саман*, смиреност) и световну (*рага*, страственост). У рагама влада осећајност, као и веза музике и етоса. Занимљиви су степени у лествици, који одражавају класни систем каста у друштву, делећи се на браманске, ратничке и паријске ступњеве у лествици од 22 тона. Наравно, брамански ступњеве су елитни, највише одвојени од осталих функција у лествици.

У античкој Грчкој није постојала музичка уметност у савременом смислу те речи, већ се користила синкретички, као подлога за појачавање звука и значења речи и ритма стиха, као подршка поезији. Ипак, музика је играла значајну улогу у јавном и приватном животу. Сматрали су је даром богова, и веровали да у музици лежи сугестивна моћ, која у човеку развија одлучност, храброст, мужевност, радиност, али може инспирисати и на лењост, нерад и опште пропадање. Омладина се мора васпитавати на доброј, позитивној музици, да би целокупно друштво имало користи. Платон је то овако формулисао: *Што је у држави боља музика, боља ће бити и држава, или Дајте ми онога ко пише музику, не занима ме онај који пише законе*. Свако атинско дете у школи је учило читање, писање, рачунање и свирање у лиру (Алберти, 1974). Музика је била средство за педагошке и политичке циљеве, али није била самостална у односу на друге уметности. Нарочито је била важна у великим јавним свечаностима, играма и такмичењима (Велике Дионисије, Олимпијске игре), а поред атлетских и хиподромских укључују се и музичка такмичења. Не зна се, али би било занимљиво знати, уз коју је музику слепи лутајући певач Хомер певао своје епове, и како су тада звучале Илијада и Одисеја. Његов сценски наступ морао је бити појачан музиком и покретом, међутим како музика није постојала одвојено од праћења сценске радње, на жалост није остало скоро никаквих писаних трагова. У грчкој музици и њеној строгој везаности за изговорену реч, значајну улогу играо је ритам, као директна последица утицаја метрике песничког текста. Постојање хора у античкој трагедији први су облици развијене музичко-сценске уметности. Преко дитирамба, *лепе песме Диониса*, основне хорске праформе (VI век п.н.е.) посвећене Дионисовом култу, цела заједница комуницирала је са божанством.

Жичани инструменти лира и китара били су везани за Аполонов култ (он је приказиван са лиром у руци). *Лира* је кућни инструмент, а *китара* јавних, концертних наступа. Учење лире било је обавезно у васпитању младих, посебно у Атини. *Аулос* је био дувачки инструмент сличан обои или дуплој обои, посвећен култу Диониса и Цибеле. Правио се од трске или кости, а било их је и металних, за професионалне музичаре. Варијанта аулоса је сачувана и данас у Тесалији у народним песмама и играма.

У Риму се осим великих, монументалних позоришта (амфитеатри) који служе и за представе и за гладијаторске игре (*хлеба и игара*), појављује и скромнија пантомима, као још један облик сценске уметности са великом популарношћу. Приватни грађани су често имали кућне оркестре, састављене од робова. Наследили су оргуље од Египћана (Рим, Напуљ, Помпеји, Херкуланум, Магна Греција), које је побољшао римски архитект Витрувије у виду хидрауличних оргуља крајем првог века нове ере (Џејмс&Торп,2002). Ове оргуље постале су популарне на Медитерану и касније у целој Римској империји. Пратиле су гладијаторске борбе, процесије, циркусе, банкете, венчања, а волео их је и Нерон (Џејмс&Торп,2002). Од другог века постоје и римске оргуље са меховима. Римљани су инструменте преузели од Грка, па је лира била популарна (луди Цезар Нерон је свирао лиру и компоновао). Музика је пратила тријумфалне поворке војсковођа, али и битке у арени – Нерон је у Арени направио поморску битку. Величина Рима није се показала и у музици, која прати римски луксуз и декаденцију.

Рано хришћанство не допушта употребу инструмената, звука, покрета или плеса у обредима, иако се у Библији помињу неколико инструмената (харфа, китара, труба – према Библији, звуци труба су оборили зидове утврђеног града Јерихона). Иако су оргуље стигле на Запад као поклон Византије Пипину Малом у 8. веку, прошао је један век док нису почеле да се значајније користе.

Религија и музика су одувек били тесно повезане. Мисе и литургије верски су обреди са елементима сценске уметности. *Литургијска драма* развила се из тропа на Грегоријанске мелодије. Јавила се при богослужењу крајем 10.века, а процват доживела у 12/13.веку. У литургијској драми на духовне теме по први пут после старе Грчке повезани су музика, покрет, мизансцен, дијалог, костим. Средњевековне комаде верске садржине (*Мистерије и Миракули*), у којима се поново уводи музика и глума у илустрацијама главних догађаја литургијске године, изводе аматери и путујуће дружине глумаца и музичара. У појединим случајевима глумци се регрутују из струковних удружења – *гилди* - па је, на пример у Енглеској, свака гилда одговорна за приказивање одређене библијске епизоде

4. Нематеријално културно наслеђе

(Bejdžent, Li, 1995). *Грегоријанска Пасија* у 13. веку уводи дијалоге међу улогама, карактеризацију главних ликова, носилаца драмског заплета, појављује се приповедач. Када комбинација литургијске драме и свечане смотре постане световна, премешта се из цркве напоље, на отворени простор. *Лауди*, црквене песме са утицајем народне музике, везане за појаву Фрање Асишког, су народни коментари живота светаца, у којима се кроз дијалоге описују догађаји из Христовог живота. Мелодија одсликава карактер личности, а веза музике и текста је тешња. Сцена на трговима није статична, покретна је, док се публика креће од једне до друге тачке, или само посматра са балкона. На тим представама се једе, пије и забавља, без обзира на садржај. Нови жанрови световне тематике захтевају професионалне извођаче, који наступају и у затвореном простору, по кућама богаташа, дворовима, док аматерске мистерије и пасторале опчињавају публику у средњовековним градовима, на отвореном, све до краја 17. века (Прњат, 2003).

У исто време путујући свирачи, *трубадури*, *трувери*, *минстрели* и *минезенгери*, као једини представници световне, народне музике, мутимедијалисти ренесансе, лутајући по Европи пишу поезију, певају је, свирају, играју. Они су и певачи и песници, драмски писци и глумци и клонови и акробате и жонглери и водичи медведа. Трубадур Адам де ла Ал, у *Игри Робера* и *Марионе* (13. век) већ наговештава праву сценску радњу. Минезенгер Тил Ојленшпигел представља музичко-сценску извођачку уметност сведену на једног - комплетан *one-man show* - универзални приступ свим врстама извођачке уметности, на импровизованим сценама, од улице сиромашних до раскошних дворана племства. У 13. веку поново се појављује световно музичко позориште.

Предуслов за потпуније и професионалније бављење комплексном музичко-позоришном уметношћу, позоришни објекат, почиње да се гради у ренесанси. И док су у Италији ова позоришта затвореног типа, те у првим операма могу уживати само одабране породице локалних моћника, извођачи у *Комедији дел арте* забављају народ на улицама, уз много импровизације, световне музике и са комичним, типизираним ликовима. Прва наменска позоришта отворена су у Лондону (*The Theatar*, 1576) и у Вићенци (1580). Прво демократско италијанско позориште у коме је обична публика, а не само изабрана елита, могла да купи карту, отворено је у Венецији 1637. године. Публика се у том позоришту веома добро забављала – независно од дешавања на сцени – а понекад се и сама мешала у представу и пела се на сцену (Прњат, 2003). Као што се да закључити, БИТЕФ није донео ништа ново! Дакле, Шекспир је од своје дванаесте године имао узор за касније стварање свог *Globe* јавног, народног

позоришта (1598), у коме је у извођење његових комада била уведена музика – певање уз пратњу лауте или цитре. Музика је била саставни део Шекспирових комада, и трагедија и комедија, саставни део представе, као инструментална (означавајући рат, битку, банкет, серенаду, по потреби уводећи у емотивна стања), вокално-инструментална (глас, по правилу контра-тенор, дечачки или кастрат, праћен инструментом), или као подлога за плес (жига, пантомима, импровизација). *Отело, Хамлет, Ромео и Јулија, Мера за меру, Веселе жене Виндзорске, Сан летње ноћи, Бура, Магбет, Јулије Цезар, Зимска прича...* сви су извођени са музиком, коју су компоновали велики композитори тог времена Томас Морли, Џон Дауланд, Роберт Џонсон (Sternfeld, 1978). Пресецајући радњу или је само пратећи, музика је у Шекспировом позоришту заузела равноправан положај са текстом. Сам Шекспир веровао је у велику моћ музике, која је у његовим делима била неодвојива од текста, што се може видети у већ наведеном цитату из *Млетачког трговца*. Снажној музици добра поезија је додала моћ у синергији музичко-сценске уметности.

Шеснаести век је време у коме инструментална музика добија самосталност и одваја се од вокалне. Она ће и даље бити спојена са вокалном, али у новим формама музичко-сценске и духовне музике (опера, ораторијум). За потребе ренесансног двора пише се инструментална музика за мање и веће ансамбле, женске, мушке и мешовите. Женским саставима жене су и дириговале. Плесна и певана музика, која се изводи за време разних свечаности, по својим обележјима може да се уврсти у сценску уметност: у њој се налазе музика, певање, играње, маске, костими, балети, док је сцена, у овом случају, већа или мања дворана на двору енглеских владара, који су и сами били врсни музичари. Хенри VIII компоновао је, певао и свирао на лауту и спинету, а краљица Елизабета II била је изузетан виртуоз на вирцинулу (који је, претпоставља се, по њој и добио назив). Краљеви и краљице, са својим дворским свитама, активно су учествовали у дворским музичко-сценским спектаклима.

Док се раскош синкретичког уметничког облика опере, о чему ће бити речи касније, шири континентом, *инструментална музика* се одваја од речи и добија своју пуну самосталност. Појављују се нове музичке форме (концерт, свита, соната, гудачки квартет, симфонија), нови музички инструменти, и стилови, док велики Јохан Себастијан Бах (1685-1750), као представник развијеног музичког барока, још увек негује стандардне барокне форме које доводи до савршенства. У бароку осим Баха делује и велики композитор Георг Фридрих Хендл (1685-1759) у Немачкој али највише у Енглеској где је имао статус култног композитора.

4. Нематеријално културно наслеђе

Пред Француску револуцију енциклопедиста Русо (Jean Jacques Rousseau, 1712-1778) о музици пише: *Музика све оцртава, чак и невидљиве предмете. Скоро непојмљивом моћи она као да преноси око у ухо. Звук може произвести утисак тишине, тишина утисак звука; музичка ће уметност узбуркати море, описати пламен пожара; уметник ће оцртати страхоте пустиње, стишаће олује, смирити и разведрити ваздух, а из оркестра ће прострујати свежина. Али музика неће све то приказати директним путем, већ ће изазвати у души иста узбуђења која проживљавамо гледањем* (Andreis,1951). Као и стари Грци, признао је велику моћ и утицај музике на људе. У исто време, демократизација доноси и симфонијску и камерну инструменталну музику, приступачну свим слојевима становништва. Многи од композитора барока промовишу барокне инструменте, као Доменико Скарлати чембало или Ђузепе Тартини и Антонио Вивалди виолину, а већина композитора свира неколико инструмената и то одлично. У то време композитор и извођач су једно, док ће касније доћи до специјализације и ове две активности биће одвојене. Инструментална музика краја 18. века достиже свој врхунац у Хајдну и Моцарту. Сви друштвени и социјални фактори учествују у стварању, народ, грађани и аристократија. Често је инспирација у анонимној народној музици, која представља најотпорнију форму у музичкој историји света.

Људи Француске револуције схватају музику као у доба Перикла: она треба да служи етици. У једном нацрту из 1792. године о значењу музичке обуке у школи, каже се: *Сваког часа певаће се химне у част домовине, слободе, једнакости и братства свих људи; такве ће химне бити подесне да у грађанима васпитају све врлине* (Andreis,1951). У јавном животу музици је, као у старој Грчкој, додељена велика улога. У великим грађанским прославама, посвећенима величању природе, разума, младости, захвалности, брака, пољопривреде, као и на годишњицу освајања Бастиље, наступали су хорови и оркестри огромних размера. Идеје Француске револуције утичу на Европу. Новостворено осећање да је уметност заједничко добро, свакоме доступно, води ка демократизацији музике. Социјални положај музичара се мења. Оснивају се бројна музичка удружења, организују се фестивали, напредује музичка настава и интерпретација. Постављају се темељи онаквог музичког живота који ће обележити и следећи, двадесети век. Бетовен верује у напредак човечанства и визионарски види музику као мост који спаја људе, без обзира на народност. Осим Италијана, Француза и Немаца, који су до деветнаестог века били главни носиоци музичког развоја, јављају се нове, националне школе, прво руска, затим чешка и словачка, пољска, а доста касније и на нашим просторима. Музичко-сценска уметност цвета, у форми опере, балета, оперете, али и солистичке,

концертантне и камерне музике, која се одваја од скучених простора двора и цркава и изводи јавно, у концертним салама, за не-аристократију. Место чембала заузима модерни клавир, док интерпретатор више не мора бити и композитор.

Симфонија, владајући облик оркестарске инструменталне музике, одвојила се од опере, којој је служила као предигра, почела се изводити јавно, изван позоришта. Класична симфонија Хајдна и Моцарта већ је увод у ново поглавље у музичкој историји Европе. Касније ће облик симфоније прославити Бетовен и сви каснији композитори пост класике и романтизма. Смањење броја инструмената у оркестру доводи до појаве *гудачког квартета*, најсавршенијег облика камерне музике, који ће то остати све до данас. Хајдн (Franz Joseph Haydn, 1732-1809) ће оставити 77 гудачких квартета, 104 Симфоније, много камерне музике, вокално-инструменталних композиција, али и сценских. Његове опере најмање су успели део његовог опуса. У ораторијумима је величанствен. Као човек, скроман, али свестан утицаја музике на људе, у једном писму он пише: *Често сам се борио са сваковрсним потешкоћама, често су знале клонуте силе мог духа и тијела, и било ми је тешко издржати на путу, којим сам био кренуо; али тада би ми неки притајени осећај шапнуо: - На земљи има тако мало веселих и задовољних људи, повуда их прогоне бриге и невоље: можда ће твој рад каткада постати извором, из којег ће оптерећени бригом црпсти мир и окрену. Тада је то за мене био снажан потицај на даља стремљења* (Алберти, 1974). Моцарт (Волфганг Амадеус Моцарт, 1756-1791) је у свом кратком животу у музици класицизма оставио најдубљи траг, од опера преко солистичких концерата, камерне музике и култног *Реквијема*. После њега долази Бетовен (Лудвиг ван Бетовен, 1770-1827), ексцентрични музички геније као наговештај романтизма, али још увек формално у жанровима класицизма, симфонијама, сонатама, коцертима (Радовић, 1992).

Деветнаести век је век романтизма у музици. Композитори постају познати као данашње рок-звезде. Клавир постаје краљ позорнице. На концертима великог пијанисте и композитора Франца Листа даме вриште, падају у несвест од узбуђења, неке га прате по концертима као данашње *групи* девојке. Шопен, први велики пољски композитор, пијаниста и такмац Франца Листа, осваја париске салоне. Вагнера, реформатора опере, славе као бога. Опера доживљава врхунац у делима Росинија, Белинија, Доницетија, Вердија, Пучинија, Бизеа, Берлиоза, изводећи се по целој Европи. Укључује се и Русија, која се од реформа Петра Великог отвара према европској цивилизацији и култури. Михаил Глинка, композитор прве руске националне опере, одлази у Париз, Берлин, Шпанију, па затим користи

4. Нематеријално културно наслеђе

стране фолклорне мотиве у својој музици. Појављују се композитори националних школа, који кроз уметничку музику презентују своје корене. Руску националну школу представљају Михаил Иванович Глинка (1804-1857), Александар Бородин (1833 -1887), Модест Мусоргски (1839-1881), Николај Римски-Корсаков (1844-1908), али и Петар Илич Чајковски(1840-1893). Чеси имају Беджиха Сметану (1824-1884) и Антоњина Дворжака (1841-1904), а Шпанци Исака Албениса, Енрике Гранадоса и Мануела де Фаљу(1876-1946). Скандинавију представљају Едвард Григ (Норвешка, 1843-1907), Јан Сибелијус (Финска, 1865-1957). Музичко-сценска уметност успоставља Европу без граница.

Импесионизам се у музици јавља паралелно са сликарством, али за разлику од сликара, у музичкој уметничкој пракси их има двојица, оба Француза: Клод Дебиси (1862-1918) и Морис Равел(1875-1937), а покрет траје кратко и не оставља много трага. У двадесетом веку се жанрови и стилови диверсификују, од необарока до конкретне и електронске музике (Радовић, 1992). Најпознатији композитори су Руси Игор Стравински (1882-1971), Сергеј Прокофјев (1891-1953) и Дмитри Шостакович (1906-1975), мађарски композитор Бела Барток (1881-1945), Бенџамин Бритн из Енглеске(1913-1976), али и многи други са различитих страна света.

Србија

Први музичари српског феудалног доба били су *скомраси*, путујући глумци и музичари(као минстрели на западу), са ниским друштвеним положајем. Неки српски краљеви крунисани су уз звуке бубњева и гусала, док су други дочекивани трубама. Већина трагова о музици тог доба сачувана је у делима ликовне уметности – Мирослављевом јеванђељу, фрескама у манастирима, али и посредно, преко записа путника, црквених и световних списа. У средњем веку у Србији је развијено црквено појање, помињу се музички инструменти (постоје на фрескама), нотни знаци су неуме. Једини познати средњевековни музички уџбеник изгорео је приликом бомбардовања Народне библиотеке 1941. године. У њему су била теоретска објашњења термина и знакова и упутства за певање. Рукопис је познат као *изгорели неумски рукопис*. У доба турске окупације, док у Европи цвета ренесанса и барок, код нас цветају јуначке песме уз гусле, којима се у то време диве европски књижевници. После ослобођења од Турака у 19. веку кнез Милош Обреновић ангажује чешке музичаре да развију музички живот Србије. Први значајни српски композитор је Корнелије Станковић (1831-1865), а затим следи велики Стеван Стојановић Мокрањац (1856-1914), као и

композитори двадесетог века Петар Коњовић(1883-1970) са својим операма, Стеван Христић(1885-1958) који ствара први национални балет, Станислав Бинички – аутор *Марша на Дрину*, Љубица Марић, Станојло Рајичић, Јосип Славенски, све до садашње експанзије домаћег музичког стваралаштва које заузима своје равноправно место у свету.

Позориште

Позориште сачињавају уметности које заједнички производе ефекте потребне за остварења драмске представе, посебно говорне драме. У њему су интегрисане уметности глумца, редитеља, костимографа, маскера, сценографа, музичара, кореографа, мајстора светла, итд. Музика је увек била интегрални део позоришта, заузимајући веома важну област која обухвата читаву звучну димензију са шумовима и изговореним текстом, који заједно чине јединствену аудио компоненту позоришта.

У Кини је позориште са сакралним и дворским балетом вековима непромењено. Песма и игра су обавезан пратилац религиозних ритуала, народних свечаности и дворских церемонијала. Филозофи Кине сматрали су да је музика неопходна у формирању нације, јер ствара позитивне, хармоничне и уравнотежене људе. Кинеско позориште, класично и народно, није било говорно све до 20.века, него се текстови певају или тумаче покретом, мимиком, акробатиком.

Кинеска опера (УНЕСКО листа), која нема везе са западном опером, стара је преко 2000. година. Постоји 317 типова кинеске опере, од којих је Пекиншка најважнија и највише позната. Учесници морају бити атлетски спремни, у врхунској физичкој форми да би одговорили строгим и напорним канонима извођења. Многи извођачи почињу да се припремају још у детињству (познати глумац Џеки Чен је почео да тренира у Пекиншкој опери као дете). Кинеско позориште је сложени спектакл: опера, балет, игре, акробатика, певање, рецитовање приповедача, декламовање, глума, сценски покрет, театар сенки и марионета, итд. У осмом веку се отварају школе за глумце и дворске музичаре. Кинеско позориште, са сакралним и дворским балетом, остало је током векова непромењено у свом савршенству и виртуозитету.

Јапан

Но театар (УНЕСКО листа) који постоји од 14. века, је јапанска певана музичка драма, са песмом и стилизованом игром - то је поема

4. Нематеријално културно наслеђе

која се изводи певањем, глумом и пантомимом са уметнутим балетским тачкама које прати оркестар. Певање је тонално ограничено, са дугачких репетитивним и монотоним пасажима, којима се публика доводи у стање трансa. Глумци су најчешће под маскама које имају симболичке функције. Представу прати хор и хајаши ансамбл. Улога оркестра је функционална и важна – он ствара звучну атмосферу, ритмове, прати радњу и певање глумаца и хора и њихову игру. Но позориште је утицало на савремено европско позориште Бертолда Брехта, Питера Брука, Еугениа Барбе, Гротовског, и на савремене композиторе попут Бритна, Месијена, Ксенакиса, Штокхаузена.

Кабуки театар настао је 1603. године, у њему се пева и игра, врло често се користе елементи бизарности. У почетку су само жене глумиле и мушкарце, у комичним драмолетима из свакодневног живота. Касније су улоге преузели само мушкарци, који су глумили и жене. Кабуки се данас цитира у мангама (стриповима) и цртаним филмовима анимама.

Енглеско елизабетанско позориште- Вилијам Шекспир

(William Shakespeare, 1564-1616)

Вилијам Шекспир је био писац, али и сувласник чувеног Глоб театра. Као повлашћен аутор могао је да пише само два комада годишње, трагедију и комедију, док су други писци морали да пишу много више, због оштре конкуренције. Подизање заставе (трагедија- црна, комедија- бела, историјска драма – црвена) на крову театра означавало је почетак представе, а пред сам почетак трубач се оглашавао три пута. Када је било попуњено до последњег места, на галеријама је могло стати 3000 људи, а у откривеном простору испред сцене око хиљаду. То је било право јавно, демократско позориште. Шекспирова глумачка трупа користила је зими приватно Блекфрајрс позориште, за мањи, елитни круг публике (око 300). Иако су глумци у енглеском закону из 1572. године спадали у *лупеже, скитнице и агресивне просјакe*, они који су били под покровитељством неког племића, нису спадали у ту категорију (Велс, 2009). И Елизабета Прва је 1583. била покровитељ групе глумаца. Лондон је у Шекспирово време имао око 200.000 становника, а свака десета особа ишла је у позориште редовно.

Мото Глоб театра је био *Totus mundus agit histrionem* (цео свет је сцена, или цео свет глуми, или глумац игра на сцени света), превод на латински једног од чувених Шекспирових реченица из комада *Како вам драго*. У преводу, свет око нас је сцена, људски живот је

позоришни комад на тој сцени, а сви ми смо глумци у својим животима.

Музика у Елизабетанском позоришту је била важна због недостатка праве сцене и сценографије. Била је саставни део Шекспирових комада, и трагедија и комедија, саставни део представе, а музичари из трупе су морали свирати један сат пре почетка представе. Сценска музика је служила као звучни ефекат, и у Шекспировом позоришту заузела је равноправан положај са текстом. Шекспир је први успео да и музику и текст угради у драмски заплет својих комада. Он је креирао нову уметничку форму драму са музиком, уместо дотадашње музике у драми (*song in plays*), поставши нешто посебно међу својим савременицима.

Шекспир о музици пише у Млетачком трговцу:

Човек који у себи нема музику, нити га покрећу сагласности слатких звука, способан је за издају, сплетке и сваку штету; Његов дух је таман као ноћ, а његове склоности мрачне као Еребус. У таквог човека немајте поверења.

Француско позориште: Молијер / Лили

Грађанин - племић

Француско позориште и музика цветају и развијају се у Француској 17. века захваљујући култури и љубави према уметности краља Луја XIV, који је дуго владао. Велики француски писац Молијер (Jean-Baptiste Poquelin, 1622-1673) написао је позоришни комад *Грађанин-племић* (*Le Bourgeois gentilhomme, The Bourgeois Gentleman - The Middle-Class Aristocrat or The Would-Be Noble*) у форми *комедије-балета* у пет чинова (*comédie - ballet* је био посебна форма позоришног комада у коме се текст смењује са музиком, плесом и певањем). Овај култни комад је први пут француском краљу Лују XIV представила Молијерова позоришна трупа 14. октобра 1670. у дворцу Шамбор (Chateau de Chambord). Музику је написао Жан Батист Лили, а кореограф је био Пјер Бошам (Pierre Beauchamp). Оригинална продукција је ујединила најбоље глумце и музичаре тог времена. Преко десет година су Молијер и Лили, омиљени музичар Луја XIV, тесно сарађивали да би измишљали забаву са Краља Сунца. *Два Батиста*, како их је звала Madame de Sévigné (обојица имају име Батиста), креирала су неколико комедиографских ремекдела, а онда су створили *балет - комедију* (*comédie-ballet*), врсту тоталног позоришта. У сарадњи са Лилијем било је сукоба, који је кулминирао у Лилијевом добијању апсолутних права на сву музику која се изводила у Молијеровим комадима, што је био страشان финансијски ударац за

његову глумачку трупу. Трупа се распала, а Молијер је, разочаран и осиромашен, умро на сцени тумачећи улогу у једном од својих комада.

Опера

Опера је музичко-сценско дело у коме глумци приказују драмску радњу певајући текст уз пратњу оркестра (од латинске речи *опус*, што значи *дело*, а одатле и даља еволуција назива, од итал., скраћено, *opera in musica*, у преводу *музичко дело*). У оперу је укључен комплетан дијапазон музичко-сценских уметности (уз вокалну, инструменталну и вокално-инструменталну музику, опера у себи обједињује и драмску књижевност, глуму и балет, док су ликовне/визуелне уметности представљене сценографијом и костимографијом), а то је чини једним од најсложенијих уметничких облика. Оперски текст – *либрето*, најчешће приказује трагичне, лирске или комичне догађаје из митолошке или историјске прошлости, ређе из савременог живота.

Праоблици опере – средњевековне мистерије(певана реч), италијанска Комедија дел арте, позоришни интермедији (Шекспир), Мајске игре у Италији, религиозне драме у Шпанији, пасторале, мадригалистичка комедија, француске маскарале - водили су до *Фирентинске Камерате*, круга уметника и научника окупљених у Фиренци по угледу на античку Грчку, у коме је створен нови стил музике, где је реч била чврсто повезана са музиком.

Година 1594. симболична је као прекретница у музичком развоју. Те године умиру велики композитори Палестрина и Орландо ди Ласо, и изводи се прва опера у Фиренци, *Дафне*. Била она једноставна или праћена сценским машинама и ефектима, од почетка 17. века опера осваја Европу. Позоришта потребна за оперу у Италији већ постоје. Прво јавно венецијанско позориште *Teatro di S.Cassiano*, доступно свим грађанима, отворено је 1637. године. Управници позоришта допуштају сиромашним гондолијерима да уђу у празне ложе, које су иначе биле резервисане за аристократију, да би присуствовали представама. Интересовање за оперу значило је и увећавање броја позоришта. Тржишно пословање италијанских позоришта, која нису била издржавана из касе велепоседника, условљавало је измене у оперској архитектоници. Ради боље продаје улазница, прибегло се спољним ефектима сценских декорација, ради уштеде ограничен је број свирача у оркестру, нестали су хор и балет, смањен је број певача у хору(у Венецији скоро да и не постоји), а смањено је и светло. Чувени певачи као звезде вечери, захваљујући статусу могли су да мењају музику, да би се више истакли у соло

аријама. Захваљујући опери, појави солистичког сценског певања, почиње велика историја белканта и култа звезда, можда првих у модерном смислу те речи (кастрат Фаринели, глобална супер звезда 18. века, дружио се са крунисаним главама и најважнијим људима тог времена). Спектакли на сцени су редуцирани због трошкова, а либрета су писана у складу са оним што је сцена могла да понуди. Садржај се мења према укусу новог слоја грађанства, губи се интерес за античку митологију, у игру улазе историјски мотиви, касније фантастика и надреално. Покретачи радње су сплетке, шематизована љубав, док су примери праве моралне величине често извргнути руглу и пародирани. Употребљавају се машине за сценске ефекте због спољних ефеката, а име сценографа стоји одштампано одмах уз композиторово. Од својих почетака, када се ослањала на античку драму, опера се постепено развија у средство чисте забаве и разоноде. Средина није била дорасла задацима опере као уметничког дела, у коме синтетичко деловање различитих уметности треба да постане извором нових емоција у циљу оплемењивања духа. Декаденција влада италијанском опером у 17. и 18. веку.

До 18. века појавила су се два типа опере: *серија* (озбиљна) и *буфо* опера са лакшим комичним садржајем. Италијанска опера је доминирала Европом све док у Француској композитор Лили (Jean-Baptiste Lully, 1632–1687) кога смо већ упознали као дворског композитора Луја XIV, и либретиста Филип Кино (Philippe Quinault) нису створили јединствену француску верзију опере, познату као *лирска трагедија* (*tragedie-lyrique*), спојивши италијанску оперу са домаћом традицијом и текстовима. Лили је био одличан виолиниста, али и одличан играч у дворским балетима, што је привукло пажњу Луја XIV. Лили је прво компоновао музику за дворске балете, јер је и сам *Краљ Сунце* био добар играч и волео да учествује у извођењу балета на свом двору. Затим је прешао на оперу, па је тако, као неуморан радник, сваке године компоновао и изводио нову оперу на француском језику, уз подршку краља. Лили је био композитор, диригент опере и сценограф. Оркестар, хор, певачи и балет, сви су били под његовом контролом. Као веома строг диригент, створио је оркестар коме по чистоћи звука и по снази интерпретације није било равног у целој Европи. Велики Јохан Себастијан Бах, представник немачког барока, никад није писао опере, док његов савременик и земљак, Георг Фридрих Хендл, рођен исте године, у Лондону оснива компанију која носи назив *Краљевска музичка академија*, за приказивање опере, које и сам компонује.

Опера се одомаћила широм Европе. У Немачкој се сматрала производом увезеним из Италије у 17. веку и није била много оригинална, под великим утицајем италијанске и француске. У

4. Нематеријално културно наслеђе

Енглеској, где су од 16. века музика и позорница блиско повезане, било као музичка интермеца између чинова у драмским делима, било као маскараде (Masks) на двору, опера се појављује скромно, смањених димензија. Свој врхунац опера и музика у Енглеској достижу крајем 17.века, са великим композитором Хенријем Перслоом (*Дидона и Енеј*, 1689), и проћи ће много времена пре но што се појави права енглеска опера у 19.веку (Šulhov,1954).

У 18.веку озбиљна опера (*seria*) и комична (*буфо*) боре се за превласт на сценама Европе, са различитим резултатима од земље до земље. *Seria* припада одлазећем добу аристократије и дворова, *буфо* долазећем грађанском, буржоаском поретку и народном утицају. *Opera comique* (комична опера) музички је увод у Француску револуцију. У то време немачки композитор Глук (Christoph Willibald Gluck, 1714-1787) реформише оперу, пронашавши пун склад између звука и речи. Од декадентне форме он ствара нову, инспирисан античком чистотом и једноставношћу. Објашњавајући свој уметнички кредо, Глук у предговору за оперу *Алчесте* пише: *Успех је оправдао моје смернице, а опште признање јасно је показало да су једноставност, истина и природност, велики темељи лепоте у свим плодовима уметности* (Андреис,1951).

У свом блиставом и кратком звезданом прелету кроз музику и свет, Моцарт (Волфганг Амадеус Моцарт, 1756-1791) пише величанствене опере, које до данас нису изгубиле ништа од своје генијалности. У 18. веку он је најјачи композитор опере у Европи. Опера га је привлачила од детињства до смрти, па у последњој години живота пише *Чаробну фрулу*, коју је завршио, и *Реквијем* који није. У *Чаробној фрули* симболика је у служби изразито етичких начела. Снага, лепота и мудрост заједно стварају темељ на коме расте и развија се идеални лик Човека, али ка том идеалу стиже се само кроз тешке патње, искушења, и жртве, кроз борбу и истрајност. Чује се одјек старогрчког етичког приступа музичко-сценском делу. Пред крај живота Моцарт се жали на тешки статус и живот самосталног уметника, мотив који ће се понављати у животима многих композитора и уметника у будућности, на ветрометини, без заштитника и мецена(Моцарт, 1990).

У романтизму се јављају велики композитори опере, као што су Вагнер, Росини, Белини, Доницети, Верди, Пучини, Бизе, и национални композитори Сметана, Глинка, Чајковски. Двадесети век доноси нове тенденције, у којима опера заузима све мање место.

Садашње време доноси нове музичке форме, и чини се да историји музике припадају речитативи и арије, борба за јединство музике, текста и сценског покрета, потрага за изгубљеним идеалима грчке трагедије (Новак, 2002). Савремени композитори немају много

склоности ка форми опере, али треба издвојити оперу *Ајнштајн на плажи* америчког композитора Филипа Гласа(1975) у трајању од пет часова без паузе, где је гледаоцима дозвољено да улазе и излазе по вољи. Американац Џон Адамс компоновао је оперу *Никсон у Кини* 1987. године инспирисану Никсоновом посетом Кини и сусретом са Мао Це Тунгом 1972. године, са правим авионом на сцени и вагнеријанском оркестрацијом. Једна од последњих опера двадесетог века је *Пишући Вермеру* холандског композитора Луја Андријсена(Louis Andriessen, 1939) према либрету британског редитеља Питера Гринавеја(Peter Greenaway, 1942), чија је премијера била 1. децембра 1999. године. У продукцију опере укључене су огромне филмске пројекције Вермерових слика у три димензије и електронска музика са цитатима музике двадесетог века – минимализам, авангарда, џез (Новак, 2001). Овде је представљено најкомплетније контролисано мултимедијско окружење на оперској сцени до тада, што показује могуће правце у развоју и статусу опере у свету мас медија и брзе комуникације новог миленијума.

Код нас је рађање опере, као и многи музички периоди, условљено турском окупацијом. За време аустријске окупације Србије (1717-1739) постоје подаци да су се у неким бившим београдским џамијама давале *комедије*, али није баш јасно о каквим се представама радило. Око 1840. године у *Српским новинама* појавио се оглас, позив да се пријаве глумци аматери, са посебним захтевом за *две женске, које би довољно совершенства како у представљању, тако и у певању имале*. Увод у оперу представљају *комади са певањем*, специфични српски музичко-сценски жанр, који се негује и изводи у Војводини и Србији (Књажевско-српски театар у Крагујевцу) у деветнаестом веку. *Комад са певањем* доживљава пуни процват у Народном позоришту у Београду, које се отвара 1869.године. Зграду је, на локацији турске Стамбол-капије, како је одлучио кнез Михаило Обреновић, а спровео кнез Милан, пројектовао архитекта Александар Бугарски по угледу на миланску *Скалу*. 1882. године изводи се прва српска оперета *Врачара* Даворина Јенка, а 1903. изведена је у Народном позоришту у Београду прва домаћа опера *На уранку* Станислава Биничког, за коју је либрето написао Бранислав Нушић, а на премијери дириговао сам композитор (Стојановић,Ћирић,2004). Пре Првог светског рата оперске су представе извођене повремено, у склопу драмског репертоара, а извођачи су били драмски глумци истовремено и певачи. Толики је био утицај Народног позоришта, да је хорска нумера *Боже правде* из позоришног комада *Маркова сабља* Јована Ђорђевића (1872), коју је компоновао Даворин Јенко(1835-1914), постала српска државна химна. Од 1920. године Опера Народног позоришта се одваја од драме, постаје самостална, оснива се професионални оперски ансамбл. Прва

4. Нематеријално културно наслеђе

професионално спремљена опера, Пучинијева *Мадам Батерфлај*, изведена је 11. фебруара 1920. године. Од тада Опера Народног Позоришта у Београду делује успешно све до данас. Осим у Београду, опера се данас изводи и у Српском народном позоришту у Новом Саду и Суботици, а оперете и мјузикли су на репертоару Позоришта на Теразијама, као и оперске сцене Мадленијанум у Земуну.

Од почетака до данас оперу су компоновали највећи композитори свих епоха, на свим меридијанима. Опера се изводи у затвореном, али и на отвореном простору - на Атинском летњем фестивалу, на отварању Суецког канала (*Аида*), на фестивалу у Фиренци, у Арени у Верони, на стадионима (три тенора). Опера је најпре популарна уметност, јер музика, пре него што стигне до мозга, мора освојити срце слушаоца. У емоционалности споја гласа и музике, опера је велика. Осим уживања, опера задовољава естетску, културну, едукативну, подстицајну, космополитску потребу публике (Исаковић, 2010). Музика у опери бива употребљена као уметност, спектакл, обред, трагање за социјалним изразом, али и професија и извор зараде за све који су укључени. Ако се рачуна да је од настанка до данас написано преко 42.000 опера и оперета (Oxford Companion, 1977), није чудо да опера од свог настанка представља велики шоу бизнис, и даље остаје један од највећих светских мултинационалних музичких бизниса. Опере, осим привлачења туриста у оперске сале, постају инспирација посетама културних туриста на локацијама које се помињу у операма: Египат из *Аиде*, Табакалера у Шпанији из *Кармен*, балкон у Верони из *Ромеа и Јулије*.

Балет

Балет, претходник и пратилац опере, стар је колико и људски род. Балет припада модерном схватању уметности, док је игра преисторијска категорија. *У почетку беше ритам, а уз ритам и плес.* Историја балета је само делић историје плеса. Балет, као и опера, сачињавају музика, покрет, костими, сценографија, али у балету нема текста. Балетски уметници изражавају се у музици својим телом, а не речима. Сваки балет је плес, али није сваки плес – балет. Не може се игра навијачица на спортском терену, стриптиз у ноћним клубовима или уз стуб на сајмовима секса, сврстати у категорију балета, јер балет није само покрет. Он мора да задовољава, пре свега, естетско-формалне уметничке захтеве, као што је случај са модерним балетом и покретом, који су настали у 20. веку као реакција на строге и непроменљиве каноне класичног балета.

Балет је музичко-сценско плесно дело уз пратњу музике, у коме се приказује – прича - неки садржај, а могуће је и да нема одређене сценске радње. Ако радња постоји, одвија се кроз смењивање солистичких партија, дуета, и групних наступа. Балет се развио из магијских обреда, оргијастичких плесова, грчке трагедије и комедије, римских поворки и циркуских пантомима, средњовековних турнира, црквених ритуала, литургијске драме, мистерија, народних и дворских плесова. Певање и кретање у ритму – игра – старо је колико и човек. Балет у оквиру драме постојао је у античкој Грчкој и Риму, као и у Кини, Индији, Индонезији, на Балију. Играчки спектакли постоје на свим културним степенима, и на свим географским ширинама, али се балетом назива оно што је настало на европској сцени крајем 16.века, и развијало све до данас. Класични балет настао је на ренесансној традицији, традиционалној техници француског плеса 17. и 18. века, као и италијанској школи 19.века (итал. balletto, деминутив од *ballo*-плес).

Класични балет се родио у ренесансној Италији, као дворски плес на дворовима Медичи, Сфорца, Гонзага, Борџија, али и у Венецији за време карневала. У средњовековној Француској, до 16. века, игра се за време гозби, на баловима, маскирани плесачи импровизују кореографске тачке. Први велики датум у историји балета је 1581. када је изведен први прави велики балет, *Ballet de Cour* (Дворски Балет), у Паризу на двору Катарине де Медичи, са богатим декором, скупоценим костимима и уз вокалну и инструменталну музику. Већ 1588. године Т. Арбо (Thoinot Arbeau) штампа у Француској *Оркесографију* (*Orquesografia*), која ће бити основа за даљи развој балетских форми. Овакав дворски балет достиже врхунац средином 17.века, под владавином Краља Сунца, Луја XIV, који је и сам био одличан плесач и велики љубитељ балета (тема је екранизована у филму *Краљ плеше*, снимљеном 2000.године на изванредни избор музике Жан Батист Лилија). 1661. у Паризу се оснива Краљевска Академија за музику и игру, прва институција за образовање у балету као професионалној уметности. У 18.веку балет се сели из салона и дворова на праву позоришну сцену, са професионалним играчима. У почетку су доминирали мушки плесачи, да би се у 18. веку појавиле и балерине (чувена Камарго, Марија Сале...). Приручник Пјера Рамоа *Мајстор игре* (1725) уводи у балет нове технике, и приближава га професионалним захтевима (Kabrera, 2006). Балет је, поред све своје накнадне софистицираности, био и остао у коренима народна игра, иако се највише појављивао у музичком животу дворова и палата. Пластика људског тела, лепота геста, ритам музике, боја и линија декора, симболика костима, поетска идеја и драмска радња неодвојиви су делови балетског ритуала.

4. Нематеријално културно наслеђе

Постепено примат у балету, који је 300 година припадао Француској, прелази на Русију, чувену руску царску школу балета. Француски кореограф Мариус Петипа придружио се Руском царском балету у Санкт Петербургу крајем 19.века, да би од тог момента Русија постала светски центар балетске уметности. Петипине кореографије *Успаване лепотице* и *Лабудовог језера* Чајковског из 1890. године и данас су актуелне и непревазиђене. Из редова Руског царског балета појавили су се највећи балетски играчи свих времена, Ана Павлова, али и Вацлав Нижински, преседан који је прекинуо вековну доминацију балерина и отворио пут балетанима. Нижински, чији су родитељи били балетски играчи, непревазиђен је играчки феномен свих времена и најпознатији балетан двадесетог века. Скокови на сцени, у којима је изгледало да се на врху путање зауставља и лебди, ни пре ни после њега нису изведени. Из Царског балета Ст.Петербурга рађа се *Руски балет (Ballets Russes)*, компанија коју је основао импресарио Сергеј Џагиљев са најбољим играчима Ст. Петербурга. Михаил Фокин био је њихов први кореограф. Заступао је тада револуционарну идеју да је балетска техника само средство за изражавање карактера и емоција. Руски балет је задржао школу класичног балета царске Русије, али је Петипа додао нове техничке и изражајне могућности. Његов синкретички приступ балетској уметности Џагиљев је прихватио, па су сарадници били не само композитори Игор Стравински, Морис Равел, Клод Дебиси и други, већ и сликари Пабло Пикасо, Марк Шагал, као и многи европски књижевници (Кокто). Руски балет се појављује први пут на гостовању у Паризу 1909.године, са незапамћеним успехом, када је задивио целу културну Европу отварајући врата за нову епоху у балету и музичко-сценским уметностима. Компанија се распала после смрти Џагиљева 1929. године, али је утицај Руског балета обележио цео двадесети век. Играчи су отишли на разне стране света. У Америци Жорж Баланшин је основао New York City Ballet, у коме је, чудесном случајношћу, средином и крајем двадесетог века бриљирао и водио га руски балетски играч Михаил Баришњиков. И сам Фокин радио је, после распада Руског балета, са многим балетским ансамблима у Америци. Масин је основао Руски Балет Монте Карла, који до данас постоји са великим успехом и одличном балетском школом. Ана Павлова, са својом трупом, гостовала је, инспирисала и основала прву балетску компанију у Аустралији. Европа је такође профитирала од распада Руског балета. У Енглеској, где се балет развијао, од *маски* у 16.веку у којима је много уживао Хенри VIII, преко балетске музике у операма, све до 20.века, и утицаја Руског балета, два бивша члана Руског балета, Мари Рамбер и Нинет де Валоа, основале су Краљевски балет, у коме је, где опет судбине, неприкосновени краљ сцене двадесетог

века био, све до своје смрти, руски балетан из лењинградског балета *Киров* (некадашњи Царски балет Ст Петербурга), чаробни Рудолф Нурејев. На жалост, једино највећа и непревазиђена звезда балета свих времена, Вацлав Нижински није оставио дуготрајнијег и дубљег трага у балетској уметности Европе. Тајна његове уметности отишла је неповратно са светске сцене заједно са њим.

Поред класичног балета, у 20. веку настају слободне форме сценског покрета, изван балетске традиције. Модерни балет, или савремени плес, настаје као одговор на строге каноне класичног балета. Једна од зачетница модерног балетског покрета, босонога плесачица Американка из Калифорније, Исидора Данкан (1877-1927), утицала је на Нижинског као играча и кореографа. Исидора Данкан се инспирисала грчком митологијом и натуралистичким стилем у покрету и костиму на сцени. Изазивала је опречне критике, од дивљења до јавног скандала конзервативне публике. Парадоксално, иако је живела и наступала у Француској и Енглеској, једина финансијска подршка коју је икада добила за своју школу савременог покрета, било је финансирање од стране СССР-а, вероватно због свог брака са совјетским песником Сергејом Јесењином. Американка Марта Грахам, плесач и кореограф, покретач и оснивач америчког савременог балета, измислила је нови, револуционарни језик покрета, настављајући тамо где је Исидора Данкан стала. Амерички модерни плес ослања се и на класичне узор, али и на племенске игре, ритуалне обреде, народне плесове, бурлеску, водвиљ, акробатику и пантомиму, и као такав заузима посебно место у школама балета. За разлику од Европе, амерички балет се доживљава више као забава за масе, а мање као високо уметнички облик музичко-сценске уметности. Настављајући традицију Џагиљева, француски плесач и кореограф Морис Бежар (1927-2007) оснива модерне балетске трупе у Марсељу, Лозани и Бриселу. Његов *Балет XX века* утицао је на светске токове балета друге половине двадесетог века, чак на балет у Ирану. Најчувенија Бежарова кореографија, Равелов *Болеро*, избацила је у први план нашу балерину Душанку Сифниос(1934-2016).

Код нас се балет јавља релативно касно, око 1920.године, после формирања сталне опере у Београду. Прво су то биле балетске тачке у оквиру опера, а онда и самосталне балетске представе. Пионирски почеци припадају руским балетским уметницима, који су се настанили почетком двадесетог века у Београду. Чланице петроградског Царског Маријинског Театра, московског Бољшег театра и Руског балета Сергеја Џагиљева, као балерине, кореографи и педагози, преносиле су на београдску балетску сцену класично наслеђе и најмодерније светске кореографије. Тако су Балет Народног позоришта, као и београдска публика, били васпитавани на моделима

4. Нематеријално културно наслеђе

врхунског балетског наслеђа. Први национални балет била је *Охридска легенда* Стевана Христића изведен 1947. у Народном позоришту у Београду, где је композитор и дириговао. Данас се балети, класични и савремени, приказују на сценама Народног позоришта у Београду, Српског народног позоришта у Новом Саду, сцени Мадленијанум у Земуну, углавном у затвореним дворанама. Када се изводе на отвореном (Дубровник, Атински фестивал, Гранада), користе се очуване или рестауриране сцене античких театарa и амфитеатарa, који су још увек непревазиђени оквири за врхунску музичко-сценску уметност. Балет је, било самосталан, било у саставу другог музичко-сценског дела, и данас као и у доба свог настајања, музичко-сценска творевина, у коме је у центру пажње апотеоза људског тела у покрету (Исаковић, 2010.)

Фламенко и фадо

(УНЕСКО листа нематеријалне културне баштине света)

Фламенко (flamenco), музички стил настао на тлу Шпаније, са циганским, сефардским, маварским и византијским утицајима, првенствено је аутохтона музика Андалузијских цигана. *Канте хондо* (*cante jondo*, у преводу *дубоко певање*), најозбиљнија, емоционално најдубља вокална форма фламенка, редак је примерак најстаријег очуваног европског примитивног напева. *Дуенде* је музички термин, којим се означава дубоко индивидуални емоционални доживљај везан за извођење фламенка. *Tener duende* у слободном преводу значи *поседовати душу*. Код нас је то *дерт*, сличан ономе у Коштани (Исаковић, 2010). Фламенко је и начин живота који се рађа из потребе становништва да се изрази, јер све врсте плеса одражавају културу и друштво из кога су потекли. Типичан инструмент шпанског поднебља и у фламенку је гитара, у којој се користе све врсте техника свирања гитаре – класична гитарска техника, пунтеадо, дивље дисонанце које потсећају на звук арпеђирања на отвореним жицама (*rasgueo*, *rasgueado*).

Шпански режисер Карлос Саура (Carlos Saura) режирао је филмску фламенко трилогију (1981-86): Лоркине *Крваве свадбе* (*Las bodas de sangre*), Мериме-Бизеову *Кармен* и Де Фаљину (Manuel de Falla, 1876-1946) *Љубав чаробницу* (*El Amor brujo*). Саура је кроз филмове отелотворио шпански фламенко, канте хондо, и дуенде, поверивши реализацију најбољим *bailaores* i *cantaores* Шпаније, укључујући и легендарног фламенко гитаристу Пако де Лусију. Кристина Ојос (Christina Hoyos), *Ла баилаора*, култна фламенко плесачица је са легендарним фламенко плесачем Антонијем Гадесом

учествовала у стварању филмске фламенко трилогије. Касније је Саура снимео и филмове *Sevillanas*(1992), *Flamenco* (1995), *Tango*(1998), и *Fados* (2007). Сви филмови су посвећени традиционалној музици Иберијског полуострва.

Фадо (*судбина*) је португалска музичка форма за глас и гитару или лауту, сентиментална, резигнирана, пуна меланхолије или *saudade* (*saudade*) – јединствени португалски и галицијански израз који описује дубока емоционална осећања туге, носталгије, дубоке меланхолије у чежњи за нечим што недостаје или неким кога волиш. Често имплицитно инсинуира да је тај објекат или субјекат чежње неповратно нестао. Инспирација је живот сиротиње или помораца и рибара који се често не врате са суровог Атлантског океана. Историјски, био је музика урбаног пролетаријата и морепловачке сиротиње (морнари, рибари, радници на доковима). После Другог светског рата фадо је, као део традиционалне културе, често повезиван са конзервативним слојевима друштва и диктаторским режимом. После Салазарове смрти 1970.године наступили су тешки дани за фадо, који је сматран остатком мрачне прошлости, и само су га изводили посвећеници у малим и забаченим лисабонским крчмама. Од деведесетих година, ступањем на сцену *музике света*, фадо прелази португалске границе и постаје познат широм Европе, нарочито после филма Вима Вендерса *Лисабонска прича* (1994). Португалци, али и туристи, поново слушају фадо, који је 2011. уписан на УНЕСКО листу нематеријалне културне баштине света. Постоји лисабонски фадо и фадо из Коимбре (универзитетски град једног од најстаријих универзитета у Европи, основан 1290. године). Када се у португалским кафанама изводи фадо, обавезно бз озвучења, престаје да се једе, спушта се есцајг и слуша се у тишини и са поштовањем. Најпознатија певачица фада била је Амалија Родригеш, која је умрла 1999. а сахрањена је у Националном Пантеону. Сада је ту и Мариза, Мадредеуш, итд. Карлос Саура је у својој другој музичкој трилогији (Фламенко, Севиљанас, Танго) инспирисаној музиком света, један филм посветио фаду (*Fados*, 2007). Музеј посвећен фаду налази се у кварту Алфама, најстаријем делу Лисабона, где се одржавају семинари, радионице и промоције (Тасић,2012).

Фолклорна музика и музика света

Фолклорна музичка пракса - етно

Као део нематеријалног културног наслеђа, фолклорна музика, део етнолошког идентитета једног народа или етничке групе, стара је

4. Нематеријално културно наслеђе

колико и људски род, а музика света(world music) је феномен новијег доба светске глобализације, у којој се тежи поништавању музичких особености и асимилацији у масовни музички покрет целог света. Феномен претварања једне музике у другу је неприметан, постепен и осуђен на успех, јер зависи од индустрије забаве и новца. То више није резултат креативне инспирације анонимног народног аутора, често рођене из социјалног и/или политичког бунта, него насилна профитабилна фузија народне музике различитих етничких групација често географски веома удаљених.

Међународни савет за народну музику(International Folk Music Council, IFMC) је одржао свој годишњи конгрес 1953. у Југославији, у Опатији, поводом чега је приређен фестивал наших народних песама и игара, који је одушевио и заинтересовао стручњаке из иностранства. Задивљени белгијски музиколог Ернст Клосон изјавио је да наш музички фолклор чак надмашује многе друге које он познаје. Следеће године је дефиниција фолк музике званично представљена на седници Генералне Скупштине ИФМЦ у Сао Паолу. По тој дефиницији, фолклорна/народна музика је производ музичке традиције која се усмено преносила, са континуитетом који повезује садашњост и прошлост, варирањем које ствара појединац или група, а током постојања врши се одабир форми у којима ће постојати (Големовић,2006). Народна или етно музика се развијала тако што је апсорбовала и појединачна остварења која су временом усвојена и апсорбована у традицију. Ту не припада компонована популарна музика, која је по дефиницији непроменљива, јер је управо *рекреирање музике која се догађа у заједници оно што јој даје народни, фолклорни карактер* (Васиљевић,1955).

Народи и етничке заједнице су одувек размењивали искуства и музичке посебности. Један од примера представља шпански фламенко(flamenco), музика Андалузијских цигана са многобројним етничким и историјским утицајима. Таквих примера је много, као што је староенглеска арија *Зелени рукави* (Greensleeves) или шпанска тема Фолија (*Las Folias*), које се користе у разним музичким формама од времена ренесансе до данас (Исаковић,2014). Етно музика, као обележје идентитета, нема другу социјалну функцију, већ се и данас слуша као путописна, *туристичка*, јер звучно оживљава далеке народе (Инка принцеза Има Сумак из прашума Перуа, ансамбли парагвајских харфи, португалски фадо, малоазијска грчка бузуки музика).

Фолклорна музика полако мења своју намену средином прошлог века и почиње да се користи као средство друштвеног протеста, постаје политички ангажована, било да се ради о протесту против рата у Вијетнаму, јужноамеричких диктатура, грчке војне

хунте или борби за ослобађање Јамајке. Најранији пример коришћења фолклорне музике у револуционарне сврхе представљају шпанске народне песме, којима је промењен текст, да би их певала војска Републике док се борила против Франка у Шпанском грађанском рату 1935-1939. године. Најпознатија је *Ај, Кармела!* (*Ay Carmela*), која се певала на текст *El Paso del Ebro (El Ejercito del Ebro) u Viva la XV Brigada* (Петнаеста бригада је била део Интернационалних бригада, борбених формација састављених од добровољаца који су дошли из целог света да се боре против фашизма – из Југославије их је дошло преко хиљаду.) Шпански режисер Карлос Саура (*Carlos Saura*) снимео је, поред Фламенко трилогија и филм *Ај, Кармела!* посвећен шпанском грађанском рату. Током шездесетих година појављује се протестна музика која користи фолклор као основу. Тако су 1963. започели своју каријеру Џоан Баез (*Joan Baez*) и Боб Дилан (*Bob Dylan*), наступивши на легендарном концерту у Вашингтону после *марша милиона* против рата у Вијентаму, на коме су певали *country folk* музику са протестним текстовима (Torg,2002:12). У Јужној Америци аргентинска певачица Мерседес Соса (*Mercedes Sosa*), коју су звали *гласом оних који немају глас*, певала је *Si se calla el cantor se calla la vida* (Ако заћути песник, нестаје живот), па је за време аргентинске војне диктатуре 1976-1983 била принуђена да оде у изгнанство и врати се тек после пада хунте. Затим ту су чилеански певачи Виктор Хара (*Victor Jara*) и Виолета Пара (*Violeta Parra*) и групе Килапајун (*Quilapayun*) и Инти Илимани (*Inti Illimani*) који протестују против диктатуре кроз народну, андску музику. Овај ангажовани протестни музички покрет назван *Нова чилеанска музика* (*La nueva cancion Chilena*) постао је толико опасан за диктаторски режим, да су ове две групе морале да побегну из Чилеа, док је Виктор Хара, иначе професор и позоришни режисер, брутално убијен 1973, пет дана после државног удара којим је на власт у Чилеу дошао генерал Пиноче. Његово тело са 44 метка бачено је на улице Сантјага. Толико се диктатура бојала народне ангажоване музике. Слично се десило и у Грчкој, после војног државног удара 1967.године који је довео на власт пуковнике, на челу са Пападопулосом. Војна хунта је забранила декретом *покрет за мир, штрајкове, радничке синдикате, дугу косу код мушкараца, мини сукње, знак мира, Битлсе, Софокла, Толстоја, Есхила, Сократа, Јонеска, Сартра, Чехова, Марк Твена, Семјуела Бекета, слободну штампу, нову математику, слово З*, (које значи *он живи*, а односи се на посланика доктора Григориса Ламбракиса, кога је грчка полиција убила 1963. у Солуну) *и музику Микиса Теодоракиса*, а он је затворен. Режисер Коста-Гаврас снимео је филм *З о животу и смрти борца за људска права доктора Григориса Ламбракиса*(1912-1963), а Теодоракис је оркестрирао музику, у којој је коришћен грчки фолклор. Филм је освојио Оскара, Златни глобус и

4. Нематеријално културно наслеђе

многе друге награде(Исаковић,2012).

Чиста музичка народна форма Јамајке, *реге*, постоји преко пола века, и даље се развија, а постао је симбол отпора једног народа против робовласничког поретка и енглеске окупације. У седамнаестом веку становништво Јамајке чине три четвртине робови из централне и западне Африке, јер је Јамајка британска колонија од 1655.године (Bortvik & Мој, 2010). Реге се ослања на афричке (ударалке, ритам и идеологија) и европске (вокали, мелодијска и хармонска структура) узоре, џез, амерички ритам и блуз и растафаријанизам. Реге је симбол народне борбе, све до укидања роства 1838. и добијања самоуправе 1959. године. Тако је кроз народну музику Боб Марли (Bob Marley, 1945-1981) постао симбол политичког отпора и протеста Јамајке (Bortvik&Мој,2010). Основе регеа чини много музичких утицаја из западно – афричке религије *покоманија*, ритма бубњева који су пратили рад робова, песама које су се певале уз рад, ритма песама *маруна* ослобођених робова и бегунаца, хришћанске црквене музике култа Препорода, бубњева растафаријанског обожавања, итд. Владајућа религија Јамајке која је обележила и музику је *растафаријанизам*, о чему је било речи раније.

У вези са музиком Микиса Теодоракиса, који је примарно композитор уметничке музике, потребно је разумети интеркултурални утицај уметничке музике на традиционалну, а још већи утицај фолклора на такозвану *класичну* музику. Појава није нова, јер се од ренесансе до данас може пратити јак утицај фолклора на композиторе и музичка дела. Повезивањем и прожимањем различитих културних идиома у развијеним културним срединама створено је оно што се назива *уметничком музиком западне цивилизације* (Големовић, 2006). Руски композитор Глинка веровао је да народи стварају музику, а композитори је само преносе даље: *Не стварамо ми, већ народ; ми само записујемо и уређујемо* (Васиљевић,1953). Крајем двадесетог века, ангажована и протестна народна музика губи свој политички и друштвени ангажман. Критичка свест света мења се и нестаје под утицајем прилива великог новца који се обрће у музичкој индустрији и лажног сјаја високих технологија и виртуелног живота (Исаковић,2014). Појављује се музика света.

Балкан је један од региона Европе у коме се музика, коју су стварали стари народи формиране културе, међусобно прожима већ вековима. Код нас је народни музички мелос остао очуван дуже него у другим деловима Европе захваљујући геополитичким околностима - вековној турској окупацији, јер је очување аутохтоне народне музике било начин очувања идентитета. Српске народне песме, уз гусле или без њих, које су одушевеле Европу деветнаестог века, биле су од

почетка протестне и друштвено ангажоване. Да ли то значи да је Србија неколико векова раније открила и патентирала протестну и ангажовану музику? После ослобађања од Турака, у Београду се 1869. отвара Народно позориште, у коме су *комади са певањем* – Ђидо (музика Даворина Јенка) и Коштана (музика Стевана Мокрањца) били дугогодишњи хитови, управо због народне музике, коју користе и српски композитори деветнаестог века као инспирацију у својој уметничкој музици.

Српска народна музика

Наше музичко наслеђе је неотуђиви део националног идентитета и важан сегмент нематеријалног културног наслеђа. Међу народима на Балкану који су се стално бранили од освајача, фолклор је био највиша народна културна тековина. Вредни најстарији записи мелодија у нас потичу из половине 16.века (два најстарија су из 1555. од Петра Хекторовића, Хваранина, ренесансног песника и хуманисте) и почетка 19. века (Вукова *Пјесмарица*, објављена 1815. у Бечу). Народна музика и поезија чине јединствену целину, народни напеви у пракси не постоје без својих поетских садржаја (Девић, 2001). Захваљујући усменом преношењу, већина наших традиционалних песама је до сада сачувана, нарочито одређене врсте – обредне, обичајне, посленичке. Народне песме певају један или више певача, а ритам је повезан са метром стиха. Текстови чувају одлике народног говора. Већина народне вокалне баштине односи се на лирске песме љубавног или обичајног карактера. Постоје међутим и примери десетерачке поезије која се пева.

Без икаквог утицаја са запада, чија је народна музика хармонског карактера, српска народна музика је изражена у ритмичком, значи носи у себи свој говорно порекло (прозодија). Певана музика се спојила са говорном путем поезије, нарочито епске, чија се декламација трансформисала у врло сложене облике, слично метрици поезије у античкој Грчкој (Васиљевић, 1953). Украси и мелизматика су такође у служби ритма, а он се најбоље изражава у народној игри (коло). Традиционални инструменти су *фрула, гајде, гусле, тамбура, дудук, и шаргија*, а у новије време, под Ромским утицајем и појаве музике света, постају труба, хармоника и виолина. Иако оријенталног порекла и *кавал* заузима своје место у музичкој пракси Срба, већином на Косову и Метохији, укључивши се у певану музичку праксу (Големовић, 2015).

Народна музика доживљава процват почетком двадесетог века са појавом грамофона и Радио Београда (1929) који, уместо у кафанама као до тада, окупља све што вреди у народној музици,

4. Нематеријално културно наслеђе

организујући концерте и редовна студијска снимања трајних снимака за фонотеку и грамофонске плоче. Ту су почињали виолиниста Властимир Павловић Царевац, који након другог светског рата постаје шеф Великог Народног оркестра Радио Београда, а чији се фестивал одржава у Великом Градишту, хармоникаши Радојка и Тине Живковић, фрулаш Сава Јеремић, певачи Вуле Јефтић, Радмила Димић, Анђелија Милић, Даница Обренић, Предраг Гојковић, Миодраг Поповић, Велинка Гргуревић, Мара Ђорђевић, као и оркестри Душка Радетића, Бранка Белобрка, Радета Јашаревића и Бранимира Ђокића. На жалост, много материјала је небригом пропало.

Касније народна музика прелази у домен компоноване, текстови нису толико важни и нагињу кичу (Станиша Стошић, Недељко Билкић, Душица Билкић, Уснија Рецепова, Василија Радојчић, Лепа Лукић, Драган Живковић Тозовац, Тома Здравковић, Мерима Његомир), а певачи нису достигли уметничке домете и мајсторство својих старијих колега. У најновије доба традицију народне музике негују певачи као што су Браћа Теофиловићи, Биљана Крстић, Светлана Спасић и ансамбли попут КУД Бранко Марковић. Настала из аутохтоних обредних песама (додоле), српска народна музика данас је препознатљива и као варијанта оријенталног мелоса, заједно са грчком (*скиладика*). Доминирају три различита правца народне музике: она која се свира у западној Србији где преовлађују парни ритмови у виду спорих песама за певање и брзих кола – за игру, затим музика јужне Србије која се базира на специфичним непарним и мешовитим ритмовима у песмама и играма, са наглашеним емотивним тоновима, а ту је и специфичан музички израз источне Србије, блиске влашком фолклору. Наша народна музика, под утицајем комерцијализације, постаје турбо фолк деведесетих година прошлог века, на тај начин разарајући оригинални народни мелос.

Најстарија музичка школа у Србији *Мокрањац* из Београда је 1995. године отворила Етно одсек при соло певачком, са тежиштем на неговању изворног фолклора, певања и свирања, а Факултет музичке уметности у Београду на одсеку етномузикологија има предмете Народна песма, Традиционално народно певање и свирање, Обредно певање. Ово је јако мало у односу на, например, Бугарску, у којој постоји факултет посвећен традиционалној музици, заједно са мајсторским радионицама у којима се праве народни инструменти. Код нас је израда инструмената запостављена, па наш најбољи фрулаш Бора Дугић сам прави своје фруле.

Захваљујући Јосипу Комљеновићу Жигину Филипу, познатом градитељу наших народних дувачких инструмената, фрула, окарина и кавал на нашим просторима добили су потпуно нову димензију. Иако је визуелно оставио непромењену, Јосипова фрула има већи тонски

обим, а за овај народни инструмент измислио је и нови прстохват који омогућава да се одсвирају тонови у обиму од три октаве плус прима. Занат је учио код мајстора са Златибора и других, али је сам смислио све иновације. Направио је укупно више стотина фрула, неке задржао, друге поклатио а понешто је и продао музичарима који свирају стару ирску музику. Најбоље фруле, како тврди, граде се од шљивовог дрвета али и од храста, багрема, зове, па и од тиковине - врста афричког дрвета које се користи за градњу бродова. Осим фрула направио је први српски инструмент *жигафон*, а потом и *јошкафон*, *јеркофон*, *невенкафон*, *маријафон*, *драгицафон*, *анафон*, *андрофон*, *гој дуј*... Кад је пре три године изумео свој дванаести инструмент, дао му је име *Тесла*. Министарство просвете Републике Србије је 2007. године дало сагласност да се његови инструменти користе у делу наставе који се односи на традиционално певање и свирање на дувачким инструментима, јер је читав његов рад - пионирски покушај да се спасе од заборава овај традиционални народни инструмент.

Фестивали народне музике у Србији су бројни и разноврсни, али ниједан није достигао одјек и величину Гуче, која је постала национални бренд. Као одговор на лагани нестанак изворне народне музике, нашег дела нематеријалног културног наслеђа, 2008. године је код нас основана студијска група за музику и плес Југоисточне Европе, при Међународном савету за традиционалну музику (International Council for Traditional Music, ICTM) која окупља стручњаке из региона, али и етномузикологе из Европе и САД, чија се истраживања презентују на међународним симпозијумима. На Симпозијуму одржаном 2014. у Београду дефинисани су циљеви: популаризација наука посвећених традиционалној музици и плесу (етномузикологија, етнокорелологија, етнологија, антропологија), промовисање специфичности музичког наслеђа Југоисточне Европе, као и развијање међународних пројеката у сфери нематеријалног културног наслеђа.

Пројекат *Нематеријално културно наслеђе - очување кроз рад аматерских друштава* који је осмишљен 2013. године у Заводу за проучавање културног развика Србије, и његова промоција на манифестацијама, одговара на УНЕСКО *Конвенцију о очувању нематеријалног културног наслеђа* из 2003. и за циљ има испитивање како се приступа чувању и промовисању елемената нематеријалног културног наслеђа у Србији кроз развијање аматерских културно уметничких друштава и фолклорних ансамбала који се баве традиционалном народном музиком Србије као чувари баштине. Посебни догађаји као што су прославе, светковине, параде и смотре су прилике на којима културно - уметничка друштва и фолклорни ансамбли представљају свој рад у области народне културе.

Музика света - World Music

Глобални масовни медији, потпомогнути развојем технологије, довели су феномена лаганог нестајања фолклорне музике, у корист појаве *нове народне музике* – музике света, да би савремени човек могао да се идентификује са својим коренима, тако што се делићи етнолошког идентитета одређеног народа безболно уклапају у Маклуаново *глобално село*. Кроз глобално наметнуту форму музичког израза савремени човек потврђује национални идентитет, али и толерише различитост других. Интеракцијом музичких култура нешто се аутохтоно задржава, а многа обележја у суживоту са другим културама настављају свој уметнички живот, у свету у коме постоји око три хиљаде нација, народности и етничких група, свака са својом историјом, етничким обележјима, културом, традицијом и језиком. У сфери музичке културе је трансфер још лакши, будући да музика не захтева познавање језика(Големовић,2006).

Своје корене појам *world music*(музика света) дугује енглеској верзији француског *Празника музике* (World Music Day), али и називу фестивала WOMAD (World of Music, Art and Dance), који су први пут одржани 1982. године. Затим су се представници поп индустрије окупили 1987. године у бару у лондонском Ислингтону, где је нови жанр крштен јавним гласањем присутних и ушао у свакодневни речник музичке индустрије. Термин *World Music* дуго је користио амерички етномузиколог Роберт Браун из Центра за World Music у Сан Франциску, који је овим појмом означио традиционалне музике народа широм света, а Метју Монтфорт (Matthew Montfort), вођа групе *Anciente Future* дефинише нови покрет као *традицију која комбинује много идеја различитих традиција на земљиној кугли* (Монфорт,1985:12). Појам *фузије* означава звук који комбинује више од две традиције, и који се разликује од традиционалне музике под чијим утицајем је настајао. Данашњи музичари комбинују карактеристике изразито удаљених и несродних традиција као резултат идеолошког императива глобалног, мултикултурног света, у коме се изједначавају аутохтоне традиције, лично стваралачки мотивисани али и вођени профитабилним интересима културне индустрије. Иако World music има фолклорне основе, по свему осталом припада сфери популарне музике и подлеже законитостима културне индустрије, која истовремено и формира и задовољава потребе савремене обlike. Тако новостворена форма музике више не функционише у народном обреду и обичају, због чега и је и настала, већ је условљена другим друштвеним и економским законитостима (Исаковић,2014).

Богатство етно музике Балкана се природно наметнуло као идејни предлог другим жанровима. Први наговештај је био када је у пролеће 1961. године Џез оркестар Радио Београда свирао обраду народне македонске песме *Чаје шукарије – Игра под Шар-планином* (Arnautović, 2012). Исте године наш трубач Душко Гојковић, у то време солиста групе Бадија Колета, на снимању у Милану свира свој етно првенац, композицију *Slavic Mood*, која постаје основа Гојковићевог *Balkan Projecta*, делујући као највећи промотор *балканског џеза*. *Етно рок* и *етно џез* постали су саставни део музичког имиџа и музички потпис рок и џез музичара Југославије (Ivačković, 2013). Музички, код нас су доживели преокрет оснивањем легендарне групе *Бијело Дугме* 1974. године. Засигурно једна од највећих група у историји српске музике покренуће и нови талас који су критичари називали *пастирским роком* – спојем фолк и рок музике.

Балканска верзија *world music* први пут се организовано појавила на албуму *Balkan impressions* (1982) Лале Ковачева. Највише успеха остварили су Јован Маљковић (салса и балкански фолклор), Васил Хаџиманов (фјужн и македонска традиција) и Влада Маричић (мешавина џеза, ромске, кубанске и српске народне музике). Србија се укључила у светски покрет *world music* ансамблима као што су *Балканика* Сање Илића, *Бистрик* Биљане Крстић и *Оркестар за свадбе и сахране* Горана Бреговића. Један од примера претварања народне музике у *world music*, која одједном представља наш национални музички идентитет, је *Драгачевски сабор трубача (Гуча)*, који се одржава од 1961. године као такмичење лимених дувачких (или трубачких) ансамбала са територије Србије и који до данас представља туристичку атракцију првог степена.

5. МАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ

Да би тековине материјалног културног наслеђа биле доступне свима, археологија као наука бави се ископавањем, истраживањем, описивањем, анализом и очувањем онога што је човек у свом развоју оставио за собом. Реч потиче из старогрчког и значи наука *старих ствари* или *приповедање о старинама* (археос+логос). Археолози трагају за *доказним материјалом* живота у прошлости, било да се ради о велелепним грађевинама или свакодневном животу обичних људи, да би се објаснила и разумела историја људског рода (Bourbon, 2005) од праисторије до данас. У неким случајевима пронађене локације се остављају тамо где су и пронађене (*in situ*), понекад се покушавају реконструисати, што је данас много лакше уз помоћ 3Д пројекција, које пружају потпуни увид у оригинални изглед. Покретни објекти се класификују, рестаурирају и конзервишу, да би се сместили у музеје или друге специјализоване просторе за чување археолошких налаза.

Археотуризам или *археолошки туризам* је алтернативни облик културног туризма чији је циљ промоција историјске археологије и заштите историјских локалитета. Одвија се кроз заједнички рад археолога, палеонтолога, антрополога, историчара, туризмologa, што путнику нуди незаборавно искуство кроз интензивни курс различитих испољавања људског знања. Археолошки туризам подразумева посете археолошким локалитетима, ископавање (учење нове вештине), посете музејима, посете интерпретацијским центрима, приказивање историјских догађаја, фестивале инспирисане локацијама, итд. Све осим ископавања је презентацијског типа и не укључује креативну димензију, али повећава акумулацију археолошких знања туриста тј. може бити и његова хобистичка активност. Археотуризам чини најбоље плаћени облик културног туризма, јер аранжмани укључују врхунске хотеле, гастрономију и културна догађања, док археолошке туре пружају активни одмор. Ове посебне туре нису намењене широкој публици, па се аранжмани често праве по интересима и жељама путника. Ако постоји интерес, савремена технологија пружа могућност и виртуелне реконструкције културног наслеђа, као информација или подстицај да се те локације обиђу уживо. Да би се овај нови информациони ресурс искористио на

прави начин, за оне који га креирају потребно је пре свега познавање ликовне уметности, али и других области као што су историја позоришта, музике, филма, фотографије, знања из етнологије, религије и многих других.

Културна добра под заштитом УНЕСКО-а

УНЕСКО је организација Уједињених нација за просвету, науку и културу са центром у Паризу. 16. новембра 1972. године потписана је *Конвенција о очувању светске културне и природне баштине*, која важи од 1976. године и коју је тада потписало више од двадесет земаља, а до данас - 190. СФРЈ је потписала 26.5.1975. године и од тада је у Паризу постављен амбасадор при УНЕСКО-у. Србија је потписала конвенцију 2000. године. На УНЕСКО-вој листи културних добара под заштитом данас се налазе 981 споменик, 759 културних добара, 193 природна и 29 комбинованих културних добара у 160 држава света. Списак заштићених добара налази се на Интернету, а пробна виртуелна листа обухватила је 1575 добара из 172 земље.

Од потписивања Конвенције до данас могу да се идентификују кључне промене које се односе на туризам и приступ културној баштини. Културна политика и планирање циљева прелазе од самог утицаја туризма на различите аспекте културе и животне средине, ка проактивној улози, при чему је туризам интегрисан у циљеве и инструменте развоја одрживог развоја (Rauschelbach, Šefer, Steck, 2002). Растућа мрежа актера укључених у развој туризма, укључујући локалне, националне и међународне организације, жели да помогне у праћењу и ублажавању било каквог штетног утицаја на културу, као и у мобилизацији туризма као фактора за одржавање и развој културе и економије.

Културно и природно наслеђе које привлачи туристе дистрибуирано је широм света, чиме се обезбеђује додатна могућност за развој многих неиндустријализованих земаља. Очување културне баштине може бити један од услова побољшања свакодневних животних услова и смањења сиромаштва, а то је оно што даје смисао одрживости развоја туризма, који укључује учешће локалних и глобалних заједница у очувању и унапређењу културне баштине на дуги рок.

Код нас централни регистар *Републичког завода за заштиту споменика културе* у области материјалног културног наслеђа - непокретних културних добара има своју листу. У Србији је регистровано 2481 непокретних културних добара, од тога:

- 2150 споменика културе,
- 74 просторно културно-историјске целине,

5. Материјално културно наслеђе

- 185 археолошка налазишта,
- 72 знаменито место.

Категорисаних непокретних добара има 782:

- 200 од изузетног значаја
- 155 споменика културе
- 11 просторно културно-историјских целина
- 18 археолошких налазишта
- 16 знаменитих места
- 582 културних добара од великог значаја
- 512 споменика културе
- 28 просторно културно историјских целина
- 25 археолошких налазишта
- 17 знаменитих места

Историја уметничких пракси

Уметничка пракса праисторије

Иако праисторијски период људске цивилизације траје преко 600.000 година, први трагови уметности и уметничких дела настали су око 40.000 п.н.е. Уметност праисторије траје до 3000. п.н.е. и може се поделити на уметност палеолита (камено доба) и уметност металног доба (бронза, гвожђе).

Камено доба – палеолит (40.000 п.н.е. – 3000 п.н.е.)

Палеолит или камено доба (*палаиос*-стар, *литхос*-камен) трајало је од 600.000 до 10.000 година пре наше ере. Према начину и развоју обраде камена, овај велики период се дели на рани палеолит, средњи палеолит или мезолит и млађи палеолит или неолит.

Време раног палеолита је време прве револуције у уметности. Археолошка истраживања показују да се око 40.000. године п.н.е. развио анатомски модеран човек и остао једини хоминидни становник континенталне Европе, јер су Неандерталци нестали. Из тог периода потичу најстарији трагови оруђа направљених људском руком. Отприлике у исто време са појавом *Хомо сапиенса* почела је да се развија најранија уметност, између 30.000 и 10.000 година п.н.е.

Најстарија ликовна уметност јавља се почетком млађег палеолита, у периоду ловачке културе и током последњег леденог доба, и обухвата скулптуру у камену, глини и кости. То је мобилна уметност у коју спадају мали, преносиви објекти, најранији примери скулптурне уметности, који су по правилу пронађени на местима становања. Палеолитско друштво почивало је на матријархату, а жена је била централна личност плодности, симбол домаћег огњишта, живота, па су пронађене женске фигурине малог формата познате као *палеолитске Венере*, од којих је најпознатија *Вилендорфска Венера*. Осим скулптуре налазимо цртеже и гравире пронађене у пећинама, заједно са обрађиваним зидовима и плафонима, који представљају добро сачуване примере јединствене зидне уметности. Палеолитски човек је сликао животиње које је ловио: мамуте, бизоне, коње и северне јелене, бојама земљаног порекла, можда мешаним са животињском машћу ради везивања, са развијеним смислом за облик и покрет.

Пећине у којима су цртежи пронађени највероватније нису служиле као склоништа, већ су биле места магијских церемонијала, јер је уметност у то време израз човекове борбе за опстанак и магијског је карактера, у вези са другим магијским обредима, песмом и игром, којима се настоји утицати на множење ловних животиња и људску власт над њима. Зато је фигура човека смањена и сведена на знак. Осликане пећине западне Европе, у Француској (*Ласко*) и Шпанији (*Алтамира*), најранији су докази људске способности разумевања и интерпретације света око себе и врхунац су палеолитске уметности. Кроз рана уметничка достигнућа репрезентације и апстракције види се новопронађена вештина и револуционарно достигнуће интелектуалног развоја људске расе. Француски археолог Саломон Ренак назвао их је *Сикстинском капелом праисторијске уметности* (Јованов, 2012).

Комплекс пећина у југозападној Француској, *Ласко*, познат по праисторијском сликарству и неким од најпознатијих примера уметности палеолита, налази се близу места Монтињак у покрајини Дордоња. Процењује се да су цртежи у Ласку стари око 16.000 година, а на њима су пре свега реалистички прикази животиња, које су према фосилним остацима, у то време живеле у околном подручју, али је праисторијски човек отишао и корак даље: први пут је приказао борбу животиње и човека. Међу најпознатијим цртежима су четири јако велика црна бика или *уруса* у покрету у Великој дворани Бикова. Један од четири бика у Ласку је највећи цртеж животиње настао у праисторији, дугачак преко пет метара. На слици *Укрштени бизони* прекрштене задње ноге два бизона сведоче о могућности приказа перспективе на начин који после тога није познат историји уметности

5. Материјално културно наслеђе

све до XV века. Сврха ових цртежа није сасвим разјашњена, јер се већина цртежа налази даље од улаза у пећину, а доста осликаних просторија није лако доступно. Оваква позиција цртежа, заједно са њиховим огромним димензијама, сугерише да су ове просторије, удаљеније од улаза, служиле као света или обредна места окупљања, или можда представљале примере најранијих сазнања о небу и сазвежђима, као први покушај астрономског приказа у људској цивилизацији. Без икакве природне светлости, ова дела једино су могла настати уз светлост бакљи или камених лампи пуњених животињском машћу. Пигменти коришћени за сликање добијани су из минерала који су били доступни у околном пределу - црвени, жути, црни, браон и љубичасти. Претпоставља се да су широки црни оквири наносени уз помоћ праменова косе или длаке, или чак самостално, из угрушака боје. Површине су највероватније прекриване бојом која је прскана директно из уста или из неке врсте туба - шупље кости умрљане бојом пронађене су у пећини. Стене су кречњачког порекла, посебне по томе што обојени пигмент продире дубоко, па се тако обезбеђује дуготрајно очување слика.

Ласко је додат на УНЕСКО листу светске баштине 1979. године. Након Другог светског рата, пећина је отворена за посете, али је до 1955. године угљендиоксид који је производило 1200 људи, колико је у просеку дневно посећивало пећину, приметно оштетио цртеже. Ласко је 1963. затворен због презервације, цртежи су рестаурирани, и до данас надгледани на дневној бази. На само 200 метара од оригиналног налазишта, отворен је 1983. Ласко II, реплика две пећинске дворане - Велике дворане Бикова и Галерије слика. Од 2000. пећину су почеле да нападају гљивице, а као кривци за њихово појављивање спомињу се нови вентилациони системи, осветљење велике снаге и превише посетилаца. Од 2008. до скоро је само једном посетиоцу недељно била дозвољена посета Ласку, у трајању од двадесет минута, а сада само неколико одабраних експерата ради у пећини, свега неколико дана у месецу.

Феномен разарања светске баштине није везан само за пећине праисторије. Глобално загревање и промена климатских услова нису највећа претња туристичким светским чудима, највећи непријатељи су туристи. Милиони туриста који посећују пирамиде у Египту изазвали су загађење и ерозију пирамида, па је сада забрањено власницима камила да прилазе платоу, а број туриста који улазе у Кеопсову пирамиду ограничен је на стотину дневно. Најромантичнији споменик на свету, Таџ Махал у Индији, сваке године посети четири милиона туриста. Експерти кажу да гости уништавају маузолеј, па се минарет помера, а темељи прете да се сруше због подводних вода

реке Јамуне. УНЕСКО ће морати да тражи од власти да се маузолеј затвори у наредне четири године(Бета,2016).

Праисторијски човек у мезолиту (од грчке речу *мезос*-средњи и *литхос*-камен) од номада постаје сакупљач, још увек се бави ловом и риболовом, али и првим облицима земљорадње, те почиње да се стално настањује на једном месту, често у колибама поред великих река. На обалама седам балканских река настала је у далекој прошлости развијена цивилизација, способна да у шестом миленијуму п.н.е. уведе и сопствени календар. Те реке су Дунав, Сава, Драва, Тиса, Тамиш, Морава, Дрина. Недовољно је познато да Србија има највећи број праисторијских налазишта по квадратном километру на свету, и најбогатија су, јер се на сваких десет километара налази неолитско налазиште (Паламаревић,2015).

Јединствени мезолитски локалитет Лепенски вир на Дунаву код Доњег Милановца (9500-5500 п.н.е.)седиште је једне од најсложенијих и најважнијих култура праисторије, која се данас у археологији назива *култура Лепенског вира*. Колевка ове културе је Ђердап, а становници су потомци европске популације из старијег каменог доба. Ђердапска клисура представљала је важан коридор за ширење људских група дуж Дунава и даље у Европу. На Балкану мезолит траје од средине десетог до краја седмог миленијума п.н.е. Пред крај леденог доба ове заједнице су се настаниле у пећинама у Ђердапу и ту су остале до 7000 п.н.е. када је клима отоплила и омогућила живот под ведрим небом (Срејовић,1982). Становници су се бавили риболовом, а постојао је и обред сахрањивања са ритуалима комплексних веровања (Борић, 2015). Њихово писмо појавило се најраније у историји, хиљадама година пре писаних форми старих Египћана и Сумераца. Није вероватно да ће икада бити дешифровано. Украшавали су одећу деловима зуба шарана, а од риба моруне и јесетре су вадили икру и правили неку врсту кавијара(Петровић, 1941). Анализа зубног каменца мезолитских становника Ђердапа на локалитету Власац у Ђердапу открила је да су већ око 6600. године п.н.е. ови људи јели култивисане житарице, пшеницу и јечам, пола миленијума раније него што се до сада мислило (Борић,2015).

Налазиште Лепенски вир је откривено 1967. године, да би 1970. године остаци налазишта били премештени на нову локацију, вишу тридесет метара, ради спасавања од вода новог акумулационог језера Ђердап 1. Јапанци су заинтересовани за Лепенски вир, јер се и код њих појављују рибарско-ловачко-сакупљачке заједнице у мезолиту са сличним одликама. Карактеристична је скулптура у облику риболике људске главе, са округлим плитко клесаним очима, равним носом и трагичним изразом надоле повијених уста. Водено божанство са истим одликама било је познато и у Вавилону под

5. Материјално културно наслеђе

именом Дагон, а име се везује за семитску реч *даг* (мала риба), али и за хебрејску реч *дагон*-жито (Јаковљевић, 2005). Плављење и плодност, као две стране природних сила утицаја на живот човека, остављале су и материјални траг у уметности заборављене културе. Из тог митског дела, са Ахиловог извора на падинама Карпата, истиче трећи део Дунава, назван Истар по богињи старог света, владарки вода. Опасни део Дунава, Ждрело је у старом свету као симбол био рубни део царства подземних сила, улаз у подземни свет, чији је гранични камен света стена Ђердапа, Баба Кај. Геолози указују да је подручје данашње Србије и Румуније у праисторији било потопљено великим морем. Оцењујући да је велика поплава или потоп окончала ову цивилизацију, Јакоб Буркхарт кроз коментар Хесиодових *Дела и дана* сматра да су душе становника несталих у потопу постале *армија од 30.000 бранитеља од зла - чувара смрних људи* (Јаковљевић, 2005). Постоји и теорија алтернативне историје, по којој се митска Атлантида смешта управо на територији на којој се налази Лепенски вир, а Ђердапски теснац је, по једној од легенди, створио Херкул, раздвојивши два планинска масива. Тако су настали *Херкулови стубови*, који се не налазе у Гибралтару него у Ђердапском теснацу Казан.

Ђердап је хиљадама година представљао изазов за путнике, трговце и ратнике, као својеврсна врата између између два културна и економска света, значајно стратешко место у рату и у миру. Ово налазиште представља кључ за разумевање процеса неолитизације на Балкану, јер су једино овде забележене све фазе прелаза мезолита у неолит. Почеци земљорадње и сточарства из корена мењају начин живота и привређивања, а осим њих, неолитска револуција суштински мења и религију. Мезолитски култ везан за камен и свет мртвих повлачи се пред новим религијским стремљењима.

У неолиту (*неос*-нов, *литхос*-камен) од свих уметничких пракси доминирају керамика (без употребе грнчарског витла) и скулптура. Најважнија неолитска налазишта код нас су Старчево код Панчева и Винча код Београда, као представници једне од најзначајнијих неолитских култура на европском тлу (Јованов, 2013). Најпознатија налазишта *старчевачке културе* (6200-5200 п.н.е.) су Медведњак код Смедеревске Паланке (више налаза од кости и рога него сва налазишта из Европе, северне Африке и Блиског истока заједно), Белица код Јагодине (комплекс светилишта из 5900. п.н.е. где су приказане све фазе развоја трудноће), Благотин покрај Трстеника (први зидани храм, место ходочашћа људи из читаве Европе, први хлеб и први урбанистички план). Винчанска култура (5500-4200 п.н.е.) најпознатија је неолитска култура у Србији, а локалитет Винча, Бело Брдо био је права праисторијска метропола. Професор Милоје

Васић је 1908. започео истраживање током којег је, на тој локацији уз обалу Дунава, на дубини од десет метара пронашао насеље из неолита настало око 5500 година пре нове ере, док највећи број ископаних предмета потиче из периода од 5250. до 4250. године пре нове ере. Археолози сматрају да је насеље које је тада постојало на територији Винче представљало средиште цивилизације која се простирала од Карпата на северу, до Скопске котлине на југу, односно од реке Босне на западу, до Софијског поља на истоку (простор од око 200.000 км²). На преко 600 локација у овој области пронађени су предмети слични онима нађеним у Винчи, па се претпоставља да су све локације представљале део хомогене целине. По свом средишту, ова неолитска цивилизација добила је назив *винчанска култура*.

У то доба, простор данашње Србије и централног Балкана представљао је културно средиште Европе. Културни слој у Винчи дебљине 10,5 метара крије обиље археолошких налаза: остатке кућа, керамичке посуде, антропоморфне и зооморфне фигурине (преко 10.000 само на локалитету Бело Брдо), камено оруђе и оружје, хиљаде алатки од вулканског стакла опсидијана, мноштво наруквица и украса од шкољки, естетски обликовану керамику. На керамици винчанског периода (4-6. миленијум п.н.е.) појављују се тајанствени знаци, урези на керамици, углавном на дну посуда и на фигуринама. До сада је откривено преко 1000 примерака винчанских знакова, на преко шездесет локалитета и на читавој територији где се ова култура простирала. Велике су недоумице и расправе да ли је то фонетско писмо, знаци власништва, сликовно писмо, трговачке ознаке или нешто сасвим различито. Званична светска лингвистика наводи феничанско писмо из 1700. п.н.е. као прво алфabetско писмо, а винчански знаци су неколико хиљада година старији, чак и од египатских хијероглифа. Ови подунавски локалитети уклапају се у регионалну Дунавску стратегију развоја Подунавља, као основ за даља истраживања, презервацију и презентацију јединствених европских локалитета.

Тодорчево – затрпани локалитет праисторијске цивилизације код нас

Источна Србија је позната по римском наслеђу, Рашка област по средњовековном, али Шумадија доминира по праисторијском наслеђу са којим шира јавност није упозната. У околини Крагујевца налазе се неки од најзначајнијих локалитета који говоре о животу у старој ери, а Тодорчево је, бар према истраживачком подручју, свакако једно од највећих на Балкану. Познати амерички и енглески археолози у Крагујевцу су 2016. године започели скенирање тла испод чије се

5. Материјално културно наслеђе

површине налази културно благо које историју овог града лоцира у доба старчевачке и винчанске културе из шестог миленијума пре нове ере. Брајан Хенкс и Роџер Дунан, професори са универзитета у Питсбургу и Шефилду, долазе са задатком да утврде границе Тодорчева, археолошког налазишта које је 1991. године открио наш археолог Димитрије Мадас. Тодорчево је археолошко налазиште на коме су прва истраживања обављена пре четврт века, после чега је све затрпано и помало и заборављено. На предлог археолога Димитрија Мадаса, Тодорчево је 1997. године проглашено за културно добро, а током ископавања која су под вођством овог стручњака обављена пет године раније, на том локалитету су пронађене основе праисторијских кућа-колиба, керамичко посуђе, камене и кремене алатке, али и опека. Тодорчево је вишеслојно археолошко налазиште које премешћује дугачак период, од старијег каменог доба па све до римске цивилизације која се овде формира у трећем и четвртном веку старе ере. Тиме је, како је написао археолог Мадас, демантована прича по којој је прва насеобина у долини Лепенице, на територији данашњег Крагујевца, подигнута тек у 15. веку нове ере, како то сведочи *Смедеревски дефтер* – документ о попису становништва који су на овим просторима спровели Турци (Карталовић, 2016).

Истраживачко подручје се простире на тринаест хектара земљишта, а налази се на самом улазу у град из правца Баточине, усред новоформиране привредне зоне *Феникс*. Крагујевачки Завод за заштиту споменика културе обнавља сарадњу са Универзитетом у Питсбургу која је започета још шездесетих година прошлог века, када је Драгослав Срејовић радио ископавања у оближњем Дивостину, једном од највећих праисторијских локалитета у Европи. Нова ископавања на Тодорчеву, у зависности од обима радова, могу коштати и неколико милиона евра, али би читав посао могао да се исплати, не само кад је реч о културној димензији овог подухвата - презентациони центар праисторијског наслеђа Шумадије могао би постати и значајан туристички потенцијал Крагујевца. Тешко је такве центре правити у Дивостину, Гривцу или Кусовцу где су, такође, лоциране праисторијске насеобине које сведоче о старчевачкој и винчанској цивилизацији, јер се ту налазе приватни поседи, али зона *Феникс* је у власништву града и на одличној локацији. Будући да је читава зона намењена изградњи привредних објеката, један део Тодорчева морао би да се издвоји и заштити, према области која је регулисана Законом о јавној својини Републике Србије. После нових ископавања, један део овог археолошког налазишта требало би да буде претворен у презентациони центар праисторијског наслеђа Шумадије.

Метално доба

Метална доба се деле на енеолит или бакарно доба (4500-2500 п. н.е.), бронзано доба (2500-1000 п.н.е.) и гвоздено доба (око 1000 - око 100. п. н.е.)

Бакар је човек могао у чистом стању да нађе у природи. Резултати лабораторијских испитивања на институтима за археометалургију у Британији показали су да је територија данашње Србије колевка светске металургије, са најстаријим коришћењем бакарних оксидних руда још у у првој половини петог миленијума пре наше ере. Прво топљење метала, тојест прва металургија бакра у Европи дешавала се пре 7.000 година на данашњем винчанском локалитету Беловоде. Руда се копала на оближњој Рудној глави, прерађивала на Беловодама, а претпоставља се да је Плочник, локалитет код данашњег Прокупља, био нека врста великог праисторијског индустријског центра. Противно теорији да је топљење метала почело на блиском Истоку, Винчански становници су већ били овладали овом техником. Бакарна руда се топила у малим топионицама, а истопљени бакар се користио на лицу места у ковачницама за израду оружја и алата. Пре више од 7000 година, винчански архео-рудари и металурзи увели су простор Србије у модерно метално доба које траје и данас – а то су прво рударство и металургија на свету. Технолошки поступак добијања руда одвијао се уз помоћ батова, желењих рогова, керамичких судова, а поседовање тих специфичних знања и вештина може се упоредити са данашњом технологијом слања човека на Марс.

Касније су ту рударили Римљани. За време римске епохе настају велики производни центри и прва појава индустрије метала. Најважнији рудници у Горњој Мезији су били, између осталог, у три рудничка региона – данашњој Шумадији, и у долинама река Пек и Тимок на истоку. Централни Балкан је током средњег века један од најбогатијих рударских и металуршких региона у Европи. Србија је извозила метал, највише сребро и олово, на чему се оснивала економска величина средњеveковних српских владара, који су емитовали и бројне серије сребрног новца. Развоју металургије допринели су рудари Саси који су доведени у тринаестом веку. Када је средином четрнаестог века у Европи опала производња метала, српско злато и сребро добили су на цени. Велики рудници су били Ново Брдо, Рудник, Сребреница, Трепча, Кучајна, Мајданпек, Копаоник, Зајача (Томовић, Куленовић, 2005).

У Израелској долини Арава, на локалитету Тимна, пронађени су древни рудници бакра за које се претпоставља да су део рудника краља Соломона. Производња бакра у то време захтевала је више

5. Материјално културно наслеђе

нивоа експертизе, па су осим рудара - робова или затвореника и заробљеника - радили топионичари који су морали да изведу 30-40 операција како би произвели једну бакарну шипку. Поседовање бакра било је извор моћи, као нафте данас. Они који су умели да направе бакар сматрали су се великим зналцима и носиоцима магичних моћи. У руднику су највероватније радили полуномадски народ Едомити (Шамир,2013). Да би се подржала производња бакра у пустињи, требало је допремати воду, храну и текстил кроз немилосрдне услове, што говори о исплатљивости овог рудника у то време.

Бронзано доба је право метално доба, када су људи научили да мешају мекани бакар и друге метале, и праве чврсто и јако оруђе и оружје. Технологија ливења се временом усавршавала - мешањем бакра са арсеном, оловом и калајем добијена је нова, чвршћа легура-*бронза*, која није захтевала толико рада, а била је далеко исплатљивија. Оруђа су постала савршенија, па се земљорадња и занатство убрзано развијају. Обожавање Сунца и ватре замењује култ богиње-мајке, а друштво са матријархата прелази на патријархат (Јованов, 2014), чиме настаје значајна прекретница у развоју људског друштва.

У гвозденом добу почиње широка употреба злата и сребра за израду накита (златне маске). Металургија гвожђа у овом периоду последњих векова старе ере везана је за Келте који владају од Ирске до Мале Азије. Први пут се у Европи појављује унификована култура и серијска производња типског оруђа и оружја. Келти су у металургију унели до тада непознате и сасвим модерне елементе: свођење типова оружја и оруђа на најмањи број и њихову серијску производњу (Томовић, Куленовић,2005). Обрада метала – злата, бронзе и гвожђа - у овом периоду достиже висок ниво.

Праисторијској уметности, нарочито неолиту и металном добу, припадају и почеци архитектуре (Галовић, 1972). Најзначајнији грађевински споменици очувани су на територијама Француске и Енглеске и познати су као *мегалити*. Разликују се *долмени* (два или више вертикалних блокова покривених трећим хоризонталним), *менхири* (вертикални камени блокови који стоје усамљени или поређани у колнаде, некад висине до 20 метара) и *кромлеси* (поређани у круг који се састоји од вертикалних парова покривених хоризонталним каменим блоком). Намена ових мегалитских споменика још увек није разјашњена, али се претпоставља да је везана за смену годишњих доба и обележавање положаја изласка сунца у дану летњег и зимског солстиција. Најпознатији кромлех је Стоунхенџ (Stonehendge), настао око 2000. п.н.е. код Солзберија у Енглеској, чија тежина блокова и прецизна обрада подсећају на мегалитске

споменике преколумбовске Јужне Америке и египатске пирамиде. Мегалитски споменик назван Суперхенџ откривен је 2015. године у близини Стоунхенџа, на дубини већој од шест метара под земљом, а компјутерски модели показују да на равници Солзберија највероватније постоје и други слични споменици који су били повезани међу собом.

Античка уметничка пракса

Слично култури Лепенског вира, велике цивилизације настају под утицајем великих вода: у долинама река Нила, Тигра и Еуфрата (Египат, Месопотамија), или поред Средоземног мора (Крит, Микена, Киклади, Троја).

Уметност историјског Египта из доба фараона прати се од око 3500. године п.н.е. Организовани заједнички рад развија се због усавршавања контроле над водама Нила, чиновнички апарат постоји ради контроле тог рада, а хијероглифско писмо због вођења сложеног система администрације. Над строго централизованом државом влада фараон, који је божанство, носилац неограничене власти и својине над земљом. Подређеност култу мртвих манифестује се у многобројним гробницама - пирамидама, где су са умрлим смештани предмети, храна, украси и све оно што ће помоћи покојнику да се лакше врати на овај свет када за то дође време. Египатска уметничка пракса водила се идејом трајања, па су такви материјали и коришћени. У монументалној архитектури истичу се храмови (Амонов храм у Карнаку, храм у Луксору, храм Рамзеса II у Абу Симбелу), који рефлектују слику света: под је земља, таваница небо, стубови подупирачи неба (Јованов, 2014), као и многобројне пирамиде. Кеопсова пирамида у Гизи, са загонетном Сфингом поред, је једино до данас сачувано од седам чуда античког света. Египатски Пантеон је дуго времена био подређен врховном богу Ра, богу сунца, светла и стваралачке енергије, у чију славу су на улазима у пирамиде постављали обелиске, а богиња плодности била је Хатор, да би Аменхотеп IV укинуо многобожачку религију и увео бога Амона као јединог. Обелиски са златним врховима су били главна мета освајача и пљачкаша Египта од Римљана до 20. века.

Месопотамија древних Сумераца је настала између плодних великих река Еуфрата и Тигра око 3000. године п.н.е. Уместо камена, кога тамо нема довољно, опека представља главни грађевински материјал, основу за настанак нових грађевинских елемената - лука, свода и куполе. У Вавилону су знали да пеку и глазирају опеку, којом су облагали грађевине и постизали изузетне визуелне ефекте. Капија богиње Иштар је управо чувена због својих плавих плочица са

5. Материјално културно наслеђе

рељефима фантастичних животиња (Кутовић-Фолић, 2005). Писмо је сликовно, тојест клинасто, знаци се урезају комадом трске директно у влажну глину. Велики градови Ур, Нинива, Лагаш, Ериду, а касније Вавилон, настају од трећег миленијума п.н.е. Централни део града заузима *зигурат* – храм у облику зарубљене тростепене пирамиде.

Један од најважнијих писаних споменика Месопотамије представља Хамурабијев законик уклесан у базалту (*Хамурабијева стела*), нађен у Сузи. Текст је исписан клинастим писмом на стени од црног диорита, високој 2,62 м. Данас се чува у музеју Лувр. На врху стеле налази се сликовни приказ бога сунца Шамаша, како седи, и Хамурабија док стоји у наклону пред њим. Бог надахњује владара да донесе свој законик, док владар врши законодавну делатност. Законик је настао у последњим деценијама владавине Хамурабија, око 1754 п.н.е. (владао 1795-1750. п.н.е), а правна питања се решавају од случаја до случаја, јер не постоје опште правне одредбе. Иако се позива на божанско порекло, законик не садржи религијске одредбе и казне.

Његови закони су свима познати. Принцип *зуб за зуб* је у Хамурабијевом законуку важио буквално, што се види из члана 200: *Ако неко избије зубе себи равном човеку, да се избију и његови зуби.* Ипак, и нормално, наглашена је правна неједнакост различитих друштвених слојева у примени закона. Хамурабијев законик представља помак на дотадашњи систем кажњавања, на пример, разликује се убиство из нехата и са предумишљајем, а за ненамерно повређивање предвиђа се само надокнада трошкова лечења.

За време владавине номада Персијанаца (од VI века п.н.е.) који су освојили Месопотамију, цар Дарије је своју раскошну престоницу саградио у Парси (грчки *Персеполис*), коју је касније освојио и уништио Александар Македонски у свом походу на исток (Друон, 1960).

Егејска уметничка пракса - Крит и Микена

Прва велика европска цивилизација настала је на острвима Крит и Кикладима (3000 - 1000 године п.н.е.), са прекоморским утицајима Египта и Блиског истока. Археолог Хајнрих Шлиман откопао је остатке Троје, Микене, Тиринса и Кнососа на Криту, где се око 3000. године п.н.е. развила Минојска цивилизација која је добила име по легенди о Минотауру и краљу Миносу. Критско писмо је до данас само делимично дешифровано, тако да овај податак није могуће потврдити у историјским оквирима. У трећем миленијуму пре наше ере Крит је био доминантна трговачка сила међу Кикладским острвима. Велика трговачка флота пловила је морима Средоземља,

успостављена је трговачка веза са удаљеним народима (Египат, краљевине Блиског истока). Град-палата Кносос био је центар империје, најфасцинантнији архитектонски комплекс у другом миленијуму пре наше ере, простирући се на око шест хектара. У целом комплексу могло је живети до сто хиљада људи, а у самој палати око десет хиљада (Bourbon, 2005). Палата је називана *Лавиринт*, а касније ће то име постати синоним за компликоване просторе из којих је скоро немогуће изаћи. Споља обложена алабастером и обојена живим бојама, а изнутра декорисана богатим фрескама (на једној је приказана корида, али без убијања бика, већ се са њим играју акробате), зрачила је радостима овоземаљског живота. Постојао је систем водовода и канализације, што говори о високим свакодневним стандардима становника. Ерупција вулкана на Тери, земљотреси и цунами који су уследили, срушили су Критску цивилизацију, да би је касније покорили дошљаци са копна.

У исто време, пре више од 3.000 година цивилизација која је у бронзаном добу насељавала источну обалу Средоземног мора и била позната као *Морски народ*, Лувијци, изненада се суочила са својим падом. Тројански рат познат под називом *Нулти светски рат* је био један од последњих догађаја којим је кулминирао вишевековни хаос у далекој историји света. Сва превирања и догађаји који су се дешавали у то доба били су испровоцирани деловањем мистериозне и моћне цивилизације. Према најновијим научним претпоставкама, које треба доказати и археолошким налазима, Лувијци су били савременици много познатијих цивилизација као што су Минојска и Микенска и са њима су вршили робне размене. У хетитским списима наилазимо на податке да су лувијска племена 3.200. п.н.е. била толико јака да су могла да покоре царство. У египатским списима се спомиње освајање Кипра и Сирије од стране *Морског народа*, а историчари су све више убеђени да се заправо радило о Лувијцима. Нападаци су спаљивали палате и тврђаве и успели да у потпуности униште Хетитску цивилизацију. Њихова владавина је тада обухватала територију од Северне Грчке до Либана. Микенски краљеви су се удружили да би уништили Лувијце који нису били у стању да одбране освојену огромну територију. Микенска војска је основала велику поморску флоту која је с успехом нападала и освајала луке широм Мале Азије. Завршни ударац Лувијцима био је Тројански рат, који их је потпуно избрисао.

Микена је била савременик Лувије, а Пирова победа у Тројанском рату је уједно означила и суноврат Микене. Микену су основали Индоевропљани који су се ту доселили између 20. и 16. века п.н.е. Говорили су језиком сличним будућем грчком. Центар уметности се кроз постојање Микене први пут налази на европском

5. Материјално културно наслеђе

копну, у *граду-тврђави*, за разлику од минојског *града-палате*. Археолог Шлиман је открио Микену 1876. године, окружену мегалитским зидинама, док изнад главне капије град чува мегалит од тридесет тона на коме се пропињу две лавице. Чувене су гробнице са златним посмртним маскама, од којих једна, по легенди, припада митском краљу Агамемнону, освајачу Троје.

Античка Грчка (1100 п.н.е. – 323 п.н.е.)

Основна мисао грчке филозофије, да је човек мера свему, остварена је у ликовним уметностима, а најважнија особина античке уметности је антропоморфизам. Рационално и интелектуално схватање света и уметности наследила је европска уметност од античке, док у ренесанси ова идеја постаје доминантна. Античка уметност обухвата Хомеровско доба, архајско доба, класичан период и хеленистичко доба. Друштвено уређење независних полиса-држава у којима су грађани уживали потпуну слободу одлучивања, затим богови са људским ликом и понашањем, хуманистичка филозофија, култ здравља и такмичења који кулминира у спортским свечаностима, култ лепоте, хармоније и симетрије, довели су до уметности која је за Грке била огледало живота. Архитектура, сликарство, скулптура, позориште, музика и плес, били су начин живота у античкој Грчкој (Галовић, 1972).

Грчка архитектура достиже највиши уметнички израз у архитектури храма, кући бога. Верници нису имали приступ у унутрашњост храма, зато је она била једноставна, док је спољашност била богато декорисана, обојена живим бојама и златом и украшена скулптурама и рељефима. Према стиливима стубова разликује се дорски (строг, масиван), јонски (виткији стуб) и коринтски стил, најслободније декорисан. Градски живот се одвијао око тврђаве, Акропоља, са храмовима и палатом владара. Испод Акрополиса био је главни градски трг, *агора*, окружен јавним зградама, што ће после копирати и Рим.

Свој врхунац Грчка достиже у петом веку п.н.е. после победе над Персијанцима и за време владавине Перикла. Идилична прича ипак има и свој неславни подтекст – у Грчкој влада *робовласничка* демократија. Средином петог века је обновљен Акропољ и подигнут Партенон кога је красила огромна хризелефантинска скулптура (злато и слонова кост) *Атине Партенос* вајара Фидије. Уметничким остварењима, пре свега скулптурама велике тројке Мирон, Поликлет и Фидија, Атина доказује своју премоћ над осталим грчким полисима.

После великог успона и славе на врху, за Атину долази време хеленизма у македонско-грчкој држави Александра Великог, када се

због величине освојених територија центри уметности селе у Малу Азију, Египат и на Родос. Мултикултуралним спајањем грчког духа и нових оријенталних култура добијена је космополитска уметност, блиска и Грцима на копну и новим поданицима на далеком истоку и југу континента. Уметност више није интровертна, филозофска и суптилна, јер друга су времена. Снажна осећања, теме и агресивност израза краси доба хеленизма. Најпознатија скулптура је Ника са Самотраке - богиња победе. Граде се позоришта у амфитеатрима (Епидаурус), која и данас имају акустику на којој им може позавидети свака савремена дворана у свету.

Уметничка пракса Етрураца

Хомер први помиње једно од многих имена Етрураца, *Тирене*, у химни посвећеној богу Дионису и описује их као пирате. На египатским споменицима (14. и 13. век п.н.е) помињу се као *Туруска* народ, а историчар Херодот их назива *народом Лидије*, који се почетком првог миленијума пре наше ере населио између река Арна и Тибра, на подручју које се данас назива Тосканом. Римљани су веровали како су Рим 753. п.н.е. основали потомци Тројанаца (Лидијаца) из Мале Азије, па су тако постали природна веза Блиског истока и Европе (Гавела, 1978). Писмо су преузели од Грка, али њихов језик још увек није дешифрован, јер нема изобиља писаних трагова, а сам језик нема сродности ни са једним познатим језиком, слично баскијском у каснијој историји. Слова су позната, али језик није. Гробнице, у којима су пронађени ретки верски текстови и натписи на надгробним споменицима, од 8.века п.н.е. чине главно уметничко наслеђе Етрураца. Као и код Египћана, гробница је за Етрурце била станиште тела и душе, па је украшавана ведрим фрескама и зидним сликама пуним оптимизма.

Етрурски краљеви који су владали Римом до 510. п.н.е. имали су моћну флоту (помињу се као гусари), саградили су прве одбрамбене зидине и подигли први храм на Капитолу. Иако нерадо, историчари старог века допуштају Етрурцима да су били мајстори градитељства, да су усавршили грађење војних логора (каструма) и фортификација, али и стамбених целина, чему су научили Римљане док су их асимиловали. На жалост, примера за њихову грађевинску надареност нема, осим градске капије Порта Аугуста у Перуђи из другог века п.н.е. Осим тога, етрурски градитељи су на мочварној територији између река, које су биле извор зараза, ископали иригационе канале, санирали и исушили земљиште, створивши насељиво и здраво природно окружење (Гавела, 1978). И легендарна маскота Рима, вучица која је отхранила осниваче Рима Ромула и Рема, део је етрурске

митологије, у којој вукови имају веома важну улогу, као и фантастичне митолошке животиње као што је Химера.

Уметничка пракса античког Рима - S.P.Q.R.

Рим је по легенди основан 753. п.н.е. Римска империја се простирала на великој територији од Шкотске, Рајне и Дунава на северу, до Медитерана на југу, укључујући северну Африку, са Балканом и Дакијом на истоку. Због управљања огромним просторствима, Римљани су били јачи у политичкој, војној и државној организацији (језик, закони, инфраструктура) него у оригиналним уметничким остварењима, па је римска уметност синтеза разних утицаја - оријенталних, грчких, етрурских. Највећи део био је намењен војним и освајачким циљевима, али било је ту и естетских захтева и жеље да се простори улепшају. Јавни и приватни пројекти изградње довели су до развоја архитектуре и усавршавања технике грађења. Римљани су били одлични урбанисти у изградњи градова, путева, утврђења, стадиона, стамбених објеката, терми, позоришта, арена, али и храмова и палата. Главни грађевински материјал била је опека (лук и свод), али по први пут у историји појављује се бетон (мешавина шљунка, малтера, песка, туцаника и кречњака). Осим планске градске архитектуре, сваки римски град имао је водовод, са обезбеђеним изворима и доводом свеже воде аквадуктима, јавне тоалете – *латрине*, као и јавна градска купатила – *терме*. Најпознатије су Каракалине терме у Риму. Осим палата, грађене су и вишеспратнице за сиромашније станаре. Приватна римска кућа најбоље је очувана у Помпеји која је затрпана лавом и пепелом Везува 79. године. Амфитеатри су служили за забаву маса - за борбе гладијатора, поморске битке (Нерон), музичка такмичења, а касније и за мучење хришћана. Најчувенији је римски Колосеум, као и Арена у Верони. *Циркус Максимус*, издужени облик арене за коњске трке и трке двоколицама, примао је 150.000 гледалаца (Јованов, 2014).

Идеја грчке агоре наставља се у римском форуму - *Forum Romanum* постаје центар сваког града. Око форума грађени су храмови по угледу на грчке (Пантеон-храм свих богова), репрезентативне јавне зграде и славолуци – тријумфалне капије (Титова, Хадријанова, Константинова). Остаци римског сликарства које углавном чини архитектонска сликана декорација, рађени су техникама фреске (вертикални зидови) и мозаика (подови). Римска скулптура је портретског типа, реалистична и симболична, често копија грчких узора. Свакодневни употребни предмети (посуђе, стакло, огледала, накит) украшени су и сведоче о жељи Римљана да уметност и лепоту унесу у своје домове кроз примењене уметничке праксе.

Код нас су остаци римског царства богати, јер је седамнаест римских императора рођено и живело на нашим просторима. Најзначајнија налазишта су Наисус и Медијана (Ниш), Сирмијум (Сремска Митровица), Виминацијум, Сингидунум (Београд), Феликс Ромулијана у Гамзиграду и Јустинијана Прима код Лебана.

Азија и Јужна Америка

На Блиском истоку најважнији археолошки локалитети старих цивилизација су град *Ефес* и *Петра* у Јордану (помиње се детаљније у *Седам чуда старог света*), *Палмира* (*град палми*, древни град у оази око 20 километара од Дамаска у централној Сирији, у коме се говорио арамејски језик. Због воде и зеленила усред пустиње био је важан за одмор каравана који су прелазили сиријску пустињу, па је назван *Пустињска невеста*), остаци тврђаве *Масада* (у садашњем Израелу, саградио је почетком нове ере владар Херод Велики као своју утврђену, неосвојиву резиденцију. Масада је симбол јеврејског отпора Римљанима, јер је у њој 73. године 960 Јевреја, међу њима жена и деце, извршило колективно самоубиство да не би пали у руке Римљанима) и *Немрут Даг* у југоисточној Турској.

Најзначајнији споменици културног наслеђа далеког Истока се налазе у Кини. То су Велики кинески зид и војска од теракоте династије Шиан (221-206 г.пне) коју чине 8000 кинеских ратника, 600 коња, 130 борних кола, комплетно наоружање, постављено у војне формације као права војска. Војска теракота скулптура закопана је 210.п.н.е. као део погребног ритуала првог кинеског императора Кин Шиан Хуанга, да би га чувала у загробном животу, у кога су веровали Кинези слично старим Египћанима. У близини се налазе и кинеске пирамиде, древни маузолеји и погребне хумке, гробови неколико кинеских императора и њихових рођака. Око 38 је нађено близу Шиана. Најчувенији је маузолеј првог Кин императора, лоциран близу војске теракота ратника. Огроман комплекс кинеских пирамида, које по величини надмашују египатске и јужноамеричке, проглашен је затвореним подручјем и немогуће му је прићи. Претпоставља се да су у току опсежна археолошка истраживања. По грађевинским карактеристикама сличније су пирамидама у Теотиукану него онима у Гизи, јер имају заравњене врхове.

У Камбоџи се налази комплекс храмова Ангкор Ват из доба Кмерског краљевства. Ангкор Ват је прво био хиндуистички, а касније будистички храм и највећи је религиозни споменик на свету, у који се улази пешице, бициклом, на слону или тук-туком, никако моторним возилима. Саградио га је кмерски краљ Суриаварман II у 12. веку у својој престоници тада Јашодарапура, данас Ангкор, као државни

5. Материјално културно наслеђе

храм, а потом и његов маузолеј, висине 65 метара. Атрактивне локације храмова Ангкора послужиле су више пута за снимање авантуристичких филмова. Манастир Та Пром са дрвећем које израста из зидова, природна је сценографија за филм *Лара Крофт: пљачкаш гробова* (Lara Croft: Tomb Raider).

Претколумбовска Америка је континент великих и развијених цивилизација, које су оставиле за собом многобројне споменике културе на УНЕСКО-вој листи споменика од светске важности. То су *Чичен Ица* на полуострву Јукатан у Мексику (на УНЕСКО листи од 1988), *Паленке* (град-држава Маја у јужном Мексику, који је процват доживео у VII веку, а споменици воде порекло до 3. века п.н.е), *Теотихуакан* (град богова непознатог мултиетничког састава у Мексику (200-650), са најзначајнијим пирамидама Средње Америке. Око 500. године био је највећи град преколумбовске Америке са преко 125.000 становника, што га је чинило шестим градом по величини на свету тог доба. Пропадање је почело око 550. године. Локација обухвата 32 квадратна километра, и налази се на УНЕСКО листи од 1987. То је најпосећенији археолошки локалитет у Мексику), *Мачу Пикчу* (Перу – Област Куско, надморске висине 2430м, УНЕСКО од 1983), *Куско* (Перу – утврђени комплекс Инка, под називом Sacsayhuamán је део града Куска, на надморској висини од 3700 метара, УНЕСКО 1983), *Наска линије у Перуу* (огроман простор прекривен геоглифима - мотивима величине преко четири метра, верује се да воде порекло од Наска културе. Стилизоване птице, пауци, мајмуни, рибе, ајкуле, толико су велики, да се могу видети једино из ваздуха, па постоји теорија да је овде у давној прошлости био космодром - телевизијска серија *Ancient aliens* - УНЕСКО 1994), *Тикал* (Гватемала, бивша престоница Маја пореклом из 4. века п.н.е, највећи процват доживела 200 – 900, површина комплекса износи квадратни километар, УНЕСКО 1979), *Тиахуанако* (*Tiahuanaco* се налази близу језера Титикака у Боливији и познат је по мегалитским остацима утврђења једне од најзначајнијих цивилизација пре Инка, био је ритуални и административни центар ове снажне државице преко 500 година, док археолози сматрају да се цивилизација на том месту може пратити 10.000 година уназад, УНЕСКО листа од 2000).

У Океанији најпознатији локалитет је Ускршње острво или *Рапа Нуи* (велики Рапа, изворно име - *Пупак света*), једно од најудаљенијих острва од цивилизације у јужном Пацифику, 3600 км од обале Чилеа. Познато је по мегалитским каменим скулптурама, *моаи*, људским главама које и данас задивљују археологе и о којима се још увек мало зна. Настале су од 13-15. века, са огромним лицима чије порекло антропологија још није објаснила. Стотине статуа је постављено на платформе дуж острва, а стотине су остале

полуобрађене у локалном каменолому. О цивилизацији аутора ових мегалитских статуа се до данас само нагађа. Налазе се на УНЕСКО листи светске културне баштине од 1995. године.

Европска уметничка пракса средњег века (313. н.е.– 15. век)

Временске границе у уметности су флуидне, јер често стилови живе напоредо док се сасвим не одвоје. Тако античка и хришћанска уметност живе заједно на истим територијама Римског царства неколико векова. После почетних прогона, хришћани уживају равноправност своје религије од 313. године, када је донешен Милански едикт. Од 330. године, оснивања Константинополиса као нове престонице на истоку, хришћанска уметност се на истоку развија као византијска, а на западу као варварска, романска и готичка. Франачка држава се формира на западу са првим царем на челу, Карлом Великим (768-814) кога је за цара крунисао 800. године папа Лав Трећи. Као образован човек, Карло Велики је покушао да обнови античку културу (основао је преписивачке школе које су копирале текстове античких писаца и филозофа украшене дивним минијатурама), а себе је сматрао обновитељом античког Рима. После најезде варвара (Готи, Лангобарди, Франци, затим и словенска племена) настаје јединствена уметност хришћанства обележена крсташким ратовима и ходочашћима на света места да би се окајали грехови (Компостела), што је зачетак савременог верског туризма. И тада су постојали писани водичи који су олакшавали ходочасницима путовање.

Средњовековна хришћанска естетика отпор је античкој, чулно се замењује духовним, сликарство представља дводимензионалну декорацију симболичког карактера, јер је слика *књига за неписмене*, којом се мора пренети Божја порука. У *романском* стилу (око 800-1150.) архитектура катедрале постаје доминантна уметност, инспирисана ранохришћанском базиликом. *Готика* (1150-1400) је добила име по Готима, али је то пре свега француска уметност, настала око Париза, која се проширила великом брзином по Европи, а крсташи су је однели на Блиски исток (Јованов, 2014). Као и у романском уметности, катедрала доминира главним тргом, а главни црквени редови су у то време новоосновани фрањевци и доминиканци. Најпознатији представници овог стила су катедрале у Сијени, Ремсу, Шартру, Кентерберију и Солзберију.

Овај период означен је витражима од обојеног стакла, таписеријама и минијатурама у књигама, чији бриљантни пример представљају минијатуре у молитвенику бургундског војводе од Берија под називом *Изузетно лепо часови* (*Très Riches Heures du Duc de*

Berry, 1412-1416) које су насликали три брата из Лимбурга. Оригинал се налази у замку Шантији у музеју Конде (Cazelles,1987).

За крај миленијума карактеристична је честа појава мртвачког плеса на сликама(*danse macabre*), као опомињући симбол сабласних приказа костура који прете грешницима, да су сви смртни, али и подсећајући да су сви пред смрћу једнаки (Huizinga, 1964).

Средњевековна уметничка пракса код нас

Уметничке праксе настају код нас на територијама везаним за византијску уметност, али са утицајима романске уметности преко приморских градова. Стицањем државне и црквене самосталности Рашке државе крајем 12. века развија се *Рашка школа* српске уметности, чији су најлепши представници Богородичина црква у Студеници(Стефан Немања, довршио син Сава почетком 12. века), Жича (прво архиепископско седиште српске цркве), Морача, Милешева (фреска *Бели анђео*), Сопоћани, Градац и Бањска. Цркве су углавном део манастирског комплекса утврђеног бедемима и кулама, док су манастири по правилу били сакривени у клисурама река, а декорација су монументалне фреске које одражавају једноставну тематику. Жича је једина саграђена у равници, па је била на удару многих војски, све до Другог светског рата кад су је Немци бомбардовали због црвене фасаде - боја је у вези са њеном наменом катедрале за крунисање Немањића, а пурпурна боја се у средњем веку сматрала владарском (Митић,1998). По оцени светских стручњака, најлепша фреска у православљу је *Распеће* у студеничкој Богородичиној цркви – *Студеничко распеће*.

Српско-византијска школа уметности развија се на територијама Косова и Македоније од 1300. године до средине четрнаестог века, када се српска држава простире до Егејског мора. Утицај Византијске уметности епохе Палеолога је директан, а врхунац представља Грачаница(1321), задужбина краља Милутина, и Дечани.

Последња фаза српске средњевековне уметности, *Моравска школа*, развија се око реке Мораве, са центром у Крушевцу, од краја 14. века до средине петнаестог, када Смедерево освајају Турци 1459.године. Осим ранијих утицаја, појављују се и источњачки утицаји, а фреске имају декоративни стил са уметањем слика витешког, углађеног лаичког живота у религиозне представе. Представници су црква Лазарица у Крушевцу, цркве манастира Љубостиња, Каленић, Манасија и Раваница.

После пада српске државе културни и верски живот се сели на север преко Дунава, са центром на Фрушкој гори (манастири Крушедол и Ново Хопово). Ипак, није све замрло ни на југу, па је након

обнове Пећке патријаршије 1557. уследио процват иконописачког сликарства, колико се то могло, а обнови традиције иконописа доприносе калуђери из Пећи, међу којима се издваја Лонгин. Сачувано је неколико десетина икона различитог формата у Пећи, Дечанима, Ломници и Пиви.

Осим икона и фресака, негована је минијатура у књигама, као у осталим деловима Европе. Синтеза утицаја види се на *Мирослављевом јеванђељу*, једном од најважнијих споменика књижевности и сликарства дванаестог века. У исто време то је и најзначајнији и најстарији сачувани ћирилски рукопис на старословенском језику, споменик српске и јужнословенске односно српско-словенске писмености. У њему су упоредо заступљена два правописа: зетско-хумски и рашки. Настао је по поруџбини хумског кнеза Мирослава, брата рашког жупана Стевана Немање. Текст јеванђеља писан је руком на пергаменту, пером у две колумне, мрком и црном бојом, а већина наслова црвеном. Књига садржи 296 минијатура цртаних пером, а затим бојених четкицом црвеном, зеленом, жутом и белом бојом и украшених златом (Галовић, 1972). Рукопис се до 1896. налазио у Хиландару, када је поклоњен краљу Александру Обреновићу приликом његове посете Атосу - лично га је уручио чешки монах и један од тада најученијих људи у манастиру, Сава Хиландарац. Мирослављево јеванђеље, после много сеоби и драматичних путовања, сада се чува у Народном музеју у Београду, у посебно климатизованој комори и ретко се излаже. Ипак, постоји један (украдени) лист који је исечен највероватније 1846. године приликом боравка архимандрита из Одесе Порфирија Успенског у Хиландару, који се налази у библиотеци Салтиков - Шчедрин у Санкт Петербургу. УНЕСКО је *Мирослављево јеванђеље* 2005. године уврстио у листу *Памћење света*, попис светске баштине, као једно од 120 највреднијих добара које је створила људска цивилизација.

Иако, строго гледајући, не припада средњем веку, још једна књига је понос наших манастирских ризница. Рукописна књига *Каранско јеванђеље*, настала 1608. године, представља понос манастирских ризница у Овчарско-кабларској клисури, где се и данас чува умотана у ланени материјал и папир. Историчари тврде да је то јединствен пример утицаја исламске уметности у украшавању рукописа на нашем подручју, а преписивачи су православац Вук и вероватно још један мајстор, муслиман. Каранско јеванђеље је богато украшено портретима јеванђелиста, а свежина боја је очувана као да је јуче изашла из штампарије, само што се на маргинама виде трагови свећа капалица и отисци прстију. Овчарско - кабларски манастири су имали преписивачке школе, па је од 1372. у манастиру Благовештење исписано и илуминисано дванаест књига, у Јовању девет, у Никољу

5. Материјално културно наслеђе

седамнаест, све до друге половине осамнаестог века. Неколико рукописа се чува тамо где су и настали, а другима се губи траг - један део је временом пропао, други завршио по иностраним библиотекама или приватним збиркама. Бечка библиотека је откупила од Вука Караџића (1856-1858) 46 рукописа, од којих су 28 из Србије (Благовештенско јеванђеље), касније још 57, а од Вукове ћерке купљено је још 18 рукописа. Вук није продавао само Бечу, него и Берлину и Русији (Поповић1976).

Средњовековна уметничка пракса у Срба обухвата и архитектуру градова и утврђења, који до данас нису довољно истражени. Утврђених градова било је много, али је мало остало очувано, а били би веома интересантна туристичка рута. Прва престоница српске средњовековне државе **Рас**, једанаест километара западно од Новог Пазара, као утврђење постојао је пре пет миленијума, затим је ту била римска тврђава, а српска престоница постаје у другој половини 12. века, када је војно утврђење дограђено резиденцијалним комплексом. Испод источних зидина откривен је манастир са црквом посвећеном архангелу Михаилу. Зна се да је ту била прва српска ковница новца и златоливница до почетка 13. века и великог пожара(Матић, 2009). Све до времена краља Милутина(1253-1321) ту је био центар Србије, када се помера ка Косову и Метохији. **Звечан** као утврђење се налазио на 800 метара високом врху купе давног угашеног вулкана, неки километар северозападно од данашње Косовске Митровице. Под српском влашћу је од краја 11. века. Стефан Немања из Звечана креће у битку код Пантина 1179. за превласт у Рашкој, о чему пишу византијски извори. Крајем 13. века у близини је основана Трепча, највеће и најстарије копаоничко средњовековно рударско насеље, у коме су живели Саси, Дубровчани, Которани, Сплићани и Срби. Из тврђаве се штитило преко 2000 копова, а у граду је био дистрибутивни центар. Овде је био заточен и умро 1331. године Стефан Дечански. Освојили су га Турци крајем 14.века, а опустео је у 17.веку. Назван *златним градом на врху Косова*, **Ново Брдо**, на 1100 метара надморске висине, у доба Деспотовине подмиривало је преко 20 одсто укупних европских потреба за племенитим металима. Био је симбол богатства Србије и најбројније насељен град са преко 10.000 становника. Стефан Лазаревић је управо овде 1412. донео Новобрдски рударски законик. Чинили су га Горњи град, Подграђе и Предграђе и Доњи град. Цивилно насеље се могло поредити са највећим задужбинама тог доба (Дечани, Грачаница). Турци га освајају после сурове опсаде 1455. године. Једно од најбоље очуваних утврђења у Србији је **Маглич** у долини Ибра, из друге половине 14.века, а подигао га је српски архиепископ Данило II, један од најумнијих људи средњовековне Србије. Био је игуман Хиландара, а онда епископ

бањски, краљев ризничар, дипломата и књижевник. Маглич је напуштен средином 15.века, али и данас задивљује путнике *Долине јоргована*. Призренске тврђаве – Призрен и **Вишеград** – први пут се помињу 1019.године, а припадају српској држави од доба Стефана Немање. Данашњи остаци Вишеграда датирају из касне антике, 4-6.век, а везују се највише за период Немањића. Цар Душан је одузео Вишеград од призренског епископа да би ту уредио своју цркву и манастир. Од 1455. комплекс је напуштен, а касније и потпуно порушен. Обнову крајем 20. века уништили су Шиптари 2004. године заједно са девет призренских цркава од којих су четири споменици културе од изузетног значаја. На северу крај Дунава доминира **Голубац**, једно од најмонументалнијих средњевековних утврђења у Србији, одакле је контролисан пролаз реком и прелаз преко Дунава. Први пут се помиње 1335. године, као гранично утврђење према Угарској. Голубац је прво био српски, па угарски, па турски, па опет српски, више пута. У току су радови реконструкције и рестаурације. **Крушевац** је такође био значајан утврђен град, настао око 1375. године као престоница кнеза Лазара. Око дворског комплекса на брзину су изграђени одбрамбени бедеми, због опасности од Турака. Црква Лазарица саграђена је 1377, а рестаурирана у 20. веку. Крушевац је остао престоницом вазалне Србије до 1403, када деспот Стефан сели престоницу у Београд. Од Турака је ослобођен коначно 1833.године. Из средњевековне тврђаве **Сталаћ**, која је постојала већ 1377.године, стратешки су контролисане долине све три Мораве, као и најважнији путеви централног Балкана – од Дунава до Егеја и ка Цариграду, и браћен пут ка Крушевцу. Кнез Лазар га је поклонио манастиру Раваница. Град су порушили Турци 1413. године, а херојску одбрану народна песма је опевала у *Смрти војводе Пријезде*. После тога је град опустео, а до данас су остали очувани Кула Тодора од Сталаћа и остаци темеља. Утврђење **Ужице** налазило се на врху литице, одакле је контролисан трговачки пут који је повезивао Босну са Србијом и Косовом. Први пут се помиње 1329. године, освојио га је кнез Лазар од жупана Алтомановића, а Турци 1480. - да би обновили бедеме, сазидали кулу високу 24 метра са седам спратова(*Водена кула*). Освајале су је две империје, аустријска и турска, а коначно је напуштена 1862(Матић,2009). Данас се ту више ништа не може препознати. **Смедерево** је 1427. постало нова престоница јер је Мађарима предат Београд. Изградња тврђаве, данас једне од највећих очуваних средњевековних тврђава у Европи, трајала је за само две године. Ктитор деспот Ђурађ Бранковић морао је да султану преда своју ћерку Мару за жену, да би добио дозволу за градњу. Изградња од 1428. била је по узору на Цариград и Београд. Град је имао 19 кула висине преко двадесет метара и јаке, широке бедеме, а у складу са

5. Материјално културно наслеђе

средњевековном доктрином одбране, био је опкољен Дунавом, Језавом и дубоким ровом који их је повезивао(Матић,2009). Турци су Смедерево заузели 1459. и тако је српска средњевековна држава престала да постоји.

Римске легије су свој каструм на месту данашњег Горњег града **Београдске тврђаве** изградили на почетку првог века п.н.е. да би ту долазили и пролазили римски цареви Трајан (101.године), Септимије Север(202.),Валеријан(254.), Константин Велики, Клаудије Други Готски(268.), Диоклецијан, итд. Један Београђанин је и сам био римски император, Јовијан, сељачки син из околине, владао је годину дана (363-364) и остао упамћен као *ведар човек и један од првих хришћана на римском престолу* (Матић,2009). Иначе, трагови насеља се могу пратити до неолита, да би Келти на овом изузетном месту контроле речних путева, ушћу Саве у Дунав, изградили град *Сингидунум*. Од тада су битке за утврђени град вођене 114 пута(Ликиније, Атила, аварски каган Бајан, Јустинијан, угарски краљеви, Мурат Други, Сулејман Величанствени...). На челу крсташа или ходочасника прошли су немачки и француски краљ, норвешки принц, француски кнежеви и сам зачетник Крсташких ратова и јерусалимски краљ, Готфрид Бујонски. Немачки цар Фридрих Барбароса је у остацима тврђаве 1189. прославио верски празник. Српски деспот Стефан Лазаревић је 1405. прогласио Београд својом престоницом, након што га је добио од угарског и римског краља Жигмунда. Кнез Михаило Обреновић је преузео кључеве Београдске тврђаве 1867. године и тиме је Србија коначно постала слободна земља. *Горњи град* (Деспотова капија, Сахат кула, Римски бунар, Статуа победика), *Доњи град* (Кула Небојша, Амам-турско купатило, Капија КарлаVII) и парк *Калемегдан* (војно вежбалиште у доба Турака) чини овај утврђени град културном баштином активно укљученом у европску и светску туристичку понуду, па је Тврђава један од најпосећенијих баштинских споменика на овим просторима. Црњански је написао: *Ништа није као некад, вечни су само видици с Калемегдана* (Матић,2009).

Код Прибоја је у току истраживање средњевековног града из 13. века у коме је столвала српска лоза Војиновића, која је господарила простором од Конавла до Рудника. Зидине и бедеми на планини Оштрик са остацима тврђаве заузимају око три хектара, а стајали су на караванском путу ка Расу, Поморављу и Дубровнику. Војиновићи, у блиском сродству са Немањићима, преузели су ктиторске обавезе и бригу о немањићкој задужбини из 12. века, манастиру Свети Никола код Прибоја, који је дуго био седиште Дабарске епархије и познат по најбогатијој ризници у Српској православној цркви. Очекује се да ће овај средњевековни град и

утврђење представљати још један примерак српске средњевековне архитектуре занимљив нашим и иностраним туристима.

Ренесансна уметничка пракса (1400-1600)

Један од најзначајнијих покрета у уметности и култури Европе јавио се прво у Италији, у којој се најраније развио грађански сталез, али у којој утицај античке традиције никад није престао да утиче на уметност. Ренесанса или препород огледа се у поновном проучавању античких рукописа, читању античких писаца и филозофа, обнавља се латински језик. Препород у виду античког схватања света изнедрио је хуманизам, филозофију у којој је човек центар универзума, за разлику од богоцентричног погледа на свет средњег века. Средњевековни мистицизам и ауторитет цркве замењен је ослањањем на разум, природу и људски избор (Burckhardt, 1953). Друштвени углед се стиче знањем и образовањем, а не наслеђеним леном. Уметници морају бити свестрано образовани, осим сликања баве се геометријом, поезијом, говорништвом, филозофијом, проучавају анатомију биљног и животињског света, постају универзално обавештени. Идеал универзалног човека створио је у ренесанси универзалне уметнике Леонарда Да Винчија, Микеланђела, Дирера... Истовремено уметност подржавају мецене из богатих грађанских породица (Медичи у Фиренци, Сфорца и Висконти у Милану, Гонзага у Мантови, Есте у Ферари, Монтефелтро у Урбину, итд.), које на томе граде свој реноме и кредибилитет (Burckhardt, 1953).

Ренесансна уметност се у Италији дели на две фазе, рану и високу(зрелу) ренесансу. У раној ренесанси највећи уметнички центри су били Фиренца, са водећом улогом захваљујући породици Медичи, затим Венеција и Рим. Фиренца као један од најбогатијих градова на свету, добија најбољег архитекту и скулптора Филипа Брунелескија (1377-1446) за најлепшу катедралу, али он пројектује и друге цркве и грађевине. Фирентински вајар Донатело(1386-1466) оставља Фиренци први мушки акт после античког доба, скулптуру *Давида*. Фирентински сликари Сандро Ботичели (1445-1510) оживљава средњевековне форме сликарства, па се његове слике *Рођење Венере* и *Пролеће* инспиришу античким митовима, али немају дубину простора ни перспективу. Перспектива у сликарству у ренесанси се остварује *сфумато* техником, коју је први применио Да Винчи. Италијански сликари су такође усвојили нову технологију, сликање уљаним бојама - мешањем пигмената са уљем боја се спорије сушила, могло се спорије радити и посветити детаљима.

Висока ренесанса у Италији траје кратко, од 1500 – 1520. године. Рим постаје велики центар уметности захваљујући културним

5. Материјално културно наслеђе

меценама - Папама из породица Борџија, Ровере и Медичи. За време културног Папе Јулија II започела је изградња нове цркве Светог Петра. Највећи представници високе италијанске ренесансе су Рафаел, Леонардо да Винчи, Микеланђело Буонароти, Браманте, Ђорџоне и Тицијан.

Рафаела Сантија (1485-1520) су савременици сматрали највећим сликарем ренесансе, захваљујући агресивној пропаганди римске цркве, за коју је осликао ватиканске лође и станце (званичне просторије Папе) фрескама у простору сликане архитектуре. Иако посвећене величању католичке цркве, на фрескама су приказани филозофи и научници античке Грчке - Платон, Аристотел, Сократ, Диоген, Еуклид, Птоломеј и Питагора (фреска *Атинска школа*), а сликар је додао и Микеланђела и свој аутопортрет.

Леонардо да Винчи (1452-1519)

Леонардо да Винчи је типичан представник универзалног човека свог времена. Био је познатији у Фиренци и Риму као изумитељ и конструктор ратних машина него као сликар, а његови радови из математике, физике, ботанике, механике, балистике, архитектуре, анатомије и теорије сликарства илуструју свеопшту радозналост за све области научне и уметничке праксе. Да би сачувао своја открића од злоупотребе, писао је са десна на лево, у шифрама, а често је у нацртима и прорачунима намерно остављао грешке, да не би могао нико осим њега да их протумачи. Основа Леонардових научних опсервација у зоологији, анатомији, ботаници, геологији, али и механици и математици, је вера у вредност директног посматрања и експеримента. Његово познавање људске анатомије медицинари нису достигли ни пола века после његове смрти, а за многа открића чекало се још дуже (Блант, 2004).

У својим *Животима славних сликара, вајара и архитеката*, Ђорџо Вазари је навео да је Леонардо био *златар, истраживач, скулптор, бакрорезац, сликар и музичар*, али су најчешће нацрти музичких инструмената овог уметника све што је остало сачувано од његове музичке делатности. Зна се да је његова љубав према музици обухватала и теорију и праксу, и научно бављење и забавну димензију компоновања. Мада је одбијао да записује своје композиције, Да Винчи је, по сведочењу савременика, био одличан импровизатор, изводећи дела композитора попут Жоскена де Преа, Александра Агриколе, Хајнриха Исака, и других. Иако је књига коју је написао *О музичким инструментима*, данас изгубљена, зна се да се бавио истраживањима хармонија и пропорција базираним на теоријским радовима Питагоре и Филолаја, као и конструкцијом сценских машинерија и

инструмената. Међу сачуваним скицама остали су недовршени нацрти за инструменте као што су *лира да брачо, оргуљска виола*(*виола органиста*) и *ручне оргуље*, које су недавно реконструисане за потребе ансамбла *Музика Антигва* Грегорија Паниагве, за реализацију снимка албума *Л амоРе Ми фа СоЛазар* – на италијанском то представља игру речима Леонарда да Винчија, која у себи садржи тонове лествице - на коме се налазе снимљене ренесансне композиције изведене на инструментима саграђеним по његовим нацртима (Неимаревић, 2016).

Да Винчи је свему прилазио на научни начин. За њега је и сликарство наука, јер се заснива на математичкој перспективи и на студији природе. Он допушта и таленат и инспирацију као додатне способности, те је за њега сликар и научник и стваралац. Ипак, оно што сликар измишља мора имати егзактан темељ и оправдање у природи коју опонаша. Ова двострука концепција уметникове функције, као научног посматрача и маштовитог ствараоца, изражена је у његовим сликама и цртежима. Своје ретке слике оставио је углавном недовршене, а неке су неповратно пропале или оштећене због експеримената у технологији боје(*Битка код Ангијарија* је жртва мешања боја са воском, који се ољуштио, а од *Тајне вечере* остале су само бледе сенке у трпезарији манастира Санта Марија деле Грације у Милану). У сликарству Да Винчи обликује дубину простора сфуматом, стварајући нови идеал лепог у јединству облика и простора, на малобројним сачуваним сликама (*Богородица у Пећини*, *Богородица са Св. Аном*), што достиже врхунац у портрету *Мона Лизе*.

Микеланђело Буонароти (1475-1564)

Иако припадајући истој научној традицији фирентинске уметности, Микеланђелов пут је различит од Леонардовог. И Микеланђело је универзални стваралац ренесансе, скулптор, сликар, архитекта и песник, више вајар него сликар, велики познавалац Платона и неоплатонизма, али научничка традиција коју је поштовао Леонардо код њега није имала већег утицаја, већ пре свега посвећеност лепоти (Блант, 2005). Његови рани радови, као што је *Пиета* у Риму или *Давид* осликавају високу ренесансу кроз процес ослобађања човека из материје(мермера), или душе из тамнице тела. Истом стилу припадају и фреске на таваници Сикстинске капеле, које је годинама осликавао скоро сасвим сам. Рим је у то време био град на врхунцу богатства и водећој политичкој позицији у Италији (Блант, 2005). Микеланђело може мирно да посматра тај свет и да ствара дела као резултат дивљења према лепоти материјалног света, али без верног подражавања природе као код Леонарда. Лепота је изнад

природе и до ње уметник стиже маштом и имагинацијом. Као архитекта, Микеланђело у Риму пројектује Капитолски трг, завршава радове на новој базилици Светог Петра (величанствена купола). Пред крај дугог живота дела су му маниристичка, већ блиска долазећем барокном стилу.

Други центар ренесансне уметности у Европи је била *Фландрија* на југу Низоземске (Бриж, Ган и Брисел), где нови друштвени слој, грађани, троши новац на украшавање својих кућа сликама мањег формата са овоземаљском тематиком. *Јан ван Ајк* (1390–1441) чувен је по слици *Портрет Арнолфинија и његове жене* (1434), док су троделни *Гански Олтар* (1420-1425) заједнички осликали браћа Хуберт и Јан ван Ајк. Њихове слике су најстарије очуване слике сликане уљаним бојама, усавршеним у сјајној и глаткој површини слике (Галовић, 1972). Најоригиналнији сликар низоземске ренесансе *Питер Бројгел Старији* (Pieter Bruegel, 1525-1569) је проширио оквире реализма, па је тако приказивао низоземска села, сеоске вашаре, народ као симбол земље. Илустрација *Слепац слепца води* актуелна је и данас. Слика *Дечје игре* једна је од најнеобичнијих слика европске уметности. Представља антологију дечјих игара Бројгеловог времена, којих има 84 врсте, а у композиционом погледу види се утицај Х.Боша. Слика се може посматрати сатима и увек се открије нешто ново, чак и коришћењем лупе. Није тајна да су сви фламански ренесансни сликар радили уз помоћ увеличавајућег стакла (Митић, 1998).

Хијеронимус Бош (Hieronymus Bosch, око 1450-1516) је свакако најзагонетнија личност европског сликарства, па и данас збуњује својим ироничним, фантастичним и гротескним виђењем људског рода. Називали су га *ствараоцем демона* због приказа које се налазе на његовим сликама. Његова личност остала је тајанствена, и само се нагађа о припадности некој од тадашњих тајних и антиклерикалних организација, алхемичарских, астролошких, магијских, итд. (Митић, 1998). Мрачан, фантастичан и морбидан триптих *Врт земаљских уживања* (настао 1503/4, данас у Музеју Прадо у Мадриду) врхунац је његовог стила, са јасном поруком шта се догађа грешницима после смрти. Ипак, судећи по средњој слици, похлепа, убиство и љубомора представљају мање зло од ствари које не сматрамо претњом, као што су музика, игре, љубав, па чак и уметност (Јованов, 2014).

На 500. годишњицу смрти Хијеронимуса Боша 2016. године ликовна критичарка Би-Би-Сија Фиона Мекдоналд покушала је да дешифрује неке детаље са његовог најпознатијег ремек-дела. У својим бизарним мрачним универзумима *Врта уживања* комбиновао је гротескно и носталгично, реалност и фантазију и стварао

халуцинантна чудовишта, због чега се чак мисли да је узимао дроге или да је реч о менталној поремећености. Ово Бошово најпознатије и најзагонетније дело врхунац је његовог живописног израза: хибридна чудовишта, фантастичне справе за мучење, људска тела спојена са птицама, воћем, цвећем или морским животињама од којих су нека у љубавном чину, задњице са истетовираним нотама... Порука је недвосмислена - ако згрешите, идете у пакао - али Бошова гротескна машта унела је крајње неуобичајену разиграност и морбидност у традиционалне представе раја и пакла какве нико пре њега није понудио свету. У ликовном погледу све је дато са великом ведрином и хумором, у оквиру епизода као досетки, па се овде Бош показује као шаљивчина.

Коцкари. У доњем делу треће плоче приказана су дијаболична створења која убадају људе с леђа и набијају срце на мач, али и једна друштвена игра коцкицама: тавла или бекгемон. Гротескне фигуре не наносе само бол својим жртвама, оне се и коцкају с њима. Бошова слика је сасвим другачија од уобичајених средњовековних представа пакла, где људи често горе на ломачи, бивају кувани у казану или их неко живе једе. Патње код Боша нису само на физичком нивоу, већ и на психолошком: душе су растрзане страхом, тескобом и изнуреношћу.

Птице. Уз патњу иде и хумор. На средишњој плочи видимо наге људе како јашу преувеличане птице попут црвендаћа, патке и детића. Бош је можда направио визуелну шалу, јер холандска реч за птице (вогелен) може да значи и сексуални однос.

Шкољке. Гордон Вилијамс у свом *Речнику сексуалног језика и симбола* пише да су још од античких времена шкољке представљале венерични симбол, додајући да, премда је Бошова шкољка пре дагња него острига, она поседује перлице попут сперме, а још је Плиније помињао врсту шкољке под именом Венерина шкољка.

Јагоде. Ово воће неколико пута се појављује на централној плочи. У једној сцени, варијацији на тему Раја, људи беру јабуке са дрвећа док један човек нуди жени јагоду уз безобразан поглед. У другој парови се хране бобицама, што се традиционално везује за удварање, с тим што овде није реч о безазленом флерту. Бош је изопачио традиционалну тему удварања *љубавним воћем*, уобичајеном метафором за љубавно заједништво, и духовно и световно, и трансформисао је у затвор из пакла.

Свиња-калуђерица. На први поглед свиња са одором калуђерице је најупадљивији елемент ове сцене, али то је заправо ампутирано стопало. Бош је насликао одсечени део тела као подсетник на обољење под називом Ватра Св. Антонија - гангрена изазвану конзумирањем хлеба зараженог црним гљивицама (ерготизам). Ако

5. Материјално културно наслеђе

сте јели заражени хлеб у Бошово време удови би вам иструлили а ум би вам опседале халуцинације и временом бисте полудели. Од једињења из тих гљивица 1950-их је синтетисан ЛСД.

Студенткиња музикологије Амелија Хемрик је покушала да дешифрира ноте исписане на задњици једног мушкарца са десне плоче, а њен колега их је потом одсвирао на лаути, харфи и верглу.

Човек-дрво - верује се да је ова фигура Бошов аутопортрет. Историчар уметности Рајндерт Фалкенбург сматра да су сликареве антропоморфне слике *двоструке* и да захтевају бујну машту посматрача како би се допрло до њиховог скривеног значења, али до данас *Врт уживања* измиче свакој детаљнијој анализи (Falkenburg, 2011). Фалкенбург сматра да је то дело намерно осмишљено да избегне интерпретације, док историчар уметности Ервин Панофски у својој књизи *Рано холандско сликарство* закључује да, упркос свим стручним и делом успешним истраживањима посвећеним дешифровању Јеронимуса Боша, остаје утисак да права тајна његових величанствених ноћних мора и дневних сањарења тек треба да буде откривена (Panofsky, 1953). Бош као да је наслутио Фројда, а имао је и неке визионарске идеје – подводне мине (коришћене тек у II светском рату), пластични кишобрани, стаклена звона и други технички изуми каснијих векова (Митић, 1998). Слика се може детаљније проучити на линку <https://tuinderlusten-jheronimusbosch.ntr.nl/en>.

У Немачкој, првој земљи црквене реформације, највећи представник ренесансе је *Албрехт Дирер* (Albrecht Dürer, 1471-1528), сликар и графичар, такође припадник плејаде универзално образованих, хуманистички оријентисаних интелектуалних слојева ренесансе. Најближи је италијанским сликарима по интелектуалном и рационалном приступу уметности. Пријатељ је Рафаела и Леонарда (Дирер, 2010). И он, као и Леонардо пише научне књиге (четири књиге о размерама, математика за одрасле, књиге о градским утврђењима...). Више је уметник цртања него сликања, више гравер него сликар. Боравак у Венецији код њега буди интересовање за ваздушну перспективу и сликање акварела. У Венецији је био славан, а код куће не (Дирер, 2010:104). Проналазак штампарске машине (Гутенберг, 1444) изазвао је у Нирнбергу, као и целој Немачкој, снажан процват графичке уметности. Техником дрвореза и бакрореза Дирер графику доводи до савршенства, о чему сведочи његов *Аутопортрет, Четири јахача Апокалипсе, Меланхолија, Адам и Ева, Четири апостола*, који и данас задивљују прецизношћу израде, али и снагом израза.

Немачки портретиста *Ханс Холбајн Млађи* (Hans Holbein, 1497-1543) био је радо виђен гост на европским дворовима, посебно на двору енглеског краља Хенрија VIII, чији је био *фотограф*, сликајући

портрете његових потенцијалних будућих жена по Европи. Легенда каже да је четврту жену, немачку принцезу Ану од Клева, улепшао јер му се свидела, па је имао проблема са напраситим краљем кога је његова будућа супруга разочарала када су се срели уживо.

Барокна уметничка пракса (1600-1787)

Барок је последњи велики европски стил, везан за контрареформацију, јачање апсолутистичких монархија али и грађанског staleжа у протестантским земљама. Највиши циљ је дело у коме се прожимају архитектура, скулптура, сликарство и орнаментика. Италија престаје да буде центар уметности Европе, јер откриће Америке 1492. године значи премештање трговачких путева на обале Атлантика, па се јављају нови центри у Шпанији, Холандији, Француској и Енглеској.

Сликарство Италије се развија под утицајем великана ренесансе, Микеланђела, Леонарда, Рафаела. Римски архитекта и вајар *Ђанлоренцо Бернини* (1598-1680) декорисао је богато украшен ентеријер цркве Св.Петра мермером, позлатом и балдахином Св.Петра, а испред цркве је изградио велики овални трг са две дупле колонаде стубова. Бернини је аутор и градских фонтана, Фонтане *Тритона* (трг Барберини) и две фонтане на тргу Навона (фонтана *Мавра*, фонтана *Четири реке*), у које данашњи туристи бацају новчиће за испуњење жеља.

Низоземско сликарство XVII века

Карактеристична је подела у уметности између јужне и северне Низоземске, тојест између Фландрије и Холандије. Католичка Фландрија је остала протекторат Шпаније, па наставља са барокним стилем. Један од најбарокнијих сликара уопште је *Питер Паул Рубенс* (1577-1640). Био је дипломата, дворски сликар, живео у Антверпену. Рубенс је имао велику листу покровитеља, међу којима је било чланова најутицајнијих европских краљевских породица, аристократије и цркве. Вешто је сјединио најбоље традиције северног и италијанског сликарства, развивши на тај начин сопствени стил реализма прожетог динамиком, чулношћу и сјајем боја. Рубенс је творац велике, раскошне слике (Галовић, 1972). Сликао је на различите теме - религијске, историјске, из класичне митологије, савремене, портрете и сцене из лова. Касније су се импресионисти окретали Рубенсу због начина употребе боје, јер је био виртуозни сликар и мајстор заната(Леви,1962).

5. Материјално културно наслеђе

Фландрија је такође била позната по изградњи музичких инструмената, чембала. У Антверпену је забележено да је крајем 16. века десет градитеља чембала тражило пријем у чланство еснафа Светог Луке, заштитника сликара, вајара и других уметничких професија. У 16. и 17. веку породица Рукерс, мајстори и уметници, бавила се изградњом чембала, а њихови инструменти продавали су се по целој Европи од Енглеске до Русије. Фламанска чембала браће Рукерс утицала су на изградњу чембала у Европи тог времена, а затим, после неколико векова, и на изградњу историјских копија (Russell,1973).

Рукерсова чембала била су позната по свом богатом тону, кога су дувала, поред мајсторства Рукерсових и дрвету од кога су направљена. Чак и данас, поред свег напретка технологије, тешко је потпуно постићи такав квалитет тона. Једна од теорија зашто је то тако, јесте теорија да је на шуме тог времена, а самим тим и на дрво које је употребљавано за грађење инструмената, утицало *Мало ледено доба*, драстично захлађење климе у Европи у седамнаестом и почетком осамнаестог века. Овај феномен, назван *Маундер Минимум* (Maunder Minimum), тумачи се поремећајем у сунчаним пегама. Као последица малог леденог доба, дрвеће је спорије расло, збијало и имало правилније године, па су инструменти конструисани од тог дрвета били изузетно звучно богати. Тиме се објашњава и тајна непоновљиве лепоте звука Страдиваријевих, Гварнеријевих и Аматијевих инструмената, пре свега виолина. Такође, дрво је складиштено у близини мора, или делом и у морској води, што је утицало на непоновљиви квалитет дрвета тог времена за градњу музичких инструмената (Исаковић, 2006).

За сваки део чембала употребљавало се друго дрво. За резонантну даску (soundboard), душу инструмента, користила се пре свега оморика, бор или јела, које су се морале сећи на посебан начин да би се постигла најбоља резонанца. За спољни корпус чембала (harpichord case) користили су се јаблан, буква, кестен и липа. За унутрашњи потпорни костур (wrestplank) - храст, слатки и дивљи кестен, буква, оморика, кедр, а понекад финска бреза. За мостић (bridge) - буква. За језичке (jacks) - крушка и шимшир. Беле дирке (keys) су биле од беле енглеске липе, шимшира или северних букви, а црне од абоноса, ружиног дрвета, немачке букве. Изузетно се користила и слоначка или кост. Сваки делић ручно је сечен и обрађиван, уграђиван са много пажње и љубави у инструмент. Сваки је био уникатан и непоновљив.

Завршетак обраде, спољно дотеривање, састојао се од облагања инструмента смешом креде и биолошког лепка, а затим ручног бојења бојама органског порекла (пигменти помешани са

уљем). На крају, позлата и осликавање, као и мото. Чувен је мото: *Dum vixi tacui: mortua dulce cano*, у преводу, *Док сам живело, ћутало сам: мртво, слатко певам*, којим се дрво инструмента обраћа слушаоцима, публици, и чембалисти који свира на њему. Први део цитираног стиха гласи *Живело сам у шуми: посече ме оштра секира*.

Данас су Рукерсова чембала смештена у музејима, а чембалисти свирају на историјским копијама ових инструмената, који се израђују у мајсторским радионицама широм света. Савремене радионице личе у свему на радионице чембала из седамнаестог века, осим што се користе осавремењени алати које покреће електрична струја. Ипак, највећи део магије претварања дрвета у музику обавља се и данас на традиционалан начин, као пре три века. Процес је остао исти, од одабирања дрвета, сушења, израде делова од различитог дрвета, до бојења бојама природног порекла. Ништа вештачко не иде на племенито дрво које *пева слатко*.

Једна од копија фламанског једно-мануалног чембала браће Рукерс(1637) налази се у Београду. Сребрнатор је тона, продорног звука, робустног и непоновљивог. Сведок је уметничких мостова који спајају целу Европу, од Антверпена 17. века до Београда 21. века, кроз време и простор, у заједничком циљу очувања културне и уметничке баштине свих народа, културног наслеђа свих нас(Исаковић,2006).

Холандско сликарство седамнаестог века

Претпоставља се да је у 17. веку у Холандији, у златно време холандске уметности, насликано између 5-10 милиона уметничких остварења, а преживело је нешто мање од 1%. Ова експанзија се десила тако што се после дугогодишњег рата са Шпанијом средином 17.века Холандија појавила као нова, јака политичка, економска и културна сила у Европи, са влашћу која по први пут у модерној историји прелази у руке грађанске буржоазије, гладне свега, па и уметности. Туристи тог времена тврде да није било куће чак ни обичног малог трговца која није била декорисана уметничким сликама.

У северној Холандији сликари су ослобођени ограничења барока, па теме илуструју средину у којој живе. Сада слике наручује грађански сталез за куће и радне просторе, са својим укусом и жељама да себе и своју породицу овековечи на платну. Уметност је функционисала као друштвено везивно ткиво за јачање заједничких веровања и тежњи, уједињених у заједничким интересима. У радовима већине уметника и стил и садржај одражавају укус не богатих и софистицираних већ скромних људи. Цркву и аристократију заменила је средња класа. Због тога је међународна мода била у

5. Материјално културно наслеђе

великој мери игнорисана, што је омогућило пун развој домаћих уметничких жанрова (Kahr, 1978).

Укус се мењао. Уместо помпезних историјских слика развијају се нови жанрови - портрети, пејзажи, морске сцене, мртва природа, слике цвећа и жанровске теме. У 17. веку теме слика подељене су на пет категорија: на првом месту по популарности биле су *историјске* теме, укључујући мотиве из Библије, историје, митологије и алегорије. На другом месту били су *пејзажи* и морске сцене, на трећем месту *портрети*, на четвртом *мртва природа*, а на петом *жанр слике*, које постају све популарније, са представама свакодневног живота. Сликаство је окренуто реализму, човеку и његовом овоземаљском животу.

Холандски сликари седамнаестог века, заједно са керамичарима, штампарима, књиговесцима, произвођачима стакла, везиљама, трговцима уметнинама и вајарима, били су повезани у локална радна удружења под називом *еснаф Светог Луке* (еснаф, цех, гилда: професионално удружење), чије порекло датира још из средњег века. Еснаф Светог Луке бројао је око 650 – 700 сликара чланова, или око једног сликара на сваких 2.000 - 3.000 становника, однос који далеко превазилази Италију, једну од највећих уметнички продуктивних подручја Европе. Много већа земља, Француска, имала је мање сликара од Холандије, иако је сликарство подржавао сам краљ Луј XIV.

Сликари су одлично зарађивали. Пореклом су били углавном из солидне средње класе, тако да су двадесет шест од двадесет седам сликара из Делфта, чије је порекло познато и који су регистровани у еснафу између 1613. и 1679. били синови или штићеници сликара, трговаца уметнинама, гравера или произвођача стакла, такође чланова еснафа Светог Луке или неког другог (North, 1998). Ту су се формирали многи значајни мајстори, међу којима се истичу Рембрант и Јан Вермер.

Закони еснафа штитили су своје чланове, тако да су садржавали одредбе о забрани странцима и члановима који не припадају еснафу да продају своју уметност (North, 1997). Приближно једна трећина прихода еснафа је била намењена потребама сиромашних чланова и њихових породица. Обука почетника је била скупа. Млади сликар који је желео да постане прихваћен члан еснафа Светог Луке морао да прође кроз период приправничког стажа са признатим сликаром, у оквиру еснафа, који је трајао четири до шест година. Након шест година је могао да поднесе захтев за чланство у еснафу достављањем финалне ауторске слике названом *мајсторија* (masterpiece).

Због конкуренције сликари су обично концентрисали своје напоре у једној жанровској области. Вермер и Рембрант су били међу ретким сликарима који су могли да успешно раде у различитим категоријама. Неколико сликара, као што су Рембрант, Хонтхорст и Доу, били су толико популарни да су њихови студији били више велике фирме, а не скромна студија која виђамо у многим холандским жанровским сликама тог времена. И поред свег успеха, многи од сликара су прошли кроз пакао неликвидности, чак и Рембрант, који је умро 1669. Вермер је умро вероватно од можданог удара проузрокованог немогућношћу да за своју бројну породицу обезбеди приходе, јер је рат са Француском практично уништио тржиште уметности (North,1997). Наиме, после успона у првој половини 17. века, продукција слика опада због рата са Енглеском 1665-67, да би се окончала ратом са Француском 1672-74. који јој задаје финални ударац (Блант,2005).

Почетак рада *Рембранта Харменсона ван Ријна* (Rembrandt Harmenszoon van Rijn, 1606-1669) је окренут великим форматима, јаким тоновима и драматичним призорима, као и портретима, библијским и митолошким темама. Почетак каријере обележава сликом *Час анатомије доктора Тулпа* (1632), а завршава *Ноћном стражом* (1642). *Час анатомије* заправо је групни портрет еснафа хирурга. То је први Рембрантов покушај да прикаже скупину људи тако што ће осам појединачних портрета уклопити у целину - исту тему ће поновити у слици *Анатомски час доктора Дојмана* (1656). У обе слике кључни сегмент композиције не представљају портретисане личности, већ леш који лежи на столу за сецирање, што је било нечувено у сликарству до тада. *Ноћна стража* представља чету градске гарде, која је и финансирала слику. Када се оженио Саскијом Олденбург, она му је постала муза.

И Рембрант и Рубенс били су предузетници у својој професији, потписивали су слике које су изашле из њихових студија, које су сликали њихови ученици, да би продукција била богатија, стварајући од сликарства уносни бизнис.

Јан Вермер из Делфта (1632-1675) оставио је за собом мало слика, углавном ентеријера у којима се обављају послови као што је читање писама, сипање млека или свирање разних инструмената. Из родног града где је провео живот несхваћен никад није изашао, а за живота није продао ниједну своју слику. Вермер је вероватно и сам свирао, јер се на већем броју слика приказују спинети и лауте, инструменти тог доба. Широј јавности најпознатија је свакако слика *Девојка с турбаном - Девојка с бисерном минђушом*, због романтичне књиге Трејси Шевалије и филма који је номинован за Оскара 2004. године. Највећи део слика настао је у, очигледно, истом ентеријеру,

5. Материјално културно наслеђе

вероватно његове куће, а најпознатија слика екстеријера *Изглед Делфта* (1660), која се данас сматра најбољим градским пејсажем светског сликарства, чини се да је сликана са прозора куће у којој је становао. Ван Гог се веома дивео овом платну, а слика је прворазредни документ урбане културе Холандије седамнаестог века (Митић,1998).

Европа у седамнаестом веку

Шпанско сликарство достиже врхунац у седамнаестом веку, то је његов златни век, а основе је поставио Грк са Крита *Доменикос Теотокопулос* (1541-1614) назван *Ел Греко*. Он је византијско уметничко наслеђе са Крита и маниризам из Венеције и Рима донео у Толедо. Као јака личност није желео да припада ниједној ликовној школи, и тек је у Шпанији нашао оно што је тражио, величанствену усамљеност и могућност да неприкосновено влада ликовним животом, без великих савременика и конкуренције. Његова халуцинантна експресивност ближа је експресионизму двадесетог века него сликарству тог времена (Митић, 1998), што се најбоље види у слици *Толедо у олуји* (1600), где су одбачени конвенционални закони перспективе. Греко је Толедо приказао као фатаморгану, изобличену слику града као симбола религиозне грознице апсолутног католичанства и неумољиве инквизиције.

Дијего Родригез де Силва Веласкез (1599-1660) представља врхунац шпанског сликарства. Као дворски сликар на двору Филипа IV он слика портрете краљевске породице, дворске луде и дворане, не сакривајући физичке и психичке мане модела. Истовремено у својим портретима, као што је *Езон* (1640), недостижним техничким и ликовним поступком, али и опсерваторским реализмом, доказује колико су термини у историји уметности проблематични. Јер оно што је Веласкез дао у погледу реалности и објективизма, никада није било достигнуто (Митић,1998).

Рационализам француског духа 17. века није прихватао барокну спектакуларност. Најдубљи израз барокног класицизма који негује Француска представља сликар *Никола Пусен* (1583/4-1665), који се инспирише античком уметношћу и продужава ренесансну естетику.

Апсолутистички монарх Луј XIV, познат као *Краљ Сунце* и по изјави *Држава, то сам ја!*, владар који је можда најдуже владао у историји(1643-1715), посебно је волео музику јер је и сам био одличан музичар и балетски играч, па је од свих уметности музика на двору добила повлашћени положај, заједно са позориштем које се такође потчињавало краљевој љубави према музици. У то време се оснивају

школе балета, Академије за сликарство и скулптуру, радионице гоблена и Академија архитектуре. Процват архитектуре може се пратити кроз серију великих радова на дворовима и палатама Париза и Француске (Версај – нова краљевска резиденција у Паризу уместо Лувра; дворци на Лоари: Амбоаз, Шинон, Нант, Сомир, Шенансо, Шантији – у којима борави краљевска породица, његове љубавнице и љубимци и богата буржоазија која улаже новац у реновирање и луксузно опремање нових замака по краљевој вољи).

Тек у 18. веку Француска намеће свој укус у уметности, *рококо*, као владајући стил, у коме се сликају пасторалне сцене галантних свечаности, идиличне сцене у пејсажима, групе заљубљених који свирају и певају. Представници су Вато, Буше и Фрагонар. Рококо је трајао до француске буржоаске револуције, а револуција доноси са собом поново угледање на античке узоре.

Европска уметничка пракса деветнаестог века

Класицизам тежи обнови античке уметности. Поводом ископавања Помпеје и Херкуланума пруски археолог Јохан Винкелман је у својој *Историји уметности класичног доба* тврдио да постоји само једна уметничка лепота античке уметности, а то је лепота *мере, симетрије, реда и јасноће*, а највиша лепота остварује се у представи људске фигуре (Галовић, 1972). Колевка неокласицизма је Рим, одакле се шири по Европи, где је највише успеха имао у Француској због рационализма галског духа, просвећености 18. века и активности француских енциклопедиста. Представници су *Жак Луј Давид* (сликар Револуције и Наполеоновог Царства) и *Доминик Енгр*.

Архитектура се почетком 19. века угледа на античку, па је у Паризу саграђен *Пантеон* по угледу на антички римски, а граде се и тријумфалне капије (Бранденбуршка капија у Берлину, Тријумфална капија у Паризу).

Уметничка пракса романтизма

Супротност класицизму је романтизам, који истиче осећања у први план, као и у музици, у којој се још више примећује разлика у изразу. Незадовољство цивилизацијом извор је романтичарског немира, бега у средњевековну прошлост, егзотику, сан и боемски живот. Претеча романтичарског стила је шпански сликар и графичар *Франсиско де Гоја и Лусиентес* (1746-1828). Инспирисан необароком, насликао је *Други мај 1803* и *Трећи мај 1808*, илуструјући отпор шпанског народа француској окупацији. Серијама графика *Пословице*,

5. Материјално културно наслеђе

Капричи и *Страхоме рата* доминира фантазија, а теме су затуцаност народа и недаће рата, са сатиричним нападима на католичку цркву. Снажна осећања на графикама, блиска модерним експресионистима двадесетог века, делимично су узрокована психозама узрокованим Гојиним постепеним губљењем слуха (Karijer, Forman, 2006). Позната платна су *Нага маха* (*La maja desnuda*) и *Обучена маха* (*La maja vestida*), за која се верује да му је позирала војвоткиња од Албе (Buendia, 1979). Сликарство романтизма сматра се да почиње сликом *Сплав медузе* (1819) француског сликара *Теодора Жерикоа* (1791–1824), која је инспирисана бродоломом француског брода *Медуза* на Атлантику 1816. године. Брод је уништен, а сто четрдесет и деветоро путника укрцало се на импровизовани сплав, од којих је преживело петнаест, измучених глађу, жеђу и канибализмом. Ова слика постала је нека врста манифеста романтизма, а Жерико је опонашао барокну драматику Микеланђела и Каравађа. Као главној атракцији париског Салона 1819. слици је организована турнеја изван Француске, иако је опозиција тврдила да слика угрожава јавни морал (Митић, 1998).

Модерна архитектура која одговара захтевима индустријског друштва почела је у деветнаестом веку изградњом робних кућа, станова и административних зграда. Нови материјали значили су да извођење челичних конструкција надгледају инжењери, а не архитекте. Развој технологије доводи до стварања облика на граници између утилитарног и уметничког, и то су углавном архитектонски објекти, резултат машинске технолошке праксе деветнаестог века (Тодоровић, 2009). *Кристална палата* у Лондону, од стакла и челика, изграђена је за светску изложбу 1851. године, док је најпознатија грађевина - Ајфелов торањ из 1889. француског инжењера Гистава Ајфела, у којој доминира гвожђе и челик.

Уметничку праксу у архитектури следи и сликарство. Средином деветнаестог века уметност се посматра као одраз друштва, негира се машта у интересу стварности. Настаје уметност реализма, где је уметност средство за стварање савременог друштва, па мора указати на социјалне неправде које трпе потлачени. Резултат је сликарски натурализам, сликање савременог света и одбацивање религиозне, алегоријске и митолошке тематике. Новопронађени медији, литографија и фотографија, одговарају овим савременим парадигмама.

Уметничка пракса импресионизма

Француски сликар *Едуард Мане* (1832-1883) повезује реализам са импресионизмом (*Доручак на трави* који је одбијен 1863. на париском салону), стварајући нови ликовни израз. Импресионисти

излазе из атељеа и сликају на сунчевој светлости, хватајући тренутне визуелне утиске. Слика постаје импресија. По слици *Клода Монеа* (1840-1926) *Импресија – рађање Сунца* цео је правац добио име 1874. године. За Монеа светлост је једина реалност овог света. Ту су били и сликари *Пјер Огист Реноар* (1841-1919), *Едгар Дега* (1834-1917) са својим балеринама, а скулптуру је представљао *Огист Роден* (1840-1917), један од највећих модерних вајара. Сликаре су подржали и француски књижевници, Зола, Бодлер, Маларме, Мирабо, али и музичари импресионисти Равел и Дебиси.

На појаву импресионизма имала је утицај јапанска уметност бојених дрвореза. Током шездесетих година 19. века јапанска уметност продрла је у Француску као резултат поновног отварања тржишних веза између Европе и Јапана. Јапанска уметност, посебно бојени дрворези сликарске школе *јукио*, привукли су тадашње француске уметнике импресионисте. Јапански дрворез представља раван простор на парчету папира, без икакве жеље да прикаже илузију тродимензионалног простора, намењен да остане неурамљен. Јапанско владање равним простором преузето је од уметности кинеског класичног сликарства. Уметност израде *јукио* бојених дрвореза напредовала је током периода јапанске изолације од западног света. Отварањем јапанског тржишта након двеста година, бојени дрворези постали су врло популарни у земљама западне Европе, посебно у Паризу. Интересантно је да су папире са отисцима бојених дрвореза Јапанци прво користили да завију порцелан, како се при извозу на Запад не би поломио, а управо ови принтови извршили су огроман утицај на европску уметност.

Едуард Мане је изложио револуционарну слику *Фрулаш*, на којој се виде многе карактеристике јапанске уметности. *Јапанизам* постаје француска реч, као део терминологије историје уметности. Уметници попут Монеа, Писароа, Реноара, Дегаа, а касније и Ван Гога и Гогена и Тулуз Лотрека прикупљали су јапанске принтове и од њих преузели нови начин компоновања планова слике, декоративну линију, светле, немодулиране боје и асиметричну поставку. Винсент ван Гог је први пут открио јапанске принтове у Атверпену, а у Паризу је постао буквално опчињен јапанском уметношћу. Проучавајући дела јапанске уметности, Ван Гог је развијао сопствени стил. Интересовање Пола Гогена за *примитивну* уметност, па и јапанску већ нам је познато. Тулуз Лотрек је имао страст према јапанским предметима. Утицаји који су на њега извршили јапански принтови, били су дубљи него што се могло претпоставити. Лотрек је одгајан као сликар у традицији импресионизма, али његове склоности и околности у којима је живео, натерале су га на стварање постера и принтова у бојеној литографији. Он се посветио разумевању технике овог медија,

5. Материјално културно наслеђе

која је у суштини, била техника коју су Јапанци користили за своје бојене дрворезе и коју је Лотрек усвојио из њихових примера (Гњатовић, 2010).

Последња заједничка изложба француских импресиониста 1886. године означила је и крај импресионизма као покрета који се поделио на два дела: *постимпресионизам* - Винсент ван Гог(1853-1890), Пол Сезан(1839-1906), Пол Гоген(1848-1903), и *неоимпресионизам* (Жорж Сер, 1859-1891).

Као реакција на формализам, у уметности краја деветнаестог века се јавља покрет *сецесија* или *Арт Нуво*, препун асиметрије, источњачког утицаја бајки и митова, архетипова и свесног и несвесног, који таласавим неправилним линијама цветних елемената богатих боја украшава све области, од архитектуре, визуелних и примењених уметности, преко књижевности до музике, позоришта и моде. Наговештај разигране арабеске већ украшава позоришне плакате Тулуз Лотрека, плакате Алфонса Мухе, али се налази и у драматичним сликама Едвада Мунка. Сликаство бечког сликара *Густава Климта*, које би до тада било проглашено за кич, добија значајно и признато место у раскошној Новој уметности. У архитектури царује каталонски архитекта *Антонио Гауди*(1852-1926), који је Барселону украсио својим бајковитим кућама, просторима и парковима, створивши неокаталонски стил који нико после њега није умео да настави. Једино није успео да доврши амбициозни и грандиозни пројекат катедрале *Саграда фамилиа*, чија је изградња почела 1884, а завршетак се предвиђа за 2026.

Уметничке праксе двадесетог века и даље

По први пут се осећа утицај разних стилова и порекла уметности на уметност Европе: кинеска, јапанска, афричка, полинежанска, праисторијска, народна, дечја, наивна уметност. Појављују се нови материјали (пластичне масе) и нове технике (колаж, асамблаж). Свет је задивљен моћима машина. Јавља се уметност инспирисана случајношћу и несвесним под утицајем развоја психоанализе. *Експресионизам* представља норвежанин Едвард Мунк (1863-1944), творци *кубизма* су Пабло Пикасо (1881 -1973) и Жорж Брак, а *надреалисти* су Марк Шагал, Ђорџо де Кирико, Хуан Миро, Паул Кле и непоновљиви егзибициониста екстравагантни Салвадор Дали (1904 -1989)(Рид,1963). Скулптура прати развој сликарства у двадесетом веку (Бранкуси, Ђакомети), као и архитектура (Френк Лојд Рајт, Валтер Гропијус, Ле Корбизије). У другој половини века прелази се од фигуративног експресионизма ка апстрактном (енформел), настаје *сликарство акције* (Џексон Полок), *оп-арт* и *поп-*

арт (Енди Ворхол). Јужна Америка представља свету мексичког муралисту Дијега Риверу и сликарку Фриду Кало (1907 – 1954).

Свет постаје мултикултуралан, а уметност - антиуметност. Један од примера је контраверзни енглески уметник Демијан Херст (1965), који излаже ајкулу у акваријуму са формалдехидом, људску лобању украшену дијамантима, препарирану краву и теле, крст опточен пилулама у облику драгуља, голубицу сломљених крила, фармацеутске слике од тачкица у боји које представљају таблете лекова, сребрно срце обмотано бодљикавом жицом и прободено иглама и жилетима, мермерну таблету *парацетамола*, уметничке иновације и морбидне досетке које наплаћује милионима долара. Још морбиднији пример представља изложба *Светови тела*, рекламирана под слоганом *феноменални поглед на феномен људског тела*. Немачки анатом Гинтер фон Хагенс (Gunther Von Hagens, 1945) или *Др Смрт*, најпре је тржишно препоручивао свој изум специјалног поступка конзервације мртваца, који се састојао у томе што их је клесао - пластифицирајући их пластичним полимером (*пластинација*), а затим је људски одрани и сецирани леш увео у свет забаве и шоу бизниса, јер се то више исплатило. Путујућу изложбу чине најморбидније исечени лешеве, донирани да би се *образовало друштво*, са опречним коментарима, од дивљења до ужасавања. Хаген је 2010. године најавио могућност куповине делова људског тела, у *супермаркету* који ради у оквиру Пластинаријума, комбинације анатомске лабораторије и музеја у немачком граду Губен, у близини границе са Пољском, у чијем изложбеном делу се налази око 150 делова људског организма, као и петнаест целих тела. Познате су и цене. Тако ће, на пример, 1.200 фунти коштати анатомски пресек главе, док ће пресек целог тела бити десет пута скупљи. Фон Хаген је најавио и могућност онлајн наручивања. У Берлину је 2015. отворен Хагенов музеј.

Уметничке праксе у декоративном стилу – намештај

У средњем веку све повезано са становањем било је веома једноставно. Борба са временским приликама била је лошија од времена античког Рима, у коме се користио систем подног и зидног грејања. Ренесанса доноси новине у архитектури, јављају се палате уместо замкова, а ренесансни човек жели да живи удобно и у удобним просторима. У Фландрији се ради боље изолације великих прозора појављују први прозори оивичени оловом, што је било боље од Шпаније и Италије, где су се рупе запушавале дрветом или науљеним папиром. Најчешће декорације су таписерије на зидовима, на поду, чак и на столицама. Производња таписерија цвета, а најбоље су француске, фландријске и бриселске. Најчешће коришћени намештај

5. Материјално културно наслеђе

је ковчег у свим варијантама, али и затворени ормани разних величина. Писаћи сто постаје важан и заузима све већи простор, јер се у њему чувају документа и важни папири. Као успешан креативни град, Венеција развија своју уметничку индустрију коју извози, од које је најпознатија стакларска у Мурану, који је до данас остао симбол уметничког обликовања стакла.

Шпанија и Португалија

Арапска освајања оставила су дубог траг на шпанску декоративну уметност, а у току готског периода маварски мотиви мешају се са хришћанским, па се може наћи намештај са хришћанским свецима и натписима арапским словима. У ренесанси (15. и 16. век) обе земље су просперирале преко господарења морима. Велика шпанска колонијална империја у Јужној Америци била је богата драгоценим металима, а Португалци су уништили арапску флоту и загосподарили морским путевима за Индију и Кину. Ренесансни принчеви и црква показали су расипан укус, о чему говоре ентеријери шпанских цркава. Шпански краљеви су из Фландрије довели уметнике који су декоративне елементе преносили у шпанске радионице. Фламански утицај спаја се са маварским, јер су у земљи још живели арапски мајстори који су израђивали намештај са инкрустацијама од кости и слоноваче, одржавајући своју традицију. Врхунац шпанске уметности биће у време владавине последњих краљева династије Хабзбург. Као и у Фландрији, ормани-кабинети били су омиљени, израђивани од абоноса или егзотичног дрвета из Африке, Америке или Индије. Најстарије мале комаде намештаја са инкрустацијама од слоноваче и полудрагог камења израдили су Арапи и њихови орнаменти су типично маварски – геометријски, источњачки мотиви са сликама златне боје или осликана слоновача. Понегде су апликације од метала. Да би се очувала национална производња, донет је закон којим се забрањује увоз намештаја из других земаља.

Традиционални обичај маварског утицаја, да даме седе на поду на удобним јастуцима, се губи у корист фотеље и столице, које се праве покривене свилом или декорисане позлаћеном кожом, а Кордоба је била центар ове индустрије (Шпанија је до скоро била позната по обради коже и кожном намештају, све до уласка у ЕУ). Ивице столова биле су украшене инкрустацијама у сребру, бакру, слоновачи, седефу, крљушти. Кревети су покривани извезеним тканинама, златним и сребрним брокатом. Намештај је био луксузан и од скупогеног материјала. Израда стакла украшеног емајлом цвета у Барселони, а појављују се први витражи, веома скупи и достижни само најбогатијима. Све време траје израда плочица од 13. века, под

арапским утицајем, да би се ова радиција очувала до данас у обе земље.

У 18.веку Бурбони су заменили Хабзбурге, унук Луја XIV је на шпанском престолу под именом Филип V. Васпитан у Версају, понео је са собом укус и моду Француске. Довео је француске мајсторе и од тада шпанска уметност прати развој француске. Тако и у Шпанији постоји стил Регенс, Луј XIV, Луј XV, али увек у јаче истакнутим облицима и више украшен декоративно. Овај тренд се наставља и у 19.веку, са стиловима ампир, неоготски, Наполеон III, са ретким енглеским утицајем и сталним присуством аутотхоног декоративног елемента, али оригиналност шпанског стила више не постоји (Feducci,1977).

Немачка

Уједињење Немачке догодило се тек 1870. године, до тада је постојало више малих немачких државица, чија декоративна уметност није била јединствена, а утицај је зависио од географског положаја. Постојао је низ малих дворова као уметничких центара, и ту су налазили уточиште протестантски уметници протерани из Француске после обнављања Нантског едикта. Немачки намештај у ренесанси веома је сличан француском, са више декора и богатим дуборезом, јер су у Немачкој волели солидан намештај. Кабинети су имитација италијанских, омиљени су од абоноса са инкрустацијама у облику шкољки или малим сликарским композицијама, док је из Италије дошла *интарзија*. Ормани и бифеи инспирисани су архитектуром, а клијентела је била више из редова буржоазије него аристократије. Ту где је новац играо важну улогу, били су омиљени столови-ризнице, више него салонски намештај. Тридесетогодишњи рат зауставио је за неко време уметнички развој Немачке, али већ у 18. веку израда уметничког намештаја постиже велики просперитет. Немачки мајстори раде и у Француској, у Лорени, где се налазио утицајан уметнички центар на двору локалног, веома моћног, војводе. У Француској су узимали држављанство, добијали мајсторско право или радили као слободни мајстори. Били су врло вешти у изради мозаика и шара, најтежих пејсажа, букета, корпи са цвећем, алегорија. Када су се враћали у домовину, отварали су радионице, али држали и стоваришта у Паризу ради продаје. За украсе на намештају су користили бронзу, слике на порцелану, или медаљоне у античком стилу. Највећа имена у изради уметничког намештаја у Француској су немачког порекла. У 19. веку се немачки намештај и даље инспирише француским, али остаје обележен индивидуалним умећем локалних мајстора.

Уметници као намерни специјализовани културни туристи

Уметници свих профила често су своје инспирације налазили у путовањима, другим земљама и културама, сусретима са уметницима друге провенијенције, поставши тако намерни специјализовани културни туристи. Чувена чембалисткиња *Ванда Ландовска* (Wanda Aleksandra Landowska, 1879 – 1959) је пре више од сто година путовала у далеку Русију, да би свирала Лаву Николајевичу Толстоју у Јасној Пољани, где је свој скупочени инструмент однела на санкама, завијен у крзна. Био је крај децембра 1909. године (Wasiolek, 1997) и чембало је, захваљујући овој жени заљубљеној у сребрни звук који је нестао средином осамнаестог века, започело свој поход на концертне позорнице света. Ландовска је путовала по целој Европи, не само да би свирала концерте, него је обилазећи музеје Европе пажљиво записивала мере, техничке и звучне карактеристике историјских чембала тамо изложених, да би од фирме *Плејел* наручила неколико чембала, израђених према оригиналним моделима. Тако су постављени темељи аутентичној интерпретацији старе музике. *Моцарт* је путовао од своје пете године, прво као вундеркинд који је задивљавао крунисане главе Европе, а затим као формиран уметник, при чему је обилазио знаменитости, о чему сведоче његова писма оцу, сведочанство једне епохе (Моцарт, 1991). Немачки композитор Фробергер (*Johann Jakob Froberger* (1616 – 1667) је у служби цара Светог римског царства Фердинанда III (1608 – 1657) шеснаест година често путовао у Лондон, Париз, Брисел, Дрезден и Антверпен, у, како се претпоставља, тајним дипломатским мисијама, могуће и шпијунским, као што су то радили композитор Џон Дауленд на данском двору (*John Dowland*, 1563 – 1626) и фламански сликар Рубенс (*Peter Paul Rubens*, 1577 – 1640) у служби шпанске круне. Фробергер је своје последње године провео у Француској, где је и умро. Енглески ренесансни лаутиста *Џон Дауленд* је обављао низ шпијунских задатака у Француској и Данској за краљицу Елизабету и Сер Роберта Сесила. Изгледа да је био увучен у издајничку католичку заверу у Италији, али је остао лојалан краљици. Мада су му завереници понудили велику суму новца од Папе, као и безбедан пролаз за жену и децу из Енглеске, на крају је одбио и молио опроштај од Сесила и краљице. Немачки композитор класицизма *Јохан Кристијан Бах* (*Johann Christian Bach* 1735 – 1782), син великог Јохана Себастијана Баха, путовао је у Италију да би тамо студирао у Болоњи (едукативни туризам), а затим се настанио у Лондону, као што је пре њега урадио немачки барокни композитор *Хендл* (*Georg Friedrich Händel*, 1685 – 1759), савременик старог Баха.

У романтизму се границе померају, путује се лагодније, па уметници несметано обилазе Европу. Пољски пијаниста и композитор *Шопен* (Frédéric Chopin, 1810 –1849) из родне Пољске је путовао у Берлин, Беч, затим Париз, где је остао привремено до краја живота, а одатле је обилазио Немачку, Енглеску и Шкотску, и туристички Мајорку. Умро је у Паризу. Његов савременик, мађарски композитор и пијанистичка звезда *Франц Лист* (Franz Liszt, 1811 –1886) био је велики путник. Школовао се у Бечу (едукативни туризам), а онда је наступајући али и путујући ради задовољства боравио у Паризу, Женеви, Италији... Очаравао је своју публику, посебно жене, па како се *Листоманија* проширила Европом, тако је Лист све више наступао широм континента. Са тих путовања настала је збирка композиција за клавир *Албум путника* (Album d'un voyageur), у којима описује места и пределе које је посетио, цитирајући такође великог путника Лорда Бајрона. *Године ходочашћа* (Années de pèlerinage) чине три свите за клавир као врхунац Листовог стварања за клавир, од којих је прва (година-свита) посвећена Швајцарској, друга Италији, а трећа инспирисана различитим духовним и световним садржајима. Немачки композитор романтичар *Менделсон* (Felix Mendelssohn, 1809-1847) је, као сви синови богатих родитеља тог времена, као додатак свом већ одличном школовању пропутовао Велику туру (Grand Tour), посетивши Енглеску, Италију, Шкотску, Аустрију, Швајцарску и Француску, чему је посветио део својих композиција. Норвешки композитор *Едвард Григ* (Edvard Grieg, 1843 –1907) је као прави космополита путовао Европом, упознајући композиторе и музичке школе, јер је сматрао да музика треба да изрази и порекло и корене аутора, али и целу европску културу. И он је био у *образовном* туризму, школовању у Немачкој, а његова студијска путовања је делом финансирао Франц Лист, који је био велики алтруиста и помагао младе музичаре. Чешки композитор *Антоњин Дворжак* (1841 –1904) познат је у целој Европи, али и у Америци, где је једно време био директор Националног музичког конзерваторијума у Њујорку, и где је упознао Теслу. Енглески композитор *Едвард Елгар* (1857-1934) путовао је као туриста Италијом, сањајући о древним цивилизацијама. Француски композитор *Даријус Мијо* (Darius Milhaud, 1892-1974) је због артритиса отишао у Бразил, где је на њега оставио утисак Амазон, Рио и сензуална музика пуна ритма, коју је касније употребио у свом надреалном балету *Во на крову*. Касније је посетио Харлем у Њујорку и опет користио музику коју је тамо чуо. Аустријски касни романтичар композитор *Густав Малер* (1860-1911) путовао је и туристички, али и пословно, дириговао је широм Аустроугарске царевине, па је тако једно време био и у Словенији. Кратко време је дириговао у Америци, која на њега није оставила посебан утисак, јер је

5. Материјално културно наслеђе

Малер био класични изданак постромантизма. Тако се ни шпанском песнику *Лорки* није свидела Америка, из које се брзо вратио у љубљену Шпанију. У Америци је Лорка био образовни туриста, студирао је енглески у Њујорку, а касније је путовао и на Кубу, потпуно туристички. Енглески композитор *Бенџамин Бритн* (Benjamin Britten, 1913-1976) путовао је далеким Истоком, у Јапан и на Бали, да би касније у својим делима користио музику *гамелана*, традиционалну перкусионистичку музику Јаве и Балија. Енглески композитор *Густав Холст* (1874-1934) је боравио у Алжиру због своје астме, бивајући тако и културни и здравствени туриста. Од Бербера и Наил племена касније је користио музичке теме типичне за оријентални трбушни плес. Амерички савремени композитор *Филип Глас* (Philip Glass, 1937) је у потрази за инспирацијом отишао у Индију и са чувеним свирачем ситара Рави Шанкар, који је већ био у моди преко Битлса, упознао репетитивну индијску традиционалну музику. У Индији се срео са Далај Ламом, а последице овог духовног путовања су довеле до његове опере *Satyagraha* (1979). Енглески композитор *Сер Мајкл Тунем* (Sir Michael Kemp Tippett (1905–1998) умро је на једном од својих путовања у Шведској, у својој 93. години. Целог живота је био пасионирани путник, од Мексика до Кариба и Сенегала (када је имао 85 година) где је помогао да се језеро Ретба стави на УНЕСКО листу светске баштине.

Немачки сликар и графичар *Албрехт Дирер* (Albrecht Dürer, 1471–1528) је путујући по Италији проучавао италијанско сликарство, а своја путничка искуства оставио је у књизи *Путовања у Венецију и по Низоземљу*. *Ханс Холбајн Млађи* (1497–1543), ренесансни сликар портретиста, обишао је целу Европу, али не само туристички, него да би за енглеског краља Хенрија VIII портретисао младе принцезе, потенцијалне удаваче. Као ренесансни *фотограф* имао је успеха и многи дворови су тражили његове услуге. Енглески романтични песник *Лорд Бајрон* (1788–1824) путовао је широм Европе, највише по Италији и Грчкој у коју се заљубио и чије је интересе бранио за време борбе против Турака. Авантуриста до краја, први је препливао мореуз Хелеспонт између Азије и Европе, што се и данас обележава сваке године, поставивши основу спортског и рекреативног туризма. У Грчкој је и умро. Његово име је урезано у стуб остатака Посејдоновог храма на рту Сунион, најисточнијој тачки европског континента. Постимпресиониста француски сликар *Пол Гоген* (1848-1903) био је опчињен јужним морима и егзотичним пејсажима Полинезије. Путовања су га одвела на Мартиник, Панаму и Тахити, где се стално враћао, затим на Маркиска острва, где је умро.

Успон нацизма у Европи довео је до великог егзодуса интелектуалаца из Европе у Америку. Ови случајни туристи озбиљно

су подигли ниво америчке културе средином двадесетог века. Између осталог, удовица Густава Малера, Алма, са собом је понела у Америку кофер пун Малерових нота, без чега би његово стваралаштво било неповратно изгубљено. Европски случајни музички туристи, композитори, створили су сјајну филмску музику Холивуда: били су то Макс Штајнер, Ерик Корнголд, Димитри Тјомкин, Миклош Рожа, Франц Ваксман, Алфред Љуман, Давид Раксин, али и Арнолд Шенберг, гуру додекафоније и атоналне музике. Велики бег европских интелектуалаца од нациста организовао је амерички новинар Веријан Фрај (Varian Fry, 1907-1967), захваљујући коме је интелигенција Европе опстала и постојала и после Другог светског рата, углавном у Америци. Фрај је помогао Ванди Ландовској, Хани Арент, Андре Бретону, Марселу Дишану, Алми Малер са супругом Валтером Гропијусом, Бохуславу Мартинуу, диригенту Лиону Фојхтвенгеру, Хајнриху Ману, Вилхелму Херцогу, Артуру Кестлеру, Марку Шагалу, итд. Он је из окупиране Француске избавио између 2000-4000 избеглица, о чему је 2001. године снимљен филм.

Културни туризам инспирисан уметничким личностима везује велика имена, чија је уметничка пракса обележила светску историју, са градовима у којима су живели и радили. То би био Моцарт за Салцбург, Франц Лист за Будимпешту, Фредерик Шопен за Желазову Волу у Пољској и Париз, Ј.С.Бах за Лајпциг, Г.Ф.Хендл за Лондон, или Битлси за Ливерпул, Ван Гог за Амстердам.

6. Г ЛОБАЛИЗАЦИЈА У КУЛТУРНОМ ТУРИЗМУ

Нагли експоненцијални напредак у области носилаца информације довео је до *губљења временске празнине* у комуникацији на даљину (Гиденс, 2007), која је у прошлости постојала. Празнину је чинило време потребно да информација стигне до примаоца као и време да прималац пошаље пошиљаоцу одговор. У нашем времену комуникација на даљину одвија се тренутно - телефоном, Интернетом, Voip уређајима, и сл. Напредак у области телекомуникација и фантастични пад цена ових услуга интензивира људске мреже и врши даљу компресију света. Маршал Маклуан се сматра визионаром који је антиципирао наше време тоталне глобалне доступности у комуникацији.

Маршал Маклуан (Marshall McLuhan, 1911-1980) је био канадски филозоф, социолог културе, професор енглеске литературе, књижевни критичар, реторичар и теоретичар комуникација (комуниколог). Маклуанов рад се сматра каменом темељцем студија теорије медија, са практичном применом на свет реклама и телевизије. Маклуан је створио дефиниције *медијум је порука*, *глобално село*, *врџи* и *хладни медији*, предвидео светску Мрежу скоро тридесет година пре настанка Интернета. Велики напредак остварен у средствима комуникација, започет проналаском оптичког кабла (1961) резултовао је појавом Интернета, глобалне компјутерске мреже (средина деведесетих) и глобалне електронске комуникације. Интернет и чет сервиси су остварења Маклуанове визије о свету као *глобалном селу*. Маклуан је био важна личност у теорији медија шездесетих, да би се његов утицај касније смањило, представљајући контраверзну фигуру у академским круговима. У доба Интернета, више од десет година после његове смрти, назван је заштитничким свецем умреженог света.

Прва важна Маклуанова књига *Механичка невеста: фоклор индустријског човека* (1951) представља пионирску студију на пољу популарне културе. Наслов *The Mechanical Bride* долази из позоришног комада Дадаисте Марсела Дишана. Као и *Гутенбергова галаксија* из 1962, *Механичка невеста* се састоји од неколико кратких есеја, који се могу читати у било ком поретку - он је то назвао *мозаички приступ писању књиге*. Сваки есеј почиње чланком или рекламом из новина

или часописа, иза кога следи Маклуанова анализа. Анализе се састоје од естетских анализа, али и импликација иза слике и текста. Маклуан је бирао рекламе и чланке не само да би привукао пажњу на њихову симболику и њихов значај у корпоративном свету који их је креирао и који их дистрибуира, већ такође да би се бавио оним што се рекламирањем подразумева у ширем контексту друштва коме је упућено. Пример рекламе:

Нос за новости и стомак за виски (*A nose for news and a stomach for whiskey*) Маклуан се пита *Зашто је новинарска дужност да се добије цироза јетре?*

Маклуанова књига *Гутенбергова галаксија: стварање штампаног човека (The Gutenberg Galaxy, 1962)*, штампана у Канади, је пионирска студија усмене културе, штампане културе, студија културе и медијске екологије. Кроз књигу Маклуан се труди да разоткрије како комуникационе технологије попут писања, штампарске пресе и електронских медија утичу на когнитивну организацију која има велики утицај на друштвену организацију.

Раних шездесетих Маклуан је писао о томе како ће визуелну, индивидуалну штампану културу докрајчити електронска интерзависност: када електронски медији замене визуелну културу аудио/усменом културом, *људска врста ће се померити са индивидуализма и фрагментарности ка колективном идентитету, на племенској основи (tribal base)*. Године 1969. објавио је студију *Рам и мир у глобалном селу*, у којој ствара нови термин за нову друштвену организацију - *глобално село*. Маклуанове студије односе се на утицај масовних медија на квалитет друштвене комуникације. Према Маклуановим опсервацијама, развој друштва иде у правцу стварања светског глобалног села. Под глобалним селом је подразумевао непосредан вид комуникације, који није ограничен забранама, за разлику од градске средине, где је људска комуникација слабије изражена, због дубоких разлика у подели према раду градског становништва, разлика у социјалном статусу и др, а град је дефинисан као насеље у којем се људи међусобно не познају.

Маклуаново најпознатије дело, *Разумевање медија: продужетак човека (Understanding Media, 1964)* је пионирска студија теорије медија. Код Маклуана медији су, а не њихов контекст, у центру студије – медијум је порука - *the medium is the message*. Маклуанова теза је била да медиј утиче на друштво не преко онога што поручује, него самом својом карактеристиком. Још контраверзније, тврдио је да садржај медија мало утиче на друштво – нема никакве везе да ли телевизија приказује дечије емисије или програме пуне насиља, ефекат телевизије биће идентичан. Сваки медиј ангажује посматрача на други начин.

У првом делу Маклуан такође тврди да различити медији захтевају различити степен укључивања конзумента. Неки медији, као филм, су *врући* – појачавају једно чуло, у овом случају вид, тако да гледалац не мора много да се труди да испуни детаљима оно што види. Маклуан супротставља *хладну* телевизију, која захтева више напора од гледаоца да одреди значење, као и цртани филм (који због минималне визуелне презентације захтева велики степен напора да се попуни детаљима који су можда замишљени. Сваки врућ медиј дозвољава мање партиципације од хладног (Any hot medium allows less participation than a cool one.) *Врући* медији пружају комплетне информације без потребе активније укључености конзумента – штампа, радио, филм, предавања, фотографија. Врући медији упућују на аналитичку прецизност, квантитативну анализу и логичан след, јер су обично уређени, линеарни и логички, утичу на једно чуло више од других. *Хладни* медији су они који обезбеђују мање информација, захтевају активнију партиципацију конзумента, као што су телевизија, семинари, цртани филмови. Маклуан хладне медије види као произашле из џеза и популарне музике, користећи израз *уздржан* (detached).

Медиј као масажа (The Medium is the Massage: An Inventory of Effects, 1967) је био Маклуанов бестселер. Термин *масажа* употребљава да објасни како сваки медиј утиче на људске сензоре, тојест медији *масирају* наша чула. Овде Маклуан поново подвлачи своју тезу из Гутенбергове галаксије, да су медији продужетак наших људских чула, тела и ума. На крају Маклуан описује кључне тачке промене, у којој је човек променио свој поглед на свет усвајањем нових медија.

У књизи *Од клишеа до архетипа* (From Cliché to Archetype, 1970) у којој је сарађивао са канадским песником Вилфредом Вотсоном, Маклуан обрађује феномене клишеа и архетипова. У овом књизи се појављује нови термин као последица глобалног села – *глобално позориште*, а то је већ поменуо Шекспир пре 400 година (мото Глобе театра је био Totus mundus agit histrionem – латински *Цео свет је позориште или сцена*). Клише-архетип процес Маклуан везује за позориште апсурда. Усмена култура, или *језик срца*, прелази у архетип путем штампарске пресе, и тако постаје клише. Сателитски медији окружују земљу вештачким окружењем, цела земља постаје позориште које треба програмирати. Све претходно (књига, новине, радио, итд.) се повлачи пред новим настанком глобалног театра.

Глобализација утиче на све уметничке праксе, па тако и на музику. Западни музиколози настоје да отворе нову еру глобалног музичког мишљења. Усавршавање у извођењу музичких дела, њиховом стварању и пласману на тржишту зависило је током

историје од уплива грађанства у главне културне токове. Глобализација тежи да превазиђе све границе. Повезивање глобалне музичке историје са *постевропским* историјским мишљењем један је од многобројних показатеља да на Западу постоји свест о томе да је европска култура достигла неку врсту своје завршне фазе. Под јаким утицајем културног релативизма, западни историчари који теже глобалној историји покушавају да из својих расуђивања усмерених ка култури искључе квалитативна поређења и идеју напретка. Будући да напредак није значајан за културу, историјско време се чини неважним, а историја поново дели са антропологијом задобијене одлике. Ови концепти су значајно утицали на етномузикологију у југоисточној Европи, у којој данас сарађују музичари и научници, превазилазећи границе међу нацијама и дисциплинама. Музика Балкана је посебно занимљива, јер се ту преплићу многи и различити национални утицаји, који имају тенденцију да се спајају преко граница и географских препрека, па етномузикологија постаје једна од највиталнијих грана музикологије у новом миленијуму. Ова истраживања веома су важна у оквиру глобализације и пост-националног схватања музичких уметничких пракси. Биће потребно да протекне одређено време да би се смисао нових прилика које је донео прелазак у нови миленијум постевропског доба схватио, као и да би се видело шта те прилике заиста доносе музикологији (Роману, 2015).

У светском *глобалном селу* може се завирити у сваки кутак на планети, прошетати виртуелном шетњом или резервисати путовање. Наш портал ISTN - THE SERBIAN TRAVELINDUSTRY који води новинарка Ивана Станковић, бави се туризмом у Србији, а може га погледати цео свет (<http://www.istnews.com/ISTN.php>).

Захваљујући новим технологијама омогућена је дигитална реконструкција, али и систем чувања културне баштине света и његовог глобалног приказивања. Тако ће тродимензионалне реконструкције сиријског археолошког блага које се налази у ратним зонама, а неке локације и археолошка налазишта уништавају борци исламске армије (два древна храма у граду Палмира, који је под заштитом УНЕСКА), бити реализоване и сачуване у дигиталној бази 3Д фотографија и података у пројекту *Сиријско наслеђе*, касније доступних преко Интернета. Две најчувеније грађевине, које су већ снимљене и дигитално реконструисане до детаља, су Умејадска џамија у Дамаску из 12. века и Крак де Шевалије (Тврђава витезова) поред опустошеног града Хомса. Технологија (компанија Иконем) је коришћена и за снимање амфитеатра из римског доба, као и феничанског налазишта у древној луци Угарит, где су нађени остаци најстаријег писма на свету. Ради се и на дигитализацији неких од

најважнијих музејских колекција у ратом захваћеној Сирији. Тако технологија постаје важан инструмент очувања културне баштине човечанства.

Као и у случају Сирије, научници са Универзитета у Индијани у сарадњи са историчарима уметности из Галерије Уфици у Фиренци започели су петогодишњи пројекат реализације виртуелних копија античких грчких и римских скулптура. Захваљујући развоју технологије, сада је могуће добити 3Д податке о скулптури у природној величини за око пола сата, док обрада траје највише два сата. Изузетно прецизни снимци изучавају се са свих страна, а зумирање не умањује резолуцију, већ открива још више детаља. Крајњи циљ је да се експонати поставе у дигитално реконструисано окружење, са могућношћу да се услови у њему мењају. По завршетку посла, дигиталне копије скулптура биће објављене на вебсајтовима и доступне јавности.

И код нас се дигитализација у служби глобализације догађа, мада због објективних услова, мањим интензитетом. Један од инспиративних примера је римска палата *Ромулијана* у Гамзиграду код Зајечара, где је 2015. године почео са радом савремени мултимедијални центар са најсавременијом технологијом за везу са светом. Ово је једино налазиште у Србији у међународном пројекту културног наслеђа региона Јадрана под називом *Хера*, поред још осамнаест из Италије, Словеније, Босне и Херцеговине, Црне Горе, Албаније, Македоније и Грчке. Идеја је да ови локалитети постану доступнији туристима помоћу најсавременије мултимедијалне технологије, у шта ЕУ и ове земље улажу око осам и по милиона евра, а за Ромулијану, чији је пројекат први завршен, већ је уложено преко пола милиона евра. Холограмске пројекције, интерактивни панели, компјутерске анимације, које су реализовали наши стручњаци, предочавају грађевине и предмете са локалитета онако како су некада изгледали. Компјутерским симулацијама према *Хера* стандардима биће обједињена културно - туристичка понуда јадранског региона и много боље позиционирана на светском тржишту туризма. Ромулијана је иначе откривена 1953. године, а од 2007. године је под заштитом УНЕСКА.

У домену *заштитне археологије*, ради заштите археолошких налаза, постоји пројекат *Конпра* (Contributing the Preventive Archeology), врста виртуелне реконструкције свега онога што архелози нађу на терену. Код нас се овај пројекат примењује на локалитету касног бронзаног доба код Панчева (Стари Тамиш), а база података овог и других археолошких истраживања је доступна истраживачима региона и Европе.

На сличан начин би се могло приступити заштити културног наслеђа Косова и Метохије, којима озбиљно прети физички опстанак. Сама физичка заштита споменика – чишћење, конзервација, рестаурација или реконструкција примењени су својевремено тамо где је то било могуће, међутим због политичких услова све ово пада у воду пред опасношћу рушења и потпуног брисања са лица земље, али и преименовања српских споменика у туђе. *Средњевековни споменици на Косову*, манастири који под овим заједничким називом представљају Србију на Листи светске баштине УНЕСКО-а (Студеница-1986, манастир Високи Дечани, манастир Грачаница, црква Богородице Љевишке и Пећка патријаршија-2006), су у опасности. Па ако је физичко присуство наше службе заштите тамо отежано или онемогућено, треба стварати нове моделе презентације и заштите *на даљину*, користити нове медијске просторе, дигитализацију и апликације, којима се споменици могу сачувати и реконструисати бар у виртуелном простору, као предлогак у активном читању српске културне баштине, али и као високо репрезентативни примерци нашег наслеђа које треба показати свету.

Захваљујући развоју нових технологија, из Гугла стиже нова апликација *Arts&Culture* која омогућава да се претражују експонати из преко хиљаду музеја из седамдесет земаља. Апликација почиње уобичајено, издвојеним причама о појединим уметничким делима, а када се зађе мало дубље, пронаћи ће се изненађујућа количина интересантних опција: виртуелни обилазак музеја и локалитета од 360 степени, претрага уметничких дела по колориту, техници или периоду/покрету, а може се пратити и како се опус неког уметника мењао кроз време (<https://www.youtube.com/watch?v=bp4oa7MHg88>). Такође, све се може наћи и на страници *Arts & Page*, а експериментална опција *Art Recognizer* која омогућава да се упери телефон на неки експонат у музеју, а Гугл даје информацију о њему, може да буде врло корисна. Из Гугла кажу да планирају да *Art Recognizer* уведу за музеје широм света. (Блиц, 2016).

УНЕСКО листа светске баштине (World Heritage)

УНЕСКО (The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO) је основан 1945. године и има 193 чланице. Један од главних задатака је да подржава идентификацију, заштиту и очување националне баштине широм света, која се сматра од изузетне важности за човечанство. То је суштина и циљ међународне Конвенције усвојене 1972. године, која се односи на заштиту светске културне и природне баштине. Изузетни локалитети светског значаја који се налазе на УНЕСКО-вој листи Светске баштине, као што су

Версај у Паризу, или историјски центар Прага, од скоро могу да се посете online захваљујући потписаном споразуму између Гугла и УНЕСКА. Споразумом су тренутно омогућене посете деветнаест од 890 локација, колико их је на листи. Локације се налазе широм Европе, а Street View омогућује сферичну панораму снимљену покретним камерама, комбинованим са сателитском сликом. Где возила са камерама нису могла да прођу, коришћени су трицикли или бицикли. Ускоро ће бити спремљене и друге локације, не само у Европи, са акцентом на теже приступачним местима. Тако ће милиони корисника Интернета моћи да посете локалитете које иначе не би могли. Снимаће се у Јужној Африци, Бразилу, Канади, Мексику и Холандији.

У будућности ће Гугл и УНЕСКО сарађивати на могућностима online посета мапама, текстовима и видео програмима са листе *Резервати Биосфере*, преко Google Maps, YouTube и Google Earth, као и документарном наслеђу из листе *Памћење света* (Memory of the World) и *Угрожени језици света*.

World Heritage Properties (19)

Archaeological Areas of Pompei, Herculaneum and Torre Annunziata
Historic Centre of Český Krumlov
Historic Centre of Prague
Historic Centre of San Gimignano
Historic Centre of Siena
Historic Centre of Urbino
Historic City of Toledo
Historic Walled Town of Cuenca
Holy Trinity Column in Olomouc
Mill Network at Kinderdijk-Elshout
Old Town of Ávila with its Extra-Muros Churches
Old Town of Cáceres
Old Town of Segovia and its Aqueduct
Palace and Park of Versailles
Paris, Banks of the Seine
Royal Botanic Gardens, Kew
Santiago de Compostela (Old Town)
Stonehenge, Avebury and Associated Sites
Tower of Hercules

Културне престонице Европе

Наше заједничко европско културно наслеђе одређује и наш појединачни, али и колективни идентитет. Откривање културне разноликости у нашем заједничком идентитету подстиче веће разумевање разноликости националних и регионалних култура Европе (Ђукић, 2005). За формирање европског културног идентитета био је потребан агенс, а то је европска уметност, посебно изражена у невербалној комуникацији путем звука, облика, боје и покрета (Стојковић, 2008). Пре више од тридесет година (1983) на предлог министарке културе Грчке, чувене глумице Мелине Меркури, министри културе десет држава тадашње Европске заједнице покренули су пројекат *Европски град културе*, са циљем указивања на културно богатство и културну разноликост у Европи, промовисања европске културне баштине, али и развијања културног туризма као економски важније категорије.

Први град је био Атина (1985), а затим су следили Фиренца, Амстердам, Берлин, Париз, Глазгов, Даблин, Мадрид, Антверпен, Лисабон, Луксембург, Копенхаген, Солун, Штокхолм и Вајмар (1999), да би 1999. пројекат променио назив у *Европска престоница културе*, а на листи се 2000. појавило неколико градова (Авињон, Берген, Болоња, Брисел, Хелсинки, Краков, Праг, Рејкјавик и Сантјаго де Компостела. Од 2001. то су један или два града, који не морају бити главни градови држава (Ротердам и Порто, Бриж и Саламанка, Грац, Ђенова и Лил, Корк, Патрас, Сибиу и Луксембург, затим Ливерпул и Ставангер, Вилњус и Линц, 2010 - Есен, Истанбул и Печуј, Турку и Талин, Гимараиш и Марибор, Марсељ и Кошице, и 2014. Умео (Шведска) и Рига (Естонија). До 2019. градови су одабрани: 2015: Монс (Белгија) и Плзењ (Чешка), 2016: Сан Себастијан (Шпанија) и Вроцлав (Пољска), 2017: Орхус (Данска) и Пафос (Кипар), 2018: Леуварден (Низоземска) и Ла Валета (Малта), 2019: Матера (Италија) и Пловдив (Бугарска), када је замишљено да се циклус прекине. Међутим изгледа да се Европа није уморила од културе, па се трка наставља.

Ријека је постала први град у Хрватској изабран за европску културну престоницу, а ту титулу делиће 2020. са још једним ирским градом. Кандидатуре су, уз Ријеку, Дубровник, Пулу и Осиек, који су ушли у други круг, поднели и Ђаково, Сплит, Вараждин, Задар и Загреб. Да би град конкурисао за ову титулу мора да донесе стратегију развоја културе, која конкретно дефинише десетогодишњи културни развој. Ријека је осмислила концепт *Лука различитости* и четири теме – лука, вода, рад и различитост, које су уткане у историјски идентитет тог града, али и у темеље Европске уније. На њихов јавни позив за

6. Глобализација у културном туризму

програме за 2020. годину стигло је 187 предлога, а буџет за овај пројекат износи око тридесет милиона евра. Често се наводи да би сваки уложени евро требало да донесе пет евра локалној привреди. Ријека би требало да добије 12 милиона евра од државе, а још 18 од европских фондова. Медији преносе да су у Хрватској већ настали сукоби, јер је у оквиру пројекта планирана обнова брода *Галеб* који је користио Ј. Б. Тито, а чија обнова кошта 4,5 милиона евра, у чему хрватска десница не жели да учествује.

Што се тиче Новог Сада, кандидатура је представљала развојни пројекат у којем се култура види као развојни фактор друштва. Због тога главни градови више не добијају ову титулу. Нови Сад добио је подршку државе, покрајине и града, а премијер га је прогласио националним пројектом. Основне теме су мобилност као начин на који Европа данас живи (економска, социјална, културна), суседство као грађење бољих односа са регионом, пре свега са Темишваром и Осијеком. Трећа тема је грађење нове репутације. Нови Сад је некада био српска Атина, обележиле су га миграције и ратови, а данас је постао центар информационе технологије и креативних индустрија. Труд око промоције Новог Сада се исплатио, јер је у октобру 2016. у Бриселу проглашен Европском престоницом културе за 2021. годину. У финалном такмичењу које је одржано у седишту Европске комисије, Нови Сад је представио свој пројекат *Нови Сад 2021*, победио Херцег Нови и тиме постао први град ван ЕУ који је понео ову титулу. Иначе, град који добије ову ласкаву титулу улаже те године од 10.000 евра до пола милијарде евра, као што је учинила рурска област 2010. године, када су Немци улагали у некадашње индустријске области и инфраструктуру. Фонд Мелине Меркури даје награду најбољој апликацији из земље ЕУ у износу 1.600.000 евра, а све остало добија се из пројектног финансирања, из фондова.

Велики међународни пројекти који постају глобални, као што су Културне престонице Европе, корисни су због планиране интеграција културе и туризма, повезивања људи кроз културу, оживљавања и промоције једног града кроз адаптацију и реконструкцију постојећих културних установа, чиме се постиже оживљавање културног живота, добија се подстицајно окружење за креативног појединца, побољшање имиџа у очима својих становника, али и у очима целог света. Да би се остварила дугорочна културна, друштвена и економска корист за град, регион, као и земљу, потребно је пажљиво и дугорочно стратешко планирање и материјално улагање, јер се на крају један уложени евро враћа граду осмоструко. У 2008. години у Ливерпулу, тадашњој престоници културе, број ноћења повећао се за 25 одсто, као и у Сибију, у Румунији. Глазгов је уложио 17 милиона евра, а градио 80 милиона евра.

Свакако је потребно осмислити теме око којих ће се одвијати активности једног града, а да буду препознатљиве нелокалном посетиоцу. Оне могу бити везане за неки догађај, личност, културни процес, или чак и климатске посебности. Најучесталији програми су везани за архитектуру, позориште, музику, визуелне уметности, историјско наслеђе и догађаје. Истанбул (2010) је имао тему изграђену око четири основна елемента: *земља* (традиција и трансформација), *ваздух* (заједничко учествовање домаћих и страних музичара), *вода – град и море*, фокусирано на мноштво активности на Босфору, и *ватра-пожар* у виду презентације модерне уметности и догађаја за велики број становника. Ливерпул (2008) је имао теме за сваку годину од 2003 - 2010, са акцентом на 800 година постојања у 2007, а користили су као један од адута наступе Пола Макартнија и Ринго Стара из *Битлса*, прве планетарно познате рок групе поникле у Ливерпулу. Маркетиншки се за познате личности везао град Линц у Аустрији (Волфганг Амадеус Моцарт) и Амстердам (Винсент ван Гог). Преносећи утиске из периода када је њихов град био културна престоница, у европском извештају Португалци су навели да су профитирали тако што су реновирали изложбене просторе у Лисабону, да су грађани уживали у празничкој атмосфери, а најлепша успомена им је дугачак ред за Бошову изложбу упркос кишним данима.

Глазгов је лети махом био пуст, а програм европске престонице оживео је овај шкотски индустријски град у летњем периоду и у наредним годинама. Атињани истичу да су им најуспешнији били музички програми, а Грци да су највећи утисак оставиле изложбе о Јеврејима у Солуну и о мигрантима. Стокхолм ће памтити *Стриндбергову стазу* дугу километар, дуж које су исписали Стриндбергове цитате. Из Брисела истичу да су њихови грађани одједном схватили важност културе, постали активнија публика и креативни партнери. У Хелсинкију наводе да су људи разумели појам културе у много ширем смислу него раније, а као успешну изложбу наводе ону о ефектима мобилних телефона на свакодневни живот.

Фестивали о важности религије, циновске скулптуре, маратонски концерти, ретроспективе чувених аутора, пиротехнички спектакли, фестивал бубњара, гостовања уметника из Европе, дебате о европском наслеђу и лингвистичкој разноврсности, само су неке од идеја које су осмислили ови градови и постали мамац за огроман број европских туриста. Трећина градова имала је само једну тему: *Уметност и креативност* (Авињон, 2000), *Путовање* (Ђенова, 2004), *Мостови у будућности* (Порто, 2001), *Култура и природа* (Рејкјавик, 2000) и *Град свих култура* (Луксембург, 1995). Неке престонице су своју тему везале за сам града, као што су Брисел или Праг 2000(три

6. Глобализација у културном туризму

главне теме: *прича о граду, град отворених врата и град у коме се живи*). Копенхаген (1996) је користио три теме везане за годишња доба. Сваки сегмент обухватао је четири месеца: *пролеће* је као централну тему имало уметност и културу 20. века (кључне речи - традиција, наслеђе, сећање); *лето* је укључивало зелени град, а *јесен* - будућност и нову Европу.

Културни програми Солуна(1997) нису имали заједничку тему, јер је припрема за Престоницу културе била праћена многим финансијским скандалима, оставкама чланова одбора прославе, а ни нова велелепна концертна дворана по угледу на Атину није изграђена, него тек неколико година раније. Одржани су концерти, представе и изложбе, од којих је најинтересантнија била изложба културног манастирског блага Свете Горе, за коју су из Србије била организована посебна туристичка путовања.

Што се тиче Печуја, *града без граница 2010*, он није привукао велики број наших туриста. Градић од 160.000 становника искористио је статус Престонице културе да реновира, обнови и изгради културни квартал Жолнаји, концертни и конференцијски простор *Центра Кодају*, регионалну библиотеку и информациони центар, као и да оживи јавне тргове и паркове. Кроз град је прошло преко 124.000 туриста, махом из Немачке, Аустрије, Италије и Румуније, али и из других крајева Мађарске. Истовремено су реализовани заједнички пројекти са остале две Престонице културе у 2010, Есеном и Истанбулом, све заједно око 650 културних пројеката (4.675 догађаја).

Неки конкретни подаци: 150.000 становника сакупило је милион евра да би од једног америчког колекционара откупили дела свог најчувенијег уметника Виктора Вазарелија. За концертну дворану *Жолтан Кодај ЕУ* је дала 5,5 милиона евра. Од 2005. када је прихваћено да Печуј буде културна престоница Европе у 2010. години, изграђен је аутопут до Будимпеште (око 200 км). По најсавременијим музеолошким начелима заштићена је Септифора (Седмолист), ранохришћанско градско језгро у центру, на листи Светске баштине од 2000. године. Пост-анализом пројекта, бавила се др Марта Бакуч, професор на економском факултету Универзитета у Печују.

Познато је да неки мађарски градови као што је Печуј имају медитеранску климу и медитеранску атмосферу. Под називом *град без граница* у припремама за 2010. годину реконструисани су јавни простори, паркови, музеји, културни квартал, са донацијама од 28 милијарди форинти и сопственим средствима од 6 милијарди. Да ли су били успешни сви догађаји у 2010. велико је питање, на које различито гледа пословни сектор и обичан становник Печуја. У новембру 2010. је директор туристичке организације изјавио да је та организација радила са малим новчаним средствима и са мало особља,

а жалили су се и на недостатак регионалних центара промоција у земљама бивше Југославије, што се осетило у недоласку туриста из тих крајева. Велики туроператери су доводили посетиоце из Немачке, Аустрије и Швајцарске, али не у броју који је очекиван. Проблем је био што Печуј нема свој аеродром, па се морало путовати 200 километара од Будимпеште. Широка публика је обавештавана путем медија, издато је око две стотине публикација, изашло је неколико стотина позитивних чланака у страним новинама, док су домаћи медији обавештавали само о негативним аспектима и промашајима пројекта Престонице културе. Десет милиона форинти је уложено у пропаганду у престижним страним часописима, као што су Фигаро, Штерн, Франкфуртер. Посебна кампања је окренута младима, јер у Печују постоје неколико хостела и међународни омладински фестивал.

Што се резултата тиче, није регистровано више посетилаца све до априла 2010, да би од маја тај број почео да расте – 100% више Немаца и Аустријанаца, а коришћење смештајних капацитета порасло је 40-50%. То значи да су посетиоци долазили док је било лепо време, да би у јесен посета поново опала. Постојање културних центара, концертне дворане и одабраних програма и конференција није помогло. После 2010. град је побољшао концепт понуђених програма, па је у јесен организован *Фестивал наслеђа*, а за зиму су били предвиђени бизнис и конгресни туризам. Пошто је због 2010. направљено пет хиљада квадратних метара нових културних простора, они ће се користити и даље, иако се држава повукла из финансирања културних институција после 2010. Неки културни простори су после 2010. опустели, па се поставља питање њихове рехабилитације, а градски буџет више не дозвољава било какве пост-2010. екстравагантне акције.

Пројекат *Печуј 2010. Европска престоница културе* може се анализирати кроз СВОТ (SWAT - Strengths, Weaknesses, Opportunities and Threats) анализу. Снага (S) би било само добијање титуле, појављивање у међународним медијима, учешће у великим туристичким сајмовима, као и успешно коришћење маркетинга на националном нивоу у право време, што је довело до успеха пројекта. Слабости (W) су били проблеми са материјалима на енглеском, недовољно информација на енглеском о итинерерима, недостатак комуникације између града и бизнис сектора, лош ПР у односу на грађане Печуја, недостатак информација о културним потребама грађана – што је довело до питања, који су то резултати који су добијени. Да ли су грађани добили већи квалитет живот као резултат акције? Могућности (O) су биле стварање бољег имиџа, учешће у новим европским пројектима, где је Печуј постао видљив, боље коришћење државних субвенција у региону, и промоција града.

Претње (Т) које у основи имају све лошију финансијску ситуацију, се настављају, а то се огледа у све лошијем маркетингу, опадању туристичких боравака и ноћења, што је општи проблем градова који су Престонице културе – после економског успеха те године, све иза тога је пад. Иако Печуј има добру климу и природу, културне догађаје, није познат у иностранству, а мисли се да је узрок лоша географска локација. Слоган *Печуј-град културе* постао је централна тема градског брэнда, иако град нема свој културни догађај који га обележава као брэнд(Бакуч,2011).

У Печују је крајем 2010. у српској капели одржан помен сликару Петру Добровићу (Печуј,1890–Београд,1942), поводом 120 година од рођења, затим једнодневни симпозијум о његовом делу са пројекцијом филмова чији су аутори Мирослав Крлежа и проф. Лазар Трифуновић, а отворена је и изложба нашег славног модернисте с делима из Галерије Матице српске у Новом Саду и једним позајмљеним, мање познатим ремек-делом из печујског Музеја *Јанус Панонијус*. Петар Добровић је иначе био председник мале, краткотрајне српско-мађарске Барањско-Бајске републике, која је проглашена у августу 1921. године, а касније је морао да пребегне у Југославију. У Печују данас има око три стотине Срба. У целој Барањи има девет српских цркава, у Печују је до скоро била само капела, а од прошле године се гради и нова црква за коју су средства прикупљена донацијама. У бици на Мохачу(1526. године на Мохачком пољу између угарске војске предвођене Лајошем II и турске војске предвођене Сулејманом Величанственим, у којој су Османлије однеле победу) учествовао је српски пешадијски пук од 1000 војника на страни хришћана.

Европске Престонице културе, као најпрестижнији европски културни догађај, од градова кандидата захтевају квалитетан програм манифестације, подршку јавног сектора, нарочито у погледу финансирања и укључивање различитих социјалних и економских интересних група у граду. Београд је неуспешно конкурисао неколико година, иако се зна да је акценат са главних градова премештен на мање центре. У скупштини града је 2010. године формирана агенција за промоцију *Београд 2020*, где је потрошено доста средстава на различите акције без икаквог резултата, поготову када је изгледало да ће циклус престати у 2019. години. Пројекат се ипак наставио, а резултат је избор Новог Сада за престоницу културе 2021. године, обзиром да су у моди *земље кандидати* за улазак у ЕУ. Тако се и знало да ће један од градова из земаља кандидата, односно потенцијалних кандидата за чланство у ЕУ, понети ову титулу у 2021 (Албанија, Босна и Херцеговина, Бивша Југословенска Република Македонија, Исланд, Црна Гора и Србија).

Европски месец културе је замишљен слично као Престонице културе. Покренут је 1990. и био је намењен највише земљама централне и југоисточне Европе које нису чланице ЕУ да би касније акција била суспендована. Слично европским престоницама културе, 1996. године је Арапска лига, под покровитељством УНЕСКО програма Културних престоница, покренула пројекат *Арапске престонице културе*. Идеја је да се промовише арапска култура и унапреди сарадња у арапским регионима. Први град био је 1996. Каиро, у 2014. био је Триполи у Либији, 2015. Константин (важан феничански и римски град) у Алжиру, а 2016. Сфакс у Тунису. Иницијатива *Америчка престоница културе* рођена је 1997. године са циљем да акција буде инструмент интер-америчке интеграције у области културе, да унапређује боље разумевање националних и регионалних разлика, али и заједничког културног наслеђа, као и да организовано промовише изабране градове на америчком континенту и у свету, остварујући сарадњу са европским Престоницама културе. Изабрани су градови Мексика, Чилеа, Бразила, Аргентине, итд. У 2015 то је Мауагүез/ Пуерто Рико, а 2016. Валдивиа (Чиле).

Београд 2020.

Град у поступку кандидатуре за Европску престоницу културе
(Архива текстова из 2010.)

Уводна реч

Београд самоуверено носи многе епитете као препозната метропола историје, уметности, економије, мултикултуралности, спорта, мултиконфесионалности, као престоница забаве, али и град стално окренут будућности. Како по континуитету насељености најстарије урбано место Европе, а истовремено урбано упориште модерне цивилизације претворити у боље место за живот свих нас ако Београд стварно не буде град културе? Рушен више пута од било ког другог града, он се неуморно дизао из пепела, мењајући свој видљиви облик. Али никад није променио свој унутрашњи, специфични истински *дух града*, свој београдски стил живота. Њега карактерише шарм, ведрина, гостољубљивост и вечни оптимизам. Неоптерећен предрасудама ма које врсте, Београд не припада једној идеологији, нацији и религији, не гледа у пасоше или боју коже својих посетилаца, не робује стереотипима било које врсте.

Последица тог амбијента је идеја Београд 2020 или *београдска трка живота* у области културе и замисао о Београду као Европској престоници културе. Идеја је настала као производ љубави Београђана са жудњом да искористе јединствену шансу и покрену точак промена. То је сан оне генерације која зна све о свом граду; и

прошлост, и садашњост, и његов потенцијал; и чињеницу о значају његовог препорода као трајног легата свих његових грађана и свест како се културом и уметношћу може трансформисати једно друштво и цела земља.

Београд у савременој историји није имао значајнији стратешки пројекат у области културе. Није имао шансу да прође кроз дугорочан процес у коме би активно, својим квалитетима и љубављу, учествовали сви његови грађани. Зато је изазов већи. Београд 2020. године има шансу да буде AXIS MUNDI – ЦЕНТАР СВЕТА. То је прилика за читаво једно поколење да досегне висок циљ и цело друштво учини бољим. Да своју средину учини препознатљивом у свету; да промени ружну слику о свом народу, да покаже своју посебност, богатство духа, традиције, уметничких потенцијала и креативности.

Београд 2020 је и тачка источне географске ширине на коју слеће сваки авион у нашем граду. Симболично баш одатле узлетеће визија и почиње први корак стратегије ка остварљивом циљу Београд 2020 коме тежимо. Циту агенда 011, симболичног формата 20 x 20 центиметара, прва из серије пригодних издања које ће следити у наредним годинама по одређеним темама, направљена је са жељом да подсети на потенцијале Града за који знамо да поседује много врлина Културне престонице Европе.

Најбољи провод у метрополи без метроа (22/11/2009.)

По избору светског туристичког водича *Lonely planet*, Београд је међу првих десет светских градова за забаву. Да би постао права метропола, треба да реши многе инфраструктурне проблеме, али је, ипак, културно-забавна престоница региона. Кафићи су пуни у свако доба дана. Кључ за решење понуђен је и у стратегији за туристички развој, а није изостављен ни елемент провода, али слична искуства имали су и поједини градови из балтичких земаља, који су сада дубоко незадовољни структуром туриста који им долазе, искључиво ради провода. Интензиван ноћни провод један је од заштитних знакова главног града, али свако не и једини, напомињу у Туристичкој организацији Београда.

После пет година (27.јануар 2015)

Још једном је потврђено да главни град Србије важи за једну од светских престоница кад је ноћни провод у питању! Овог пута Београд је заузео друго место најбољих градова за забаву на престижној листи чувеног магазина *National geographic* и тако се нашао и изнад славне Ибице. Стручни суд *National geographica* каже да на првом месту наш

град за престижну другу позицију на овој листи треба да захвали сплавовима и новом центру ноћног живота српске престонице - Савамали.

- Нико Београд не би описао као леп град, али његов изузетно весео ноћни живот је светска класа. Сплавови, то јест клубови на води (како су превели ову нашу реч) су прави парти бум у тропској врелини лета. Али своје ципеле за ђускање би обавезно морали да прошетате и у пост-индустријским клубовима у четврти Савамала - пише *National geographic*.

Изнад Београда је једино Даблин, у коме се посебно истиче "The Temple bar" зона у коме је начичкан низ клубова, али и потоци пива у "Brazen head-у" (Безобразна или бестидна глава), најстаријем пабу у овој земљи, основаном далеке 1198. године. На трећем месту је боливијски Ла Паз, четвртм Сао Пауло у Бразилу, а на петом порторикански Сан Хуан. У првих десет су и Гоа у Индији, Ибица, Хјустон, Солун, и престоница Азербејџана Баку.

Воља за ноћ¹, Слободан Гиша Богуновић, Политика 7.2.2015.

"...Интернационализам је надјачао национализам, а воља за моћ, која се крајем деведесетих сручила бомбама на град, замењена је – вољом за ноћ. Јер овде се за ситан новац може краљевати у изобиљу јела и пића, а то се у итинерерима посебно истиче. Нову славу Београда преносе страни портали, сајтови овдашњих ресторана, па и сами суграђани, будући "да он никад не спава", попут Њујорка, а светски је познат по гостољубивости домаћина и необичној лепоти жена. Један од њих, *Lonely Planet*, сврстао га је на листу *ultimate party cities*, а на измаку прошле године препоручио је посету Србији као седми најбољи избор за путовање у свету током 2015. Овдашњи клуб на сплаву, "где је могуће галамити колико вам воља", спада међу 25 најбољих у Европи, у анкети за лист *Гардијан*. Савамала се издваја "центрификацијом". Све ове погодности ваља хитно искористити, јер, како се каже, Србија се приближава ЕУ, а то најављује велике промене. Стога се препоручује : *Go.Now:Before the rakija runs out!*

Ма колико сплавови били његова нова "знаменитост", трезвено би било Београд славити тек пошто му видело буде чувеније од невидела, а марљивост од провода, када га и странци, као некад Макензи, прихвате као уређено обитавалиште, а не забавиште."

¹ Алузија на Ничеово дело *Воља за моћ*.

Календар светских/глобалних дана обележавања у култури

27. 01. - Сећање на холокауст - датум је одређен Резолуцијом на пленарном заседању Скупштине Уједињених нација 1. новембра 2005.

18.04. - Дан светске баштине (World Heritage Day) - 18. априла 1982. године, на симпозијуму у организацији ИКОМОС-а (Међународни савет за споменике и локације) у Тунису, предложен је *Међународни дан споменика и локалитета* који би се обележавао истовремено у целом свету. Идеја је одобрена од стране Генералне скупштине УНЕСКО-а, који је усвојио резолуцију на својој 22. седници, новембра 1983, у којој се препоручује да државе чланице испитају могућност проглашења 18. априла сваке године *Међународним даном споменика и локалитета*, што се касније традиционално назива *Дан светске баштине*. Светска баштина представља заједничко богатство човечанства. Заштита и очување овог вредног блага захтева колективни напор међународне заједнице. Овај посебан дан нуди могућност да се подигне свест друштва о разноликости културног наслеђа и напорима који су потребни за заштиту и очување, као и скрене пажњу на његову рањивост. Тема 2016. је *Наслеђе комеморације/Heritage of Comemoration*. Наслеђе комеморације има бројне форме: уклесани натписи, маузолеји изузетне архитектонске вредности, монументалне скулптуре, или посвећени пејсажи попут гробља или меморијалних вртова.

23.04. - Светски дан књиге - Дан када су 1616. године свет напустила два великана литературе, Мигел де Сервантес и Вилијам Шекспир, обележава се сваке године као *Светски дан књиге и ауторских права*, а 2016. се обележава 400 година од њихове смрти. Сврха овог празника који је 1995. године установио УНЕСКО на Генералној скупштини у Паризу, је одавање признање књигама и писцима, као и охрабривање људи да читају. УНЕСКО је 2001. иницирао концепт *Светске престонице књиге*, чији је први носилац био Мадрид. Од тада су за светску престоницу књиге изабрани различити градови у свету - Александрија, Њу Делхи, Антверпен, Монзеал, Торино, Богота, Амстердам, Бејрут, Љубљана, Буенос Ајрес, Јереван, Банкок, Порт Харкур, Инчеон, и Вроцлав (2016), коме је додат и Конакри (Гвинеја).

29.04. - Светски дан игре је празник који је установио Међународни савет за игру при УНЕСКО-у 1982. године, од када се прославља бројним манифестацијама посвећеним игри широм света. Обележава се дан рођења великог реформатора игре Жана-Жоржа

Новера (Jean-Georges Noverre), 29. априла 1727. године. Сваке године истакнути плесач је носилац поруке - у 2015. то је био шпански кореограф и плесач Израел Галван, а 2016. кореограф са Новог Зеланда и Самоа Леми Понифасио.

30.04. - Међународни дан џеза(УНЕСКО, 2011) основан да би се обележила вредност џеза као средства едукације, дијалога и боље комуникације међу људима. Један од идејних покретача је Амбасадор добре воље УНЕСКА Херби Хенкок (Herbie Hancock, 1940), чувени џез пијаниста и члан Квинтета Мајлса Дејвиса, а том приликом УНЕСКО сарађује са Телонијус Монк Институтом за џез из Вашингтона, институцијом за образовање џез музичара.

21.06. - Светски дан музике – Догађај такође познат као Fête de la Musique (www.fetedelamusique.culture.fr) или World Music Day, настао је у Француској 1982. као пројекат Министарства културе и комуникација да би се обележио дан музичког аматеризма. Од онда се идеја проширила светом, а сваки догађај је подлегао истом принципу: да се одржи на дан летњег солстиција и да су сви концерти и догађаји бесплатни и доступни свакоме. Музика се одвија на улицама и отвореном, али такође и у нормалним концертним просторима.

11.09. - Дани европске баштине

27.09. - Дан туризма – тема за 2015. је била *Милијарда туриста, милијарда могућности*, а Буркина Фасо је била домаћин званичне прославе. За 2016. је тема *Туризам доступан свима*, а централна прослава је у Банкоку на Тајланду. Код нас Туристичка организација Србије том приликом додељује признање *Туристички цвет*, за најзначајнија остварења у подизању квалитета туристичких услуга, допринос развоју, унапређењу и промоцији туризма у категоријама: туристичка организација, туристичка манифестација, рецептивна туристичка агенција, угоститељски објекат за смештај (са две подкатеорије: угоститељски објекат типа хотел и остали угоститељски објекти за смештај) и организација или појединац за допринос унапређењу туризма и подизању квалитета туристичких услуга.

24.10. - Дан Уједињених нација – обележава усвајање Повеље УН 1945. године, чијим су потписивањем свих чланица Уједињене нације званично настале. Датум се обележава од 1948. године, а од 1971. Генерална скупштина УН је препоручила чланицама да тај дан буде национални празник.

27.10. - Дан аудио- визуелне баштине - Аудио-визуелни документи, као што су филмови, радио и телевизијски програми, аудио и видео снимци, садрже основне податке о 20. и 21. веку. Генерална конференција УНЕСКА је 2005. иницирала обележавање *Светског дана аудиовизуелне баштине* као механизам за подизање

опште свести о потреби за хитне мере које треба предузети да се призна значај аудио-визуелних докумената као саставног дела националног идентитета. *Архива у опасности: Заштита светског идентитета* је био слоган за 2015. годину обележавања Светског дана аудиовизуелне баштине. Превазилазећи језичке и културне границе, утичући на писмене и неписмене, аудиовизуелни документи су трансформисали друштво тако што су постали стална допуна традиционалном писаном документу. Међутим, они су крајње угрожени и процењује се да имамо од десет до петнаест година за пренос аудио-визуелних записа у дигитални, како би се спречио њихов губитак. Већи део светске аудио-визуелне баштине је већ неповратно изгубљен кроз занемаривање, разарање, пропадање и недостатак средстава, вештина и структуре потребне за чување, па се тако осиромашује сећање човечанства. Много више ће бити изгубљено ако се озбиљно не приступи послу презервације кроз усаглашену међународну акцију.

7. УТИЦАЈ МЕДИЈА НА КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ

Утицај штампаних медија на туристичке дестинације

Књиге које су постале филмови

Туристичка путовања на места где су снимани филмови и телевизијске серије нису нов феномен, јер воде порекло од *књижевног туризма*. Књиге преносе читаоце у друге светове, инспиришу на путовања у мајсторски описане пределе. Нека дела толико су сугестивна, да није довољно само замишљено путовање. Једна анкета у Великој Британији показала је да су књиге чест мотив за путовања.

На врху листе романа који инспиришу на путовања нашао се *Доручак код Тифанија* Трумана Капотеа (Truman Capote, *Breakfast at Tiffany's*, 1958) по коме је касније снимљен истоимени филм. Због приче о Холи Голајтли (у филму је игра Одри Хепберн) многи су похрлили у Њујорк да виде смеђу зграду у којој је она живела поред писца Фреда. Туристима је на располагању филмска тура по Менхетну, у оквиру које могу да виде и ресторан у ком је Холи Голајтли маштала да свако јутро доручкује. У истраживању британског ланца књижара Воркс (The Works) 37 одсто анкетираних је одговорило да их је књига Трумана Капотеа убедила да обиђу *Велику јабуку*. Наручиоци анкете нису, међутим, прецизирали да ли су се читаоци можда определили да узму књигу у руке пошто су претходно одгледали филм. Интересантно је да су сви остали високорангирани романи у овом истраживању такође оживели на великом платну.

Друга најпопуларнија књига која инспирише на путовања јесте Толкинов *Господар прстенова* (J.R.R.Tolkien, *The Lord of the Rings*, 1937-1949, издата 1954-5) . Због ње се петнаест одсто анкетираних читалаца упутило на далеки Нови Зеланд, где је снимана трилогија али и троделни *Хобит*. Путници који обилазе живописне пределе ове земље, обучени као ликови из Толкинових романа и филмова Новозеланђанина Питера Џексона, постали су познати као *Толкинови туристи*. Они обилазе планину Олимпус, која се види у првом делу

филмске трилогије Господар прстенова, букову шуму близу Квинстауна, где живе Толкинови патуљци, и друге чувене локације из Средње земље.

Трећа на листи је *Плажа* Алекса Гарланда (Alex Garland, *The Beach*, 1996) роман о групи младих Европљана и Американаца који с ранчевима на леђима одлазе у Тајланд да потраже плажу затворену за обичне туристе, ослањајући се на случајно откривену мапу. Оно што су нашли било је само наизглед рајско место, а туристи су похрлили да се сами увере у лепоте Тајланда које су приказане и у филму *Плажа* Денија Бојла са Леонардом Дикапријем у главној улози.

Следи књижевни серијал о Харију Потеру, делимично сниман у замку Алнвик у Нортамберленду, а иза њега је *Звонар Богородичине цркве* Виктора Игоа. Радња овог романа одвија се у Паризу у чувеној катедрали Нотр Дам и око ње. *Мандолина капетана Корелија* је књига британског писца Луја де Бернијера (*Captain Corelli's Mandolin*, Louis de Bernieres, 1995) која описује грчко острво Кефалонију за време Другог светског рата, где се одвија романса између италијанског капетана и лепе Гркиње, ћерке локалног доктора. Када су прочитали књигу многи су пожелели да обиђу пределе који су у овом роману описани, док је истоимени филм снимљен седам година касније са Пенелопом Круз и Николасом Кејџом у главним улогама. Толстојев *Рат и мир* (1869) одвео је многе туристе да виде панораму Бородинске битке поред Москве и остале локације на којима се књига догађа, а снимљено је више филмских верзија.

Читање је довољно доступно свима, а ако инспирише људе да буду већи авантуристи када бирају где ће да проведу годишњи одмор, то само говори о великој моћи писане речи, која још увек преноси људе у друге светове, и метафорички и дословно.

Екрански утицај на туристичке дестинације

Живимо у свету високих технологија у коме *екранска писменост* преузима место Гутенбергове. Постали смо екрански људи, док се визуелни алати развијају све брже, потпомогнути све моћнијом дигиталном технологијом. Филмско платно, телевизијски екран и монитор рачунара постају моћни фактори у обликовању нашег свакодневног живота, али и у формирању потреба слободног времена. Студија коју је спровео Ericsson ConsumerLab показује да се, у скорије време, испред видео-садржаја на интернету проводи готово подједнако времена колико и испред телевизора. Очекује се да ће ускоро интернет однети превагу над телевизијом. Најчешће се гледају садржаји које креирају други корисници интернета попут клипова на Јутјубу, филмова, серија и спорта, а све су популарнији и занимљиви

7. Утицај медија на културни туризам

садржаји интерактивног приступа. Изгледа да ће се у будућности више од половине садржаја конзумирати у форми видео-материјала.

Пионири екранске културе, творци првог филма, Браћа Лимијер (Lumiere, Louis and Auguste) усавршили су крајем 19. века свој изум Синематограф, три-у-један апарат који је могао снимати, развијати и приказивати слике у покрету. Прво представљање покретних слика било је у Паризу децембра 1895. Браћа Лимијер су ову машину даље развијали, али су касније изјавили да је *биоскоп изум без будућности* и одбили да своју камеру продају осталим ствараоцима филма, као што је био Жорж Мелије (Georges Melies). Њихова улога у историји филма била је изузетно кратка, али важна. Један од првих њихових филмова био је *путнички* – приказ воза који улази у станицу. Оригинална камера браће Лимијер налази се у Музеју Кинотеке у Београду као један од најинтересантнијих експоната.

У високо компетитивној туристичкој индустрији стално се траже нови изазови. Данас се туризам као једна од активности трошења слободног времена мења од пасивног ка активном, настаје туризам посебних интересовања / културни туризам. Такозвани *филмски туризам (film induced tourism, туризам инспирисан филмом)* нови је тренд, ниша културног туризма, која дефинише туристичке посете одређеним дестинацијама као резултат њиховог приказивања на екрану - телевизији, видеу, филмском платну или компјутеру. Филмски туризам је скоријег датума, али ништа зато мање профитабилан, и подразумева доласке туриста на дестинацију подстакнуте филмовима, документарцима и ТВ серијама. За филмски туризам се користе различити термини, као што су *филмски индукован туризам, медијски индуковани туризам, кинематографски туризам, екран туризам*, или чак *медијски Pilgrim* посматран као медијско ходочашће (Horrigan, 2009; Karpovich, 2010).

Филмски туризам показује светску тенденцију раста, изазвану брзим развојем индустрије забаве и могућношћу међународних путовања. Глобални филмски хитови попут *Ратова звезда, Господара прстенова* или *Индијане Џонса* утичу на избор туристичких дестинација, одлази се на места где су се филмови снимали: Тунис, Нови Зеланд постају нове туристичке и/или авантуристичке дестинације. Последице мегахита, телевизијске серије *Игра престола*, су повећање туристичких посета Ирској и Дубровнику, серије о Леонарду да Винчију – Фиренце, а видео игре попут *Assasin's Creed* – Риму, итд. Митологија виртуелних екранских простора створила је нове туристичке понуде и одвела *виртуелне* туристе у авантуре аутентичног простора. Студије о вези између филма, телевизије, видео игара и туризма, као феномену новог доба у настајању, појавиле су се деведесетих година прошлог века, иако овој појави још увек нису

посвећена озбиљна социолошка и културолошка истраживања. Серије и филмови одлични су промотери земље у којој су снимани, много бољи него рекламни спотови који се емитују на светским телевизијама. Око четрдесет милиона туриста годишње дестинацију за свој одмор бира на основу филмова или серија, што представља могућности за развој новог производа, као што су *локацијске туре* (location tours), *филмски музеји*, *изложбе* и прављење тема постојећих туристичких атракција које су повезане са филмом (<http://www.film-tourism.com/>).

Филм је много више од обичног алата у промоцији и маркетингу дестинације, јер обухвата и филмска студија и локације снимања. Жанрови су различити, од блокбастера, култних тв серија и анимација, а покривају се подручја од центра Њујорка, до прашума Амазона и пустиња Африке. Туризам подстакнут филмовима може да оживи регионалне центре као и туризам великих градова, али и носећи са собом посебне проблеме (загађење околине, превелики прилив посетилаца у мања места, итд). Проучавање овог комплексног поља захтева мулти дисциплинарни приступ, са елементима социологије, психологије, маркетинга дестинације, развоја заједнице и стратешког планирања (Beeton, 2005). Идентификација форми у којима се појављује филмски туризам одлучујућа је за дизајнирање филмских локација као туристичких одредишта према жељама потенцијално заинтересованих туриста.

Филмски туризам на локацији (on location film tourism) подразумева природно окружење као што су стварне зграде и улице. Неке од локација су већ биле туристичке атракције и нису постигле популарност због приказивања у филму, али неке друге локације су достигле велику популарност управо због приказивања у филму. Понекад су остављани цели сетови филмских екипа и туристичка атракција је тада формирана око њих. Пример је филм *Ратови звезда* (Star Wars) који је сниман у пустињи у Тунису. После снимања све је остављено, тако да и данас привлачи пажњу туриста (Roesch, 2009). Тунис је 2014. покренуо међународну кампању прикупљања новца за очување локације на југу у Онг Цамелу у сахарској пустињи, којој је претила опасност од великих пешчаних дина. Бројни обожаваоци серијала Рата звезда дошли су да помогну у чишћењу, али и гледању филмова у селу Дарта Вејдера. Обожаваоци из разних делова Туниса, Немачке, Норвешке и Белгије дошли су у костимима ђедаја и осталих ликова познатог филма. Тунишка пустиња послужила је филмским екипама које су снимале *Ратове звезда* као сценографија за планету Татуин, са које је потекао Анакин Скајвокер и на којој је одрастао његов син Лук. Власти желе од тог места да направе туристичку

атракцију као што су шетње на камилама и посете пустињским оазама. То место је већ постало место ходочашћа за обожаваоце.

Некад се, из финансијских разлога, филм не снима на аутентичној локацији. На пример, филм *Храбро срце* (Braveheart из 1995) представља причу која се дешава у Шкотској, али је сам филм сниман у Ирској. Иако то може бити повод за расправу, ово је ипак филмски туризам на локацији, јер су коришћене аутентичне локације, а не вештачки створене. Понекад велики филмски хитови могу донети толико повећање туризма на подручје, које постаје профитабилно за приватне предузетнике, да се створе производи и пакети везани за филм, нпр. филмски излети, тематски хотели и ресторани.

Филмски туризам ван локације (off-location tourism) - ове локације су вештачке и изграђене су посебно за снимање или за туристичку сврху, као што су филмски студији или филмски паркови (Roesch, 2009). Данас готово сваки велики студио, као Warner Bros, Universal and Fox праве филмске студио туре или тематске филмске паркове. Најпознатији тематски парк је *Universal Studios* на Флориди који је у потпуности изграђен у туристичке сврхе (Terminator, Е.Т, тематске области из Хари Потера и Парка из доба Јуре). Тематски паркови обавезно имају и сувенирнице. У тематским парковима филмови нису снимани (Universal Orlando, 2012). Студио Дизни од 2015. гради два нова забавна парка на тему *Ратова звезда*, што је омогућено куповином компаније Лукасфилм. Оба садржаја ће бити саграђена у продужетку постојећих Дизнијевих паркова на Флориди и у Калифорнији, простираће се на 5,6 хектара, а сви запослени, укључујући раднике ресторана, биће обучени и маскирани по угледу на јунаке свемирске саге.

Филмске студио туре су одличне за људе који су заинтересовани да виде како иде сам процес снимања. То су места која су првенствено направљена за снимање и производњу филмова, а секундарно се користе за туристичке туре. Студио Paramount Picture у Холивуду је добар пример студија који нуди туре за посетиоце да би видели шта се дешава иза сцене. Филмске премијере и филмски фестивали су једнократни догађаји, и такође су део off- локације. Ови догађаји повећавају број посетилаца (Beeton, 2005). Људи су спремни да путују далеко да би били заједно са другим филмским фановима и да би видели филмске звезде на црвеном тепиху. Када је била Лондонска премијера Харија Потера и реликвије смрти 2 (Harry Potter and the Deathly Hallows part 2) фанови су долазили из Шведске, Финске, Данске, Белгије, и чак из САД, Канаде и Аустралије. Филмски фестивали као што су Филмски фестивал у Кану или Венецијански филмски фестивал привлаче новинаре, познате личности и филмске

ентузијасте из целог света. Баш као и филмске премијере они могу привући велики број посетилаца (Roesch, 2009).

Телевизијске серије

Игра престола (Game of Thrones)

Привреда у Северној Ирској је доживела процват захваљујући серији *Игра престола*, прво запошљавањем локалног становништва за снимање, а потом и привлачењем заљубљеника у ТВ-серију који желе да виде где је снимана. Први заинтересовани су заправо били из група које су аутобусима обилазиле *Пролаз дивова* (Giant's Causeway) у Северној Ирској, место са списка Светског наслеђа УНЕСКА. Фанови те серије су нови *трекији* – стари *трекији* су фанови *Звезданих ратова*.

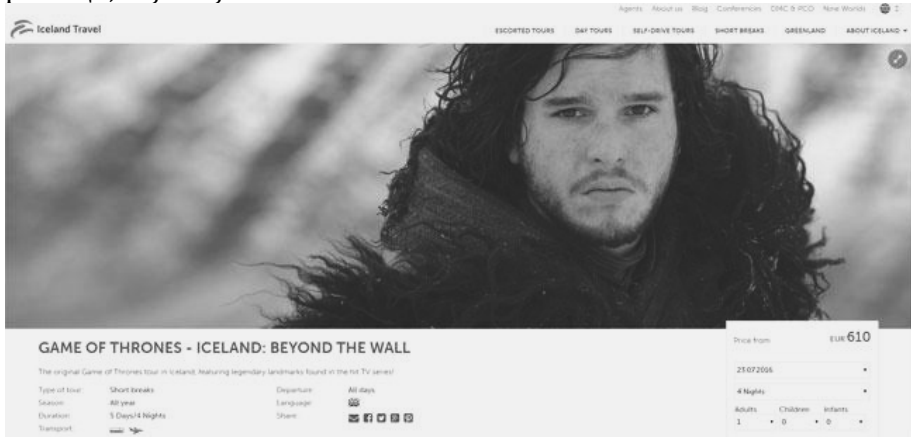
Серијал *Игра престола* до сада је видело око 15 милиона гледалаца, међу којима је и председник Барак Обама који је толико зависан од ње да је тражио да му се унапред шаљу нове епизоде. *Игра престола* је снимана у напуштеним зградама на доковима Белфаста, као и у мочварама, на обалама и у шумама Северне Ирске. За пет година снимања, *Игра престола* је Северној Ирској донела 82 милиона фунти (99 милиона евра) и више од 900 радних места с пуним радним временом и 5.700 с делимичним радним временом у области која има мање од два милиона житеља. Телевизијска серија *Викинзи* такође је, осим у Норвешкој, снимана у Ирској.

Исланд, који је пре осам година био најтеже погођен глобалном финансијском кризом, остварио је невероватан заокрет, уз неочекивани раст бруто домаћег производа од 4,2 одсто у прва три месеца 2016. године. Такав опоравак економије се приписује значајном расту туризма, који од почетка ове деценије бележи стабилан раст, а тренутно је већи извор прихода од извоза рибе и алуминијума. Број туриста на Исланду би у 2016. могао надмашити рекорд из 2015. од 1,3 милиона посетилаца, према званичним јунским подацима исландске статистичке службе. Странци су нагрнули на Исланд делом због популарности епске ТВ драме *Игра престола*, пошто су неке од епизода те серије тамо снимане, због чега су у понуди локалних туристичких агенција тренутно туре обиласка тих

7. Утицај медија на културни туризам

локација.² Сајт са локацијама из серије привлачи такође потенцијалне туристе.³

Иначе, копија трона из серије била је постављена у Београду, на Калемегдану, у Музичком павиљону у априлу 2014. и доживела је огромно интересовање. Једна копија је представљена енглеској краљици, која није показала никакво занимање.

Један од сајтова који туристима нуди обилазак локација на којима је снимана популарна серија (Принтскрин)

Изгубљени (Lost)

Серија *Изгубљени* снимана је скоро цела на Оаху острву на Хавајима, где су биле доступне различите локације нарочито оригиналне острвске сцене, док су за сцене у пећини и у Дарма станицама изграђене локације у организацији Hawaii Film Studio. Градске сцене снимане су у Хонолулу, који је послужио за представљање Њу Јорка, Мајамија, Јужне Кореје, Ирака, Нигерије, Енглеске, Париза, Тајланда, Берлина, Малдива и Аусталије. На пример, бункер из II светског рата послужио је за снимање Гарде Ирака, али и за истраживачке станице Дарме. Филмске локације могу се погледати на сајту *Lost Virtual Tour* <http://www.lostvirtualltour.com/>.

²<http://www.atlantictours.com/beyond-the-wall>

<https://www.icelandtravel.is/package/item692630/game-of-thrones-iceland-beyond-the-wall/>

<https://www.icelandtravel.is/tour/item700728/myvatn-mystery-magic-game-of-thrones-themed-tour/>

³ <http://www.youramazingplaces.com/locations-game-of-thrones-filmed-part-1/>

Популарни филмови у којима се промовишу путовања

Градови Европе такође су интересантне филмске локације. Ливерпул је употребљен у мрачном филму Кристофера Нолана о Бетмену *Тамни витез*, градски тунели су место недавног снимања филма *Harry Potter and The Deathly Hallows*, а докови сликани у новом филму о Шерлоку Холмсу. У Прагу је снимљен већи део култног филма о Моцарту, *Амадеус* Милоша Формана, али је био градска сцена и за *Немогућу мисију*, *Казино Ројал*, *Оливер Твист*, *Предатор против ванземаљца*, *Блејд 2*. Париз је много коришћен, нарочито у новом таласу француског филма (*До последњег даха* са Белмондом), а ревија *Мулен Руж* у истоименом филму са Никол Кидман. Њујоршки Гринич вилиџ је сниман много пута, а највише се памти по филму *Доручак код Тифанија* са Одри Хепберн и серији *Секс и град*. Главни јунаци у филму *Да Винчијев код* обилазе Париз, али и Рим, где се одигравају сцене на Шпанским степеницама, у фонтани Ди Треви, Пантеону, катедралама и црквама, а најлепшу шетњу Римом дочарали су Грегори Пек и Одри Хепберн у *Празнику у Риму*. Филмови имају моћ да нас пренесу у други свет – на пример, кроз европске градове (*Пре свитања-Беч*, *Пре сумрака-Париз*), или дивљину Африке (*Моја Африка*). Листа која следи је условна и подложна допунама.

Празник у Риму (*Roman Holiday*, 1953), глуме Одри Хепберн и Грегори Пек, филм је освојио три Оскара 1954. у категоријама: главна глумица, сценарио, дизајн костима, а номинован је за још седам.

Бен Хур (Вилијам Вајлер, 1959), по роману *Бен Хур: прича о Христу* Луа Воласа из 1880. године. У филму игра Чарлтон Хестон, који је имао 35 година када је тумачио лик Јуде бен Хура. Осим што је многе америчке туристе инспирисао да посете Свету земљу, филм је освојио четири Златна глобуса и чак 11 Оскара 1960. у категоријама: најбољи филм, режија, главна мушка улога (Чарлтон Хестон), споредна мушка улога (Хју Грифит), фотографија, сценографија, костим, звук, монтажа, специјални ефекти (рађени триком или макетама) и музика, а једино није награђен за адаптирани сценарио. Рекорд по броју освојених статуета Америчке филмске академије *Бен Хур* је држао све до 1998. године када је изједначио филм *Титаник* Џејмса Камерона, а затим и *Господар прстенова: повратак краља* Питера Џексона 2004. године.

Доктор Живаго (по књизи Бориса Пастернака из 1957, за коју је добио Нобелову награду за књижевност следеће године), 1965, глумци Џули Кристи и Омар Шариф, освојио је пет Оскара 1966: за оригиналну музику Мориса Жара, за сценарио базиран на другом медију(књига), продукцију, дизајн, костиме. Русија за време Совјетске револуције не звучи баш као примамљива туристичка дестинација, али је зато редитељ Дејвид Лин у овом романтичном епу приказао

предивну руску природу, од сјаја царске Москве до цветних поља на Уралу и сибирске тундре. Његова камера била је заљубљена у предиван пејзаж, као и у прелепе очи Џули Кристи.

Моје песме, моји снови (*The sound of music*, 1965), глумци Џули Ендрјуз и Кристофер Пламер, филм је освојио пет Оскара 1966: за најбољи филм, режију, звук, едитинг и музику. Заправо, једино путовање које се дешава у овом филму није приказано, када Марија и Капетан Фон Трап путују на медени месец у Париз. Иако се филм одиграва на уском подручју, гледаоци виде предивне долине и планине око Салцбурга, па је, осим љубавне приче, филм посвећен лепоти Аустрије. Песма *Еделвајс* била је дуго времена хит.

Голи у седлу (*Easy rider*, 1969), номинован за два Оскара 1970: глумац у споредној улози - Џек Николсон, и за оригинални сценарио. Глуме Питер Фонда, Денис Хопер. Филм је снимљен 1969. године, када се одиграо чувени музички фестивал у Вудстоку, који се сматра једним од најзначајнијих културних догађаја тог времена. То је класичан *road movie*, у коме главни ликови на мотору путују од Мексика преко Лос Анђелеса до Њу Орлеанса.

Индијана Џонс, франшиза филмова Стивена Спилберга и Џорџа Лукаса, двојице хит-мејкера, инспирисала је многе аматере археологе да туристички путују на филмске локације, од Париза и Венеције до пустиња Туниса, који је у филму заменио Египат.

Моја Африка (*Out of Africa*, 1985) сниман је по књизи мемоара *Out of Africa*, данске списатељице баронесе Karen von Blixen-Finecke из 1937. Главни глумци су Мерил Стрип и Роберт Редфорд, а снимано је у Великој Британији и Кенији, укључујући природни резерват Шаба.

Соба са погледом (*Room with a view*, 1985), по књизи енглеског аутора Едварда Моргана Форстера из 1908. године. Могло би се рећи да је врло важан актер у филму предиван италијански пејзаж.

Последњи кинески цар (*The Last Emperor*, 1987). Редитељ Бернардо Бертолучи добио је посебну дозволу од кинеских власти да снима у кинеском *Забрањеном граду*. Филм је 1988. године освојио осам Оскара, укључујући награду за најбољи филм и за најбољу режију.

Парк из доба Јуре (*Jurassic Park*, 1993) Стивена Спилберга по књизи Мајкла Крајтона (*Michael Crichton*) из 1993. промовисао је локације на острву Кауаи на Хавајима, где је снимано доста филмова. Све ове локације веома су примамљиве за туристе и Хаваји су од тога направили туристичке туре. Истовремено се појављују *ловци на локације*, посебно на Кауаиу, на коме је могуће пронаћи филмске локације за многе различите природне биосфере. До сада је ту снимљено преко шездесет филмова.

Француски пољубац (*French Kiss*, 1995)- Мег Рајан стиже у Париз у потрази за својим вереником. Кроз Париз и француску Ривијеру ће је

провести Кевин Клајн, ситни лопов. Главни јунак филма је Париз, француски виногради и пејсажи. Док гледате овај филм, пожелите да се одмах спакујете и одлетите за Француску.

Енглески пацијент (The English Patient, 1996), по књизи Филипа Ондатјеа (Philip Michael Ondaatje) из 1992, за коју је аутор добио Букерову награду. Пејзажи египатске пустиње који остављају без даха одушевили су публику, баш као и љубавна прича, која се одиграва у предратном Египту и послератној Италији. Редитељ Ентони Мингела савршено је приказао лепоту Тоскане и пустињу – која је снимана на локацијама у Тунису. Главни глумци су Рејф Фајнс и Кристин Скот Томас. Филм је номинован 1997. за дванаест Оскара, од којих је освојио девет, између осталог за најбољи филм, најбољу режију, костиме, оригиналну музику, звук и глумицу у споредној улози - Жилијет Бинош.

Талентовани господин Рипли (The Talented Mr. Ripley, 1998), по књизи Патриције Хајсмит из 1955. године, коју је по први пут адаптирао за филм и режирао француски режисер Рене Клемон 1960. године под називом *Plein Soleil* или *Purple Noon*, а главну улогу глумио лепотан Ален Делон, коме је то била прва велика филмска рола. У овом филму приказује се Италија на најлепши начин - плаже у Лацију и отменост Венеције - коју такође изванредно слика Лукино Висконти у култном филму *Смрт у Венецији* са оригиналном музиком Густава Малера (*Adagio* из V Симфоније). Филм о господину Риплију је номинован за Оскара 1999. у пет категорија.

Изгубљени у преводу (Lost in Translation, 2003). Готово да би се могло рећи да је реч о документарном филму о Токију. Од хотела *Парк Хајат* до караоке-бара са неонским светлима и токијским улицама, филм делује као туристичка реклама за Токио.

Убиство у Оријент Експресу (Murder on the Orient Express, 1974), по истоименој књизи Агате Кристи из 1937. Детектива Поароа глумио је Алберт Фини. Римејк је снимљен 2010. са Дејвидом Сачетом у главној улози. Својевремено је постојало веома атрактивно туристичко путовање возом кроз Југославију названо *Оријент експрес*, јер се воз у филму зауставља на станицама од Београда до Загреба.

Аустралија (2008), главне улоге глуме Аустралијанци Хјуг Џекмен (Hugh Jackman) и Никол Кидман (Nicole Kidman). Филм делује као туристички водич кроз непознате дивљине континента.

Туристички филмови на телевизији

- У серији *Great Continental Railway Journeys* (BBC) репортер Мајкл Портиљо путује возом кроз Европу пратећи туристички водич Џорџа Бредшоа из 1913. године (*George Bradshaw's 1913 Continental Guide*)

- Серија путовања на далеке дестинације агенције Кон Тики - *Свет на длану*
- Путовање Транссибирском железницом

Утицај културне баштине на медије

- Колос са Родоса – идеја колосалне статуе копирана је у ТВ серији *Игра престола*, и *Господар прстенова* трилогији/књизи
- По слици Јана Вермера *Девојка са бисерном минђушом* снимљен је филм
- Да Винчи изуми – инспирација за књигу и филм *Да Винчијев код* и ТВ серију *Да Винчијеви демони*
- Јерусалим – филм *Небеско краљевство*
- Троја (Илијада) – филм *Троја*
- *Београд-вечити град*, серија РТС-а инспирисана наслеђем Београда.
- Археологија - филмови *Убиство на Нилу*, франшизе *Индијана Џонс* и *Лара Крофт...*

Филмски туризам у Србији

Филмска индустрија у Србији постоји више од једног века, а врхунац је достигла осамдесетих година двадесетог века, када је Југославија била друга водећа дестинација за међународне продукције после Велике Британије. Двадесет година пре тога, близу Зрењанина поред Бегеја, снимљено је много филмова и копродукција на Тигањици, простору од десетак километара уз реку. Углавном лети, после жетве па до брања кукуруза, ту се окупљало на хиљаде статиста. Рачуна се да је на Тигањици снимљено више од десет филмова, а међу њима и неколико италијанских шпагети вестерна. Поред захвалног терена, пространих равница на којима су се снимале масовне ратничке сцене, овде су страним продуцентима били јефтине статисте и други радници. Продуценти су имали посебне људе из села који су радили на проналажењу статиста и друге радне снаге. Снимање је било популарно, јер су статисте за наше тадашње прилике одлично плаћали. Једна цена је била за пешадинца, двоструко већа за коњаника, а троструко за коња. Сељаци су изнајмљивали коње, а они који их нису имали, изнајмљивали су штале за четвороножне актере који су довођени из других и удаљених села. Тих година у Стајићеву је као фотограф био ангажован учитељ Ђура Тодоровић. Он је сликао људе, продавао фотографије и био хонорарни новинар, сарадник новосадског *Дневника*. Учествовао је и у снимању филмова као

статиста, а увек је поред себе имао скривен фото-апарат и сликао колеге у ратничкој одећи или некој другој прилици, на коју је свако желео да има успомену. Тако је једном приликом криомице из униформе извукао своју *Смену 8* у некој масовној сцени и шкљоцнуо. Нико није приметио. Међутим, снимљене траке прегледане су ноћу да се види како изгледају секвенце. И ту је неко приметио да на филму који се догађа пре једног миленијума, неко од војника снима фото-апаратом. Пронашли су га и уверили се да није била реч о намерној саботажи. И пре него што се активирају филмске камере, ангажују се бројни радници, занатлије свих врста. Сарачи, ковачи, тесари, бравари, столари... Треба подићи стотине разних кулиса и паравана. За потребе једног филма прављен је чувени Тројански коњ висине десет метара. Највише посла имали су шминкери, који су маскирали мртве. Прича се да је једна старија жена после снимања битке наишла на мртвог и крвавог унука статисти и тако га оплакала да је редитељ наредио да се то сними. Онда је неке секвенце заиста употребио у филму, јер је сцена била изузетно упечатљива. Посебно су се плаћали дресирани коњи који су требали да леже неко време на ратишту као повређени. На простору Тигањице снимани су филмови с тематиком из давних времена. По банатским пољима на коњу је јездио Омар Шариф као Џингис-кан. Од многих глумаца највише пажње је привлачио Стив Ривс. Остала је легенда да је прослављеног билдера, у рвању између два снимања, победио један Брка из Орловата (Политика, 2016).

Данас је филмска индустрија у Србији још увек на почетку, а Београд се види као нова локација за међународне, кратке, документарне и комерцијалне филмове. Поред Београда, Србија нуди низ пејзажа који могу да задовоље различите потребе: села, реке, планине и шуме. Јединствена архитектура у земљи са аустроугарским и османским утицајима може бити богата позадина за различите продукције, а уз то се нуде ниски трошкови продукције, драматичне локације и солидна инфраструктура. Али и домаћа кинематографија доприноси стварању позитивне слике о Србији у свету, филмовима који шаљу лепшу слику Србије у свет (*Монтевидео Бог те видео, Практични водич за Београд кроз плакање и смејање*, итд).

За развој филмског туризма од изузетног значаја је и оснивање Српске филмске асоцијације (Serbia Film Commission -SFC) у јулу 2009, која је 2010. постала члан глобалне асоцијације филмских комисија (Association of Film Commissioners International-AFCI). На сајту асоцијације се могу пронаћи детаљне информације о производњи и пост-продукцији, о филмским локацијама, филмским екипама, добављачима, потребним документима за снимање, локацијама које се нуде и информације о филмовима који су снимљени у Србији. СФЦ окупља на десетине компанија и појединаца из домаће филмске

индустрије. Према подацима из СФЦ, Србија је од страних филмских и ТВ продукција у 2007. имала приход од 3 милиона евра, у 2008. приход је удвостручен на 6 милиона, наредне године 10 милиона евра, у 2010. зарада је износила 21 милиона евра, док су у 2011. ови приходи смањени на 8,5 милиона евра. У последњих неколико година Србију су претекле суседне земље нудећи боље услове. Будимпешта годишње остварује 90 милиона евра, а Праг зарађује 50 милиона евра. Развој филмског туризма код нас могао би се развијати у два правца: један би био филмски туризам инспирисан југословенским филмовима, рачунајући на југоносталгичаре или старију циљну групу. Други правац би била промоција филмских локација, и то оних на којима су снимани филмови крајем седамдесетих година, јер представљају атракцију за странце.

Такође, треба што пре привући стране продуценте великих филмских студија, јер би снимање једног високобуџетног филма у Србији омогућило неколико година економских користи. *Љубљански процес II* који спроводи Савет Европе/ЕУ, а у којем учествује и наша земља, филмски туризам види кроз оживљавање локалитета појединих објеката културног наслеђа. У оквиру тог пројекта код нас се као значајан ресурс за развој филмског туризма, може оспособити Војно технички завод и Кнежев арсенал у Крагујевцу где је већ снимана серија *Титаник - крв и челик*, а Крагујевац је већ 2006. године откупио простор Завода, чији се објекти простиру на око четрдесет хектара. Замишљено је да се овај простор, заједно са Сењским рудником који је већ делом рестауриран и спреман за презентацију културних догађаја, номинује на УНЕСКО листу културног наслеђа (Миловановић, 2015).

Телевизијске серије могу бити промотери културног туризма, промотери земље, али и промотери локација које се могу користити у оквиру сарадње са иностраним продуцентима. На пример, серија *Мој рођак са села* снимана је у прелепим природним амбијентима, у селу Борач - некадашњем средњовековном граду на обронцима Рудничких планина, и у Врњачкој Бањи. Чувена сцена купања у филму *Зона Замфирова* снимљена је у Сокобањи, у некадашњим римским термама, иначе рестаурираном амаму кнеза Милоша Обреновића. Филмске туре би се могле надовезати на већ успостављене тематске руте (винске, планинарске). Наравно, претходно је потребно створити мапе филмских локација доступне страним и домаћим туристима, али и продуцентима, као и туристичке руте које повезују телевизијске или филмске локације по периоду снимања или теми филма. Једна од најпознатијих филмских мапа на свету је *Visit Britain*, а сличне постоје и у САД, Аустралији, Новом Зеланду. У том смислу једино је Панчево 2010. године издало публикацију *Панчево у кадру* са прегледом

филмова који су ту снимљени и филмских локација града. Од 2016. године, која је у знаку Дунава, и у оквиру пројекта *Припрема српског Дунава за главну улогу у филмовима*, најзанимљивије локације у Подунављу су мапиране, пописане и уз сарадњу са локалним самоуправама и јавним предузећима могу постати велики маркетиншки адут (Пивац, 2009).

Београд је такође интересантан као вишеструко употребљива филмска локација. Три продукције које су овде снимане, *Coriolanus* (2010) са Ралф Фајнсом, *Три дана до убиства* са Кевином Костнером (2013) и *Еверли* са Селмом Хајек (2013) већ делују као добра пропаганда нашег главног града као туристичког производа. У Доњем граду на Калемегдану и на више локација у граду 2015. године се снимала филмска серија *The Last Panter*, која је била прилично профитабилна за град и градске службе. Изнајмљивање локације на Калемегдану плаћало се Београдској тврђави, а друга предузећа која су екипи пружила пуну подршку у овом послу, као што су Београд пут, Градска чистоћа, Зеленило Београд, Водовод и канализација, ГСП, добро су наплатила своје услуге. Снимање је трајало пет недеља, а поред Калемегдана снимало се на Дорћолу и путу ка Панчеву. Наша продуцентска кућа *Work in progress* је до сада у Београд довела велике холивудске наслове и глумце попут Џерарда Батлера, Пирса Броснана, Селме Хајек и Кевина Костнера. Продуцент серијала Питер Картлон (Sky Network, Велика Британија) захвалио се Београду што је широм отворио врата целој екипи. Он је истакао да је фасциниран глумцима, техничарима и преводиоцима који учествују у овом пројекту. Карлтон је прецизирао да је реч о високобуџетној серији од шест епизода, чија се радња одвија у Енглеској, Француској и Србији и прати живот три главна лика, од који је *један Милан, српски гангстер!* (Танјуг, 2015).

Страни филмови продуцирани у Србији су *The Tenor - Lirico Spinto* (2013), *Ironclad: Battle for Blood* (2013), *Trilogia anni '70* (2013), *Therese Raquin* (2013), *Titanic: Blood & Steel* (2012), *Chernobyl Diaries* (2012), *L'ultimo papa re* (2012), *Lock Out* (2011), *The Raven* (2011), *The Other Guys* (2010), *Il Restauratore* (2010), *Coriolanus* (2010), *The Big Picture* (2009), *Human Zoo* (2009), *District 13 Ultimatum - Luc Besson* (2008), *The Brothers Bloom* (2007), *Einstein - Liliana Cavani* (2007), *Hotel Meina* (2007)⁴.

Што се тиче копродукција, којима смо се поносили пре неколико деценија, нешто почиње да се мења набоље. После америчког филма *Лудило* Џоа Линча, чије је снимање завршено почетком 2016. у Београду, у Србију су стигли продуценти серије *Марко Поло*. Реч је о трећој сезони пројекта иза којих стоје *Нетфликс* и

⁴ <http://www.filminserbia.com/MadeInSerbia.aspx>

Weinstein company. Као извршни продуцент иза ових пројеката стоји већ поменута кућа *Work in Progres*, која је претходних година нашу земљу успела да промовише као конкурентну локацију и да доведе многе светске звезде. Две сезоне серије *Марко Поло* снимане су у Мађарској и Малезији, свака је имала буџет од 130 милиона евра, а сада долази и у Београд. У време када је ова серија стигла у Мађарску, која је данас једна од водећих локација у овом делу Европе и често је заузета, тамо није било довољно филмских екипа, па су тражили помоћ од Србије. Ангажовано је око 150 наших филмских радника. Они су се показали врло стручни, па су их продуценти *Марка Пола* повели у Малезију за други део серије, где су провели неколико месеци. Готово да не постоји страни продуцент који је сарађивао са нашим филмским радницима, а да није похвалио њихово знање. Наша кинематографија је још од деведесетих година у проблемима, финансијским, клановским и многим другим, што је довело и до мање запослености. Добре промене у српском филму доноси Уредба о подстицајима за филмску индустрију. Додуше, ситуација и на светском филмском тржишту није сјајна, па Србији у том смислу предстоји велика борба. Смањује се број средњебуџетних филмова (од пет до двадесет милиона евра), а раде се студијски пројекти од неколико стотина милиона који доносе милијарду евра зараде, или филмови као што је *Лудило*, чији је цео буџет 2,5 милиона. Кад се Србија појави на филмском сајму у Лос Анђелес, може да конкурише многим европским земљама, јер смо као локација сада јефтинији од Мађарске, Италије, Чешке. *Work in Progres* тренутно је у преговорима за још десетак копродукција, од којих ће се најскорије реализовати серијал о Супермену, *Криптон*, у продукцији холивудског студија Ворнер Брос.

Туризам видео игара

Својевремено сматране за пролазну моду у индустрији забаве, видео игре данас представљају тридесет година стар медијски феномен, који је ушао у културни мејнстрим. Видео игре су постале значајан културни фактор који прелази културолошке границе у већини делова света. У економском погледу, видео игре су финансијски превазишле индустрију филма. Видео игре су много тога: такмичење, забава, социјална размена, медитација, али су и много више од тога – виртуелни простори иза наших екрана, скројени према нашим луталачким потребама, али без опасности и проблема које доносе стварна путовања.

Око 200.000 година *Хомо сапиенс* је лутао планетом, и лако је заборавити да смо и ми, далеки рођаци, у својој природи номади - ловци, скупљачи, луталице. Наши преци још живе у нама. Иако станује

на једном месту, човек је у суштини физички и психички – номад, коме високе технологије омогућавају да ментално, а онда и физички путује на некад незамислива места. Виртуелни простори видео игара нам дозвољавају да лутамо даље од реалности, у свету који нас све више ограничава (Jacobs, 2007). Зато не чуди експанзија виртуелних простора око нас. Игре нас ослобађају и одводе на места фантастичнија од наше највеће фантазије: градови под водом, рушевине древних цивилизација, мегаломанска архитектура... Игре нам омогућавају да истражујемо места, просторе и целе континенте, све у циљу задовољења прастаре човекове потребе да види шта је иза оног брда, планине или хоризонта (Sigl, 2012).

За разлику од филмског туризма, туризам видео игара је *интерактиван*, самим тим више ангажује учесника - по први пут, уместо пасивног посматрача (филм, телевизија), конзумент аудиовизије је активни учесник у екранском изазову. Није само испред екрана, него и *иза* и *унутра*, одговарајући на базичну потребу човека да се идентификује у првом лицу са архетиповима, у овом случају јунацима који побеђују у митским или савременим сукобима (Исаковић, 2012). Неке игре подржавају активну врсту видео туризма више него друге. У неким играма - *Tetris, Counterstrike, Gran Turismo* – наша акција је ограничена. У другима се путује до миле воље: *Uncharted, Skyrim, Bioshock, Dear Esther, Limbo, Minecraft, Assassin's Creed*, одводећи нас све дубље у нове светове које само ми можемо да откријемо и истражујемо. Лако је превидети ово медијско достигнуће. Традиционалне игре нуде више простора виртуелном туризму, где је осећај за место и атмосферу главни адут игре, а не само нарација. Неке игре које нису смишљене за туризам, могу се користити, на пример, *Second Life*. Истраживачи сматрају да виртуелна стварност доприноси урањању у окружење, као подршка људској комуникацији у реалном животу. Неке организације локацијског менаџмента (Destination Management Organizations, DMO) су дизајнирале своје посебне игре, на пример у Тајланду, Кејптауну, Ирској и Кини. Пасионирани играчи франшизе *Assasin's Creed* су у могућности да посете реалне локације игре кроз туристичке туре (Париз, Лондон, Фиренца⁵, Рим, Јерусалим, Венеција⁶, Сијена⁷, Константинопољ⁸, итд.) које се организују у оквиру могућности и за уски круг обожавалаца игре. У маркетингу ових тура користе се кратки филмови у којима се комбинују реалне локације са догађајима из игре.

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=AzEEwKcuEng>

⁶ https://www.youtube.com/watch?v=Z_EpzZSBWDI

⁷ https://www.youtube.com/watch?v=_l1KVmLXffC

⁸ <https://www.youtube.com/watch?v=QP3BNWDgCVs>

7. Утицај медија на културни туризам

Туристички маркетинг преко видео игара је најновији феномен туристичке индустрије. Мотивација будућих туриста за игру има неколико: радозналост, истраживање, дружење, забава и фантазија, изазови и постигнућа. Туристичка индустрија је индустрија искуства, а нове технологије као што су друштвени медији, мобилна технологија и играње игара омогућавају та искуства. Индустрија путовања једна је од првих која користи нове иницијативе. Према истраживању World Travel Marketa игре су главни тренд у будућности туризма, које ће користити конзументи без обзира на године старости и остале демографске чиниоце. Тренутно коришћење игара у туризму дели се на два типа: online/offline игре, које пропагирају дестинацијски бренд да привуку потенцијалне посетиоце, и мобилне игре базирани на локацији, да би се туристи више ангажовали у самом месту, проширили искуство на локацији и да би све било забавније док примају информације (Xu,Tian,Buhalis,Weber, 2013). Поред online/offline игара, постоје и локацијске игре, на пример REXplorer, које туристима у Немачкој сугеришу да истражују историју Регенсбурга, који се налази на УНЕСКО листи светске баштине. Такође се подстиче осећај заједничке авантуре међу играчима. Као прави туристи, и туристи у видео играма фотографишу, па се појавио нови покрет фотографије у видео играма⁹.

Са појавом *Генерације Г*, која је рођена после 1998, чија је основа забаве видео игра и који су прва заиста друштвено-мобилна генерација, будући маркетинг у туризму се суочава са новим изазовима. Да би маркетинг базиран на играма био успешан, треба упознати играчку мотивацију. Фактори мотивације, према неким од истраживања, су *радозналост и истраживање* - играчи желе да виде дестинацију у виртуелном свету, да добију неке информације, па ако оду тамо - имаће осећај већ виђеног, познатог. Други фактор је *дружење, упознавање* људи који такође желе да иду на исту дестинацију, или упознавање са локалним становницима, обичајима, храном, облачењем. Ту је и фактор *забаве и изазова*, као и у сваком обичној видео игри. Будући да је најважније у маркетингу заинтересовати купца, најважнији мотивациони фактор овде је *радозналост* и како је изазвати у односу на дестинацију (Zhou,2013). Гејминг базиран на туристичким понудама је зато важан пре путовања, али и на дестинацији. Програмере и дизајнере игара очекује нови изазов на овом пољу.

Када је Србија у питању, овај жанр игара свакако нас није штедео. Како је прошлост наше земље веома дуга и ратнички занимљива, дизајнери историјски аутентичних стратегија волели су

⁹ <http://videogametourism.at/content/art-game-photography>

да играчима омогуће управљање старим српским државама. Тако у стратегији *Knights of Honor* из 2004. године играч може преузети контролу над Србијом из средњег века, пре турских освајања. Са друге стране, игра *Еуропа Универсалис* која има више издања углавном је омогућавала одабир српске деспотовине као слабашне земље која има потенцијал да се уздигне до несуђених висина. Србија се нашла и у великом броју стратегија са тематиком Другог светског рата, Тако у *Codename Panzers: Phase Two* играч бива послат у Шумадију, где добија команду над партизанским одредом и задатак ослобођења села од окупатора. Занимљиво је да партизани говоре течним српским језиком. Наше дизајнере неких будућих видео игара намењеним туристичком тржишту, у којима ће се открити лепоте земље Србије, али без политичких конотација, очекује дуг и трновит пут.

8. Р УРАЛНИ КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ - ФЕСТИВАЛИ НА ОТВОРЕНОМ

Термин *фестивал* (латински *фестум* – гозба, светковина, велика или повремена свечаност са музиком) ушао је у употребу пре много векова, и користи се да обележи културне догађаје од старогрчке Олимпијаде до данашњег фестивала плеса у Ирској, који су конципирани да у краћем временском периоду привуку већи број гледалаца. Фестивалски туризам је последњих година све развијенији захваљујући све већој мобилности светског становништва, и тренутној доступности информација. Фестивали утичу на продужење туристичке сезоне или представљају врхунац исте, служе да ојачају колективни дух, сарадњу и прожимање културних традиција. Оно што одређује посебни културни догађај или фестивал је његова пролазност (Исаковић, 2011). Значи, у организационом и културном смислу било би тешко изазвати исти осећај узбуђења због дешавања, ако би се тај догађај одржавао чешће, јер је то специјални догађај који обележава церемонијом одређени моменат у времену, ради задовољавања посебних и одређених културних потреба. (Чолић, Биљановски, 2002). И религиозни и световни фестивали су одувек били места славља и светковина, као и реafirмације локалне заједнице и светских култура кроз разнолики уметнички садржај.

Атракција као што су опере на отвореном простору (Верона) или концерти на различитим локацијама (Гранада, Љубљана) доприносе културној понуди града или регије, и обележавају њен идентитет (Мермер и звуци - Аранђеловац, Етно-Фест – Златибор, Мокрањчеви дани – Неготин). Фестивали су састављени од индивидуалних пројеката, који могу бити концентрисани око једне идеје, концепта, или организовани слободно. За фестивале важно је одредити оригиналан идентитет и профил, јер само тако фестивал има будућност. Додуше и без концепције неки од фестивала опстају јако дуго, али само уз велике буџетске или донаторске субвенције. Међутим, није циљ да фестивал буде генератор дефицита у култури, већ да се локално и глобално укључи у економску, туристичку и културну политику заједнице, са трендом обраћања локалној популацији, која, по правилу, не учествује често у фестивалским догађањима (Исаковић, 2010).

Фестивали на отвореном – *Hallmark* старог света

Културни туризам постојао је још у старом веку. Не рачунајући спектакуларне религијске свечаности старог Египта, највећи фестивал античког света, Олимпијада, на коме се скупљао велики део познатог старог света, одвијао се на отвореном простору. Амфитеатри, сцене старог света, на којима је настало позориште које знамо све до данас, такође су били отворени простори, а веза извођача, публике и природе била је органска. У античкој Грчкој велике јавне свечаности, игре и такмичења (Велике Дионисије, Олимпијске игре – 776.п.н.е., Питијске у Делфима, после 200 година) одвијале су се на отвореном. Тиме је потврђивана и обнављана архетипска веза са Геом, персонификацијом Земље, прамајком свега, створитељком земље и свемира, Титана и Олимпијских богова, најстаријим и најмоћнијим божанством грчког Пантеона. Надметања су се одвијала у телесним способностима, али и у духовној сфери: у музици, песништву, драми итд. У доба преткласичне Грчке песници и извођачи хорских лирских песама били су професионални уметници. Они су улазили у државну службу, којој је на челу стајао *архонт епоним*. Архонт је, према обичају да богати приватници носе велике јавне трошкове, трошкове за хорова у дионизијским свечаностима (литургије) сваки пут стављао на рачун једног од грађана. Ти трошкови били су знатни. Улаз на представе био је бесплатан, а љубав Грка према позоришту била је толика да се говорило да је Атина више потрошила на позориште него на своју флоту (D'Amico, 1972). Тако су их посредно остали грчки полиси оптуживали да су због недостатка праве флоте изгубили битку од Персијанаца, па је цела Грчка морала да их спасава. Нарочито је Спарта била кивна због Термопила. Десио се први сукоб културе са некултуром.

Културна масовна догађања на отвореном у многим случајевима остала су традиција све до данас. У амфитеатру у Епидаурису (4. век п.н.е.) и данас се постављају позоришне представе, у Делфима се организују концерти и такмичења, док се атински амфитеатар *Херод Атикус* (саградио га је 161. године атински богаташ Херод Атикус у знак сећања на своју жену) користи сваке године од маја до октобра као главна сцена Атинског фестивала већ скоро седамдесет година. Римски амфитеатар, *Арена* у Верони (изграђен 30.године) се користио од времена ренесансе, али нарочито у новијој историји од 1850. да би од 1931. до данас постао центар светске оперске сезоне. Тако се и фантастични вртови из доба калифата, *Генералифе* и *Алхамбра* поред Гранаде, користе од почетка прошлог

века као сцене за познати међународни Фестивал музике и игре Гранада, а отворени простор око Суецког канала као сцена за оперу *Аида*.

Фестивали на отвореном данас

Улога фестивала, као начина реаговања на различите облике кризе - социјалне, политичке, економске, али и као начин рекреирања и поновног анимирања простора у служби друштвеног живота, се од скора преиспитује. Фестивали се стално мењају реагујући на социо-економске и политичке контексте. Туризам је уско повезан са таквим контекстима, који су изазов за анимацију и привлачење публике која је све више транснационална. Туризам кроз фестивале испитује појмове ритуала и традиције, обликује нове просторе и ствара или обнавља односе између учесника и посматрача. Више не можемо одбацити туристе као вредносно неутралне конзументе спектакла нити туризма у комерцијалном смислу. Туризам све више учествује у обликовању фестивалских догађаја формирајући нове обрасце друштвене егзистенције (Picard,2006).

Данашњи музички летњи фестивали, који се одвијају на отвореном, по правилу су привлачни због свог ограниченог трајања и атрактивних програма концентрисаних на једном месту и у кратком временском периоду. Због тога је изузетно важан профил, идентитет фестивала, па и оригиналност (која понекад иде на штету правих естетских вредности). Идеално би било да су летњи фестивали укључени у туристичку, економску и културну политику и понуду локалних заједница, а да се при том води рачуна и о уметничким потребама локалне популације, која код нас, са ретким изузецима, не учествује у фестивалским активностима. Добро осмишљен и профилисан фестивал постаје *hallmark event* (догађај који се поистовећује са суштином и етосом места, града или региона), заштитни знак локалне културне понуде (Исаковић,2010).

У Србији не постоји дуга традиција одржавања културних догађаја на отвореном. Тек средином двадесетог века почиње да се јавља потреба за масовнијим културним манифестацијама, не рачунајући спорадичне рок концерте (Бијело дугме, концерт 1977. код Хајдучке чесме у Кошутњаку) – Србија није излазила на отворен простор, осим у случају оружаних устанака. Фестивали на отвореном данас опстају у мањем броју. Поменућемо Смотру *Мермер и звуци* у Аранђеловцу, Сабор трубача у Гучи и Егзит, и на њима ћемо се задржати.

Сабор трубача у Гучи - од оранице до видео бима

Драгачевски сабор трубача познатији као *Гуча* је фестивал лимених дувачких оркестара који се од 1961. године одржава у малом месту Гуча близу Чачка. Прво издање фестивала одржано је у порти цркве у Гучи, да би се касније фестивал преместио на улице Гуче и почео да се одржава током прве половине августа у трајању 4–5 дана. У основи фестивала је такмичење лимених дувачких (или трубачких) ансамбала са територије Србије (изабраних на претходно одржаним предтакмичењима) и неговање традиционалних обичаја, заната и уметности драгачевског краја. Стога фестивал, поред такмичења, чини и низ концерата на којима доминирају лимени дувачки оркестри и традиционална фолклорна музика и игра. Пратећи програми обухватају изложбе и продају народних умотворина и специјалитета од хране, извођење импровизације старе драгачевске свадбе, такмичење здравичара, итд. Карактеристично је и певање химне сабора (Са Овчара и Каблара) и пуцање из прангије на почетку финала такмичења. Сабор је и смотра свеукупне народне духовности: приређују се ликовне изложбе, књижевни сусрети, народни вишебој, избор најлепше народне ношње, представе народних обичаја, бројни концерти трубача, певача, играча. Сабор прате бројни штампани и електронских медији из земље и иностранства, пишу се књиге и публикације, снимају филмски, ТВ и аудио записи. Пратеће активности реализују општинска управа и месна заједница Гуча.

Првобитно замишљен као локална манифестација сеоског народног стваралаштва, фестивал је последњих година комерцијализован и модификован у масовни спектакл познат превасходно по доброј забави, који годишње окупи чак неколико стотина хиљада посетилаца из Србије и разних земаља света. *Гуча* је стекла статус српског брэнда и постала симбол националног (српског) културног идентитета. Идентитет Гуче конструисан је и у опозицији са фестивалом Егзит који је репрезентован као слика боље стране Србије, блиске европским вредностима. Кроз Гучу су продефиловали многи политичари, којима је посета служила скупљању *народних поена* (Зоран Ђинђић, Чедомир Јовановић, Ивица Дачић, Војислав Коштуница, Борис Тадић, Милорад Додик, принцеза Јелисавета Карађорђевић, америчка амбасадорка Мери Волрик, руски амбасадор Александар Конузин и други).

Организатори фестивала су Општина Лучани и Центар за културу спорт и туризам *Драгачево* у Гучи (основан 1962), а чланови стручног жирија су одабрани етномузиколози, диригенти и академски школовани трубачи. Трубачи из целе Србије се надмећу за звања

8. Рурални културни туризам – фестивали на отвореном

најбољих оркестара и солиста у три категорије: пионирској, омладинској и сениорској. Кроз квалификациона такмичења по подручјима источне, западне, јужне и централне Србије и Војводине прође до стотине оркестара, а на финале у Гучу дође их око четрдесет. Победничка звања Драгачевског сабора трубача отварају им пут за наступе у светским метрополама, на домаћим и страним фестивалима, музичким програмима, телевизији и филму. На пример, победнички оркестар Бобана Марковића направио је одличну међународну каријеру. Током пет деценија на Сабор су, са трубачима такмичарима, почели да пристижу гости: оркестри, културно-уметничка друштва, певачке групе, солисти, ликовни уметници из разних крајева Србије, бивше Југославије, а од средине осамдесетих и из читавог света. Број учесника у свим саборским програмима креће се преко 1200, док се посетиоци броје стотинама хиљада – међу њима странци десетинама хиљада. Главни покровитељ је Влада Републике Србије, а фестивал финансирају и медијске куће и бројни комерцијални спонзори. Будући да наши спонзори углавном финансирају само профитне и успешне, није ни чудо да се новац и на овај начин слива у касу већ веома профитног фестивала. 53. Сабор у Гучи, 2013, подржали су Western Union, НИС, Телеком, Јелен пиво, Галеника, медијске куће Ало, Пинк, Данас, Вечерње новости, Блиц, Курир, Туристичке новине, Илустрована политика, РТВ Сунце, РТРС, итд.

Оно што може засметати је финансирање из буџета Министарства културе Србије, фестивала који се по скоро свим мерилима не сврстава у праве културне манифестације. Поготову од када је фолклорни фестивал прерастао у *world music* смотру, са циљем привлачења ширег дијапазона публике и, наравно, веће зараде. Сваког августа на плодним ораницама Гуче монтирају се шатори, импровизују се паркинг простори, спремају се собе за преноћиште, да би се спремно дочекала навала сада већ интернационалне публике жељне доброг провода, пића и ића, свега онога што већ дуже времена нема везе ни са музиком ни са фестивалима ни са културом.

Скупштина општине Лучани је одлуком 2016. године о Драгачевском сабору трубача у Гучи променила организацију највеће народне приредбе у Србији. Одлуком је основан Савет Сабора, као саветодавни форум на чијем челу је председница општине Лучани, док је организација приредбе и даље у рукама Саборског одбора, а за новог председника изабран је начелник Моравичког округа. Општинском одлуком налаже се раскидање свих досадашњих уговора у вези са Сабором, о уступању ексклузивних лиценцих права и спонзорствима, и приступа се закључивању нових. Тек усвојеним документом о спонзорствима, даваоци средстава разврстани су у пет категорија. То су генерални спонзор, који у одржавању приредбе

учествује са најмање 100.000 евра годишње, затим стратешки партнер (од 50.000 до 80.000), пријатељ Сабора (од 30.000 до 50.000), спонзор (од 10.000 до 30.000) и мали спонзор (од 3.000 до 10.000 евра).

Такмичарски део Сабора и даље подлеже већ устаљеним правилима. У финалу учествује 16 оркестара са по осам до десет музичара који, користећи искључиво традиционалне дувачке инструменте – флигхорну, тенор, бас, затим бубањ и по правилу мали добош – имају шест минута да би одсвирали изворну народну песму и народно коло или чочек. После предтакмичења, састав оркестра може се променити само уз лекарско уверење и сагласност управе Сабора. И у финалу има новости: одлучено је да се измени правило, које важи дуже од пола века, по ком троструки победници у Гучи добијају звање мајстора трубе и више не могу да се такмиче на Сабору. Сада им се оставља мајсторско звање, али и отварају врата да се врате на такмичарску сцену под истим условима као и сви остали трубачи. Дакле, и они морају учествовати на неком од пет предтакмичења – у Бољевцу, Ковачици, Сурдулици, Котражи и на Златибору, па ако заслуже улазе у финале. Тако се, теоретски, ствара прилика да у финалу свирају и Бобан Марковић, Дејан Петровић, Дејан Лазаревић, Вељко Остојић, Елвис Ајдиновић, Екрем Мамутовић и Дејан Јевђић. Ова измена сигурно ће подићи такмичарску вредност и неизвесност Сабора, а нацртом новог правилника о надметању предвиђено је да сваке пете године најбољи трубач са пет претходних сабора, уколико је учествовао у финалу свакога, добије награду од 10.000 евра.

Домаћини приредбе размишљају да уведу звање *велемајстора трубе* за четири победе на Сабору (уз награду од 5.000 евра) и титулу *шампиона Гуче* коме би, за пету победу, припало и 10.000 евра. Без икаквог изузетка ће се поштовати одредбе о томе који оркестар може да представља Сабор у току једне године. То право добијају искључиво оркестри и трубачи који су освојили награде на претходном сабору. Само ако су сви спречени, онда их може заменити неко од осталих финалиста. Сабор у свету не могу да представљају они који нису свирали у финалу, макар то били и велики музичари као што су Бобан Марковић или Дејан Петровић. Исти правилник предвиђа да Такмичарски одбор Сабора, на чијем је челу директор Центра за културу и спорт у Гучи, а чине га још представници предтакмичарских центара, може казнити мајстора трубе због кршења правила. Најблажа казна је укор (уколико мајстор наредне године не учествује на предтакмичењу), затим дисквалификација (ако поставља посебне услове организатору) и, на крају, одузимање звања мајстора трубе (уколико три године узастопно неоправдано изостане са предтакмичења).

8. Рурални културни туризам – фестивали на отвореном

Сабор трубача у Гучи се не разликује од сличних фестивала на отвореном у свету, као што је *Еуро фолк* фестивал у Бугарској или *Nashville country folk* фестивал у Америци, у којима је аматерско бављење фоклором и етно наслеђем прерасло у професионални, високо профитни бизнис, као што је општи тренд у глобалном свету данашњице. Једина разлика је у томе што Сабор трубача подржава финансијски Министарство културе Србије, док су свуда у свету овакви фестивали препуштени немилосрдној арени слободног тржишта, понуде и потражње.

ЕХИТ/Егзит

Егзит (ЕХИТ) је фестивал популарне музике који су у лето 2000. године у Новом Саду покренули студенти новосадског универзитета уз финансијску подршку политичког покрета *Отпор* (оснивачи Душан Ковачевић, који је и сада директор фестивала, Бојан Бошковић и Иван Миливојевић). Развио се у највећи фестивал популарне музике на подручју Балкана, који годишње окупи преко 150.000 домаћих и иностраних посетилаца и многе од најактуелнијих светских музичких звезда. У основи првог издања *Егзита* био је конкретан политички програм – мобилисање младих грађана Србије да активно учествују у рушењу Милошевићевог режима и гласају за опозициону партију (ДОС) на председничким изборима 24. септембра 2000. године. Назив фестивала (*exit* је енглеска реч за *излаз*) јасно је упућивао на централну поруку фестивала: наглашавање потребе *изласка* Србије из десетогодишње изолације и отварања ка Европи, те конституисања друштва заснованог на демократским принципима. Фестивал је делимично задржао обележја политичког и социјалног активизма, у виду реализовања трибина и радионица на тему људских права, заштите депривилегованих група и слично, у сарадњи са различитим невладиним организацијама. Као што је већ поменуто, идентитет Егзита је у опозицији са фестивалом у Гучи, и репрезентован је као слика *боље*, или урбаније стране Србије, блиске европским вредностима. На основу гласова грађана Србије, Егзит фестивал је добитник престижног признања *Top Serbian Brands* за 2014. годину, које се традиционално додељује у сарадњи са Привредном комором Србије и агенцијом за страна улагања СИЕПА. Према прорачунима USAID-а и надлежних државних институција, Exit кроз туризам доприноси са 15 милиона евра годишње домаћој економији, а како потврђује и CNN, годишња вредност међународне промоције Србије преко Ехит-а процењена је на око 90 милиона долара.

Егзит се традиционално одржава се на Петроварадинској тврђави, а од прошле године један део фестивала премешта се у

Будву, на плажу Јаз. Што се тиче финансирања, иако је Егзит високо профитан масовни фестивал, општина Нови Сад за њега издваја новац из свог буџета од самог почетка, као и влада Републике Србије. На пример, у новембру 2006. године су тадашњи министар финансија Млађан Динкић и генерални менаџер Егзита Бојан Бошковић потписали протокол којим је предвиђена републичка финансијска подршка фестивалу у минималном износу од тридесет милиона динара годишње, у року од три године, што су услови о којима су елитне Београдске музичке свечаности (БЕМУС) могле само да сањају. Егзит је за продукцију програма у кампањи *Очистимо Србију* у 2007. години добио уговор са Министарством животне средине вредан 23,6 милиона динара, а у 2010. уговор на 20 милиона динара (подаци Агенције за борбу против корупције, 2011). Општинско финансирање Новог Сада је у 2013. години износило двадесет милиона динара, док је од спонзора који су се појавили у великом броју (највеће марке пива) добијено још толико. Међутим, финансије Егзита су нешто о чему се више пута писало у медијима, јер су финансијски извештаји о њиховом пословању остали недоступни јавности. Из организације Егзита су више пута медијима објашњавали да они своје приходе, односно расходе, правдају онима за које сматрају да је то битно! Екипа ТВ канала 9 из Новог Сада покушала је да истражи пут новца на Егзиту (прилог *Где је отишао новац са EXIT-а*, 25.јули 2013, <http://www.youtube.com/watch?v=NhclD355Cy0>, децембар 2013.) и ево до чега је дошла. Нетранспарентно трошење и приходовање су очигледни. На пример, храна и пиће плаћали су се *смарт* картицама које је штампала ОТП банка, и на њима је евидентиран приход од 83 милиона динара. Све што је куповано на Тврђави није попраћено фискалним рачуном, што представља евидентно кршење закона. Како Егзит на сајту Народне банке Србије поседује око двадесетак рачуна, распоређених по друштвима са ограниченом одговорношћу, удружењима и фондацијама, не може се ући у траг новцу који се тамо обрће, као ни новцу који је морао бити уплаћен у државну касу, попут пореза и доприноса. Повлашћен фискални положај Егзита се правда великом популарношћу фестивала на отвореном. Додуше, истина је да је светска фестивалска публика 2015. изгласала Exit за један од најбољих европских фестивала у оквиру *UK Festival Awards*, најзначајнијег британског фестивалског признања. Новосадска манифестација се тако године нашла у друштву десет најбољих фестивала ван Велике Британије (Best Overseas Festival), међу којима су Tomorrowland (Белгија), Snowbombing (Аустрија), Benicassim (Шпанија), Сигет, и други. У конкуренцији је било чак 360 фестивала из 34 државе, а своје гласове за најбољи дало је рекордних 620.000 људи, што је за 20 посто више у односу на претходну годину. Глобални

8. Рурални културни туризам – фестивали на отвореном

медијски гигант CNN објавио је 2016. године листу најбољих светских фестивала и поново прогласио Ехит једном од водећих музичких манифестација на целој планети. Ипак, све то не оправдава фискалну недисциплину и самовољу. Овакво понашање било је типично за Егзит од почетка, па је, на пример, у јуну 2004. године, четворо организатора ухапшено под оптужбом да су проневерили 12 милиона динара фалсификовањем финансијских извештаја. Сестре Деана и Ивана Глигорић, осумњичене за саучесништво, брзо су пуштене на слободу. Међутим, Душан Ковачевић (председник Удружења Егзит) и Бојан Бошковић (генерални менаџер) су задржани у тридесетодневном притвору, због могућег утицаја на сведоке. Они су осумњичени да нису пријавили стварни приход од продаје карата за Егзит, пишући лажне фактуре. Крајем 2012. године генерални менаџер Егзита Бојан Бошковић је поднео оставку, а држава је најавила укидање финансирања фестивала. Као што знамо, то се није десило, а за последицу је имало покушаје друштвено одговорног пословања: да би се поправио имиџ фестивала, део прихода од улазница са првог дана фестивала 2013. планиран је да буде уложен у заједнички градски фонд за обнову Петроварадинске тврђаве и њених туристичких капацитета. Такође је основана фондација State of Exit, о којој на њиховом сајту стоји: *EXIT је једини фестивал на свету настао као последица друштвеног активизма младих људи. Управо из мисије друштвено одговорног пословања фестивала да, користећи снагу сопственог бренда, позиционира себе као лидера у мобилисању јавног мњења и доносиоца одлука у области развоја младих, EXIT 2013 је започео акцију под називом Youth heroes(млади хероји). Желећи да на конкретан начин укаже на важност систематског промовисања узора за младе људе у Србији, насупрот погрешним идолима (естраде, тзв. ријалитија или кримогене средине) State of EXIT је наградио и промовисао све оне младе људе који су упркос свима и свему, остали само своји и тако постали EXIT-ови хероји за 2013. годину.*

Оваквих фестивала популарне и рок музике на отвореном има много у свету, и сви су високо профитни. Разлика између Егзита и осталих фестивала је у невероватној државној, градској и покрајинској финансијској подршци, чиме не располаже ниједан фестивал тог типа. Бар у нечему смо јединствени у свету. Највећи и најпознатији рок фестивал свих времена, са култним местом у историји рока, био је *Вудсток*, одржан 1969. године на ледини поред Њу Јорка. У Југославији је такво место заузео концерт рок групе *Бијело дугме* 1977. године, код Хајдучке чесме у Кошутњаку.

Мермер и звуци

Најстарија постојећа културна манифестација у Србији, посвећена уметничкој музици и вајарству, смотра српске(некад југословенске) уметности *Мермер и звуци* у Аранђеловцу, већ је преко пола века једна од најугледнијих културно-уметничких манифестација у Србији, са завидним међународним реномеом. Оснивач је био Александар Алек Ђоновић, академски сликар (1931-1991). Два радно-стваралачка симпозијума, вајара и керамичара, али и извођачки програми, у три летња месеца сврставају је у нашу најкомплекснију и по времену трајања најдужу уметничку смотру. У периоду од 1966. до 1973. године осмишљена су три облика културно-уметничког деловања, сваки са специфичним одликама, али програмски међусобно комплементарно повезана: Симпозијум скулптуре *Бели Венчац* 1966. године, *Смотра Мермер и звуци* 1968. године и Међународни фестивал *Свет керамике* 1973. са својим симпозијумима од 1974. године. Оно што фестивал чини посебним је свакако стална изложба *Бели Венчац*, скулптура које од аутохтоног мермера из рудника на Венчацу, познатог од давнина у свету, остављају наши и инострани вајари, клешући их у раскошном амбијенту парка Буковичке бање. Тако је створен јединствен музеј и збирка од 225 монументалних скулптура од белог мермера под отвореним небом. У исто време, хиљаде наших и иностраних уметника учествовали су на смотри највреднијих музичких, фолклорних, драмских, балетских, књижевних, ликовних и филмских остварења. Као изложбени и концертни простор користи се парк Буковичке бање и отворена сцена *Шкољка* са преко 1.500 седишта, а док је био у функцији, и сала хотела – *Двора Старо здање* (Милош Обреновић, 1859.)

Власник институције је установа *Смотра уметности Мермер и звуци*, у којој раде четири запослена, а управља Управни одбор и директор. Делатност се финансира из буџета Скупштине општине Аранђеловац и Министарства културе Србије, а мањим делом сопственим средствима. Спонзори фестивала су 2013. године били Телеком Србија, Књаз Милош, ИВА процесна опрема, Венчац, Шумадија гранит и Пештан, што је веома мало за овако дуг и обиман фестивал. Трошкови се покривају тешко, а прилив средстава је неуредан. Држава помаже све мање и мање, износ средстава се већ деценију смањује, док се издаци повећавају: просечни трошкови смотре су били за пет година око 250.000 евра, док је Министарство културе партиципирало са приближно 50.000 евра. Годишње недостаје око 50.000 евра за, на пример, две монументалне мермерне

8. Рурални културни туризам – фестивали на отвореном

скулптуре, више десетина уникатне уметничке керамике и око четрдесетак сценско-музичких програма. Медијски спонзори (РТС, РТВ Шумадија, РТВ Сунце, Политика АД, компанија Новости) не доприносе бољим финансијским условима.

Који су резултати ове тешке борбе за опстанак? Теренска анкета путем структурираног упитника, у циљу истраживања културних потреба и ставова грађана по питању музике и музичких догађаја, коју је 2010. спровела агенција *Marketing Research Agency Faktor Plus*, имала је за циљ да истражи и обавештеност и посећеност фестивала уметничке музике у Србији (Исаковић, 2010). Узорак за ово квантитативно истраживање био је случајан. Укупно је анкетирано сто пунолетних грађана на територији Београда. У анкети је показано поразно непознавање постојања фестивала *Мермер и звуци* – преко 90% испитаника никад нису ни чули да он постоји. Узрок за то треба потражити најпре у скромном буџету који не дозвољава велике маркетиншке потезе, као и у застарелом схватању да ће се квалитет прочути и продати сам од себе. У поплави информација којима је обичан грађанин обасут сваког дана, у бомбардовању свих медија и Интернета, онима који немају навику праћења културних догађања лако измакне стидљиво помињање Мермера и звука. Досадашња верна публика одавно је напустила светску уметничку позорницу.

У серији структурираних интервјуа спроведених са директорима важних институција у уметности у Србији (Београд, Неготин, Аранђеловац) и иностранству (Израел, Македонија) испитиван је профил фестивала и оних који га воде, као и односи са окружењем, евалуација уметничког квалитета, уметнички и социјални утицај и оцена публике (Исаковић, 2010). У интервјуима је испољен високи ниво самозадовољства послом директора, као и висок ниво мотивације, независно од материјалних мотива. Занимљиви су одговори Слободана Недељковића, дугогодишњег директора фестивала „Мермер и звуци“ у Аранђеловцу.

- По вашем мишљењу, које су вештине потребне за успешно обављање послова на вашем радном месту?

Мађионичарске.

- Које су способности потребне?

Божанске.

- Који је кључни мотивациони фактор за опредељивање људи да се баве менаџерским послом у култури?

Љубав.

- Да ли су код нас довољно стимулирани да га добро обављају?

Не верујем, мислим да већина ради из ентузијазма.

- Шта учинити да се повећа ниво мотивације за рад?

*За разлику од Гуче и Егзита, овај високо уметнички фестивал на отвореном има скромне финансијске могућности, мали буџет, али велик ентузијазам организатора и жељу да се публици Србије понуди високо квалитетни уметнички програми, да се наша публика образује и анимира у сасвим другом правцу од пуке забаве и разоноде, јела и пића. Да ли је у глобалном бескрупулозном свету *entertainment* заиста одзвонило фестивалима као што је овај? Одговор би био негативан, јер се код сличних фестивала као што су у Гранади или Дубровнику, или оперска летња сезона у Арени у Верони, економска и вредносна криза не примећују. Проблем није у фестивалу *Мермер и звуци*, него у схватању Републике, али и локалне самоуправе, важности оваквих манифестација за наше друштво.*

Поред ова три највећа фестивала на отвореном, у Србији постоје још много мањих фестивала:

1. Музички фестивал *Арсенал фест* који се неколико година одржава у Крагујевцу, траје од 25. до 27. јуна, а учесници наступају на пет бина. Арсенал фест се одржава у центру Крагујевца, на отвореном простору, познатом као Кнежев арсенал, а организују га крагујевачки Дом омладине и концертна агенција Лонг плеј.
2. Витешки спектакл *Витез фест* одржава се од 2004. године на Београдској тврђави, спајајући бајковито време витезова са модерним добом - кроз *модерну бајку* се Београђани упознају са витешком Србијом Деспота Стефана Лазаревића у поређењу са Камелотом краља Артура, кроз витешке игре али и такмичења у компјутерским игрицама везаним за витешко доба, предавања, иконописање, изложбе, ревије високе моде средњег века и музичке програме, дворске и савремене. Витез фест организује *Краљевски ред витезова* уз подршку града Београда, Београдске тврђаве, Туристичке организације Србије, Привредне коморе Београда, итд.
3. *Lovefest*, музички и уметнички фестивал из Врњачке Бање, пласирао се 2014. међу 12 најбољих европских фестивала средње величине у оквиру такмичења које организује European Festival Awards (ЕФА). Највећи фестивал љубави у Србији тако је стао раме уз раме, као препознатљиви бренд Србије у свету, са неким од најпознатијих европских музичких догађаја, међу којима су шведски Way Out West, хрватски Hideout, као и немачки Berlin festival.
4. *Belgrade Beer Fest* (август, Београд, Србија) - Београдски фестивал пива и музике који увек гарантује добар провод.
5. *Демофест* (јул у Бањалуци, БиХ) - тек спашен од укидања, Демофест је највећи фестивал у БиХ, који сваке године организује

8. Рурални културни туризам – фестивали на отвореном

- такмичење демо бендова, али и доводи звезде са светске музичке сцене, у претходним годинама то су били: Kelis, Asian Dub Founation, Kosheen, Therapy, Fun Lovin Criminals, Stereo MC's, Tricky.
6. *Arlemm Art Festival* је тродневни музички догађај који чини низ концерата најугледнијих извођача класичне, духовне, традиционалне и џез музике, као и креативне радионице, изложбе, филмске пројекције. Концерти се одржавају на острву *Уски вир* на реци Рзав, у оквиру двонедељне културне манифестације која се крајем јула и почетком августа одржава у Ариљу на неколико занимљивих локација.
7. *Љубичевске коњичке игре* се традиционално од 1964. године одржавају првог викенда у септембру, где се такмичи у коњичким спортовима (прескакање препона, дресура, касачка и галопска трка, даљинско јахање, али и *волтижовање* деце до 6 година – привикавање на коње и почетак обуке у јахању) са врхунцем у Љубичевском вишебоју. Не мање атрактивне су и музичке приредбе, јер се у Љубичеву, као у античко време, комбинују спорт и музика. Љубичевски вишебој је посебно атрактиван, где се такмичари надмећу у сечи сабљом, курирском јахању, гађању копљем, стрелом и топузом, па овој манифестацији присуствује велики број туриста из земље и иностранства. Програм манифестације обухвата и регионалну изложбу коња, али и симпозијуме на тему узгоја коња.

Инострани музички фестивали

Оперски фестивал у Арени Вероне

Арена у Верони сваког лета постаје највећа оперска кућа на свету на отвореном, као домаћин Фестивала опере. Амфитеатар саграђен 30.године као арена за гладијаторске борбе, римске спектакле, тада је примао 30.000 посетилаца који су долазили из целе Европе. Арена је остала прилично нетакнута, иако су земљотреси, ратови и пљачка камена за друге грађевине оставили траг. У ренесанси, са обновом интереса за антику, арена се обнавља као позориште. Данас прима око 15.000 посетилаца. Највећа обнова Арене почиње 1913. године, када је изведена опера *Аида* поводом прославе 100-годишњице рођења Ђузепе Вердија(1813-1901). Тако је почео фестивал опере који траје и данас, са стандардним оперским репертоаром (*Аида, Тоска, Кармен, Мадам Батерфлај, Кавалерија Рустикана* и *Пајаци*) смишљеним да се и они који не знају ништа о опери заинтересују. Иако је отворена, Арена има одличну акустику која обезбеђује да се музика чује скоро до сваког места. Данас се

архитекте и инжењери тона муче да би постигли идеалну акустику у модерним оперским кућама, а посебно је тешко на отвореном, када су певачи углавном озвучени, али у Арени то није потребно. На жалост, Римљани су своју архитектонско-акустичку тајну однели са собом.

Представе обично почињу када зађе сунце, а публика тада традиционално пали мале свеће. Као додатак импресивној сцени из римског доба, јер је простор огroman, неки режисери су се поигравали могућностима, па је 1953. у опери *Аида* конструисан велики базен, као реплика Нила, а често на сцену излазе коњи, понекад слонов и камиле, што је постало заштитни знак оперских продукција у Верони. Овде се такође изводе и класични концерти и балети (Бетовенова IX Симфонија са 1000 извођача).

Међународни Фестивал музике и игре у Гранади

Granada International Festival of Music and Dance

Велики симфонијски оркестри, балетске и позоришне трупе, фламенко групе, истакнути солисти, гостују на отвореним позорницама Гранаде у оквиру Међународног Фестивала музике и игре. Локације које су на УНЕСКО листи заштићене светске баштине, све три остаци маварској утицаја на шпанском тлу – Алхамбра, Албаисин, вртови Генералифе – постају сцена Гранаде под ведрим небом две седмице у току лета. Фестивал има корене у симфонијским концертима за време Карлоса V, од 1883. године, као и у чувеном *Канте хондо* такмичењу (*Cante jondo*) одржаном 1922. године у Алхамбри, коме су присуствовали Федерико Гарсија Лорка, Мануел де Фаља, и многи истакнути уметници тог времена. Лорку је на самом почетку Шпанског грађанског рата 1936. године убила шпанска жандармерија као поету и левичара, а Де Фаља је емигрирао и никад се није вратио у Шпанију, али је податак о том легендарном такмичењу остао. Оваквог профила какав је данас, фестивал се први пут одржао у Алхамбри 1952. године под покровитељством Министарства спољних послова, културе и туризма. Највећа светска имена наступила су у Гранади – Артур Рубинштајн, Андрес Сеговиа, Херберт фон Карајан, Рудолф Нурејев, Лорин Мазел, Марта Аргерич, Владимир Ашкенази, Монсерат Кабаље, итд.

Фестивали лакше музике и забаве

1. Фестивал Беникасим (Benicassim)

Одржава се сваког јула на четири стејца и траје четири дана, у Шпанији на плажи *Беникасим*, која представља једну од најпопуларнијих фестивалских дестинација у Европи, превасходно због комбинације музике, сунца и мора. Ако имате могућност да одете на овај фестивал, можете боравити у кампу, али морате сами да обезбедите шатор у којем ћете преспавати. Овај фестивал је постао чувен по наступима врхунских бендова.

2. Фестивал Nuits Sonores

Одржава се сваког маја у Лиону у Француској. То је фестивал музике, графичког дизајна, сценографије, визуелне креације и дигиталне културе. Први пут је одржан 2003. године. Његов циљ је да представи град Лион у пуном сјају - његове улице, културне институције и његово културно наслеђе.

3. Музички и културни фестивал Roskilde

Један је од највећих фестивала у Европи. Одржава се од 1971. године у Данској, обично крајем јуна и почетком јула. У организацији фестивала учествује око педесетак запослених и на хиљаде волонтера. Многи од волонтера долазе из разноразних културних организација и спортских асоцијација.

4. Festival Glastonbury

Овај познати фестивал одржава се још од 1970. године. Те године организован је први концерт у близини села Пилтон под називом *Пилтон Фестивал*. На овом фестивалу најчешће наступају рок и поп бендови. Он није познат само по наступима највећих имена популарне музике него и по великим количинама блата по ком газе на хиљаде фанова. Уколико желите да посетите овај музички догађај, морате купити гумене чизме, које су за време трајања фестивала најпродаванији производ у локалним продавницама.

5. Festival Rock am Ring and Rock im Park

Тродневни фестивал који заправо обухвата два музичка фестивала. *Rock am Ring* се одржава у Нирбургингу, а *Rock im Park* у Нирнбергу. Иако се ови фестивали одржавају на различитим местима, представљају један догађај. Први фестивал одржан је 1985. године и одржава се сваког јуна.

7. Фестивал Tomorrowland.

Један је од најзначајнијих фестивала електронске музике који се од 2005. године сваког лета одржава у Белгији. Познат је и по специфичној сценографији која је састављена од разноразних бајковитих мотива.

8. Фестивал *Paleo*

Одржава се у Ниону у Швајцарској још од 1997. године, обично крајем јула и траје чак шест дана. Он је један од највећих фестивала у континенталној Европи. Постоји много начина да стигнете на овај фестивал: возом, посебним аутобусима, колима, бициклом, али и пешице.

9. Седмодневни Фестивал *Sziget*

Први пут је одржан 1993. године. *Siget* је један од највећих културних и музичких фестивала у Европи. Одржава се сваког августа у Будимпешти на острву Стари Будим и траје недељу дана. Највише посетилаца долази из Велике Британије и Холандије. Организатори су најавили да ће се од 2014. године *Siget* одржати у Кијеву и да ће задржати концепт острвског фестивала.

10. Фестивал *Przystanek Woodstock*

Ово је бесплатан музички фестивал који се одржава у Пољској од 1995. године крајем јула и почетком августа. Његов назив инспирисан је називом Вудсток Фестивала. Мото фестивала је *љубав, пријатељство и музика*. Првенствено је фестивал рок музике, али и осталих многобројних жанрова. Осим музичког програма, постоји и много других догађаја који се организују током фестивала, нпр. Академија уметности – место где се можете срести са познатим пољским политичарима, уметницима, новинарима, музичарима, глумцима и верским вођама.

11. *White Night Festival* Санкт Петербург, мај-јули

12. *Лент Фестивал* (22.06-07.07, Марибор, Словенија)

Фестивал који добија и средства од Европског културног програма као највећи фестивал у Европи, у само две седмице обухвата стотине различитих догађаја, од концерата рок, поп, класичне, џез и светске музике, до позоришних представа и плесних перформанса.

13. *Balaton Sound* (12-15.07. Балатон, Мађарска)

Ово је фестивал који се може поредити са Егзитом. Смештен на плажи Замарди, пружа одличне журке са ДЦ-јевима и извођачима попут: Avicil, David Guetta, Carl Cox, Bjork.

Карневал

Реч карневал води порекло од латинске речи *carnivale* или *уздицање меса* и упућује на период слављења тела, напуштање физичке самоконтроле где се разузданост, хедонизам и сексуалност изражавају кроз музику, плес, маскирање и славље. Карневали су у средњем веку представљали масовне прославе, врло често верског карактера, током којих је читав социјални живот био поремећен, а учесници карневала су се ругали чиновништву и бирократији.

Интересантно је да се, ако сагледамо овакав историјски развој, фестивали данас не сматрају значајним само због прослављања нечије културе и традиције, већ својом масовношћу и позивањем на традицију олакшавају развој савремених социјалних средина (Гњатовић,2012).

Фестивали, односно карневали, од свог настанка били су активности народа, масе, те су самим тим представљали и облик масовне културе у којем учесници не морају бити образовани, писмени, нити припадници вишег економског или социјалног staleжа. Инспирација за карневал потиче од религијског обичаја поштовања поста. Време поста представља симбол сећања на Исусове муке тако да је у то време забрањено јавно се веселити, а препоручљиво је и одрицање од једења меса. Карневал је последња прилика за ова задовољства. Католичка црква је својевремено на својим освојеним територијама милостиво допустила народу да се радује, пије и весели десет дана пре почетка Ускршњег поста. Не значи да се племс није радовао и пре тих фамозних десет дана лудила, о којима песник Мајнар каже: *У раскалашности Карневала губимо здрав разум и чини ми се, да је у то време Рим најлепше место за живот на селу.* Међу замаскираним становницима градова губиле су се разлике у друштвеном и материјалном статусу, губило се поштовање и ограничења, сви су били слободни да се понашају како желе. Католичка црква је покушала да одврати народ од овакве раскалашности, али ништа не може заменити слободу излажења из властитог живота, па макар то било и само за десет дана.

Да би спречили тотално лудило, а вероватно и загађивање градова, закони Карневала забрањивали су бацање опасних материја (*јаја и других гадости, трулих наранџи, кекса, вретена, бундева, јабука, снега, блата, брашна, мекиња, угљене прашине, пепела, пиљевине, воде*), као и *коришћење меха за ватру, пиштаљки или других инструмената*, под претњом казне *од три ударца бичем и 25 талира, слања на галију или смрти* (Исаковић,2007).

Прославе карневалског типа нису стриктно везане за хришћанство, и већ су постојале у периоду античког Рима – *Сатурналије* крајем децембра су блиске још старијим грчким дионизијским обичајима, мада Дионисове помахнитале и оргијастичке светковине никада нису потпуно прихваћене у старој Грчкој, а у неким полисима су биле забрањене. У средњем веку карневали су били одраз народне културе (*Comedia dell arte*), док су маскирани учесници карневала далеки ехо паганске културе. Први карневали су се појавили у Италији и одатле проширили у Шпанију, Португалију и Француску. Из Француске, традиција карневала се укоренила у немачкој Рајнској области и Њу Орлеансу у Америци. Из

Шпаније и Португалије карневалски обичаји су се проширили на Латинску Америку. Код нас карневал, спектакл уметности циркуса, музике и игре, нема велику традицију. Најпознатији карневали данас су у Венецији, Рио де Жанеиру, Њу Орлеансу...

Осим карневала, манифестације на отвореном подразумевају догађаје на стадионима и отвореним аренама (концерти, слетови, приредбе, такмичења). Један од најатрактивнијих догађаја, у коме цео градски трг служи као арена за трку коња, је *Паљо* (Palio) који се још од средњег века догађа у Сијени сваког 2. јула и 16. августа. Јаше се без седла, а јахачи су обучени у униформе својих средњовековних *контрада* (општина), чије боје бране.

Параде и смотре

Порекло параде има своје корене у војсци и политици. Генерације владара, од првих цивилизација човечанства, су пројектовале своју моћ кроз испољавање војне снаге. Месопотамски владари представљени су на фризовима у јеку својих освајања: кроз свету Капију Иштар у Вавилону марширали су краљеви - победници на челу својих армија, пролазећи кроз шпалир од шездесет џиновских лављих статуа са обе стране. Ефекат параде је био повећање угледа монарха, јачање политичке власти и владарског легитимитета (Макијавели, 1976). Традиција парадирања трупа могу се пратити и у времену Александра Великог, када су процедуре обуке и кретања на паради биле идентичне са тактичким маневрима на бојном пољу. Почасни тријумфи античког Рима били су међу најважнијим обредима Римског царства. Победнички генерали и цареви су пролазили у поворци од Марсовог поља до храма посвећеном Јупитеру, кроз посебно изграђену тријумфалну капију. Кола су била натоварена ратним пленом, а заробљени варвари ходали су у ланцима.

Наслеђе ових римских обреда задржало се вековима у Европи. Сваки Ускрс у средњовековној Венецији - седишту тадашње моћне медитеранске империје - би војска, великодостојници и свештенство пролазили поред Базилике Сан Марко, идући ка доковима да би гледали владара Венеције, Дужда, како баца златни прстен у море. Овај јавни чин симболизује божански брак Венеције и Јадранског мора, кључ Дуждевог богатства и моћи. Карневали у Венецији опстали су до данас. Макијавели је саветовао идеалног владара ренесансе да обавезно приређује параде и поворке у којима ће својим поданицима показивати своју моћ.

Касније су параде служиле за продубљивање веза владара и поданика. Верске власти и организације користе параде на готово исти начин као и војска и политичари. Јавност ужива у парадама, јер

8. Рурални културни туризам – фестивали на отвореном

добија прилику да буде близу моћних чланова друштва у процесији. Војна парада ушла је у модерно доба по узору на пруску војску, познату по својој дисциплини корака. Армије широм света копирале су немачке методе, маршеве, поздраве и војне вежбе. По том узору је и Хитлер организовао ноћне војне параде у Берлину, у којима је демонстрирао своју моћ. Сасвим супротно од војних парада су маршеви мира, као што је био 1963. у Вашингтону, где је милион људи марширало у знак протеста против расне сегрегације, или парада Св. Патрика.

И данас су параде културни догађај који окупља широк спектар публике. Највеће су поводом Дана победе у II светском рату, 9. маја. Код нас су војне параде биле 1. маја, а омладински слет - за Дан младости (Титов рођендан) - 25. маја. Централна приредба Дана младости био је слет, који је сваке године организован на стадиону ЈНА у Београду, а доживотном југословенском председнику уручивана је штафета која се преносила из руке у руку широм земље. Последњи слет одржан је 1979. године, а последња првомајска парада 1985. године.

9. УРБАНИ КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ - ТУРИЗАМ ДОГАЂАЈА

(ФЕСТИВАЛИ, МАНИФЕСТАЦИЈЕ)

Догађај је организовано дешавање које је састављено од неколико различитих али повезаних функција. Дефиниција догађаја се најчешће односи на појаве које су значајне, занимљиве, узбудљиве или необичне. Догађаји су флексибилнији од одређене фиксне, физичке инфраструктуре, имају већу могућност да понуде спектакл и добру атмосферу, да се направи разлика у физичком окружењу, да се избегне серијска репродукција, у продукцији догађаја организација може да кошта мање, а да оствари много више. Кључни аспекти културних догађаја обухватају низ активности ограниченог трајања које се не понављају.

Културни догађај дефинишу следећи фактори: *културни садржај* (музика, књижевност, филм, слика, храна, мода), *одређено време и место* (одвијају се на специфичним локацијама у одређено време, за разлику од неких других догађаја, они имају тачно утврђено време почетка и краја), *публика* и *стејкхолдери* (заинтересоване стране: појединци, групе који имају директан интерес, учествују или улажу, везани су културно, финансијски или политички за догађај).

Акт стваралачке интерпретације, као индивидуалан уметнички доживљај, представља јединствен колективни догађај. Музичко-сценске уметности везане су својом природом, формом и суштином за временски фактор интерпретације, *ОВДЕ* и *САД*. Свако извођење у овој области потпуно је ново, непоновљиво и непредвидљиво. Догађај је карактеристичан чин извођачких уметности.

Учесници догађаја у музичко-сценским уметностима, људски ресурси, су извођачи на сцени, са једне стране, и публика у гледалишту, са друге стране. Од интеракције учесника зависи успешност догађаја у музичко-сценским уметностима. Извођачи - *одашиљачи, предајници* и публика - *пријемници, реципијенти* се најчешће гледају преко рампе, која је граница сцене и публике. Публика је узрок и циљ сваког стваралаштва и уметности, посебно оног који се одвија на сцени, јавно. Од античког позоришта, до данас, позориште и музика су јавни чин, намењен публици. Без публике

сценска уметност, догађај, не постоји. Музика која не зазвучи у унутрашњем уху слушаоца, мртва је. За многе уметнике публика је интегрални део њиховог уметничког доживљаја, а за догађаје посетиоци су кључни фактор.

Врсте догађаја у уметничкој музичко-сценској пракси

- Мјузикл, водвиљ и скеч
- Оперета
- Балет
- Опера
- Оркестарски концерт (симфонијски оркестар - са и без солиста)
- Камерни оркестар (са и без солиста)
- Хорски концерт
- Вокално-инструментални концерт (кантате, ораторијуми)
- Камерна музика (инструментална и вокална)
- Солистички концерт
- Етно концерт. Музика света. Џез.

Мјузикл, водвиљ, скеч

На основу поделе Леонарда Бернштајна, на самом почетку музичко сценских жанрова налази се мјузикл, заједно са водвиљем, и варијететом, а на крају је Вагнерова музичка драма као најозбиљнија (Крајачић, 2003).

Водвиљ (фр. *Vaudeville*) је позоришни комад чије име води порекло из Нормандије. У почетку је водвиљ био само шаљива песма са уметнутим дијалозима. Певан је на свечаностима и био обавезан за време извођења веселих народних игара. Временом се у водвиљу све више истиче карактер шале или поруге, са скромно развијеном мелодијом. У осамнаестом веку водвиљ се претвара у позоришни комад анегдотског и бурлескног типа, са певањем обавезно подругливих песмица. Данас се изводи као позоришни комад лакшег, шаљивог карактера.

Мјузикл, *musical*-скраћеница од енглеске речи *musical comedy* или *musical play* – је музичко-сценско дело забавног карактера, с говореним дијалозима, музичким и играчким тачкама, најчешће у два чина. Настао је око 1900. године у позориштима на Бродвеју у Њу Јорку, као израз специфично америчког забавног живота. Сам термин *мјузик-хол* (*music-hall*, музичка сала) настао је у Енглеској почетком 18. века – у многим енглеским крчмама појавили су се програми са песмама, плесом и акробатама, али су убрзо забрањени јер је закон

штитио позоришта. Ипак, ова популарна врста забаве је преживела, проширила се на Француску (водвиљ) и даље, у Нови свет. У Америци је мјузик-хол био аудиторијум за посебну врсту забаве, шароликог програма, са песмама, плесом, комичним тачкама, дресерима, животињама, акробатама и понеким чувеним драмским уметником, а допуњавао га је обавезан бар са пићем. Почетком двадесетог века највећи мјузик-холови у Америци (Оxford, Паладиум, Тиволи) нестају после доношења забране о точењу пића. У време прохибиције и касније, синтезом бурлеске, водвиља, пантомиме, балета, оперете и париске ревије, мјузикл постаје самосталан облик посебних карактеристика, захваљујући најпре квалитетним либретима која су се често темељила на вредним литерарним остварењима (Г.Б.Шо, Шекспир) као и прворазредним извођењима. Музичке тачке носе обележје америчке забавне и џез музике (*сонг* је неизоставни део сваког мјузикла). Иако под утицајем европске оперете, мјузикл је скоро увек америчка музика, писана за Американце и догађа се у Америци. Балет је саставни део сваке радње и ту се приближава ревији, па су у реализацији појединих мјузикала учествовали истакнути кореографи (Баланшин). Најпознатији амерички композитори мјузикла су Џорџ Гершвин, Кол Портер, Р.Роџерс, Ирвин Берлин, Леонард Бернштајн (*Прича са Западне стране*).

Око 1930. године мјузикл се проширио на Европу, и то најпре у Енглеску. У француском мјузиклу, профињенијем од реалистичног енглеског, *шансона* замењује сонг. Немачки је мјузикл сентименталан, по саставу оркестра најближи оперети. Чувена Брехтова *Опера за три гроша*, на музику Курта Вајла- када је створен нови сонг-стил или *баладе-стил*(1928)-написана је по либрету који је у ствари модернизација енглеске *Просјачке опере* пореклом из доба Хендла (Хевелер,1967). Код нас су мјузикл компоновали Иво Тијардовић, Алфи Кабиљо, Ђело Јусић (*Дундо Мароје*), Војкан Борисављевић (ME,1977). Суштинска функција мјузикла је да забави, орасположи, без неких дубљих уметничких намера, и у томе је близу варијетеу. Појавом савремених технологија, пре свега филма, многи мјузикли постали су доступни широј публици и у одложеном извођењу (*Коса, Му Fair Lady, Чаробњак из Оза, Исус Христ Суперстар, Томи, Мачке*, итд).

Скеч (енгл. *Sketch* – скица, нацрт, схема) спада у категорију музичко-сценских дела која имају само један чин. Скеч је замишљен тако да изазива комичан или драмски ефекат. Тежиште дела је на догађају, обично анегдоти, а ликови се појављују само као носиоци радње, без претензије да израсту у карактере. По жанру скеч може бити комедија, драма, па и трагедија, илустрован музиком или без ње. Појавио се у Енглеској педесетих година деветнаестог века.

Најпознатији писци скечева били су Бернард Шо и Антон Павлович Чехов.

Оперета (итал. *operetta*- мала опера)

То је музичко-сценско дело лаганог, забавног карактера. Састоји се од низа музичких и плесних тачака повезаних говореним дијалозима. Садржај оперете често је наглашено сентименталан, музика је допадљива и популарна, стилски се ослања на забавну музику, чак су играчке нумере обично савремени плесови. Оперетски оркестар нема велику улогу у општој концепцији дела, већ је само пратња певачима и балету. Израз оперета среће се у 17. и 18. веку као назив за краћу оперу, а у Немачкој се тако називају прерађене италијанске опере *буфо* и француски водвиљи и комичне опере. Претече оперете су сви музичко сценски облици краћег обима са елементима пародије, од оперских пародија до водвиља(МЕ,1977). Оперета се као посебна врста развила средином 19.века у Паризу и Бечу. Врхунац француске оперете достиже Жак Офенбах. Први аутор бечке оперете је Франц Супе. У Шпанији се развио посебан, локални облик оперете, *зарзуела*, са типичном шпанском музиком и ритмовима.

По карактеру бечка је оперета малограђанска и сентиментална, док је француска одраз велеградског живота, уз сатиру и пародију. Временом бечка оперета преузима елементе француске, те се често музички изједначаје са забавном музиком. Оперета никад не губи неконвенционални, непроблематични и забавни карактер. У Берлину се крајем 19. века јавља оперета посебног локалног колорита, често са текстом у дијалекту и наглашеном пародијом, да би се око 1930. развила у ревију. Суштинска функција оперете је да расположи, забави, опусте, да буде разбигра.

Композитори оперете: у Бечу (Јохан Штраус млађи, Франц Лехар, Е.Калман), Берлину (Линке, Нелсон), Енглеској (Саливен), Америци (Херберт, Гримл - где се негује оперетски посебни облик, мјузикл). И велики композитори (Леонкавало, Маскањи, Масне, Сен-Санс, Шабрије, Хонегер) писали су повремено оперете. Од Југословена – Иво Тијардовић (Мала Флорами, Сплитски акварел). Прва српска оперета, *Врачара* Даворина Јенка, изведена је 1882.године(МЕ,1977).

Балет (итал. *balletto*, од *ballo*-плес, порекло од lat. *ballere* – плесати)

О историји балета било је већ говора. Мора се поменути да се од осталих играча на сцени, балетски разликују по томе што изводе многе покрете који су телу неприродни, али добро изведени, делују природно. Коришћењем свог тела, балетски играчи изражавају емоције. Да би се стигло у такву фазу, играчи пролазе многе године тешког школовања, да би до краја каријере морали стално бити у врхунској форми и ту се не разликују од врхунских спортиста. Идеални балетски играчи контролишу не само задати музички ритам, већ и односе у простору у коме се крећу. Костими, сценографија и светло важни су делови балетског ритуала. Савремене балетске компаније користе класичне балетске технике, обогаћене традицијама далеког Истока, Африке, Индије, као и музике новог доба, рока, попа, репа. Експеримент у балету граничи се са негацијом балета као плесне форме, али је то неминовност коју собом носи ново доба и нови сензибилитет публике.

Балет као догађај обично носе не само музика и кореографија, већ најпре играчи који привлаче публику. Највећи балетски играчи били су Руси. Вацлав Нижински (*Vatslav Nijinsky*, 1889-1950), највећи плесач двадесетог века, пунио је дворане широм света као део Руског балета, али и као солиста. Рудолф Нурејев (1938-1993) који је из СССР-а емигрирао у Енглеску и био светска звезда, своју ненадмашну технику и краљевски стил дуговао је руској школи балета, а са енглеском балерином Маргот Фонтејн дуго је плесао као партнер, у једном од најлепших дуета на свету. Највећа руско-светска балерина Маја Плисецкаја (1925-2015) задивљавала је свет, као и касније њен млађи колега Миша Баришњиков (1948), који је, дошавши из совјетског балета Киров из Лењинграда, прославио Амерички балетски театар и Њујорк сити балет. Сада је то руска примабалерина Светлана Захарова, чести гост Београда. Код нас је балетска звезда била Јованка Бјегојевић, која је пунила салу Народног позоришта у Београду. Велики балетски догађај значи да велики солисти играју на бесмрну музику балета који чине светску историју музике (Лабудово језеро, Жизела, Крцко Орашчић, Силфиде, Пепељуга, Ромео и Јулија, Дон Кихот, Болеро, Успавана лепотица). Музика је подлога, плесачи су догађај.

Опера

О историји опере било је речи раније, а оно што је занимљиво у опери као музичко-сценском догађају је појава култа звезда у оперском свету. Од краја 16. века, када је изведена прва опера у

Фиренци, почиње велика историја белканта са примадонама, мушким и женским, можда првим у модерном смислу те речи (Алберти,1974), од Фаринелија до Паваротија. Тенор кастрат Фаринели(1705-1782), један од најистакнутијих оперских певача свих времена, био је у осамнаестом веку права мегазвезда, која се дружила са крунисаним главама.

Од почетака до данас оперу су компоновали највећи композитори свих епоха, на свим меридијанима. Највећи печат оставио је Рихард Вагнер (1813-1883), најзначајнији немачки композитор деветнаестог века, који је створио нови тип опере, *музичку драму*, у којој мелодијска линија прати мелодију говора, слично као у античкој Грчкој. Спровео је још неке реформе, на пример увођење *лајтмотива* (музичка тема која обележава особу, догађај, место, и јавља се сваки пут кад се та особа, догађај или место појаве у опери). Као потпуни уметник, Вагнер је и либрета писао сам, издајући их касније као самостална књижевна дела, јер је веровао да се тако најбоље преплићу музика и текст. Вагнерове опере су већином трагичне садржине, по мотивима јуначке немачке и скандинавске митологије, због чега је био омиљени Хитлеров композитор, јер је глорификовао славну немачку прошлост. Као мегаломан и нарцис, Вагнер је у Бајројту дизајнирао посебну оперску кућу где су се изводиле његове опере из монументалног циклуса *Прстен Нибелунга*, на фестивалу који траје са прекидима од 1876. године до данас. Фестивал у Бајројту је постао посебан социјални догађај и феномен, мистично место ходочашћа заљубљеника у Вагнерову музику који на карте понекад чекају годинама (Fischer,2005).

Лајмотив се од Вагнера до данас користи у свим музичким жанровима, а посебно место има у екранским уметностима, филму и телевизији, нарочито у великим филмским сагама као што су *Ратови звезда* и *Господар прстенова*, али и у дуготрајним телевизијским серијама. Напуштајући феномен догађаја, који се одвија само једном, музика Рихарда Вагнера је коришћена у многим филмовима у оригиналном облику, сведочећи о сталном преплитању уметничких пракси. Један од највећих холивудских филмских композитора Макс Штајнер (*Прохујало са вихором*) је на комплимент да је измислио модерну филмску музику, изјавио да идеја није нова, већ да је настала код Вагнера, у сценској музици и речитативима његових опера. *Да је Вагнер сада жив, био би композитор филмске музике број један!*, рекао је Штајнер(Pickard,1978).

Неки од филмова у којима се користи оригинална Вагнерова музика су *Велики диктатор* (1940) - прелудијум из првог чина опере *Лоенгрин* служи као иронични музички предложак политичке сатире Чарлија Чаплина на успон нацизма у Немачкој, у култној сцени у којој

се Чаплин, као Хитлер, игра балоном – глобусом света. Истовремено је ово и Чаплинова досетка на Вагнерову музику, коју је Хитлер веома ценио због расне теорије немачких надљуди. Један од најпознатијих цртаних филмова у производњи Варнер Броса, *Шта је опера, доцо?* (*What's Opera, Doc?*, 1957) у коме се пародира Вагнерова музика, користи *Хор ходочасника* из *Танхојзера* за чувени дует *Return my love*. Најчувенији пример употребе Вагнерове музике *Валкира* (*Ride of the Valkyries*), прелудијума из трећег чина, који трешти за време бестијалног напада америчких хеликоптера на вијетнамско село, је користио Копола у филму *Апокалипса сада* (1979). Још један пример сличног коришћења Вагнерове музике је у америчком филму из 1915. *Рођење нације*, где музика прати *херојски* Кју Клукс Клан у убилачком походу против ослобођених робова. У Бурмановом филму *Екскалибур* из 1981. митској фантазији, легенди о Краљу Артуру и његовим витезовима, главна тема је Зигфридова погребна музика из *Сумрака богова*, а користе се и прелудијуми из *Тристана и Изолде* и *Парсифала*: Артурову смрт прати Зигфридова погребна музика. Амерички редитељ Теренс Малик користи Прелудијум из *Рајнског злата* за сцену мистичног откривања раја Америке, док британски бродови лагано пристају 1607. на девичанске обале Вирџиније, а Индијанци беже са обала у шуму, у филму *Нови свет* (2005).

Да би се јединствени догађај очувао за будућност, опере се снимају у театру и затим приказују као филм, или се опера филмски снима у екстеријерима са претходно наснимљеним музичким деоницама. Опере тада престају да буду јединствени догађај, али имају вредност као овековечена историја. Најбоље филмоване опере су Моцартова *Чаробна фрула* у режији Ингмара Бергмана (1975) и *Кармен* Жоржа Бизеа која је снимана 1984. на улицама Севиле са чувеним тенором Пласидом Домингом у главној улози.

Оркестарски концерт – оркестар

(грч. *орхистра*, оркестар, у грчком античком театру место између сцене и гледалишта на којем су се налазили хор и инструменталисти и на којем су играли плесачи)

Оркестар чини већа или мања група свирача који заједно изводе музичко дело написано или обрађено за тај састав. Битна карактеристика оркестра је хористичка поставка деоница – сваку деоницу (изузетак су харфа, лимени дувачи и удараљке) изводе два или више инструменталиста са потпуно једнаком техником, артикулацијом, динамиком свирања. Искључује се свака индивидуална интерпретација или импровизација. Према инструментима, оркестар може бити гудачки (само гудачи), дувачки (само дувачи), војни

(дувачи и ритам), симфонијски или велики (највише гудача, затим дрвени и лимени дувачи и удараљке, а по потреби и харфа, клавир, оргуље). Исти састав има и оперски оркестар, док је камерни оркестар мањег обима.

Иако назив *оркестра* потиче од старогрчке речи, стари век не познаје инструменталне саставе сличне оркестру. У средњем веку не налази се нигде израз оркестар. Први пут се појављује у једном трактату 1589.године, да би се у данашњем смислу реч оркестар јавила у Француској око 1680. године, као и потпуно дефинисан у Музичком речнику Ж.Ж.Русоа 1754. Од већих инструменталних група приликом свечаности у 15.веку, преко пратње хоровима у 16.и 17.веку, до осамостаљења у 17.веку - тек у 19.веку устаљен је данашњи састав оркестра. На његов развој утицао је развој технике свирања, па је барок (Бах, Хендл, Глук) важан за формирање оркестра(у коме језгро представља чембало или оргуље као континуо - одакле је сам композитор водио читав састав). У доба бечке класике, око 1750.године (Хајдн, Штамиц, Моцарт) постављене су основе и функција савременог оркестра који се постепено проширивао (Алберти,1974). Преко Бетовеновог, романтичарског, Вагнеровог, до савременог, оркестар је претрпео различите промене, остајући у основи увек исти. Најлепше путовање кроз оркестар испричао је и музички илустровао диригент и композитор Леонард Бернштајн.

Симфонијски оркестар, који може да броји око 150 извођача, је моћно средство у служби музичке уметничке праксе, како у затвореном, тако и на отвореном простору, било да наступа самостално, било као пратња вокалним или инструменталном солисти или солистима.

Камерни оркестар (итал. *musica da camera*, собна музика)

Камерни оркестар је мањи од великог симфонијског оркестра, понекад може бити састављен само од гудачких инструмената (гудачки оркестар), а могу се додати и још неколико других инструмената. Идеалан је за извођење барокних композиција и полифоније, као и у композицијама концертантног карактера. Камерни оркестар постоји од барока, да би се поново појавио почетком 20.века као реакција на гломазне симфонијске оркестре касне романтике (Брукнер, Малер, Р.Штраус), ради прозачнијег звука. Како у концертним дворанама, тако и у позоришту(као саставни део камерних опера), камерни је оркестар дефинитивно заузео своје место равноправно са симфонијским оркестром. Код нас постоје неколико камерних оркестара (Београдски гудачки оркестар Душан Сковран, Гудачи Светог Ђорђа, Краљевски гудачи Светог

Ђорђа), без којих би музичка сцена Београда и Србије била много сиромашнија. Овакав састав оркестра наступа самостално, као пратња солистима, или у другим комбинацијама. Изузетно је погодан за извођења барокних дела (Бах, Хендл). Оркестар *Душан Сковран* је, док га је водио Маестро Сковран, својевремено обилазио Србију и пропагирао класичну музику и тамо где она никад није зашла.

Хорско певање – хорски концерти

Самостално или заједничко, певање је један од најстаријих облика музицирања. Хор – већа група певача у којој сваку де оницу пева неколико извођача – дели се, по броју и врсти гласова, на мушки, женски, мешовити, дечји, велики, камерни, а према намени на оперски, радио, црквени, школски... Хор може наступати уз пратњу инструмената или без њих (*а капела*), може певати једногласно или вишегласно.

Хорско певање постоји од давнина, од религијских култних свечаности. У Античкој Грчкој имао је истакнуто место у позоришту на отвореном. Из најстаријих хорова (дителирамба) који су славили богове и хероје, поникле су трагедије. У старом хебрејском богослужењу у Давидово време хорови су бројали и до 4000 певача. Хорско певање саставни је део црквених ритуала, опере, вокално-инструменталних композиција, али постоји и самостално. Доба Француске револуције и буђење националне свести код народа Европе подстакли су гајење народне хорске песме. Као норма установљене су, у великом мешовитом хору, четири женске деонице (први и други сопран, мецосопран и алт) и четири мушке деонице (први и други тенор, баритон и бас).

Код нас се увек много неговало хорско певање, и наши композитори су доста компоновали за хор (најлепши примери хорске музике су *Руковети* Стевана Мокрањца, инспирисане народним мелодијама). Хорским певањем могу се бавити и професионалци и аматери, у свим условима и у свим просторима. Хорски концерти се могу одржавати у концертним салама, као и на отвореном, поготову када наступају велики мешовити хорови. Од великих ансамбала, код нас постоје велики мешовити хор Музичке продукције РТС, велики мешовити хор *Станислав Бинички*, хор *Обилић* (бивши *Бранко Крсмановић*), хор *Лола*, итд, који су нас уметнички афирмисали широм света.

Вокално-инструментални концерти

Музикологија није утврдила која је грана музике старија, вокална или инструментална. Око 16.века рађа се велики музичко-сценски вокално-инструментални облик, опера. Уз оперу, у бароку се појављују ораторијум, кантата, пасија, миса, Стабат Матер, реквијем, касније и соло гласови уз пратњу оркестра (Малер: *Песме мртве деце*), вокално-инструменталне симфоније (Бетовенова - Девета Симфонија, Малер...), концерти (Бетовенова Фантазија за клавир, хор и оркестар), док се спој хорске, вокално солистичке и инструменталне музике у 20.веку користи често због ефектности (Карл Орф: *Кармина бурана*).

Ораторијум

Термин ораторијум обухвата композицију религиозног садржаја, за хор, оркестар, вокалне солисте, за концертно или црквено извођење (Oxford CM, 1977). *Oratorium* буквално преведено значи просторија за молитву али су, ипак, значајни елементи његове структуре (речитатив и ариосо) пореклом са подручја опере, типичне световне сценско-музичке форме (Andreis, 1951). Ораторијум се појавио у Италији у 16.веку. Ораторијумом су се називале многе музичке форме, сличног извођачког апарата - Миса, Реквијем, Пасија, Стабат Матер, Седам последњих Христових речи. Неки су сценски приказивани као опере. Од 16.века до данас на формама ораторијума многи су се композитори опробали: Алесандро Скарлати, Георг Фридрих Хендл (чувени *Месија* и *Јуда Макабејац*), Јохан Себастијан Бах (Божићњи ораторијум), Јозеф Хајдн (*Стварање света*, *Годишња доба*), Лудвиг ван Бетовен, Ђоакино Росини, Феликс Менделсон, Франц Лист, Јоханес Брамс, Цезар Франк, Гуно, Дворжак, Хонегер, Бритн, Стравински (Краљ Едип).

Пасија (лат. *passio*, патња – историја мука и смрти Исуса Христа према тексту јеванђеља.) Пасија или код протестаната ораторијумска пасија, по тексту је слободна песничка творевина, без буквалног учешћа Библије. Најпознатије пасије су *Пасија по Јовану* и *Пасија по Матеју* Јохана Себастијана Баха (1685-1750).

Кантата

Облик краћег ораторијума, од итал. речи *cantato* -певано. По садржају је камерно, концертно или духовно дело, а развила се после 1600.године у Италији. Јохан Себастијан Бах је написао око три

стотине кантата, јер их је морао писати сваке недеље, по дужности кантора у цркви Св.Томе у Лајпцигу а сачувано их је око две стотине црквених, и неколико световних, чак хумористичких (*Кантата о кафи*). Концертне кантате компоновали су и класичари и романтичари (Хајдн, Моцарт, Бетовен, Шуберт, Шуман, Менделсон, Берлиоз, Лист).

Стабат Матер(лат.*стала мајка*)

То су почетне речи средњевековне тужбалице девице Марије, вероватно настале у 13.веку (Андреис,1951). Обично је писана за четворогласни мешовити хор и солисте са оркестром. Најлепше *Стабат Матер* написали су Ђовани Перголези (1735) и Антоњин Дворжак (романтизам), док су је компоновали и Росини, Верди. Најчешће се изводи концертно, било у концертној сали или у цркви.

Миса (лат. *missa* од *dimisio* -отпуштање)

Прво је служена у црквама и била без пратње, само вокална. Од 1600. године пишу се мисе са инструменталном пратњом(МЕ,1977). Велика *Миса у ха-молу* Јохана Себастијана Баха колосална је композиција у сваком погледу, по димензијама, по садржају и по извођачким захтевима. У ту категорију спада и *Миса Солеmnис* у Дедуру Лудвига ван Бетовена, а писали су их и Хајдн (14), Моцарт (15), Шуберт (7), Шуман, Лист (4), Франк, Брукнер, Стравински, Јаначек. Чувена је *Креолска миса* јужноамеричког композитора Рамиреза, са народним, креолским текстовима и ритмовима, која је код нас често извођена.

Реквијем (лат.*requiem* или *missa pro defunctis*, итал. *messa di Requiem*)

У католичкој литургији то је миса за мртве, названа по почетним речима молитве. Реквијем је један од најстаријих делова литургије. Један од најлепших је Моцартов недовршени Реквијем, чије је компоновање прекинула Моцартова смрт. Брамс је написао *Немачки Реквијем*, а Вердијев Реквијем, посвећен смрти великог песника Манцонија, сличан је његовим најбољим операма. Компоновали су и Берлиоз, Керубини, Форе, Брукнер, Бритн (*Ратни Реквијем* 20.века). Стварајући свој последњи опус, Реквијем, Шуберт је рекао да је *Реквијем музика коју свако пише за себе* (Oxford CM,1977).

Камерна музика (енг. *chamber music*, фр. *musique de chambre*, итал. *musica da camera*, или *musica d'insieme*)

Пре појаве јавних концерата у касном 17.веку, музика се изводила или у цркви, или у позоришту или у салама и дворцима аристократије. Од овог последњег простора за музицирање развио се израз и назив *камерна музика*, музика која се изводила у мањим просторима (*camera, chambre*). Све до 18.века највећи део световне инструменталне барокне музике извођен је у камерним просторима које су обезбедили аристократски покровитељи, највише због недостатка јавних места за концерте,

Овај назив обједињује композиције писане за мање инструменталне саставе, где сваку деоницу изводи само један инструменталист (за разлику од оркестра, где једну деоницу изводи више истородних инструмената). Према броју извођача разликују се дуо (два извођача), трио, квартет, квинтет, секстет, септет, октет, нонет и децимет (десет извођача, на граници са камерним оркестром). Камерна музика може бити инструментална, вокална, или вокално-инструментална, у свим комбинацијама, што јој и даје велику слободу избора и интерпретације. Сматра се да је камерна музика врхунац у музицирању уопште, поготову савршени облик *гудачког квартета* (две виолине, виола и виолончело), јер је, осим индивидуалног, потребан и заједнички дух у интерпретацији, као и изједначеност у квалитету извођача и схватању нотног текста у партитури. Данас су чувени камерни састави достигли славу највећих звезда солистичке музике.

Камерна музика развила се у бароку (трио-сонате, *sonate da camera*, сонате – напр. за виолину и чембало, које су најранији представници правог дуа у камерној музици, јер су обе деонице подједнако третиране и потпуно равноправне). Златно доба почиње са Хајдновим квартетима (гудачки квартет се сматра врхунцем камерне музике), наставља Моцартовим и Бетовеновим, преко ране романтике (Шуберт, Шуман), до Брамса, Бородина, Дворжака, Франка, Дебисија, Равела, Бартока, Стравинског.

Камерном се назива и интерпретација у другим, солистичким, жанровима музике, која није претерана и нападна, већ је сведена на интимније музицирање. У Шпанији солистички реситал припада категорији камерне музике. У свету постоје посебни фестивали камерне музике. Код нас, на жалост, још увек такви фестивали не привлаче довољно публику. Велики је помак направљен у последње време, када се на БЕМУС-у организовао Маратон камерне музике, који је показао да и камерна музика може напунити дворану, ако је добро маркетиншки пласирана и, наравно, ако су извођачи врхунски.

Концертантна музика

За разлику од опере и балета, сва музика која се изводи на сцени без сценографије, од племенских плесова и јамајканских лимених бубњева, до Симфонијског оркестра, припада концертантној музици. У концертно извођење укључена је само музика, ту нема синкретичког спајања уметности као код опере и балета. Међутим, и сценична остварења, као што су опере, могу се изводити концертно, пракса којој се прибегава у скорије време сведености и економичности.

Солистички концерти

Још се називају и реситали. На солистичком концерту наступа музичар на свом инструменту, или певач са програмом који може бити праћен неким инструментом, али то није дуо и не припада жанру камерне музике. Уобичајено је да мелодијске инструменте (гудачи, дувачи), као и вокалне солисте, прате клавир, гитара, харфа или неки други хармонски инструмент. Инструментима са диркама (клавир, чембало, оргуље) није потребна пратња на солистичком концерту, јер припадају хармонским инструментима.

Етно концерт. Музика света. Џез.

У најновије време фолклорна (или етно) музика нашла је своје место и на концертним подијумима, у чему је велику улогу одиграла, крајем двадесетог и почетком овог века, све већа популарност такозване World music, музике света. У етно концерт, било на отвореном или у затвореној дворани, укључени су народни инструменти, вокални солисти, вокалне групе, и све оно што чини посебном народну – етно музику. Национално обојена музика која у времену глобализма добија улогу једног од стожера очувања националног идентитета, опстаје са све више успеха на сценама које су до скоро биле резервисане за класичну музику, и код нас и у свету. Етно музика постаје све већи део шоу-бизниса и привлачи све више публике. Џез је од својих почетака у Америци од специфичне форме изражавања једне средине постао планетарна појава, тако да се џез концерти вреднују као уметничка музика, утичући на композиторе, али постајући и посебна ниша у концертним догађањима. Тако је амерички композитор Џорџ Гершвин(1898-1937) компоновао прву америчку и црначку оперу *Порги и Бес* користећи елементе џеза, па је

временом чувена арија из опере постала стандард џез певача (Стојановић, Ђирић, 2004).

Балет, опера, оперета, мјузикл, водвиљ, претпостављају коришћење *сценографије*, ликовне уметности инкорпориране у догађај, као и репризирање дела, мада апсолутне репризе не постоје у живим музичко-сценским уметностима. Остали догађаји изводе се углавном без сценографије, али и они подлежу критеријуму јединственог догађаја: изводе се *овде и сад*.

У туризму постоје различите дефиниције *догађаја као туристичких производа*. То су јединствена искуства у којима се креирају посебно време и простор за одређену публику, да би се на њу пренели посебни циљеви и поруке (González & Miralbell, 2008). Повећање атрактивности и репутације одређених територијалних целина (често су то мање локалне заједнице) постиже се организовањем различитих догађаја, од којих су то често културно - туристички догађаји. Постоји много фактора који утичу на повећање конкурентности и атрактивности догађаја. Међу најважнијима су:

- Интересовање различитих тржишних сегмената и циљних група;
- Задовољење потреба публике (посетиоца, туриста) и стварање позитивне атмосфере базиране на аутентичности и јединствености;
- Догађај мора имати културну, образовну и забавну компоненту;
- Догађај може да се помера у простору и времену;
- Постојање потребне инфраструктуре за организовање и одржавање догађаја;
- Прилагодљивост тржишним променама;
- Максимизирање фестивалског духа заснованог на аутентичности теме самог догађаја;
- Догађај мора имати своју симболику (Getz, 1997).

Према врсти и садржају манифестације се могу поделити на: културне, привредне, спортске, дечије, забавне и верске. Ову поделу извршили су теоретичари који се баве тзв. *Event* туризмом (туризмом догађаја) у свету и код нас (Getz, 1997). Туристичко културна понуда не обухвата само понуду намењену туристима, већ и домаћем становништву које, можда чак и пре осталих, треба да се упозна са својим културним потенцијалима како би их боље разумело и више поштовало (Ђукић Дојчиновић, 2005).

9. Урбани културни туризам – туризам догађаја

У сарадњи Министарства финансија и привреде, Сектора за туризам (МФП), Привредне коморе Србије (ПКС), регионалних привредних комора (Ужице, Панчево и Лесковац), као и туристичких организација града Новог Сада и Вршца, од децембра 2011. до септембра 2012. године одржано је пет радионица на тему *Унапређење квалитета туристичког производа Догађаји/Манифестације* у шест округа (Ужички, Колубарски, Јужнобанатски, Средњебанатски, Јужнобачки, Јабланички и Пчињски) и Новом Саду (Табела 1). Радионицама је присуствовао укупно 121 учесник, и то: организатори и суорганизатори манифестација, локалне туристичке организације, представници локалних самоуправа, запослени у музејима, установама културе, хотелијерству, туристичким агенцијама и струковним удружењима. Ово истраживање обухватило је око 500 манифестација (сваки од организатора организује у просеку четири до пет манифестација). Сакупљени су подаци о броју посетилаца на 117 манифестација за период 2010-2012. године. Резултати ових радионица и препоруке за даље активности у циљу унапређења квалитета овог туристичког производа презентовани су 27.09.2012. године на Сајму туризма у Новом Саду.

Табела 1: Број одржаних радионица према градовима у Србији

Градови	Број учесника
Београд	33
Ужице	14
Вршац	22
Нови Сад	28
Лесковац	24

Извор: Ресорно министарство за туризам Републике Србије(тада Министарство финансија и привреде) и Привредна комора Србије

Очигледно је да су манифестације и културна дешавања недовољно уочљиви и скромно промовисани. Ови закључци су истовремено и прва фаза активности коју је неопходно предузети у циљу побољшања квалитета туристичког производа *Догађаји/Манифестације* у Србији. Тиме би се успоставили први кораци ка правовременом предвиђању захтева туристичке потражње, јачање културног идентитета локалних заједница и бољу позиционираност Србије на светском туристичком тржишту. Будућа истраживања на

ову тему би се могла фокусирати на могућности самофинансирања и управљања *Догађајима/ Манифестацијама* у циљу њихове дугорочне одрживости и укључивања локалне заједнице у организовање и управљање овим туристичким производом.

Догађаји/Манифестације идентификовани су Стратегијом развоја туризма Србије, али се предлаже да се овај туристички производ прецизније регулише законским и подзаконским актима (Уредбом или Правилницима) - неопходно је законским или подзаконским актом јасно дефинисати шта је *Догађај*, а шта *Манифестација*. То је разлог што се често користи појам *Догађај/Манифестација*. Потребно је креирати акциони план активности за развој овог туристичког производа на националном нивоу и укључити све заинтересоване стране на локалном и националном нивоу(Вићентијевић, 2014).

Реализацијом и презентацијом музичко-сценског догађаја (опера, балет, концерт) који може бити појединачан, у оквиру неког већег догађаја (фестивала или музичког такмичења) баве се организације у култури. Оне могу имати статус етаблиране институције, или се могу формирати по потреби (пројекту), па тако имамо:

1. *Институционалне* организације: Београдска филхармонија, Народно позориште, Позориште на Теразијама, Министарство културе Србије, Скупштине локалних самоуправа, Музичка омладина, итд.
 2. *Пројектне* организације:
 - 2.1. Фестивали: БЕМУС, БИТЕФ, БЕЛЕФ, НОМУС, НИМУС, ГитарАрт Фестивал, Фестивал игре...
 - 2.2. Такмичења: Међународно такмичење Музичке Омладине, Међународно такмичење *Даворин Јенко* и *Коњовић*, Републичко такмичење, итд.
 - 2.3. Појединачни догађаји - концерти
- Организација - домаћин, која поставља или омогућује догађај може бити државна институција, неваљина организација, корпорација, друштвена и/или друштвено-политичка организација, или профитна, менаџерска фирма, значи из приватног (профитно оријентисаног) сектора, владиног сектора и непрофитног (волонтерског) сектора. Код нас, због још увек неразвијеног приватног сектора за улагање у уметност, организацијом уметничких догађаја бави се углавном владин сектор уз сарадњу волонтера.

Статистика културних манифестација у Србији показује да су музичко-сценски догађаји од важности, посебно фестивали који дуго трају па су постали традиционални, концентрисани у Београду, који је

и оснивач. Тако је град оптерећен, док се у Србији не могу видети достигнућа врхунске уметности. Потребно је фестивалске догађаје презентовати и ван Београда. *Музичка такмичења* комуницирају са младима који се такмиче, онима који долазе да нешто науче, као и са професорима музике, а обична публика у принципу посећује тек финалне вечери или завршне концерте (Исаковић, 2010).

Фестивали

Термин *фестивал* користи се већ стотинама година, обухватајући многе и разноврсне догађаје - од старогрчке Олимпијаде до данашњег фестивала опере у Верони. Не само као време прослава, светковина, фестивали од свог настанка служе и за реafirмацију заједнице и културе, кроз разнолики уметнички садржај, од ритуално-религиозног до профитабилног. Музика, драма и плес основне су карактеристике. Фестивали бивају све популарнији и посећенији, те обједињују најразличитије облике уметности, забаве, спорта, заната и моде.

Данашњи фестивали (позориште, плес, опера, концерт) привлачни су, у односу на годишње концертно-оперске сезоне, због свог ограниченог трајања и атрактивних програма концентрисаних на једном месту. Због тога је изузетно важан профил и идентитет фестивала, оригиналност (која понекад иде на уштрб правих естетских вредности) која дефинише публику и саму посећеност. Идеално би било да су фестивали укључени у туристичку, економску и културну политику и понуду локалних заједница, а да се при том води рачуна и о уметничким потребама локалне популације, која код нас, са ретким изузецима, не учествује у фестивалским активностима. Пре оснивања новог фестивала у било којој области, треба се запитати *зашто, за кога и како* се он оснива, јер би свако улагање у нове пројекте требало да буде и извор динамичности у локалној економији (нова радна места, подстрек за даљи културни развој). Добро осмишљен и профилисан фестивал постаје *hallmark event* (догађај који се поистовећује са суштином и етосом места, града или региона), заштитни знак локалне културне понуде. Разлози због којих се културне организације све чешће опредељују за спровођење својих програма управо кроз догађаје фестивалског карактера су бројни, почевши од економских, који се испољавају као потенцијал догађаја да својим имиџом или својом понудом привуку новац фондација и спонзора, и – преко што већег броја продатих улазница – публике. Поред тога, фестивали отварају простор за регионалну и међународну сарадњу, превазилажење ограничења медијума и жанра, савремене и

интердисциплинарне форме продукције и презентације, и имају велики медијски потенцијал.

Фестивали се могу класификовати према:

- месту догађања(у дворани, на отвореном, ...)
- према времену одржавања(летњи, зимски, јесењи...)
- према садржају (оперски, балетски, хорски, концертантни, камерни, мешовити, рок, етно)
- према стилским одредницама (стара музика, барок, романтизам, савремена, мешовити...)
- према ауторима (домаћи аутори, страни, савремени ...)
- тематици - тематски фестивали (посвећени некој посебној теми).

У прошлости, фестивали су прослављали различите догађаје кроз уметност, ритуале и светковине. На њих се гледало као на посебна окупљања у којима је сав народ позван да учествује и доживи јединствено искуство. Корени модерних фестивала досежу чак до првих европских карневала, јер већина култура у свом наслеђу има карневалске догађаје као што су фестивали, лучке и пијачне прославе и пучке игре. Насупрот овим догађањима, култура малобројне елите развијала се на дворовима, намењена само одабранима, онима који ће је разумети. Касније се култура популаризује услед настанка штампе и нових медија, брже и лакше комуникације и преноса информација. Револуционарни фестивали Француске буржоаске револуције понудили су прва дела мултимедијалне уметности, као најјачи медиј масовне комуникације свог доба у форми политичке пропаганде, што ће касније преузети Хитлер(Тодоровић, 2009).

Ширење фестивалских догађаја у Србији почиње након другог светског рата, а најзначајније и најпроминентније смотре театра (Битеф, Стеријино позорје), филма (Фест) уметничке музике (БЕМУС, Мермер и звуци), фолклора и народног стваралаштва (Драгачевски сабор) осниване су од средине 50-тих до раних 70-тих година прошлог века. Нови талас експанзије почиње крајем деведесетих година, а највећи број различитих културно-уметничких манифестација оснива се од 2000. године. У Агенди манифестација доступној на веб адреси Завода за проучавање културног развитка, постоје подаци о чак 845 културних манифестација у Србији. Више од половине, њих 454, настало је од 2000-2011. године. Поређења ради, у претходном дванаестогодишњем периоду, од 1988-1999. године, покренут је готово три пута мањи број манифестација, њих 162. Манифестације у Агенди могу се претраживати на основу назива, организатора, географских одредница (место, општина/град, округ) и календарског месеца одржавања, као и на основу типа (књижевна, ликовна,

9. Урбани културни туризам – туризам догађаја

примењена, филмска, позоришна, музичко-сценска, музичка, мешовита, религијска, фолклорна). Њихов значај и репутација су различити, бројност публике креће се од свега стотинак до преко сто хиљада, њихови оснивачи су јавне установе, непрофитне и приватне организације (Гњатовић, 2012). Поједини фестивали, пре свега они окренути популарним уметничким жанровима, комерцијални су и генеришу профит својим оснивачима, али велики је и број оних на којима се представљају дела елитне културе и комплексније уметничке форме и који не остварују профит, а често нуде и потпуно бесплатне догађаје.

Пораст броја и успешност фестивала свакако нису случајни, последица су тренутних тржишних услова. Спонзори, компаније и јавне личности имају директну корист од манифестација у које улажу, које повезују њихов имиџ са позитивним вредностима самог догађаја и који их, често сензационални и спектакуларни, успешније промовишу него редовне маркетиншке активности. Економски потенцијал фестивала испољава се и кроз њихов утицај на развој туризма, трговине, различитих услужних делатности, позитивног имиџа градова и укупни регионални развој. Разумљива је спремност спонзора да радије инвестирају у овакве догађаје него у редовну културну продукцију. И публика лакше одваја време и новац за посету манифестацији која се у њеној средини само једном у години догађа, а коју прати примамљива реклама, добар имиџ и врло вероватно, пакет улазница за све садржаје по промотивној цени.

Највећу подршку спонзора имају фестивали који имају и највећу посећеност, па и највећу добит од улазница, односно догађаји већ етаблирани и јасно позиционирани на културној мапи. Али, како би било која манифестација могла да настане и привуче своју публику, оствари кредибилитет, креира сопствени имиџ и идентитет, а тек онда заинтересује спонзоре, у почетном периоду потребно је ослањати се на подршку јавних фондова. Ово се најчешће одвија путем осмишљавања пројекта и правдања одређеном министарству или општини разлога због којих баш тај пројекат треба финансирати. Већина општина у Србији не расписује конкурсе за пројекте из области културе, а већина установа културе не пријављује своје пројекте на постојеће републичке или друге (покрајинске, регионалне, међународне) конкурсе. Тако се комплетна културна делатност локалних самоуправа ослања на недостатно буџетско финансирање, а више од 80% буџетских средстава се, просечно, одваја за плате запослених и материјалне трошкове институција културе. Да ситуација буде гора, чак петина локалних самоуправа и не препознаје средства за програме приликом прављења евиденције о расподели буџета. Културне манифестације су, напротив, веома често

финансиране пројектно, о чему треба размишљати у будућности (Гњатови&Гњатовић,2012).

Београдски уметнички фестивали

БЕМУС

Београдске музичке свечаности - БЕМУС, основане 1969. године, представљају најстарији и најзначајнији музички фестивал у Србији и један од најпрепознатљивијих фестивала уметничке музике у Југоисточној Европи. Уживајући статус културне манифестације од посебног значаја за град Београд, БЕМУС је члан Европске асоцијације фестивала (European Festivals Association - ЕФА) од 2002. године. Иако се одувек посебна пажња поклањала промоцији локалних уметника и њиховог стваралаштва, БЕМУС дугује своју репутацију пре свега представљању најатрактивнијих иностраних програма. Захваљујући БЕМУС-у, само у протеклих неколико година Београд је угостио неке од најпознатијих ансамбала и солиста нашег времена као што су Краљевски Концертхебау оркестар, Симфонијски оркестар Гетеборга, Будимпештански фестивалски оркестар, Симфонијски оркестар Франкфуртског Радија, Минхенска филхармонија, РАИ Оркестар из Торина, Њујоршка филхармонија... као и Гидон Кремер & Кремерата Балтика, Камерата Салцбург, Ил Ђардино Армонико, Ансамбл перкусиониста из Стразбура, Пекиншка опера, Квартет Кронос, Балет Мориса Бежара из Лозане, Балет Бориса Ејфмана... Поред светски познатих извођача, БЕМУС отвара врата концертних дворана младим музичарима који су на почетку своје професионалне каријере. Подједнака пажња се поклања ексклузивним продукцијама савремене музике и музичко-сценских остварења (опере, балети и мултимедијални пројекти), који често теже алтернативним уметничким резултатима, а БЕМУС се појављује у улози продуцента или копродуцента већине таквих пројеката. Извршни продуцент БЕМУС-а је до скоро био *Југоконцерт*, а сада је Центар београдских фестивала – ЦЕБЕФ.

Београдски фестивал игре

Београдски фестивал игре настао је у априлу 2004. године, да би обухватио Светски дан плеса, 29. април, а оснивач и уметнички директор је Аја Јунг. Значај манифестације на светској балетској мапи

огледа се у актуелности програма, продукцијама које се у истовремено изводе у великим светским метрополама, односно догађајима који су премијерног карактера за шири регион. Откривајући уметничку игру кроз њене најсавременије домете, Београдски фестивал игре је брзо придобио бројну публику. До сада је изведено близу 200 поставки најважнијих кореографа нашег времена, док сваку едицију у просеку прати преко 18.000 гледалаца и 120 акредитованих новинара из земље и иностранства. Високи стандарди програма и увођење нове плесне и позоришне естетике, подједнако унапређују очекивања публике и изазов креирања садржаја. Фестивал је пружио подршку домаћим професионалним играчима, педагозима, кореографима и младим људима из свих уметничких области, који сагледали нове могућности и били спремни за изазове. Покретање локалне плесне сцене резултирало је оснивањем нових компанија, приватних школа, студија и часописа, укључивањем иностраних кореографа које је фестивал представио у домаће продукције, али и одласком наших играча у свет. Свакако фестивал господари медијима, у којима почиње да се најављује од новембра једне године за април следеће. Тренутно га финансирају град Београд, Министарство културе Србије и спонзори.

БИТЕФ

Београдски Интернационални Театарски Фестивал БИТЕФ је фестивал извођачких уметности, основан 1967. године одлуком Скупштине града Београда као стална манифестација од посебног значаја за Град. Одржава се сваке године у септембру. Основни циљ Битефа је да представи најзначајније ауторе, продукције и феномене савремене извођачке сцене. На тај начин Битеф иницира и промовише различите приступе театру, шири границе културних идентитета и креира мапу професионалних контаката. Такође подстиче развој српске сцене извођачких уметности и доприноси њеној потпунијој афирмацији у европском, као и ширем међународном контексту. Средства за одржавање Битефа обезбеђује Скупштина града Београда (око 50%), Министарство културе Републике Србије (око 20%), амбасаде и страни културни центри и донатори и спонзори. Генерални покровитељ Битефа је био ЈАТ – једно од најуспешнијих стратешких партнерства културе и пословног сектора у Србији. Успешан пример стратешког партнерства културе и маркетинг агенције јесте сарадња БИТЕФ-а и агенције New Moment – New Ideas која је носилац новог визуелног идентитета фестивала заснованог на дизајну Слободана Машића. Битеф нема статус правног тела, а његова продукција поверена је Битеф театру који броји 22 стално запослена и

између 40 и 100 хонорарних сарадника у сезони. Битеф театар је у последњих неколико година као копродуцент остварио изузетно значајну међународну сарадњу у неколико пројеката. Програм фестивала се одржава на различитим градским локацијама, позоришним као и другим оригиналним просторима. Од недавно Битеф је започео програм регионалне сарадње који подразумева извођење значајних представа у околним регионалним центрима (Нови Сад, Ниш), и одржавање регионалних прес конференција (Љубљана).

Од свог оснивања 1967. године, БИТЕФ је непрекидно пратио и подржавао најновије позоришне тенденције. Растући и развијајући се, постајао је један од највећих и најважнијих европских фестивала. Већ више деценија свог постојања фестивал превазилази све политичке и културне баријере и успешно иде у корак са бурном еволуцијом позоришне уметности. Због тога историју БИТЕФ-а можемо назвати историјом савременог театра, али и данас ту се приказују нова и иновативна достигнућа светског *мејнстрима*, представе постдрамског и невербалног сценског израза, као и оне реализоване уз помоћ нових технологија, отворивши тако врата виртуелној стварности *сајбер* театра.

Током свих ових година, БИТЕФ је сачувао своје место у породици најзначајнијих светских фестивала. За континуитет и квалитет његових настојања, Европска фондација *Premio Europa per il Teatro* је 1999. године Битефу уручила Специјалну награду. Уместо опширног излагања историје, довољно је само набројати имена уметника који су у протеклих четрдесет година, захваљујући овом фестивалу, посетили Београд. Неки од њих откривени су управо овде, док је за друге овај фестивал био још једна у низу потврда њиховог уметничког значаја и вредности.

БЕЛЕФ

Београдски летњи фестивал траје у летњим месецима од 1989. године и одвија се у многим отвореним и затвореним просторима Београда. Мењајући одборе, селекторе, просторе, концепције и формате, остао је незаобилазан чинилац културне туристичке понуде Београда. Продуцент и организатор је Центар београдских фестивала – ЦЕБЕФ. БЕЛЕФ 2016. се одржао по 25. пут од 19. јуна до 30. јула, са богатим фестивалским програмом од тридесет концерата и представа. Наступили су, између осталих, Хор Колибри, Омладинска филхармонија, уметници из Француске и Русије, Ибрица Јусић, Матија Дедић и Зоран Предин. У програм јубиларног БЕЛЕФ-а уведене су и представе за децу у извођењу дечијих позоришта и дечијих

позоришних трупа. На фестивалу су наступили уметници који су својим деловањем у нашем културном простору протеклих година оставили свој снажан уметнички и извођачки печат, као што су *Смиљка Исаковић* и *Урош Дојчиновић*, добитници награде УМУС за протеклу годину, Јелена Томашевић и новосадски Биг бенд, Биља Крстић која слави 40 година плодног уметничког рада, а 15 са ансамблом Бистрик, Ања Ђорђевић, ансамбл Ренесанс, Васил Хаџиманов, Ођила. Велико финале на крају летњег фестивала је приредио Државни академски ансамбл *Берјоска*. Највећи део фестивала се одвија у дворишту Капетан Мишиног здања, на месту где је и настао. У овиру визуелног програма су приказане две изложбе: *Духови – београдске лутке из излога*, као и *Изложба на отвореном* мреже уметничких школа Design Net(Лазовић,2016).

Међународни фестивал монодраме и пантомиме

2015. године се по 40. пут одржао Међународни фестивал монодраме и пантомиме, од 25. до 28. јуна. *Представе за програм фестивала се бирају путем селекције, те ако на вашем репертоару имате представе које могу да конкуришу на овом фестивалу, а заинтересовани сте за учешће, потребно је да до 01.априла 2015, пошаљете пријаву на адресу фестивала.*

Први фестивал Монодраме и пантомиме одржан је 1973. године. Идејни творац био је Љубиша Ружић, свестрана позоришна личност. У тиму који је осмислио концепцију фестивала налазили су се истакнути театарски ствараоци, а уз Фестивал су били и други позоришни ствараоци, јавни и културни радници Земунa и Београда. У оквиру Фестивала стасавали су и млади позоришни стручњаци разних профила. Фестивал је уживао велику подршку Народног позоришта и одржавао се на његовој сцени у Земуну, а такође велику логистичку подршку давало је Позориште лутака Пинокио. У монодрамском делу програма учествовали су најзначајнији глумци из пређашње Југославије. Фестивал се одржава првог викенда у месецу јулу сваке године на сцени Позоришта лутака Пинокио као и на другим локацијама у Земуну. Трочлани стручни жири додељује две Златне колајне: Златну колајну *Маја Димитријевић* за најбољу монодраму и Златну колајну најбољем пантомимичару. Жири публике додељује Златну колајну *Синиша Дашић* најуспешнијем учеснику Фестивала. Фестивал сваке године издаје каталог који садржи све информације о такмичарском и пратећем програму, као и друге важне информације о збивањима везаним за фестивал. Током фестивала свакодневно се штампа билтен у коме се објављују актуелне и сервисне информације везане за програм фестивала.

Неопходна средства за одржавање фестивала дају Градска скупштина Земун, као оснивач, Секретаријат за културу Скупштине града Београда и Министарство културе Републике Србије. Међутим, велику материјалну помоћ пружају добротвори. Од 1993. до 1996. Фестивал монодраме и пантомиме се није одржавао. Разлоге томе ваља тражити у општој друштвеној, политичкој, материјалној и економској кризи у којој је била Југославија, која се тада распадала. Група театарских ентузијаста покренула је 1995. године иницијативу да се Фестивал обнови. Тој групи припадају Борислав Балаћ, Иван Бекјарев, Љиљана Благојевић, Ивица Клеменц и Радомир Путник, који су, уживајући подршку Даринке Матић Маровић, у то време ректора Универзитета уметности и председника Савета фестивала, успели да оживе Фестивал 1996. године, да га упркос бројним тешкоћама одрже, унапреде и развију, да га уведу у међународну породицу монодрамских и сродних фестивала и да му обезбеде одговарајућу медијску подршку.

Статистички, од обнове Фестивала одржано је укупно 220 премијерних представа у такмичарској селекцији, Изведено је 26 представа изван конкуренције и у пратећем програму. Одржано је 16 изложби. Проширена је издавачка делатност и осим редовног програмског каталога објављено је 9 књига из области позоришне уметности у тиражу од 4.300 примерака. У оквиру пратећих програма приказана су два ученичка рада и одржано шест шаховских симултанки у којима је велемајстор Алиса Марић играла против учесника и гостију фестивала. Изведена је једна премијера у фестивалској продукцији која је приказана више од 100 пута, од чега преко четрдесет пута за ученике основних и средњих школа у Земуну и местима која припадају општини Земун. За учешће током година пријавило се више од 850 представа. У фестивалском програму видели смо уметнике из 32 државе - из Европе, Сједињених Америчких Држава, Мексика, Јапана, Израела и Аустралије. Представе је видело око 26.000 гледалаца. Представници фестивала били су у Шведској, Русији, Украјини, Албанији и Републици Српској, као гости тамошњих фестивала или као учесници у такмичарском делу програма.

Гитар Арт фестивал - Међународни фестивал гитаре

Гитар Арт фестивал је настао 2000. године и данас представља професионалну и стручну манифестацију која сваке године окупља класичне и остале гитаристе свих профила, од ђака основних и средњих школа, преко студената, до њихових професора и еминентних гостију, водећих светских гитариста. Директор и оснивач је гитариста Бошко Радојковић. Размена знања, праксе и искуства, као

и упознавање са домаћим и светским токовима у савременој гитаристичкој педагогији и концертној пракси примарни је циљ овог пројекта. Велики едукативни, културни, медијски и психосоцијални значај фестивала чине основу да овај фестивал потраје на сцени Србије. Посебну активност фестивала представља издаваштво које сваке године непосредно пред наредни фестивал доноси оригинално ЦД издање, ауторизовану компилацију најбољих снимака из прошле фестивалске године. У плану је даљи развој и популаризација ових издања и ван граница Србије. Посебна пажња се придаје издању фестивалске књиге која детаљно презентује програм, учеснике и друга достигнућа фестивала. Визуелно сва фестивалска издања су дизајнерски атрактивна и иновативна, а то значи не само програмска књижица, већ и програмски буклети, плакати и различита средства оглашавања. ГАФ ужива статус једног од највећих и најистакнутијих фестивала класичне гитаре у свету и представља прозор у свет високе музичке уметности, али и начин да тај свет доведемо код нас.

Фестивали ретких инструмената

Међународни фестивал *Дани оргуља / Dies Organorum*

Фестивал се одржава сваког лета од 2001. године у катедрали Блажене Дјевице Марије, Хаџи Милентијева 75. Реномирани европски и домаћи оргуљашаи током више целовечерњих концерата, демонстрирају величанственост звука овог инструмента, изводећи репертоар за оргуље највећих светских композитора, од ренесансе до музике XX века, а последњих година се у програму истражују и оне форме у којима се оргуљска музика преплиће са другим уметностима (поезија) и облицима музицирања. Саставни део фестивала чине предавања и мајсторски курсеви за студенте оргуља у региону, које воде сами извођачи. Током 2000. године Катедра је добила нове велике оргуље италијанског градитеља оргуља Занин, на којима се одвија и фестивал. Продуцент и организатор је Културни центар Београда.

Међународни фестивал *Чембало, жива уметност / Ars Vivendi Clavicembalum*

Од новембра 2003. године, на више целовечерњих концерата у Скупштини града Београда, Уметничком павиљону Цвијета Зузорић, Етнографском музеју, итд, врсни домаћи и инострани чембалисти, презентују префињеност звука овог архаичног инструмента, кроз барокну али и савремену литературу и начин интерпретације.

Фестивал афирмише чембало као инструмент који је редак у домаћој концертној пракси, а још ређи на мајсторским курсевима који се, као саставни део Фестивала, одржавају за студенте и ученике средњих музичких школа. Продуцент и организатор је Културни центар Београда.

Иако годинама без финансијске потпоре, Фестивал чембала је оставио трага у културном животу Београда. Чембалисткиња Смиљка Исаковић је концертима на Фестивалу освојила два вредна признања: награду града Београда 2015. године за чембалски концерт *Осу се небо звездама 1914-2014*, поводом 100-годишњице смрти Стевана Мокрањца и обележавања Великог рата, и 2016. године годишњу награду Удружења музичких уметника Србије, једну од две највеће награде за уметничку музику код нас, за чембалски концерт *Пут Ђирила и Методија (815-2015)*, о чему говори следећа музичка критика.

"У оквиру 12. Међународног фестивала "Чембало жива уметност" концерт поводом 1200 година од рођења Св Методија приредила је чембалисткиња др Смиљка Исаковић. Својим инструментом и пригодном кратком и занимљивом причом она је прошла кроз градове у којима су боравили ови високообразовани словенски просветитељи. Ђирило је са сарадницима саставио глагољицу, те са братом Методијем постао зачетник словенске писмености и културе. Овенчана највишим уметничким наградама вишедимензионална интерпретаторка, научница и критичарка, Смиљка Исаковић је уз помоћ петнаест композитора и десетак градских пунктова кроз које су прошла најчувенија словенска браћа из 9.века, остварила имагинарни пут који је ишао обрнутим редоследом – од Рима који је био њихово последње боравиште, до Солуна, где су рођени и где им је отац био високи војни заповедник. Интерпретирајући песме и игре разних композитора од времена позне ренесансе (Антонио Валенте, Ђироламо Фрескобалди, Марко Факоли), до савремених композитора чије стварање припада 20. и 21. веку (Генчо Генчев, Драгомир Миленковић, Микис Теодоракис) она је вешто и брзо мењала регистре, расположења и ритмове карактеристичне за поједине пределе, певајући кроз арије, поигравајући се карактеристичним плесним обрасцима. Њен сапутник на овом јединственом звучном путовању био је и њен дугогодишњи концертни сарадник Андрија Сагић, перкусиониста и композитор који се специјализовао за естетику и филозофију средњег века. Отуда су и његови "упливи" били не само музикални, него и крајње дискретни и подстицајни, никад не нарушавајући него само складно допуњујући изванредни склад маштовите Смиљкине чембалистичке имагинације. У дочаравању музике Хазара придружио им се композитор и

гитариста Драгослав Миленковић својим делом "Изгубљени прстен цара Константина". (Г.Крајачић, Књижевне новине, децембар 2015).

Међународни фестивал харфе

Удружење харфиста и пријатеља харфе Србије установило је Међународни фестивал харфе у Београду 2002. године, који из године у годину све више обогађује музички живот Београда и на тај начин постиже значајне резултате промовишући харфу и харфизам у нашој земљи.

Дани Београда

Дани Београда је назив манифестације која се сваке године одржава у Београду, од 16. до 19. априла од 2003. године, у организацији Скупштине града Београда, а повод њеног одржавања су значајни датуми у историји тог града: дана 16. априла 878. у писму папе Јована VIII први пут се спомиње словенско име града Београда, а 19. априла 1867. је, након симболичне предаје кључева града кнезу Михаилу Обреновићу, Београд поново постао српски град. За време трајања *Данâ Београда* додељују се Награда Града Београда и Награда Града Београда за стваралаштво младих, у неколико научних и уметничких области. Прославу Дани Београда организују Градска управа Београда и Секретаријат за културу града, у сарадњи са Омладинским позориштем Дадов као извршним продуцентом.

Прослава Дани Београда 2015. под слоганом *У ритму града* организована је уз учешће бројних градских установа културе. Другог дана прославе организован је мини фестивал Пролеће у Београду и обележен Међународни дан цеза. Током пет јавних вођења посетиоци су кроз позоришну драматизацију догађаја на одабраним локацијама од историјског значаја и индивидуалне наративе обичних људи упознати са локалном историјом и духом времена Београда у јек антифашистичке борбе.

2015.године су Београђани могли да виде и два јединствена редмета из српске средњовековне историје. У Скупштини града су изложени плашт кнеза Лазара Хребелановића и чувена *Похвала* Јелене Мрњавчевић, монахиње Јефимије, у част овог владара. Оба артефакта потичу из збирке Музеја Српске православне цркве. Ово су два јединствена предмета од текстила. Плашт потиче из друге половине 14. века и у њему је кнез Лазар сахрањен после Косовске битке. Јефимијина *Похвала* настала је после његове погибије на Косову, у периоду владавине деспота Стефана Лазаревића, а начињена

је као покров за његов сандук односно кивот. Израђена је на црвеној свили, позлаћеном жицом и један је од три рада које је монахиња Јефимија оставила иза себе. *Похвала* је значајна и из историографских разлога, јер са ње можемо прочитати да је у време настанка *Похвале* деспот Стефан био у бици код Ангоре. Текст има и песнички карактер па се сматра уједно најстаријим очуваним средњовековним књижевним делом код Срба и првим чији је аутор женског рода. Уз оригиналну Јефимијину *Похвалу* на црквенословенском језику, види се и превод на савремени српски језик.

За плашт се по начину ткања претпоставља да је настао у италијанском граду Лука, чувеном широм Европе по изради одора за владаре у средњем веку. Овај предмет на себи, осим пропетих лавова односно грифона, има сачувано дугме на којем је шлем с волујским роговима – грб кнеза Лазара. Занимљиво је да део одоре недостаје, јер су монаси давали нити плашта као реликвије верницима који су долазили да се поклоне моштима, а ови би их потом чували у својим домовима као највеће светиње. Оба предмета доспела су у фонд Музеја СПЦ за време Другог светског рата. Наиме, после Косовске битке, кнез Лазар је сахрањен умотан у плашт и с *Похвалом* на сандуку, у манастиру Раваница. Кад су тамошњи монаси кренули у избеглиштво, пренели су мошти и кивот у Врдник, који се од тада назива Сремска Раваница. За време Другог светског рата, ова богомоља се налазила на тлу Независне државе Хрватске, па је похарана. Главна заслуга за спасавање моштију кнеза Лазара, плашта и *Похвале* монахиње Јефимије припада професору Радославу Грујићу, тадашњем управнику Музеја СПЦ, који је ове реликвије у току рата донео у Београд.

Главна свечаност у току *Дана Београда*, уз традиционалне доделе Награде града Београда, је 2015. године било уручење звања почасног грађанина наше престонице руском редитељу Никити Михалкову.

Србија

НОМУС– Новосадске музичке свечаности

У 2015. години НОМУС, међународни фестивал уметничке музике у Новом Саду, навршио је 40 година постојања. Настао 1975. године, по идеји кларинетисте Антона Еберста, НОМУС се првих шест година одвијао у оквиру Радио Новог Сада, па су на њој представљана тада најуспешнија остварења југословенских интерпретатора и композитора. После четворогодишње паузе, окупљање извођача и организацију фестивала преузима Музичка омладина Новог Сада, два

9. Урбани културни туризам – туризам догађаја

пута под називом Новосадске музичке јесени, да би му већ 1987. враћен првобитни назив – Новосадске музичке свечаности. Одржавајући се од тада увек у априлу у трајању од седам до десет дана, НОМУС је истрајао захваљујући подршци града Новог Сада, који је његов покровитељ, али и значајној помоћи Министарства културе Републике Србије и Покрајинског секретаријата за културу и јавно информисање. Постепено освајана репертоарска флексибилност, те стално надограђивање новим и другачијим садржајима, такође је допринела очувању и развоју фестивала. Међу њима су концерти који указују на флуидне границе између стилова у којима се класична музика меша с џез, етно, ворлд, па чак и поп звуком. Овакве продукције, уз традиционалне концерте класичне музике привукле су велики број младих посетилаца, чији значајан пораст последњих година сведочи о културолошком значају Новосадских музичких свечаности.

НИМУС- Нишке музичке свечаности

Нишки симфонијски оркестар оснива и организује од 1975. године Фестивал класичне музике *Октобарске свечаности*, који прераста у традиционалну музичку манифестацију Нишке музичке свечаности, све до данас. За досадашње велике успехе у својој културно-уметничкој мисији, Нишки симфонијски оркестар је добитник значајних награда и признања.

Музички фестивал Мокрањчеви дани

Сваког септембра, почев од 1966. године, најбољи хорови, извођачи и композитори - све што одсликава музичку сцену Србије и света - окупи се у Неготину на најстаријем српском Фестивалу те врсте музике, где се, традиционално, осим натпевавања хорова, организују и пратећи програми који садржајно и тематски обогаћују фестивалски програм кроз ликовну, књижевну, етно и фолклорну уметност, која је такође инспиративно ослоњена на име и дело нашег најзначајнијег композитора Стевана Стојановића Мокрањца.

Милански едикт 2013.

Ниш је 2013. године, у оквиру обележавања 1.700 година од доношења Миланског едикта, одређен као централно место прославе овог вишевековног јубилеја хришћанства, од стране Фондације Арт Карнунтум. Константина Великог, који је озаконио Милански едикт и

усмерио светску историју у новом смеру, повезују три града са разних крајева Европе и Азије: аустријски Карнунтум, српски Наис (у коме је он рођен), и турски Измит. Полазећи од ове чињенице Фондација Арт Карнунтум, између више предложених кандидата изабрала је Ниш, родни град цара Константина и доделила му централно место у овој прослави, као део пројекта *Цареви Карнунтума који су променили свет* чији је идејни творац директор аустријске фондације Пјеро Бордин.

Да се подсетимо, пре више од 1700 година, 11. новембра 308. године император Диоклецијан је сазвао конференцију у Карнунтуму (римски војни логор на Дунаву, сада Аустрија), на којој је донесена одлука да се установи институција Тетрарха и направи подела власти у Римском царству. У име четири Тетрарха изабраних у Карнунтуму 11. новембра 308. године (владари Источног царства су били Галерије као Август и Максимин као Цезар, а Запада – Лициније као Август и Константин као Цезар), Галерије је издао 30. априла 311. године Едикт о верској толеранцији из Никомедије (данас Измит), у коме се први пут дозвољава исповедање хришћанства. Две године касније, 313. године, Константин и Лициније потписали су Милански едикт, којим се дозвољава верска слобода свим вероисповестима у Римском царству.

Међународни фестивал класичне музике *Врњци*

Реч је о манифестацији посвећеној уметничкој музици, која траје десет година, као један од ретких фестивала оваквог усмерења у унутрашњости земље. Сваког јула у Врњачку Бању, долазиле су на десетине најеминентнијих уметника извођача, педагога, музиколога, композитора, градитеља уметничких инструмената и др. да би премијерно, у јеку летње туристичке сезоне, публици презентирали своје врсне програме и пројекте посвећене различитим аспектима уметничког музичког стваралаштва. На протеклим манифестацијама учествовали су музичари - гости са широког европског простора, као и из САД-а, Канаде, Јужне Америке, Азије и наравно, велики број домаћих музичара. Сама манифестација је некомерцијалног карактера и приступ публике свим садржајима је бесплатан. Ово је једини међународни фестивал класичне музике оваквог профила у Рашком региону, коме припада Врњачка Бања.

Структура фестивала је сложена и обухвата више целина. Концертни део програма подразумева самосталне концерте гостујућих уметника који долазе ради наступа на овом фестивалу, као и заједничке концерте полазника курсева и гостујућих професора на семинарима. Мултимедијални програми комбинацијом речи, видео записа и тонског приказа представљају задату тему. Видео пројекције

уметничких музичких филмова уз причу медијатора посвећене су историјском развоју технике свирања и највећим мајсторима класичне музике, као и познатим делима и концертима. Семинарски део програма који воде страни и домаћи уважени професори обухвата курсеве клавира, виолине, гитаре и других садржаја за ученике музичких школа, студенте музичких академија и постдипломце. Током једанаест дана трајања фестивала одржава се бар једно предавање или панел дискусија на тему музичког стваралаштва еминентних учесника. На Сајму презентација специјализованих светских издавачких кућа представља се овај вид издаваштва. У оквиру овог сегмента били су гости директори Мелбеј продукције из Америке, Пициката из Италије, Текла из Британије и други светски издавачи. У оквиру сегмента креативна радионица гост фестивала композитор компоује дело посвећено Врњачкој Бањи. По прикупљању довољно материјала, издаје се албум са тим композицијама. Први Албум композиција посвећених Врњачкој Бањи изашао је 2012. У пратећем програму су тематске промотивне изложбе (Ј. Боровић-Димић, 2015).

Креативни градови

Стварање и промоција догађаја, као што су фестивали, представе, изложбе, сајмови постали су важна компонента урбане стратегије широм света: градови се окрећу стратегијама које се фокусирају на сопствене ресурсе: историју, просторе, креативну енергију, таленте, користе своја културна средства и ресурсе и покушавају да постану препознатљиви. Мрежу креативних градова чине сви градови који желе да на иновативан начин представе свој културни педигре, стичу нова знања кроз размену са другим градовима и да локалним културним индустријама омогуће приступ глобалном тржишту. Градови своју креативност стављају у функцију економског и друштвеног развоја. За сада мрежу чине Берлин (Немачка), Асуан (Египат), Буенос Ајрес (Аргентина), Санта Фе (Њу Мексико), Попајан (Колумбија) и Единбург (Шкотска). Сваки град се специјализује за једну област, на основу чега им УНЕСКО додељује титулу. Тако су на пример Асуан и Санта Фе градови народне уметности, Берлин и Буенос Ајрес - градови дизајна, Попајан је град гастрономије, а Единбург град књижевности. Идеја о креативним градовима говори и о томе како се локални урбани простори могу наново замислити, подмладити и добити нове намене унутар конкурентног глобалног оквира. Низ државних и градских интереса могу бити задовољени стварањем креативних кластера, поготово ако

је оно директно повезано са процесима урбане регенерације. Теоретичар економије Дејвид Трозби наводи четири улоге које култура игра у животу и развоју градова:

1. симболичке функције - њихова улога као културних места као сто су Барселона, Берлин или Беч, или фестивали који стварају идентитет и међународни имиџ градова попут Салцбурга, Авињона или Единбурга, или путем културних обележја као што је торањ у Пизи или Стара тржница у Кракову;

2. културне или креативне четврти - чворишта урбаног развоја (као у Питсбургу или Даблину);

3. културне и медијске индустрије - важан део градске економије (што можемо видети у Лондону, Амстердаму, Сиднеју, као и у мањим градовима, али и великим регионима);

4. друштвена и интегративна функција културе - стварање друштвене динамике, колективног и индивидуалног идентитета.

Фестивал Љубљана

Настао 1954. године, у време СФРЈ, један је од највећих летњих фестивала у региону, са великим буџетом. Фестивал је јавна институција који је основао град Љубљана. Члан је Европског удружења фестивала (European Festival Association, EFA) и Међународног удружења извођачких уметности (International Society of Performing Arts (ISPA). Дугогодишњи директор Фестивала Љубљана кларинетиста Дарко Брлек је тренутно и истовремено и председник ЕФА.

Дубровачке љетње игре

Најпрестижнији летњи фестивал класичне музике и позоришта у региону. Основан 1950. године у СФРЈ.

Фестивал Единбург - Edinburgh International Festival

Настао 1947, према идеји уметничких директора Глинденбурн опере и Британског савета, као и града Единбурга. Одржава се углавном у августу и представља један од последњих великих, водећих и угледних фестивала у свету.

10. ЧУВАЊЕ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА

МУЗЕЈИ, ИЗЛОЖБЕ, ЗБИРКЕ, АУКЦИЈЕ

Реч *музеј* потиче од грчке речи “*муσειон*”, како је назван храм у Атини посвећен музама, заштитницама науке и уметности. Музеј је некомерцијална, стална институција у служби друштва и његовог развоја, отворена за јавност, која сакупља, чува, истражује, објављује и излаже материјална и нематеријална сведочанства човечанства, у сврху проучавања, образовања и уживања/задовољства (ICOM, 2007, Кривошејев). Почетни објекат интересовања музеја је музејски предмет, музеалија, односно *материјална и нематеријална сведочанства човечанства*, како је наглашено у актуелној ИКОМ-овој дефиницији. Истовремено у овој дефиницији су побројани и основни задаци музеја, односно четири функције које они обављају: *сабирање/прикупљање – проучавање – чување – излагање и публиковање*. Са друге стране познати чешки музеолог Збињек Странски издваја следеће основне функције музеја: *селекција/документација–трезорирање – комуникација – информација* (Krivošević, 2014). Значи, музеји су научне установе које прикупљају, проучавају, чувају, излажу и обезбеђују предмете и писане изворе, пре свега из археологије и уметности, а који су од историјског, етнографског, уметничког, природњачког, техничког или другог културног значаја. Музеје карактерише *сталност и отвореност за јавност, друштвено корисна сврха* (испуњавајући своје задатке, музеји обављају различите друштвено корисне функције које служе напредовању друштва у духовном, културном, моралном и нематеријалном смислу) и *некомерцијални карактер* (Кривошејев, 2014).

Галерије, за разлику од музеја као комплексних институција, представљају збирке уметничких слика приватног или јавног карактера, које понекад по свом значају и величини могу да достигну музеје (на пример Третјаковска галерија у Москви, National Gallery London, Галерија импресиониста у Паризу, Галерија Матице српске у Новом Саду...) Назив *галерија* (од лат. речи *galeria*), односио се на дугачке дворане у некадашњим племићким дворцима, намењене за

свечаности и велике пријеме, које су биле украшаване уметничким предметима

Развој и подела музеја

Блиско концепту музеја била је грчка пинакотека, као оне што су основане у 5. веку пре нове ере на Акропољу у Атини, у којима су чуване биле слике посвећене величању богова. Најстарија позната просторија за чување културног наслеђа је *галерија Полиглотових радова*. Колекционарство је било заступљено током целе историје, а покровитељство води порекло још од античког Рима (Римљанин *Мецена*, 2. век пре нове ере). У средњем веку највећи колекционари драгоцености и уметнина били су владари, али и црква као институција, а постојале су и приватне збирке. У 16., а касније све више у 17. и 18. веку, приватне збирке почињу да се приказују јавности, у посебним грађевинама.

Музеологија је наука о музејима и бави се питањима локације, архитектуре грађевине, њиховом уређеношћу и опремљеношћу, начину излагања и чувања предмета, њиховог сортирања и адекватне презентације посетиоцима. Туристи који на својим путовањима посећују музеје су исти они грађани који културним дешавањима, у већој или мањој мери, присуствују и у месту свог боравка, чиме изражавају развијене културне потребе. Данас музеји више нису места која туристи обилазе успут, а не ретко и заобићу, већ све више постају објекти примарног интересовања и разлог доласка.

Музеје можемо да поделимо на основу више критеријума:

1. Према начину коришћења и делатности деле се на *музеје-салоне* – западна Европа, у њима влада салонска атмосфера, намењени су елити, затим ту су *музеји-клубови* – Америка, поред одласка у сам музеј и гледање поставке, посетиоцима се пружа прилика да користе и додатне садржаје као што су ресторани, паркови, пројекције филмова и *музеји школе* – Русија, имају поред основне функције и просветно-образовну делатност за велики број посетилаца.

2. Према подручју које покривају музеји се деле на: *државне* или *националне*, који прикупљају материјал и податке о материјалној и духовној култури једног народа или државе, затим *регионалне* или *завичајне*, који садрже предмете и податке једне уже регије, и *градске* у којим се излажу збирке са територије већих насеља и градова.

10. Чување културног наслеђа – музеји, изложбе, збирке, аукције

3. Према специјализацији музејског садржаја разликујемо: *комплексни* тип музеја и *специјализовани* тип музеја: уметнички, историјски, етнографски, археолошки, природњачки, технички, итд.

4. Према пореклу предмета које сакупљају и чувају, музеје делимо у две групе: *природњачки музеји* (ботаника, зоологија, палеонтологија, геологија...) и *хуманистички* или *музеји културе* (историјски, војни, технички, етно-паркови, меморијални, музеји инструмената, итд).

Сходно ставовима ICOM-a (The International Council of Museums – УНЕСКО-ва светска организација музеја) под музејима се подразумевају и:

- природни, археолошки и етнографски споменици и налазишта музејског карактера који сакупљају, чувају и објављују материјална сведочанства о људима и њиховом окружењу;
- установе које садрже збирке и излажу живе примерке биљака и животиња, као што су ботанички и зоолошки вртови, акваријуми и виваријуми;
- научни центри и планетаријуми;
- конзерваторски заводи и изложбене галерије у сталном саставу библиотека и архивских центара;
- природни резервати
- друге установе за које ИКОМ сматра да имају неке или све карактеристике музеја (Krivošejev, 2014).

Музеји су углавном смештени у зградама које су историјски значајне (раскошне архитектуре) или у грађевинама које су по пројекту биле намењене специјално за музеје. Локација музеја може да се мења у зависности од развоја града око њега, али треба да буду удаљени од војних и привредних објеката. Изложбене просторије треба да буду међусобно повезане, добро осветљене и уређене за прихват посетиоца. Музеји сакупљају предмете, који би по правилу морали да буду документи првог реда, односно извор аутентичних информација, а сакупљени предмети се чувају у изложбеним просторијама као сталне поставке или у депоима. Депои су просторије у музејима где се чувају неизложени предмети. Разликујемо три врсте проучавања музејских предмета:

- објективно испитивање стања и особина
- конзерваторске и рестаураторске интервенције
- одржавање услова чувања предмета у депоима или изложбеним просторима

Изложбене просторије су места на којима посетиоци долазе у контакт са изложеном поставком и зато оне представљају синоним за

музеје. Предмети у изложбеним просторијама треба да су поређани по логичком редоследу, а просторије треба да буду светле, проветрене и пријатне за посетиоце. У просторијама треба да постоје помоћни путокази у виду стрелица, знакова, натписа, преграда, који помажу посетиоцима да прате редослед изложених предмета према одређеним критеријумима.

Повремене изложбе се организују у музејима као новина за посетиоца и представљају додатни мотив доласка, а могу бити *монографске* (приказују дела великих или мање познатих аутора) или *тематске* (приказују конкретно неку тему за коју су изложена дела везана). Кроз локалну, националну и међународну размену, музеји прихватају изложбе других музеја или шаљу своје збирке

Највећи изазов музеја је њихово оглашавање у јавности, да би били познати и посећени. Маркетинг једног музеја користи сопствене резултате истраживања или истраживања других сличних институција као мотив пропаганде. Најзаступљенији вид пропаганде музеја је употреба класичних средстава, као што су плакати, каталози, проспекти, водичи, информатори, радио, телевизија. Постоје и публикације посвећене музејима помоћу којих се шира публика упознаје са садржином музејске поставке, њеном историјом, њеним ствараоцима, особинама и сл. Добри туристички водичи или каталози детаљно упућују посетиоце шта и којим редом да посећују. Постоје и мали електронски водичи који уместо кустоса или водича објашњавају сваки изложени предмет, као и електронско бирање онога о чему посетилац жели да се обавести. У неким музејима, постоје покретни лифтови тј. покретне фотеле из којих посетиоци гледају предмете, чиме се проблем циркулације у потпуности решава.

Данас теоретичари музеологије у музеје у ширем смислу речи убрајају и националне паркове, центре за интерпретацију, еко музеје, етно музеје на отвореном, археолошке локалитете и археолошке паркове, тематске паркове, друге видове научних паркова и центре за савремену уметност (Гоб А., и Друге Н., 2009). Поред тога у музеје спадају и знаменита историјска места, споменици и други сродни објекти под условом да су доступни посетиоцима и припремљени за посете по принципима музејских комуникација. Истовремено са повећањем нових облика и врста музеја, и њиховим даљим развојем, разлике између њих се смањују и појављују се и различити хибридни облици. Уз класичне музеје који презентују експонате везане за једну тематику јављају се и специфични тематски паркови посвећени истој теми (Музеј Викинга у Рибеву у Данској и оближњи тематски парк Викинга). Тематски паркови се јављају и уз археолошке локалитете и националне паркове.

10. Чување културног наслеђа – музеји, изложбе, збирке, аукције

Савремени начин живота и модерна технологија омогућавају нам да сазнања о колекцији неког музеја добијемо путем телевизије, штампе, фотографије, филма, а могуће је и виртуелно гледање музејских поставки преко интернета (Google Museums). Међутим, директан контакт између уметничких дела и осталих предмета које музеји чувају, остварује се једино кроз посете, односно путовања која представљају основу свих туристичких кретања и самог туризма уопште. Зато можемо да закључимо, да је туризам данас незамислив без посете музејима, као и да је постојање музеја незамисливо без туризма.

Најпознатији музеји у свету

Лувр у Паризу је био најпосећенији музеј у свету шест година заредом. У периоду од 2008. до 2010. године Лувр је годишње бележио посету од 8,5 милиона посетилаца из целог света, имао је 8,8 милиона посетилаца у 2011, и 10 милиона у 2012. 66 % су били страни туристи (САД, Бразил, Италија, Аустралија и Кина). Улаз је бесплатан сваке прве недеље у месецу, затим за млађе од 26 година припаднике Европске Уније, професоре основних и средњих школа са школском пропусницом (осим Наполеоновог хола), незапослене, инвалиде у пратњи једне одрасле особе и децу испод 18 година уз одговарајући документ. У 2016. години, због терористичких напада осетан је пад туристичког прилива, посебно туриста из Јапана, Русије и Кине. Посета Лувру је у првој половини 2016. опала за двадесет процената у односу на 2015, јер је и Париз посетило милион туриста мање него годину дана раније.

Париз: Версај, Музеј импресиониста

Лондон: Британски музеј и библиотека, Национална галерија, Музеј воштаних фигура Мадам Тисо, Викторијин и Албертов музеј, Музеј Наутике

Рим: Ватикански музеји

Атина и Солуна: Археолошки музеји

Фиренца: Галерија Уфици

Мадрид: Прадо, Ескоријал

Москва: Третјаковска галерија

Ст Петербург: Ермитаж

Њујорк: Метрополитен, Музеј модерне уметности, Гугенхајм

Богота: Музеј злата претколумбовских цивилизација Јужне Америке

Каиро: Археолошки (египтолошки)

Египатски археолошки музеј са Тутанкамоновим благом у Каиру добио је своју копију у летовалишту Шарм ел Шеик. Градња огромног музеја-копије названог *Краљ Тут* уклопила се у модерно саграђену четврт Генена мол. Реплике сфинги чувају покретне степенице у тржном центру, а кроз циновске фараонске капије се улази у лифтове. У музеју су копије свих значајних експоната из Тутанкамонове гробнице који су изложени у Каиру, али и у Лондону, Ст Петербургу, Њујорку, Берлину (статуа Нефертити). <http://www.genenacity.com/virtual/museum/index.html>.

Раскошни руски музеј **Ермитаж** из Санкт Петербурга у 2015. години је напунио 250 година постојања. Развио се из збирке слика коју је 1764. године руска царица Катарина Друга набавила од берлинског трговца Гоцковског. Првобитно приватног карактера, за јавност је отворен 1852. и данас је државни музеј, један од најзначајнијих у свету, са колекцијом од преко три милиона предмета који датирају од праисторије до савременог доба изложених у више здања у историјском центру Санкт Петербурга. Главни део збирке је смештен у Зимском дворцу, некадашњој резиденцији руских царева. Музеј годишње посети око три милиона људи, а захваљујући најновијем проширењу годишње се очекује пет милиона. Музеј данас има центре у Амстердаму, Казању и Виборгу. Ермитаж је 1994. године, уз подршку Унеска, формирао Међународни консултативни савет, сачињен од експерата из најзначајнијих установа и организација културе и уметности. Председник савета је тренутно Нил Мек Грегор, директор Британског музеја из Лондона, а међу члановима су и Анри Лоарет, доскорашњи директор париског Лувра, Ана Марија Петриоли Тофани, некадашњи директор галерије Уфици у Фиренци, Алфред Пакман, некадашњи директор Центра Жорж Помпиду у Паризу, и многи други.

Спремајући се за значајни јубилеј музеј је реализовао капиталне пројекте применом најсавременијих светских стандарда. У складу са генералним планом реконструкције и развоја, 1990. је на северу града отпочело подизање комплекса Стара деревња, са конзерваторско-рестаураторским центром и депоима отвореним за посете. Растерећењем постојећих простора повећани су изложбени капацитети, док се у раду центра, једног од највећих у свету, примењују најсавременија искуства.

Поводом великог јубилеја, а након капиталних радова и претварања у музејски комплекс, за посете је отворено источно крило колосалног здања Главног штаба, једног од симбола царске Русије. Дело истакнутог архитекте Росија (1820–1830), Главни штаб је смештен на Дворском тргу, насупрот Зимском дворцу. Једно време у њему су се налазили Министарство иностраних послова и

10. Чување културног наслеђа – музеји, изложбе, збирке, аукције

Министарство финансија. Уступање овог крила Ермитажу 1993. године је одредило један од стратешких праваца развоја овог музеја у 21. веку. Грандиозна рестаурација и реконструкција током 2008–2013. биле су кључни део пројекта *Економски развој Санкт Петербурга*, финансиран од Светске банке за обнову и развој и Владе Руске Федерације. Историјат здања и нову трансформацију представља књига групе аутора *Ермитаж 21. века / Нови музеј у Главном штабу*, објављена у издању чувене британске куће Thames & Hudson из Лондона.

У сталној поставци Главног штаба су руска и европска примењена уметност, сликарство и скулптура 19. века, сликарство импресионизма, постимпресионизма и 20. века из чувених колекција Шчукина и Марозова. Једна просторија је посвећена чувеном јувелиру Фабержеу. Први пут у Ермитажу је и део простора намењен изложбама савремене уметности. Поводом 250. годишњице музеја реализована је изложба *Дарови истока и запада императорском двору током 300 година* (3. 12. 2014 – 2. 8. 2015), која представља поклоне страних државника и дипломата руским владарима од 18. до 20. века. Око 400 дела ликовне и примењене уметности, оружје, књиге и нумизматика сведоче о везама Русије са западом и истоком. Нажалост, нису сви поклони сачувани у музеју до данас, међу њима ни златни пехар украшен брилијантима који је српски кнез Милош Обреновић поклатио руском цару Николају Првом. Пехар је 1922. године искључен из колекције да би био продат на аукцији (Piotrovsky, 1981).

Обележавајући 250 година постојања, славни музеј је изложбом *Ермитаж њеног императорског величанства* (8. 12. 2014 – 10. 5. 2015) у Зимском дворцу евоцирао своје оснивање и илустровао структуру првобитне збирке Катарине Друге, а описана је у водичу кроз Ст. Петербург аутора Јохана Готлиба Георга из 1790. године. Представљени су галерија слика, кабинети цртежа и графике, библиотека, збирка натуралија, колекција реткости и предмета истока, као и уметност из времена императорке. Раскошни каталог изложбе сведочи о делима која се и данас чувају у музеју, али и о онима која су с временом отуђена.

Гугенхајм музеји (Њу Јорк, Венеција, Билбао)

Музеј Гугенхајм у Њујорку пројектовао је средином двадесетог века чувени архитекта Френк Лојд Рајт (Frank Lloyd Wright, 1867 – 1959) и сам по себи представља уметнички пројекат. Музеј је изграђен за колекцију Пеги Гугенхајм (Marguerite "Peggy" Guggenheim, 1898 – 1979), ћерку богате породице Гугенхајм, чији је отац потонуо са Титаником 1912. године. Између 1938. и 1946. Пеги је куповала

малтене слику дневно, да би скупила велику колекцију савремених уметника коју је изложила у музеју у Њујорку. После неколико година преселила се у Венецију и тамо основала други Гугенхајм музеј модерне уметности (италијански футуризам, амерички поп арт, кубизам, надреализам, апстрактни експресионизам), један од најважнијих у Европи. Ту се налазе Де Кирико, Дишан, Дали, Миро, Пикасо, Бранкузи, Макс Ернст(њен муж), Ђакомети, Кандински, Кле, Магрит, Мондријан, итд. Пеги је помагала младе сликаре и уметнике, као што је био Енди Ворхол. Најновији музеј Гугенхајм отворен је 1997. године у лучком делу шпанског града Билбаоа, као један од највећих музеја у Шпанији, чиме је овај град обележен као незаобилазни део туристичких културних рута.

Најпознатији музеји код нас

Народни музеј у Београду, најстарији у Србији, основан 1844. године, приказује развој културе и уметности у Србији од праисторије до данас, а садржи и тематске збирке домаће и стране ликовне уметности. Народни музеј је затворен преко десет година због реконструкције, која је практично почела тек сада, у 2015. години.

Народном музеју припада и *Галерија фресака* у Београду, простор за излагање реплике наших фресака, које имају значај и у едукативном смислу, али је њихово постојање неопходно и за даља стручна проучавања. На пример, фреске из цркве Богородице Љевишке су уништене у несрећним догађајима на Косову, а сада су у Галерији добиле статус оригинала којих више нема. Реплике имају велики значај и за странце и за наше људе који немају времена да обилазе манастире а хтели би да се упознају са средњовековним монументалним сликарством. То би им могао бити подстицај да после тога крену у обилазак манастира. Рестаураторски атеље Галерије фресака у коме раде неки од најбољих кописта у светским оквирима, при том употребљавајући старе технике и пигменте, је познат у свету.

Остали музеји у Београду су Војни музеј на Калемегдану, Етнографски, Музеј града Београда, Вуков и Доситејев музеј, Музеј Николе Тесле, Музеј примењене уметности, и други.

Вуков и Доситејев музеј

Музеј се налази у најстаријој сачуваној стамбеној згради у Београду, подигнутој у првој половини 18. века, вероватно за Београдског дефтердара (турског управитеља ризнице). Кућа је у време градње била веома раскошна и једна је од ретких спратних кућа

10. Чување културног наслеђа – музеји, изложбе, збирке, аукције

на Зејреку, како се тај део града називао у турско време. Двориште куће некада је опасивао високи зид, а данас је сачуван само његов део крај улазне капије. Кућа је више пута мењала намену и власнике а између 1809. и 1813. године, у њој је радила *Велика школа* коју је основао Доситеј Обрадовић. Та школа представљала је прву вишу просветну установу у Србији, која ће се касније развити у универзитет. Значајни конзерваторско-рестаураторски радови на овом здању обављени су 1948. године и објекту је враћен првобитни изглед. Због своје архитектонске и историјске вредности, здање музеја заштићено је као културно добро од изузетног значаја за Републику Србију. Зграда је под заштитом и на њој није могуће радити веће грађевинске интервенције, али је ипак приземље прилагођено и особама са инвалидитетом. Архитектонски зграда представља класичан пример куће балканског стила - правоугаоне основе, са еркерима у екстеријеру и оријенталном поделом куће и диванханима у ентеријеру. Здање је 2012. године потпуно реновирано и са новом сталном поставком први је музеј који је комплетно завршен и обновљен.

Све у том здању прилагођено је најмлађима пошто су његови стални посетиоци деца од предшколског узраста па све до средње школе. Планира се да школе ту одржавају додатне литерарне часове, песничке вечери. У овај музеј деца долазе организовано преко вртића и школа, али и индивидуално, некада по препорукама наставника како би ту урадили реферат или семинарски рад, а чести посетиоци су и средњошколци из гимназија и средњих стручних школа. За децу постоје посебни програми и просторија коју су назвали *Азбукаоница*, а у питању је посебна соба за додатне музејске едукативне програме. Најмлађе највише интересује Вукова соба са његовим личним предметима, тинејџери се највише осврћу на писана издања Доситеја и Вука, док одрасла популација углавном разгледа уметничка дела и слике. Додатне информације налазе се у аудио и видео форми, на рачунарима и таблетима што је привлачно младима, посебно тинејџерима. Намера је да се музеј окрене и одраслој популацији, припадницима трећег доба, који би ту могли квалитетно да проводе своје време.

Музеј историје Југославије је један од најмањих и најпосећенијих музеја у Београду. У саставу Музеја историје Југославије су *Музеј 25. Мај*, *Стари музеј* и *Кућа цвећа*. Годишње га посети око 90.000 посетилаца, а најпосећенија изложба је била поставка *Царски дарови* која је представила избор поклона Јосипу Брозу Титу из богатих збирки музеја (20.548 посетилаца). Музеј је обишао већи број домаћих и страних делегација (САД, Немачка, Кина,

Алжир, Индонезија, Нигерија, Ирана, Кипар, Ирак, Мароко, Либан), а сваке године 4. и 25. маја долазе делегације и посетиоци из бивших република СФРЈ.

Природњачки музеј у Београду

После Народног, Природњачки музеј најстарија је установа тог типа у Србији. Основан је 19. децембра 1895. године актом министра просвете и црквених дела Краљевине Србије. Тада је носио назив *Јестаственички музеј*. Прве збирке прикупљале су се и чувале у Јестаственичком кабинету Велике школе под руководством Јосифа Панчића, првог српског ботаничара и управника Лицеја. На дан стогодишњице Првог српског устанка, у присуству краља Петра Првог, отворена је прва стална изложба музеја – 7. септембра 1904. године. У току Првог и Другог светског рата многе збирке су оштећене или уништене, али се музеј после тога опоравио. У њему се данас чува 120 збирки у оквиру којих постоји и неколико стотина холотипова (први описани примерак у науци) и уникатних примерака минерала, стена, ботаничких и зоолошких предмета, међу којима и биљне и животињске врсте које се више не могу наћи на теренима Србије јер су ишчезле или мигрирале у друге пределе.

Више од два милиона примерака стена, минерала, фосила, биљака, животиња, непрегледно благо природе, разврстано у чак 120 различитих збирки, налази се у депоима Природњачког музеја. Делови палеонтолошке збирке, а ту су, између осталог, фосили, скелети (*Бизонаријум* је галерија смештена у дворишту музеја, где се на полицама налази 300 лобања и делова скелета степских бизона старијих од 10.000 година), мамути рибе, стоноге, ракови, чувају се у одговарајућим микроклиматским условима. У депоима су ћилибар стар 30 милиона година, шкољка нађена на Калемегдану, стара 14 и по милиона година, али и две гвоздене грудве, међу најстаријим примерцима у музеју - сокобањски и јелички метеорит, старији и од саме земаљске кугле, који се чувају у посебним условима, а за излагање се користе верне копије, такозвани *мулажи*. Веродостојна реплика кикиндског мамута позната под називом *Кика* се налази у депоу, уместо да стално буде пред публиком, као што би то била пракса у свету.

Због недостатка изложбеног простора немогуће је показати јавности све експонате који се чувају под кровом музеја. Неке од њих засад је могуће видети само на тематским изложбама у галерији на Калемегдану, кроз коју годишње прође више од 30.000 посетилаца. Опремљен је *Панчићев кабинет*, отворен од септембра 2016. где се одржавају предавања и радионице намењене малишанима из целе

10. Чување културног наслеђа – музеји, изложбе, збирке, аукције

Србије, у којима ће они моћи да виде фосилне остатке шишарке, крила ветрушке, делове мамута... Поједини експонати који су издвојени из музејских збирки моћи ће и да се дотакну, а међу њима и фосили амонита, главношца који је живео у време диносауруса. На полицама и у витринама налазе се и препариране животиње, међу њима твор, греч, јеж, кобра, тукан, ибис, а ту је и зуб мамута. Посебност поставке је отисак биљке из Девона у стени, стар 370 милиона година, као и главношци, стари 145 милиона година. Сви примерци су оригинални.

На спрату се налази и генерални хербаријум музеја. У брижљиво спакованим кутијама чува се око 500.000 примерака биљака, међу њима су и оне којима су се хранили диносауруси. Да би све функционисало, у тој просторији не сме да буде нимало влажно, треба да буде суво и топло. На истом нивоу је и најсређенија збирка инсеката. Музеј брижљиво чува и личну збирку лептира и птица које је др Арчибалд Рајс сакупио и поклонио овом музеју. Ту су нађени фосили предивних шкољки које припадају врсти пектену, иста таква врста нађена је у кречњацама стене Ташмајдана, у парку. Те шкољке су прави доказ постојања некадашњих морских услова на нашем простору. У питању је Баденско море, део Панонског мора, које је покривало не само територију Србије, већ и других региона.

Природњачком музеју је 1972. године припојен Музеј шумарства и лова, са својим збиркама ловачких трофеја и ловачког оружја. У оквиру музеја постоји и специјализована научна библиотека, међу најстаријим на Балкану, основана пре 111 година, са више од 22.000 наслова. Стручњаци музеја раде на заштити више значајних палеонтолошких локалитета и других природних добара - Глуви поток, Горња Пребреза, Носак, Бабушница – Валниш, Костолац, као и многих биолошких локалитета. У саставу ове установе је галерија на Београдској тврђави коју годишње посети више од 32.000 посетилаца, док бројне изложбе у музејима широм Србије обиђе више од 100.000 посетилаца. Због изузетних резултата у раду и доприносу развоја културе Србије, пре три године музеј је добио престижну награду *Михајло Валтровић* за најбољи музеј у нашој земљи, коју додељује Музејско друштво Србије.

Најновији и најмањи музеј у Београду је **Дом Јеврема Грујића**, *Музеј историје, уметности и дипломатије*, који је од скора отворио врата у центру Београда љубитељима лепих уметности, јер се овде излаже колекција коју је породица сакупљала два и по века. Ту су дела српских сликара Паје Јовановића, Уроша Предића, Стеве Тодоровића, Уроша Кнежевића, Зоре Петровић, затим стилски намештај, оружје из Првог и Другог српског устанка, међу којима и пушка Хајдук Вељка, краљевски дарови, као и богат архивски материјал у амбијенту

градске куће краја 19. века. Једно време ту је био изложен и први портрет Доситеја Обрадовића, након чега га је преузео стручни тим Централног института за конзервацију у циљу даље рестаурације и детаљне анализе ради утврђивања аутора, који до сада није познат.

Музеј Војводине у Новом Саду, основан 1847. године, садржи археолошку, културно-историјску и етнографску збирку, пре свега из историје и културе Војводине. На простору од 3000 квадратних метара представљено је преко 6000 експоната из археологије, опште историје, историје уметности, етнологије, који се такође налазе и у дигиталној форми. Стална поставка пружа слику миленијумске историје региона. У саставу музеја налазе се и Етнопарк *Брвнара* у Бачком Јарку и комплекс у Кулпину (имање Дунђерских са великим и малим дворцем и Пољопривредним музејом).

Остали важнији музеји у Новом Саду су Галерија Матице Српске, Спомен збирка Павла Бељанског, Музеј Новог Сада, итд.

Народни музеј Ваљево

Народни Музеј Ваљево основан је 1951. године на иницијативу Општине Ваљево и већ више од пола века успешно обавља послове заштите и представљања културне баштине на територији града Ваљево, као и општинама колубарског округа. У свом саставу Народни Музеј Ваљево има шест сталних поставки, које се налазе у централној згради музеја и у *Муселимовом конаку*, док је у припреми и поставка у Кули Ненадовића. Од осталих поставки Народни музеј Ваљево има и поставке ван Ваљево и то у Бранковини, Осечини и Струганику. Прва поставка Музеја је била смештена у Муселимовом конаку, подигнутом у 19. веку, у чијем подруму су 1804. године били затворени ваљевски кнезови Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин, пре *сече Кнезова* на обали Колубаре, да би потом њихове главе биле јавно истакнуте на крову ове зграде. Народни Музеј Ваљево чува преко 24.500 предмета са изузетном музејском вредношћу, разврстаних у археолошке, етнолошке, историјске, уметничке и нумазматичке збирке. Народни музеј Ваљево је у два наврата (2005. и 2008.) одликован плакетом *Михаило Валтровић*, коју Музејско друштво Србије додељује најбољој музејској установи у Србији у претходној години, а 2012. године награђен је Туристичким цветом, највишим националним признањем, које за допринос развоју туризма додељује Туристичка организација Србије. Иначе, по броју посетилаца, којих је око 100.000, тај музеј поставио нове стандарде другим музејима у земљи. Највећи део сопствених прихода музеја дошао од продаје улазница и сувенира.

10. Чување kulturnog наслеђa – музеји, изложбе, збирке, аукције

Међутим, ништа не би било од новца да годишње кроз сваку од поставки не пролази око 25.000 људи. Овакав промет направљен је пре свега захваљујући иновацији поставки – постављању дигиталних екрана, најмодернијих сензора звука, 3Д холограма, интерактивном приступу који одговара најсавременијим поступцима у свету, а чему је највише допринео креативни директор Народног музеја проф. др Владимир Кривошејев.

У Народног музеју у Ваљеву у априлу 2015. отворена је изложба *Ваљево 1914-1915. године - град болница* која је реализована у спомен на велика ратна страдања током епидемије тифуса 1914/15. године. Изложба је припремана око годину дана, а посвећена је свим жртвама, као и свима који су помогли да се епидемија пегавог тифуса победи. На основу документације и архивске грађе лоцирано је 29 објеката који су били у функцији ваљевске болнице крајем 1914. и почетком 1915. године. Подаци говоре да је дневно у Ваљеву умирало и до 150 војника и цивила, док је према расположивим подацима за време епидемије пегавог тифуса у Ваљевском крају страдало око 3.500 војника и преко 4.000 цивила, као и велики број аустроугарских заробљеника. Поред фотографија из периода епидемије, на којима су и објекти у којима је била ваљевска болница, била је изложена и архивска грађа, лекарска опрема, хируршки материјал из тог периода. Ваљевци су имали јединствену прилику да виде последњу слику Надежде Петровић, чувене сликарке и добровољне болничарке, која је умрла од тифуса у Ваљеву 3. априла 1915. године. Захваљујући модерним технологијама заинтересовани могу да виде изложбу и путем виртуелне презентације, која је постављена на сајту музеја, а у тој шетњи посетилац може да виртуелно уђе у простор где су били објекти ваљевске болнице, и да направи историјску шетњу кроз град чије су улице биле болнички ходници.

Музеј у Тршићу је комплекс који је недавно био номинован за престижну годишњу награду *Европски музеј године*, што је допринело да све богатији садржаји тог музеја буду видљиви и ван Србије. Европски музејски форум има обавезу да промовише све музеје који су номиновани, а непосредни ефекат тога је већа видљивост у Европи. Оно што је знатно утицало на садржаје комплекса Тршић је отварање *Музеја језика и писма* кроз који се могу реализовати различити програми у виду изложби, радионица, па је тако најстарија културна манифестација у Србији - Вуков сабор - видљивија пошто су сви подаци доступни на више европских језика. Око 300 музеја је конкурисало за награду, а одлуку о томе донели су надлежни на основу извештаја судија из Панела европских судија који су их посетили: једна посета судије је била најављена, а две су биле

инкогнито, тако да нико није знао да су присуствовале, нити када су биле. На састанку у Глазгову жири састављен од стручњака из 21 земље чланице Савета Европе награду одлучио је да награду за 2015. додели Ријксмузеју у Амстердаму. (У 2016. години за *Европски музеј године* конкурисали су Галерија Матице Српске из Новог Сада и Народни музеј у Ваљеву, а награду је добио Музеј историје пољских Јевреја у Варшави).

Језички реформатор Вук Стефановић Караџић рођен је 1787. у месту поред Лознице у кући свог деде Јоксима Бандуле који је бежећи од турске одмазде напустио своју родну Херцеговину и подигао плетару на врху села Тршић у сенци околних брда покривених шумом. Родну кућу Вука Стефановића Караџића, како је он сам забележио, Турци су за време Карађорђеове владавине палили десет пута. У време преноса Вукових посмртних остатака из Беча у Београд 1897. године, два сељака из Тршића, Гајо Матић и Којо Марјановић, поболи су велики храстов крст на месту где је била кућа у којој се Вук родио. Тај храстов крст и данас стоји у Вуковој спомен кући у Тршићу. Крајем 1931. године оформљен је Одбор за подизање спомен - објекта Вуку Караџићу у Тршићу, Лозници и Београду, а у јануару 1932. објавио је Проглас којим су се позивали сви поштоваоци Вуковог рада да дају средства за рестаурацију његове куће, да помогну акцију око подизања Вуковог споменика у Београду и да помогну подизање дома културе у Лозници који ће носити Вуково име. Средства за рестаурацију куће веома брзо су прикупљена и радови у Тршићу завршени су 1933. године. Дана 17. септембра 1933. у недељу пред Малу Госпојину, када у *Јадру нема ни једног вашара* освештана је Вукова спомен кућа и одржан први Вуков сабор у Тршићу у дворишту његове куће.

Вукова спомен кућа замишљена је тако да у једном свом делу представља живот српског сељака с краја 19. века, а у другом делу била је урађена стална поставка која је приказивала Вуков животни пут и рад. Био је то први музеј на отвореном у Краљевини Југославији, на Балкану и један од ретких музеја овог типа у Европи. И данас кућа заједно са објектима у окућници има за циљ да посетиоцима прикаже живот српског сељака с краја 19. века, с тим што је изложба везана за Вуково школовање и рад премештена у манастир у Трноши 1964. године, где посетици могу видети Музеј раног Вуковог школовања. Изградња и уређење Тршића настављени су и наредних деценија и углавном су били у вези са обележавањем неке од значајних годишњица Вуковог живота и рада. Власт Народне федеративне Југославије је 1947. годину прогласила је *јубилејом стогодишњице победе Вуковог језика и културне револуције* те је тим поводом проширено Вуково двориште, на њему је засађен воћњак и пренета су

10. Чување културног наслеђа – музеји, изложбе, збирке, аукције

четири објекта народног градитељства: чардак, вајат, качара и млекар. Тиме је за посетиоце употпуњен доживљај и пружена им могућност да се детаљније упознају са животом српског сељака.

Музеј на отвореном Старо село - Сирогојно

Старо село је музеј на отвореном у којем се приказује архитектура, унутрашње уређење зграда, начин привређивања и организација породичног живота људи брдско - планинских предела динарске регије. Простире се на површини од пет хектара и има око педесет објеката који су дислоцирани и пренети из околних златиборских села. Први музеј на отвореном направљен је у Шведској 1891. године¹⁰. Идеја за формирање музеја јавила се као последица све већег интересовања за традиционално сеоско градитељство и начин живота који су уочени на светским изложбама у Паризу и Бечу. Убрзо потом настао је велики број сродних културних средишта за очување и представљање традиције широм Скандинавије и западне Европе. У другој половини 20. века формирају се сродни музеји у источноевропским земљама, али и на другим континентима.

Процес преношења, постављања и реконструкције златиборских брвнара у Старом селу започет је према пројекту архитекте Ранка Финдрика и Републичког завода за заштиту споменика културе 1980. године. Иницијатива је потекла од организације домаће радности из Сирогојна и остварена је упорношћу Добриле Васиљевић-Смиљанић, ангажовањем етнолога Босе Росић, надлежних републичких институција и многобројних сарадника. Споменички комплекс цркве Светих апостола Петра и Павла из XVIII века и Музеја на отвореном стављен је под заштиту закона као културно добро - споменик културе од изузетног значаја.

У заштићеној целини, због даљег чувања и презентације, конституисана је 1992. године установа Музеја на отвореном која своју делатност обавља у складу са одредбама Декларације ICOM-а и основним поставкама европске скансенологије. Изабране грађевине представљају богатство архитектуре и развој културе становања златиборског краја, а уједно показују друштвене и привредне односе на селу. Знање и вештина са којом је обрађено дрво достигли су висок степен, што ова здања сврстава у ред значајних градитељских остварења. Сталну музејску поставку чине две златиборске окућнице, са стамбеним и привредним зградама какве су у другој половини 19. и почетком 20. века имале задружне сеоске породице. Привредни део чине објекти за чување и прераду воћа и зграде за стоку, док чобански

¹⁰ <http://www.skansen.se/sv>

стан представља засебну целину. Од 2012. године у музејској поставци се налази и реконструисана учионица. Све зграде су опремљене аутентичним покућством.

Од програма се издвајају обичаји, програми за децу, стари занати, музички програми. Ревитализацијом старих заната презентује се стара, готово заборављена техника израде предмета од дрвета, метала, глине итд. У Музеју су кроз радионице приказана три мушка производна заната (качарски, ковачки и грнчарски), а посетиоци имају прилику да упознају комплетан поступак занатске израде ових традиционалних производа. Са циљем да се сачувано богато културно наслеђе из области извођачких уметности представи јавности, у Музеју се од 2011. године организује се Фестивал *Свет музике*. Концертима изворних певачких група, музичких група које изводе рану средњовековну музику, као и афирмисаних извођача чија се музика заснива на традицији, пред публиком се отвара свет различите музике.

Од 2008. године у Музеју се одржава ревија антрополошког филма на којој се приказују филмови са темама везаним за српску традицију, материјалну и нематеријалну културу. Осим емитовања, музеалци Музеја баве се и снимањем филмова са етнолошким и антрополошким садржајима, а сам Музеј је био тема многих филмова, телевизијских репортажа и емисија. Захваљујући сталном документовању и бележењу догађаја у Музеју, као и теренских истраживања и преснимавања етнолошких и антрополошких филмова, аудио-визуелни фонд Музеја броји око 300 наслова. У дворани Музеја одржавају се изложбе, семинари, научни скупови, пригодни концерти, а на летњој позорници већи културни догађаји.

За смештај посетилаца и туриста служе седам аутентичних златиборских брвнара, чији су ентеријери прилагођени потребама боравка савременог човека, а налазе се у непосредној близини крчме. Конаци су различитог капацитета, од двокреветних до петокреветних (укупно 29 кревета). Намењени су за смештај учесника програма Музеја, али се могу наћи и у туристичкој понуди.

Завичајни музеј – Замак културе у Врњачкој Бањи

Завичајни музеј – Замак културе је радна јединица Јавне установе Културни центар Врњачке Бање, која на основу оснивачке одлуке Општине Врњачке Бање брине о заштити културних добара, природних и других знаменитости, делатности музеја, галерија и збирки, раду уметничких установа, уметничком и књижевном стваралаштву, издавању књига, брошура, музичких књига и других публикација и др. Функционише као музеј у саставу Културног

10. Чување културног наслеђа – музеји, изложбе, збирке, аукције

центра. Представља најмањи тип комплексног музеја и односи се на територију општине Врњачка Бања. Смештен је у вили Белимарковић, која је уз врњачку цркву једна од најстаријих зграда у Врњачкој Бањи. Подигао ју је у периоду од 1888. до 1894. генерал Јован Белимарковић, министар војни, министар унутарњих дела, заступник министра грађевина и намесник за време малолетства краља Александра Обреновића. Споменик је културе од велике вредности за Републику Србију. Зграда је 1968. откупљена са наменом за музеј, галерију и мању концертну дворану, а потом је петнаест година рестаурирана, а да та рестаурација није испунила услове за делатности за које је намењена. Грађевина је изгубила чак и своје име. За јавност је отворена 1983. под именом *Замак културе*. У својој основној делатности Замак културе је носилац активности којима се прикупља, истражује, проучава, презентује и промовише наслеђе Врњачке Бање, чиме се доприноси стварању њеног идентитета. Изложбена делатност представљена је кроз сталне поставке, традиционалне и гостујуће поставке које се организују у три галерије, на три изложбена нивоа. Музичка догађања реализују се у простору музеја од краја априла до краја октобра (због услова грејања објекта), и то кроз организовање концерата уметничке музике и Међународног фестивала класичне музике *Врњци* који чини круну музичког догађања у Бањи. У пројектима музеја посебно се акцентују истраживања Врњачке Бање, презентована путем квалитетних публикација, које доприносе потврђивању њеног културног идентитета. Директор музеја је Јелена Боровић-Димић, историчар уметности и аутор неколико изузетних релевантних монографија. Круну публицистике и обраћања потенцијалном посетиоцу представља издавање монографије *Једна кућа, једна прича – градитељско наслеђе Врњачке Бање* (2014), која доприноси формирању личне карте Врњачке Бање и њене туристичке валоризације, јер је смешта у центар интересовања интелектуалне елите Србије и Европе од краја 19. до половине 20. века.

Музеј воштаних фигура у Јагодини отворен је 2008. године, први у Србији и шести у Европи, као саставни део туристичко спортског комплекса, који годишње посети око 400.000 туриста. Музеј је постао права атракција и за ђачке екскурзије и за остале туристе. Између осталог, ту се налазе воштане фигуре Карађорђа, Милоша Обреновића, монахиње Јефимије, Филипа Вишњића, Светог Саве и Петра Првог Карађорђевића, Патријарха Павла, Његоша, али и личности из нове историје, Тита, Николе Тесле, и спортиста Дивца и Ђоковића. Овим Србија прати тренд у свету, где чувени музеј воштаних фигура *Мадам Тисо* у Лондону, са фигурама од митских,

историјских, књижевних, све до ликова филмских сага као што су *Ратови звезда*, представља један од музеја који се морају посетити.

Нове технологије у презентацији

Интернет је проширио домаћај највећих светских музеја, међу којима предњачи Метрополитен у Њујорку. Велике степенице славне неокласичне фасаде Метрополитен музеја у Њујорку воде посетиоце ка изложбама које представљају пет хиљада година људских достигнућа. Међутим, сада постоји нови начин да се посети музеј, помоћу платформе која пружа искуство путем технологије. Захваљујући интернету, поставке њујоршког Метрополитена доступне су становницима широм света.

Метрополитен музеј чува и излаже неке од најзначајнијих светских колекција ликовне уметности, а два милиона експоната подељено је у 19 одељења. Веб-сајт Метрополитена је прошле године имао више од 33 милиона посетилаца. Док је прошле године постављен рекорд – музеј је обишло 6,3 милиона људи, од којих 40 одсто страних посетилаца – то је и даље само делић посете на интернету. Дигитална технологија је постала изузетно важна за рад ове културне институције. Захваљујући интернету, посетиоци могу да претражују огромну сталну колекцију музеја, од старог Египта и класичних антиквитета, преко европских мајстора до америчке и модерне уметности. Ту могу да се пронађу хронолошки преглед историје уметности, колекције музичких инструмената, старинска оружја и оклопи из свих делова света, али и бројни образовни програми за све узрасте.

Званичници Метрополитена кажу да модерни музеји морају имати широк дијапазон садржаја за светску публику. Једна од кључних атракција су специјалне изложбе. Највећа изложба у историји Метрополитена била је *Кина с оне стране огледала*. Скоро милион посетилаца је 2015. године видело ову величанствену модно-уметничку презентацију уживо, а милиони су је видели на интернету. Метрополитен процењује да су његови посетиоци у 2015. години потрошили више од пет милијарди долара у Њујорку током свог боравка, чиме су дали допринос здравој економији града. За сада, по свему судећи, нема опасности да ће онлајн платформа Метрополитена заменити огроман број посетилаца који желе да уживо виде сталну збирку музеја са више од два милиона уметничких дела, али је сигурно да ће будућим туристима пружити жељене информације.

УНЕСКО је 2015. годину прогласио годином Михајла Пупина. Том приликом је у Београду у Историјском музеју Србије отворена изложба *Пупин – од физичке до духовне реалности*, поводом

10. Чување културног наслеђа – музеји, изложбе, збирке, аукције

обележавања важног Пупиновог јубилеја – тачно стотину година од када је пријавио својих седам патената који представљају рођење области телекомуникација, али и осамдесет година од Пупинове смрти. Посебност ове поставке је излагање и до сада непознатог архивског материјала (између осталог и из архива ФБИ), из Архива Југославије, града Панчева, Завичајног комплекса у Идвору, али и Пупинове личне библиотеке. Оно што ову поставку чини јединственим музеолошким искуством за посетиоце је употреба најновијих технологија које омогућавају да сваки сегмент изложбе буде интерактиван. Тако се интерактивне АР наочаре (*аугментисана стварност* - *Augmented Reality*) први пут користе у музеологији. Просторне инсталације које се активирају самим присуством посетиоца, воде нас звуком и сликом до самог Пупина и његовог времена. Публика је Пупина у природној величини могла да сретне неколико пута током шетње кроз музеј, чак са њим и да разговара. Виртуелна стварност, тачније *аугментисана стварност* тако ствара у постојећем свету потпуно нови свет, уз помоћ мобилног телефона, таблета, рачунара или интерактивних наочара, што је свакако допринос оживљавању застареле музејске праксе пасивног разгледања експоната. Захваљујући ауторима изложбе Александри Нинковић Ташић и др Душици Бојић и тиму у коме се налазе светски пионери у коришћењу АР технологије, овако постављена изложба на најбољи начин представља лик и дело овог великог научника, као и модерно лице и креативне потенцијале данашње Србије.

Једна од првих мултимедијалних књига у српској музеологији, *Тито-кратка биографија* аутора др Предрага Ј. Марковића, историчара, представљена је 2015. године у Музеју историје Југославије (МИЈ). Поред текстова који јасно и сажето описују Титов живот и његову историјску улогу и фотографија из архиве МИЈ, књига обилује архивским и личним документима, снимцима говора, документарним ТВ серијама и другим аудио-визуелним материјалима које читаоци могу преузети преко *QR code reader* апликације.

Као што је раније поменуто, развој високих технологија омогућио је да се помоћу нових апликација (*Arts&Culture, Arts &Page Recognizer*) претражују експонати и уметничка дела из преко хиљаду музеја из осамдесет земаља.

Ноћ музеја

Културна манифестација која се одвија у мају дилем Европе, у складу са датумом коју је одредила Европска Ноћ музеја са седиштем у Паризу, и код нас је постала популарна. *Ноћ музеја* је прави српски успешни бренд, јер је међу првима озбиљно радила на идеји

децентрализације културе па се одлични програми у једној ноћи могу видети широм Србије. Због тога је ова ноћ подједнако важна за велике градове као и за најмања и најудаљенија места у нашој земљи. Тема 12. Ноћи музеја 2015. (16.мај) била је *Отвори очи у ноћи*, а музеји су отворили своја врата до касно у ноћ и своје културно благо приказали посетиоцима у 47 места широм земље на 72 локације. Земља партнер београдске Ноћи музеја 2015. године је била Аустрија. Круна манифестације је био Дечији павиљон у *Цвијети Зузорић* који је у оквиру посебног сегмента *Ноћи музеја - Дечије туре* најмлађим посетиоцима приближио музеје, галерије и установе културе занимљив начин. Цео Шабац у Ноћи музеја је претворен у велики времплов уз помоћ којег су посетиоци манифестације могли да се прошетају кроз претходне деценије, али и векове. 2015. године манифестацији се придружило пет нових градова: Косовска Митровица, Неготин, Власотинце, Звечан и Сењски рудник. Музеј у Смедереву представио је *Џинове Леденог доба*, палеонтолошку изложбу која у Смедерево доводи степске бизоне и мамуте, џиновског јелена, рунастог носорога. У Галерији Народног музеја Ваљева представљена је тематска изложба о Ваљеву као јединственом *граду-болници*, која се осврће на ратом захваћене 1914. и 1915. годину. Историјски архив Ниш је први пут изложио ретке и значајне књиге из њихове богате збирке. Канал *Viasat History* је спонзор манифестације *Ноћ музеја* већ шест година. Овај канал, заједно са 66 сателитских и 34 земаљских ТВ канала припада шведској компанији MTG (Modern Times Group) чији су канали доступни у преко 140 земаља света. МТГ је међународна компанија која се бави индустријом забаве, односно производњом, куповином и приказивањем забавних садржаја.

Поједини музеји напуштају *Ноћ музеја* (2015)

У 2015. години организована је паралелна манифестација, *Музеји Србије, десет дана од 10 до 10*, од 9. до 18. маја 2015. јер неки музејски посленици сматрају да музеји треба да буду посећени преко дана, а не за време ноћи. Више од педесет музеја, колико се пријавило, понудило је своје садржаје сваког дана у наведеном термину и то бесплатно. Међу њима су били Народни музеј, Етнографски музеј, Историјски музеј Србије, Музеј историје Југославије, Природњачки музеј, Галерија Матице српске, Музеј науке и технике, Музеј примењене уметности, чији су директори и чланови Организационог одбора. Програм, богат изложбама, радионицама, семинарима и другим пратећим садржајима, одвијао се у знаку теме *Хероји културне баштине*. Ради се о највећем удруживању домаћих музеја до сада у јединственој акцији, која има за циљ јачање институција и

10. Чување културног наслеђа – музеји, изложбе, збирке, аукције

успостављање квалитетније комуникације са публиком. Важно је рећи да програм траје довољно дуго (од 10 ујутру до 10 сати увече), да обухвата два викенда и да публици даје прилику да посети на миру више музеја у више градова и то без куповине карата. У мају светска музејска заједница слави Међународни дан музеја (18. мај) и 11. Европску ноћ музеја (16. мај), а ту су још и неки други битни датуми. Пошто се на дан када почиње манифестација обележава и седам деценија од победе над фашизмом, у Музеју историје Југославије отворена је изложба *Уметност као отпор фашизму*, реализована у сарадњи са Историјским музејом Србије. Пошто се навршио један век од великог егзодуса 1915, када је страдало становништво Србије, али и културна баштина наше земље, организован је велики округли сто *Баштина у опасности* у Етнографском музеју. Музеј науке и технике понудио је у свом новом простору, Галерији *Александар Деспић*, изложбу *Од таласа до Тесле*.

Под називом *Смехом против баксузлука*, 21. маја 2016. од 17 сати па до један сат иза поноћи се по тринаести пут догодила *Ноћ музеја*, у којој су се уз помоћ културе, знања и смеха, у више од четрдесет градова и места широм Србије посетиоци и организатори борили против сујеверја. Шабац је у Ноћи музеја 2016. обележио два важна јубилеја – 200 година од доласка Јеврема Обреновића, под чијим утицајем је овај град попримио изглед европске вароши, као и 160 година од оснивања Прве народне апотеке. Први пут у Ноћи музеја 2016. Панчево је отворило део комплекса Старе Вајфертове пиваре, која је основана давне 1722. године и представља најстарији индустријски објекат у Србији, а уједно и најстарију пивару на Западном Балкану.

Истовремено, манифестација *Музеји Србије, десет дана од десет до десет*, коју су 2015. покренули национални музеји: Народни музеј у Београду, Галерија Матице српске, Природњачки музеј, Етнографски музеј, Музеј примењене уметности, Историјски музеј Србије, Музеј савремене уметности и Музеј историје Југославије, одржана је 2016. године од 12. до 21. маја, и завршена обележавањем *Европске ноћи музеја*. Централна тема манифестације, *Мој музеј, мој град* бавила се местом и улогом музеја у локалној заједници, али и укупним односом музеја, града и културног пејзажа, односно оним темама које су 2016. у фокусу како *Међународног дана музеја*, тако и акције Министарства културе и информисања Републике Србије *Градови у фокусу*. Током манифестације *Музеји Србије, десет дана од десет до десет*, као и до сада, улаз за публику је био бесплатан, сваког дана од 10 до 22 сата, на свим локацијама где је то радно време било могуће спровести. Манифестација се одвијала под покровитељством Министарства културе и информисања, као и Секретаријата за културу и информисање АП Војводина, Секретаријата за културу Града Београда и Градске управе за културу у Новом Саду, а у сарадњи са струковним музејским удружењима – Националним комитетом Међународног савета музеја – ИСОМ Србије и Музејским друштвом Србије.

Приватни музеји и збирке

Период чекања пред музејским вратима уметници су смањили оснивањем сопствених музеја, било да су они реалне, путујуће, фиктивне или имагинарне поставке. Према прелиминарној процени у нашој земљи има око 120 приватних збирки које би могле да прерасту у неку изложбenu поставку вредну да привуче посетиоце. Познатији приватни музеји су колекција аутомобила Браце Петковића у Београду, Музеј хлеба *Јеремија* у Пећинцима, збирка пчеларства Жарка Живановића у Сремским Карловцима, Музеј *Мацура* отворен 2008. у Новим Бановцима, у коме се одржавају концерти и предавања, Музеј *Цептер* отворен 2010. у Београду у најужем центру, итд. Само Музеј хлеба у Пећинцима има 15 000 посетилаца годишње.

Приватни музеји су туристички хит у Немачкој. Да би привукли туристе, у иначе незанимљиво подручје, челници регије Ајфел одлучили су да подрже оснивање приватних музеја. То су најразличитије збирке, од колекције ватрогасних возила до музеја сенфа. Сада регија Ајфел има четири милиона посетилаца годишње. После две године, приватни музеји су прешли на самофинансирање.

10. Чување kulturnog nasleđa – музеји, изложбе, збирке, аукције

Основна збирка *Музеја афричке уметности* настала је захваљујући дару граду Београду који су учинили Веда и др Здравко Печар 1974. године. Утемељен у овој иницијалној збирци пре свега предмета из западне Африке, београдски Музеј је током година развијао своју богату уметничку и едукативну праксу. Од прве велике донације породице Печар, остварио се и низ других донација којим је Музеј успео не само да прошири своје збирке и делатност својих кустоса, већ и да, на крају крајева, осигура културну баштину Београда за будуће генерације. Захваљујући даривањима у виду појединачних предмета или чак читавих збирки, од стране појединаца и породица, Музеј данас може да се бави истраживањем и излагањем збирки етиопске и уметности централне Африке, као и артефактима из Камеруна, Конга, Египта и Алжира.

Спомен-збирка Павла Бељанског у Новом Саду носи назив по своме дародавцу и оснивачу Павлу Бељанском (1892–1965), дипломати и великом колекционару, који је посебним Уговором о поклону са Извршним већем АП Војводине из новембра 1957. године завештао српском народу своју збирку уметничких дела: слика, скулптура, таписерија и цртежа. Ову значајну колекцију допуњавао је до краја живота, закључно са сликом *Велика Иза* Влаха Буковца. Спомен-збирка Павла Бељанског отворена је за јавност 1961. године. Све до краја седамдесетих година рад Спомен-збирке био је оријентисан на презентовање колекције Павла Бељанског искључиво преко сталне поставке, Меморијала уметника, Меморијала Павла Бељанског и издавачке делатности. Комуникација са публиком проширена је увођењем Дечије ликовне радионице 1979. године, а од 1996. организују се и повремене изложбе аутора из колекције. Редован изложбени програм и проширење активности различитим манифестацијама (концерти, промоције књига, музичке радионице, пројекције филмова, стручна вођења) одвијају се континуирано од 1999. године. Пратећи савремене токове представљања, 2004. је постављена свеобухватна веб презентација. Од 2006. долази до учесталије комуникације са публиком кроз посебне програме четвртком, посвећене појединим ауторима, догађајима или значајним личностима, а који се усклађују са темама повремених изложби. Уводећи заједничка тумачења изложби са Галеријом Матице српске и Поклон збирком Рајка Мамузића, од 2008. године почиње остваривање идеје о програмском повезивању музеја са Трга галерија.

Замишљена као једна од најмодернијих институција, захваљујући изузетној збирци и пратећим архивима, Спомен-збирка данас представља реферални центар за изучавање модерне српске уметности, а сопствену модерност исказује кроз атрактивне програме

и разноврсне начине комуникације с јавношћу. Сваког октобра Спомен-збирка додељује Награду Павла Бељанског, престижно признање за најбољи дипломски рад из националне историје уметности. Током године у галерији се одржавају тематске изложбе, студентске и дечје радионице, концерти и промоције. Колекција Павла Бељанског, која броји 185 дела од 37 аутора, састоји се од најзначајнијих дела српске уметности насталих од почетка до седме деценије двадесетог века, са нагласком на периоду између Првог и Другог светског рата (Јованов, 2007).

Аукције

Аукцијска кућа Кристи (Christie's)

Основао је у Лондону 1766. године Џејмс Кристи (James Christie, 1730–1803), да би то данас била једна од највећих аукцијских кућа света. У Кристију се одржава 450 аукција годишње, у преко осамдесет категорија уметнина, укључујући сликарство, примењену уметност, накит, фотографију, збирке уметничких предмета, итд. Цене се крећу од 200 долара до преко 100 милиона долара. Кристи је глобално присутан са 53 канцеларије у 32 земље у дванаест изложбено-продајна салона широм света, од Лондона, Њујорка, Париза, Женева, Милана, Амстердама, Цириха до Дубаја, Хон Конга, Шангаја и Бомбаја. Од скоро Кристи успешно послује у Русији (у којој је промет уметнинама порастао седам пута од 2000-2006. године), Кини, Индији и Арапским Емиратима.

Аукцијска кућа Сотеби (Sotheby's)

Сотеби је мултимилионска корпорација, пореклом британска, сада са седиштем у Њујорку. То је једна од највећих брокерских и аукцијских кућа уметности, али и некретнина. Делатност је подељена у три сектора: аукције, финансије и трговина. Сотеби је четврта по старости аукцијска кућа која непрекидно функционише, са 90 локација у 40 земаља света. Основана је 1744. у Лондону, да би касније прешла у Америку. 2007. године отворили су канцеларију у Москви. У 2011. години компанија је имала 1446 запослена, као највећи бизнис у уметности са глобалним прометом од 5,8 милијарди долара.

Обе аукцијске куће увучене су у скандале намештања цена и нелегалног трговања, које се понекад дешавало по обостраном договору, па су неки директори и брокери одговарали кривично.

Madl'Art - Прва аукцијска кућа у Србији

Мадлена Зептер је у Београду 2002. године основала сопствену аукцијску кућу Мадл'Арт, прву ове врсте у Србији. У периоду од првих седам година одржано је 29 великих аукција слика, скулптура, предмета примењене уметности и антиквитета. Сваку од изложби које претходе аукцијама а трају три до пет дана посетило је у просеку око 3.000 људи. Од укупног броја предмета и дела (око 2.500) на досадашњим аукцијама продато је више од половине. Аукцијска кућа Мадл'Арт данас стиче озбиљан реноме и ауторитет. Поштујући стандарде светских аукцијских кућа, Мадл'Арт у процени и продаји уметничких дела гарантује квалитет.

Криза је учинила своје, па је 2011. објављено у медијима да је *Прва српска професионална аукцијска кућа "Мад'л Арт", вечерас одржала аукцију 195 антиквитета и уметничких дела у земунском театру Мадленијанум на којој је продато само 23 лота а само је у два случаја постигнута цена која прелази 1000 евра. За протеклих десет година откако је Мадлена Зептер основала ову аукцијску кућу са амбицијом да Србија добије легално и меродавно тржиште антиквитета и уметничких дела резултат ове, 25. по реду, аукције је најгори до сада, не само по броју продатих објеката већ по укупном приходу, што је најбоља илустрација дубине економске кризе у којој се налазимо. Пад промета на аукцијама примећен је већ током претходне две године, и то је на почетку допринело спуштању цена, али сада се, упркос веома повољним ценама, према свим реалним параметрима, драстично смањио и број продатих уметничких дела. На претходној аукцији одржаној пре три месеца није било купаца за антиквитете, али је продато више уметничких слика док је вечерас, од 48 лотова антиквитета продато 10 док је од 147 слика и скулптура купце нашло само 13. Међу антиквитетима највишу цену (400 евра) постигао је кристални комплет за пунч ,док су зидни сат и огледало у барокном стилу продати сваки по 325 евра. Остали антиквитети су продати по почетним ценама које су се кретале од 50 до 250 евра колико су плаћене две лампе, итд.*

11. ВЕРСКИ КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ И МРАЧНИ ТУРИЗАМ

Верски туризам

Верски или религијски туризам је један од најстаријих облика туризма, чији корени сежу у најранија раздобља историје људске цивилизације - људи су због религијских обреда путовали прелазећи велике удаљености и посећивали поједина светилишта - Зевса у Олимпији, Аполона у Делфима или Асклепија у Епидаурису. О томе је било говора у ранијим предавањима (туризам Старог века и ходочашћа у средњем веку подстакнута Крсташким ратовима). Мистична потрага за *Светим Гралом* обележила је уметност средњег века и ренесансе. Ова тема се први пут јавља у романси француског писца Кретјен де Троа (Chrétien de Troyes) *Персевал* (Perceval), око 1180. године, у време Крсташких ратова. Овом темом се баве и Ешенбах (Wolfram von Eschenbach) у *Парсивалу* и Томас Малори (Sir Thomas Malory) у *Смрти краља Артура*. Тема нестаје до 19. века и појаве романтизма, када средњевековне легенде поново побуђују интерес аутора као што су књижевници Валтер Скот, Тенисон или композитор Вагнер. Символ Грала као мистериозног објекта за којим се трага, али се не налази, остао је све до данас, у књигама (Ден Браун), али и у новим медијима (филмска франшиза Индијана Џонс).

Данас верски туризам обухвата туристичка кретања и посете религијским објектима и догађајима, мотивисана задовољењем религијских или духовних потреба. Верски туризам доживљава праву експанзију након Другог светског рата. Кроз историју су неке дестинације верског туризма постале средишта верских, трговачких и културних догађања. Путницима се пружају инфраструктурни, културни, гастрономски и остали садржаји и долази до повећања инвестиција у места доласка. Данас овај вид туризма представља врло значајан сектор глобалне економије, а посећивање верских дестинација у свету је велики бизнис у коме добит износи милијарде долара. Тако Лурд, француски градић који има 16.000 становника, годишње посети шест милиона туриста који потроше 400 милиона евра. И у многим другим земљама постоји већи број светих места у која одлазе католички ходочасници: Фатима у Португалији, Рим у

Италији, Сантјаго де Компостела у Шпанији, Лорето, Гвадалупе... У време светске економске кризе, све врсте туристичких путовања забележиле су смањен број туриста, али статистика бележи раст у области верског туризма, у оквиру којег данас путује 20 одсто од укупног броја туриста у свету, то јест скоро 200 милиона људи.

Верски туризам најчешће се појављује у три облика:

1. ходочашће (групне или индивидуалне посете светилиштима)
2. масовна окупљања поводом значајнијих верских датума и годишњица
3. обилазак и посета значајним верским местима и објектима у оквиру туристичког путовања

О односу ходочашћа и туризма теолози категорично изјављују да модерни (савремени) туриста није ходочасник. Основна разлика по њима је у томе што ходочасник нежно и са пуно љубави приступа на свето место, док туриста ужурбано продире (опсесивна свеприсутност) и основни циљ му је да уради добре фотографије и видео записе. Ходочасник до светог места путује са понизношћу и стрпљењем, а туриста долази надмено и увек је у журби.

По Гисберт Риншедеу (Rinschede,1992) религијски туризам је тесно повезан са *одморишним* и *културним* туризмом, поготово када је у питању организован облик религиозног туризма. Форме овог облика туризма он је поделио на основу дужине посећивања светих места: *краткотрајни религиозни (верски) туризам* – представља ограничена путовања на малу раздаљину са циљем путовања у религијски центар уз тенденцију учешћа у некој прослави, конференцији или црквеном сабору. У православној цркви то су сабори и вашари који се одржавају у одређене дане, али и посећивање манастира које је последњих година изузетно популарно, развијено и много боље организовано; *дуготрајни религиозни (верски) туризам* – обухвата посету религијском центру на више дана или чак недеља (пример је Јерусалим који посећују ходочасници многих религија).

Религијски туризам има неке специфичности у односу на друге врсте туристичких кретања: веома су заступљена *групна путовања*, на којима учествују припадници исте вероисповести, у пратњи свештеника или стручног водича, затим ова путовања *организују специјализоване туристичке агенције* или сама Црква, односно верска организација (међу православним црквама једино Српска православна црква има и своју туристичку агенцију, тј. туроператора *Добročинство*). Религијски туризам *нема сезонски карактер*. *Концентрација туриста више је везана за одређене датуме* у верском календару (верски празници) или за неке *посебне догађаје* (на пример, долазак папе у неку земљи или сахрана преминулог папе) и, за

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

разлику од других туриста, ходочасник следи верска убеђења и на одредишту се понаша побожно и смерно.

Ходочашћа имају снажне политичке, економске, социјалне и културне импликације, а масовност ових кретања може чак утицати на глобалну привреду и здравље. Антрополози се баве феноменом ходочашћа од краја седамдесетих година двадесетог века. Дуга је историја путовања која помажу духовно просвећење, али у савременим друштвима ове мотивације немају увек религиозну природу. Нерелигиозни туристи духовност траже у разним алтернативним местима са лепим пејзажима и опуштајућом природом. Путовања ради оздрављења и исцељења, воде најчешће у светилишта посвећена свецима и места где се чувају мошти, изграђена после спасења од неке несреће, као израз захвалности. Постоје и светилишта изграђена добром вољом људи, која нису повезана са чудима или необичним догађајима, али и места где се по веровању догодило неко исцељење, као и светилишта указања где се указао Исус Христ, Богородица или неко други. Свака конфесија има своја света места на која се упућују ходочасници.

У католичанству то су *Лурд* (Француска) од 1858, *Фатима* (Португалија) од 1917. године, *Рим*, *Сантјаго де Компостела*, *Међугорје* (БиХ) - које је постало не само верски, већ и социолошки, друштвено-економски и туристички феномен. У питању је место такозваних Маријанских указања, где је приказање Девике Марије први пут наводно забележено 1981. године, а међународни углед растао је запањујуће брзо. Међутим, Ватикан је касније оповргао аутентичност ове појаве иако је годинама било организовано туристичко друштво и грађени смештајни капацитети.

Ходочашће у православљу полази од *Јерусалима* - традиција је да верник који посети Свети гроб у недељи пред Ускрс добија додатак презимену *хаџи*. Православни верници, али само мушког пола, одлазе и на грчки *Атос* (Света гора), на коме постоји двадесет манастира, од којих један српски (Хиландар), а постоје и руски и бугарски. За разлику од Јерусалима који се сматра великим ходочашћем, Хиландар се убраја у мање. Једно од бројних ходочасничких места је *Егина* у Грчкој, место свеца Нектарија Егинског. О његовим бројним исцељењима и савременим чудима написао је књигу прота ваљевски Ненад Андрић. Могу се такође посетити манастири у *Метеорима* (Грчка) или хришћанске испоснице у вулканским стенама *Кападокије* (Турска). Наиме, овде су пећине у пешчару почетком нове ере постале уточиште раних хришћана, да би у петом и шестом веку Кападокија постала важно епископско средиште, када епископ Свети Василије постаје владика Кападокије и његова браћа Григорије Богослов и Јован Златоусти шире хришћанство и писменост увођењем школа у

ову област. Тако је у Малој Азији-Анадолији настао *турска Света Гора, турски Атос*. Кападокија је остала под Византијом до 1071. године, а последњи хришћани су отишли приликом *Понтског геноцида*, насилног исељавања грчког становништва из Турске 1922-1924. године(Никић,2013).

Кумбх Мела је центар ходочашћа у хиндуизму и то је најмасовније религијско окупљање на свету (2007. године учествовало преко 70 милиона верника), најсветије ходочашће које се одиграва на неколико локација у Индији у размаку од три, шест и дванаест година. Сваких дванаест година према граду Алахабаду крећу огромне масе верника како би се окупале у водама *Тривени Сангама*(ушће три реке - Ганга, Јамуне и Сарасвати, које су симбол бесконачног живота). Ту је и *најсветији град Индије Бенарес* или Варанаси (северна Индија) на реци Ганг, место где сваки Хинду жели да умре, како би се његов пепео просуо у свету реку. Бенарес, са преко 2.000 храмова, познат је и као *лотос света*.

Центри светих путовања у будизму су места повезана са Будом: *Лумбини* (место рођења, Непал), *Бод Гаја, Сарнат и Кусинара* у Индији, где је и умро или достигао крајњу нирвану 405.г.п.н.е. Одмах после његове смрти верници су путовали у ова света места, али и на *Тибет*, где је први Далај Лама постављен у 14. веку. Ове дестинације поштују се и данас. Значајна света места будизма и хиндуизма су *Лесхан* и *Мандалај*, а за вернике тибетанског будизма – *Ласа*.

Концепт *Хаџа* у исламу у верској суштини значи жртвовање самог себе, као и кретање према Алаху. *Мека* (Саудијска Арабија) не представља место искупљења, спаса или, пак, исцељења, као код хришћана, него, према исламу, то је место где се одаје поштовање Алаху. Ова вера уградила је ходочашће у темеље свог учења и унела одређену строгост, то јест обавезу његовог извршења и прописала начине и време хаџа. Према одредбама шеријата (исламског права), један верник може заменити на хаџу другог верника ако је овај спречен(Работић, 2014).

Познати истраживачи верског туризма саставили су листу најпопуларнијих дестинација духовног туризма на основу веб-сајтова и на тој листи се налазе Јерусалим, Мека, Ватикан и Рим, Тибет, Непал и Монт Еверест, Бенарес у Индији, Мачу Пикчу (Перу), Египат, Фуџи (Јапан). Занимљиво је да у тој листи постоји и Аљаска (САД), која је више пример за туризам у природи.

Србија

Према подацима Туристичке организације Србије, на поклоничка путовања у Србију долазе гости из целог света, највише из земаља региона, али и из Немачке, Русије, Аустрије, Италије, Велике Британије, Грчке, Словеније, Холандије, Скандинавије, Чешке, Словачке, Пољске... Док су домаћим туристима најзанимљивији Острог, Жича и фрушкогорски манастири, странци су спремни да плате само за манастире који су под заштитом УНЕСКА, а то су Сопоћани, Студеница, Грачаница, Пећка патријаршија. Захваљујући прослави Миланског едикта 2013.године стране агенције су довеле многе групе туриста у Србију, а наши манастири укључени су и у кружне балканске туре. Чак је и једна агенција из Истре продавала туре по српским манастирима, под називом *Путеви римских императора*. Већина туристичких агенција које доводе стране туристе обавезно у програм укључе и српске манастире. Рецимо, туристи из Хонгконга годинама преко познате европске агенције долазе на кружну туру по Балкану (цена је 2.500 евра), а поред Дубровника и Мостара инсистирају да виде и неки манастир у Србији.

Наши манастири нису само верски објекти, већ су то и културно-историјски споменици УНЕСКО-а, национално благо Србије. Они су велики, али како изгледа за сада недовољно искоришћен потенцијал наше земље. Манастире данас обилази велики број људи – од посетилаца који се надају да ће им обилазак светиње помоћи да оздраве, до туриста који манастир гледају само као верски културно-историјски споменик. Међу путницима који походе манастире има све више млађих људи, а разлози да се крене пут светиња су верски, духовни, образовни, здравствени - путују и верници и атеисти, и припадници других вероисповести, и домаћи туристи и странци. Најчешће посећиване светиње су Острог и Хиландар, затим фрушкогорски и овчарско-кабларски манастири, Лелић, Милешева, Студеница, Жича, Ђурђеви ступови. Манастири на Косову и Метохији такође би могли бити додати овом списку, али због компликоване процедуре око организације групе се тамо ретко воде. Велико интересовање за посету манастиру Острог објашњава се, између осталог, и веровањем да мошти светог Василија, које тамо почивају, имају исцелитељске моћи. Монографија *Манастири Овчарско-кабларске клисуре*, штампана 2012. представила је нове податке и фотографије, којима говори о пореклу светиња и култном наслеђу, даје паралеле са сличним сакрално-историјским подручјима и донетима духовне и материјалне обнове од деветнаестог века до

данас, када у Овчарско-кабларској клисури постоји девет манастира, две капеле и једна црква.

Манастири Жича, Студеница, Градац, Ђурђеви Ступови и Сопоћани уврштени су у европски пут културе *Трансроманика*. Савет Европе уврстио је Трансроманику у програм културно туристичке руте *Главни европски путеви културе*, која повезује и промовише заједничко наслеђе Европе, споменике у Француској, Шпанији, Италији, Аустрији и Словенији, преко које је 2013. године стигла и до Србије. Занимљиво је да се манастири у рути Трансроманика налазе поред реке Ибар, у *Долини јоргована*, само нису укључени Петрова Црква и Црна Река. У јулу 2016. године Европски институт за културне руте Савета Европе и Европска туристичка комисија расписали су конкурс за *Blogger`s Trip* на који се Туристичка организација Србије (ТОС), као члан *Асоцијације Трансроманика*, пријавила заједно са Дунавским центром за компетенцију. На предлог Асоцијације Трансроманика, повезан је пут културе Трансроманика у Каринтији (Аустрија) са Трансромаником у Србији. Како се у Каринтији Трансроманика повезује са Дунавом, за Србију су предложени *Пут римских царева* и *Дунавски пут вина*. Пројекат је прихваћен и, у реализацији Трансроманике, пет блогера из Италије, Канаде, Бразила, Кине и Индије, као и представници Европског института за културне руте, Европске туристичке комисије и Асоцијације Трансроманика боравили су у Србији од 30.08. – 02.09.2016. Према програму, из Каринтије су стигли у Београд, посетили Доњи Милановац, пловили бродом до Кладова. Обишли су археолошке локалитете Феликс Ромулијану и Медијану, као и манастире Студеницу и Жичу. Утисци ових блогера, доприносећи промоцији српског туризма, доступни су на друштвеним мрежама.

На Листи светске културне баштине УНЕСКО-а са територије Србије уписани су Стари Рас са Сопоћанима (1979), манастир Студеница (1986), манастир Високи Дечани, манастир Грачаница, црква Богородице Љевишке и Пећка патријаршија (2006). Пошта Србије објавила је крајем јануара 2016. године прво издање марака *Српски манастири на листи културне баштине Унеска*. Реч је о издању од четири марке, номиналних вредности 23, 46, 69 и 70 динара, на којима су представљени црква Богородица Љевишка, манастири Грачаница и Високи Дечани, односно Пећка патријаршија, српске светиње са Косова и Метохије. У монографији *Светска културна баштина - Србија* из 2010. године представљени су манастири и цркве који су под заштитом УНЕСКО-а: Студеница, Сопоћани, Ђурђеви ступови, Петрова црква, Дечани, Пећка патријаршија, Грачаница и црква Богородице Љевишке. Од археолошких налазишта на листу светске културне баштине уписана је палата из римског периода

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

Гамзиград - Ромулијана. (Србија припрема кандидатуру за упис на УНЕСКО листу манастира Манасије, тврђаве у Смедереву, Рајачких пимница, Царичиног града и тврђаве Бач.) Издавачи су Министарство културе и Завод за заштиту споменика културе. До сада је имала издања на енглеском, француском, немачком и кинеском језику, а у штампи је и на руском језику.

На жалост, води се велика борба око српских светиња на Косову и Метохији, да би остале српске, а не нечије друге. Прва важна дипломатска битка извојевана је за Србију и њену културу 2011. године, када је по трећи пут одбијен покушај да се четири велика културна добра – Пећка патријаршија, Високи Дечани, Грачаница и Богородица Љевишка у Призрену – уместо *средњовековни споменици на Косову (Србија)*, прогласе само *средњовековним споменицима Косова*, а слично се догодило и 2015. године са покушајем Косова да уђе самостално у УНЕСКО. Очигледно да је политика дубоко ушла у заседања Комитета за светску баштину УНЕСКО-а у Паризу, тамо где би требало да постоји само култура, а наша борба за нашу баштину се наставља.

Између десет најлепших манастира света које је 2009. године издвојио специјализовани сајт за путовања *World*, налази се наш манастир Градац из 13. века, изабран због неуобичајеног укрштања архитектонских стилова - готски елементи се провлаче кроз аутентичну Рашку школу. Овај примерак крос-овера није случајан, јер је Градац сведочанство у камену о владарском браку којим се средњовековна Србија ородила са западном Европом. Осим Градца, на листи најлепших манастира света су грчки лебдећи манастири Метеори, Грегориан на Светој Гори, Плави манастир на Дњепру у Кијеву, два светилишта у Бурми, манастири на планинским врховима у Бутану и Тибету, манастир Монсерат код Барселоне са олтаром од злата и Мадона дел Сасо изнад Локарна

Тамни (дарк) туризам и танатуризам

Тамни или дарк туризам чине путовања на којима туристи посећују различите локалитете или атракције које нуде приказана или попршта смрти и/или патње. Путовања дарк туризма су повезана са смрћу, трагедијом или катастрофом (Геић, 2002), а људи су увек били фасцинирани смрћу, кроз комбинацију поштовања и наклоности или морбидних жеља, али и празноверја. Фасцинација смрћу (грчки, *танатос* – смрт), реалном или фикционалном, инспирисаном медијима или на неки други начин, покреће феномен дарк туризма у савременом свету. *Трагични туриста* је особа која

обилази места погођена најгорим катастрофама и одаје почаст жртвама.

Према Стоуну (2006) постоји седам подврста локалитета дарк туризма:

1. *Тамне (дарк) фабрике забаве* – туристички локалитети и атракције с тамном тематиком који су првенствено забавног карактера. Њихов производ на тему смрти и страдања је *дезинфикован* и социјално прихватљив, али се схвата као неаутентичан. Добри примери су Лондонска кула, места Џека Трбосека у Лондону или Дракулин парк у Румунији (Stone, 2006).

2. *Тамне (дарк) изложбе* – често су лоциране даље од локалитета на којем се догодила трагедија. Изложбе су комеморативног карактера са едукацијом као главним мотивом (нпр. Smithsonian Музеј Америчке историје, који је организовао изложбу слика и предмета у вези с терористичким нападом 11. септембра.) Мрачнији пример је необична изложба људских лешева *Body Worlds*, сачуваних техником пластинације, која се у анатомији користи за очување ткива, организовану под изговором здравствене едукације. Ову путујућу изложбу је видело преко седамнаест милиона људи широм света. Јединствена изложба средњовековних справа за мучење отворена је у априлу 2015. у Казагатима Војног музеја на Београдској тврђави. Под слоганом *Застрашујуће, али безопасно*, након великог успеха широм Европе представљено је више од шездесет справа уз илустрације и описе. Посетиоци су могли да виде и описе метода тортуре, којима су у средњовековној историји кажњавани преступници. Инструменти, реплике средњовековних справа за мучење у природној величини, из приватних збирки европских колекционара и историчара, били су у широкој употреби током судског ислеђивања и самог кажњавања у 16. и 17. веку, а у појединим случајевима остале су у употреби и у 20. веку.

3. *Затвори и казнионице* – аутентичне локације које су отворене у туристичке сврхе и нуде мешавину забаве и едукације у потпуно другачијем окружењу. Приказују туристима некадашње начине кажњавања криминалаца и данас су међу најпосећенијим атракцијама мрачног туризма. Одликују се високим нивоом комерцијализације и добром туристичком инфраструктуром (острво Робен у Јужној Африци на коме се презентује борба за социјалну правду). У последњих двадесетак година, неки од затвора су претворени у хотеле, а многи у музеје и туристичке атракције, као што је случај са напуштеним затворима *Pentridge* у Мелбурну, *Пуду* у Куала Лумпуру или *Eastern State Penitentiary* у Филаделфији.

4. *Последња почивалишта* – односе се на гробља која се због неких својих обележја могу искористити у маркетиншким стратегијама дестинација у којима се налазе (гробље Пер Лашез у Паризу је једно од

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

најпосећенијих локација у свету, са око два милиона посетилаца годишње). За Србију су важна гробља Зејтинлик у Солуну и *плава гробница* поред острва Видо, код Крфа, са српским жртвама Првог светског рата.

5. *Тамна (дарк) светилишта* – често конструисана формално или неформално, у близини локалитета смрти и трагедије, понуда се у првом реду базира на едукацији о тамној прошлости, такође важан фактор је и очување сећања на жртве (концентрациони логор нацистичке Немачке Auschwitz – Birkenau). Такође се односи и на веома кратак период од самог трагичног догађаја, као што је Кенсингтонска палата која је постала светилиште када је погинула Дијана, принцеза од Велса.

6. *Места ратних сукоба и конфликта* – места у којима су се збили ратови и битке, некадашња бојишта, места војних победа и пораза представљају класичне туристичке атракције, које су често укључене у програме кружних туристичких путовања. То је нарочито случај са Европом, где су ретке маршруте на којима је могуће избећи места позната по некој бици. Ови локалитети имају првенствено образовни и комеморативни карактер. У неким случајевима, ове атракције су комерцијализоване и подразумевају туристичку инфраструктуру, укључујући визиторски центар, па имају едукацијски и комеморативни фокус. Честа појава отварања оваквих локалитета у туристичке сврхе резултира у разним реконструкцијама битки (Бородино код Москве).

7. *Концентрациони логори – места геноцида* представљају екстрем и заузимају најмрачнији део у спектру мрачног туризма. Реч је о местима где су извршени најтежи злочини, тј. масовна убијања људи, као што је случај са нацистичким концентрационим логорима, који код посетилаца изазивају дубоке емоције. Ове дестинације мрачног туризма имају прецизно географско обележје као и конкретан историјски контекст, са циљем едукације посетилаца о трагичним догађајима, као и очување сећања на жртве (концентрациони логор нацистичке Немачке – Аушвиц, који заузима прво место међу сличним атракцијама и представља симбол целог холокауста извршеног током Другог светског рата). На простору Европе постоји још меморијалних комплекса, један од њих је свакако и логор Јасеновац формиран у августу 1941. на простору тадашње Независне Државе Хрватске за време Другог светског рата, а уништен од усташа априла 1945, затим остали немачки конц - логори, Бањица у Београду, Старо Сајмиште, итд.

Дарк туризам има своју историјску основу, јер је смрт била елемент туризма и масовних путовања много раније и дуже него било који други облик туристичке понуде, кроз религијска и ходочасничка

путовања. Путовања инспирисана и мотивисана смрћу и трагичним догађањима важан су мотив већ од најранијих цивилизација. Прва путовања сежу далеко у прошлост, а међу првим дарк путовањима су била путовања на гладијаторске игре у Колосеуму где је смрт била главни производ. Такође су туристи и тада путовали на места великих битака, као што су Термопиле, Маратон или Троја. Претходници дарк туризма су и јавна погубљења током средњег века која су трајала све до 19. века. Погубљења су постала спектакл у црквеној организацији, да се чак организовао смештај посетилаца (воајера) који су долазили присуствовати погубљењима. 1838. г. организовано је путовање железницом у сврху гледања вешања двају осуђеника, неколико година пре појаве Томаса Кука.

Када су телевизија и други медијски производи ушли у дневне собе, бројни до тада непознати светови су откривени, па већина теоретичара сматра да су данас и медији одговорни за раст потражње за производима дарк туризма. Константно, несувисло и неодговорно презентирање и понављање трагичне вести кроз медије може маргинализовати и тривијализовати величину и трагичност догађаја који се интерпретирају.

Данашња путовања која можемо окарактеризирати као мрачна су и она која обухватају посету локалитетима као што је Auschwitz - Birkenau, концентрациони логор нацистичке Немачке који се налази у Пољској близу града Oswiecim. Овај концентрациони логор је имао велику важност у холокаусту над Јеврејима. Број жртава овог логора се креће око 1,1 милион, али тачни број није утврђен. Већина је убијена у плинским коморама гасом Циклон Б, док су други били убијани изгладњивањем, болестима, мањком хигијене, медицинским експериментима и погубљењима. Поклоњење јеврејским жртвама обавља се и у центру Јад Вашем у Јерусалиму, где су записана имена више од шест милиона јеврејских жртава несталих у холокаусту. Јевреји обилазе и тврђаву Масада, где се за време римске опсаде у време устанка у Палестини, комплетна јеврејска посада убила, да не би пала у руке Римљана када су освојили тврђаву.

Највећи меморијал из периода Другог светског рата у Аустрији и један од најзлогласнијих нацистичких логора *Маутхаузен* прерашће у независну федералну институцију с међународним управним одбором који ће чинити представници земаља чији су грађани били жртве нацистичког режима. Предлог о реорганизацији Маутхаузена, који тренутно има статус меморијала и под управом је аустријског Министарства спољних послова, упућен је аустријском Савету министара. Они су га већински подржали и његова примена почеће од 1. јануара 2017. године. Нови статус омогућиће да, с једне стране, меморијални комплекс буде независнији од политичких структура,

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

док ће, с друге стране, представници жртава имати много већа овлашћења у његовом управљању. Тако ће чланови Међународног комитета Маутхаузен, који већином чине потомци логораша, добити своје место у надзорном одбору федералног института и биће много више укључени у доношење одлука у вези са самим меморијалним комплексом.

За њих је то посебно важно, будући да је данашње место сећања на којем хиљаде људи сваког маја полагају венце и цвеће у знак сећања на жртве, у ствари, место на којем је и настала њихова организација. Усред свакодневних стрељања, тортуре, мучења, робовског рада, у самом логору Маутхаузен основан је у априлу 1944. године међународни комитет логораша, с идејом да се заточеници организују и покушају да на сваки начин сачувају своје животе, независно од нације којој припадају или политичког опредељења. По ослобођењу, логораша, чланови Међународног комитета Маутхаузен наставили су рад, који траје и данас. У данашњем комитету има веома мало преживелих заточеника, свега пет, већина су њихови потомци, који долазе из 21 земље. Члан комитета је и Србија, а наш представник је Тамара Ђирић, чији је деда Тривун Даниловић преживео ужасе Маутхаузена, с тешким и доживотном последицама по здравље.

На званичном сајту меморијала Маутхаузен постоји једноставан претраживач, у одељку *Соба имена*, уз помоћ којег се лако може проверити база података жртава овог логора. Однедавно, та имена су исправљена и написана у оригиналној транскрипцији. На пример, Рајко Судар је у јесен 1943. године одведен је у логор у Аустрији из родног села Бачевића, у околини Мостара, места које је, после Пребиловаца, највише страдало током Другог светског рата. Исписано ћирилицом, његово име може се наћи у *Соби сећања*, уз страхан податак да је умро у Винер Нојдорфу, једном од спољних логора Маутхаузена, већ 3. децембра 1943. године. Свега неколико месеци од када је ухапшен.

У суровом и репресивном систему логора често су напори комитета били неуспешни или симболични. Јесу смањили смртност, али нису спречили масовно уништавање. Данашњи чланови комитета покушавају да наставе ту логорашку солидарност у којој се, кад је требало помоћи човеку, није питало ко је ко и одакле долази, али и да стално на то подсећају савременике и да чувају и бране достојно сећање на сваку жртву.

Отргнути од заборава жртве концентрационог логора Маутхаузен, сачувати њихова имена и презимена, можда је и један од најтежих задатака. Састављајући списак српских заточеника овог логора, Тамара Ђирић и Љубомир Зечевић, дугогодишњи уредник у Радио-телевизији Београд и један од преживелих логораша,

наилазили су на бројне потешкоће. Нетачне податке у документацији, неправилно написана имена, више особа које су се водиле под истим логорашким бројем... Не чуди стога што 71 годину од пробоја логора Маутхаузен многи потомци и даље покушавају да сазнају шта се догодило с њиховим најмилијима, да ли се налазе на неком од спискова, када су доведени у логор, јесу ли премештани у неки од бројних подлогора. Многим потомцима логораша остала су само породична сећања. Једно такво потиче од Давида Садикарија из Скопља, који се јавио редакцији *Политике* после објављивања серијала текстова о злогласном нацистичком логору у Аустрији. Како је испричао, његови родитељи Хаим и Славка Садикарио упознали су се у Маутхаузену. У рату, као и у логору, користили су другачија имена, Петар Чардаревић и Нада Башић.

– Обоје су били партизани и обоје су заробљени исте, 1941. године. Отац је био у обреновачком, а мајка у мачванском партизанском одреду. Знам да је отац био одведен у Бањички логор, а мајка у шабачки затвор. О данима у Маутхаузену мало су говорили. Тата ми је причао да је покушао да побегне, било је то на самом почетку маја 1945. године. Ухватили су га и требало је да буде стрељан. Спасило га је то што је Маутхаузен у међувремену ослобођен – прича Давид Садикарио.

Како каже, његови родитељи венчали су се после ослобођења у Београду. Венчани кум био им је Богољуб Сремчевић, такође заточеник Маутхаузена. Као свадбени дар поклонили су им је сребрну кашику коју је украо из злогласног логора. Хаим Садикарио умро је 1979, у 66. години живота. Његова супруга Славка свега годину дана касније, у 58. години. Њихов син Давид и даље чува кашику из Маутхаузена, као сећање на њихове логорашке дане (Политика, 2016).

Облик дарк туризма је свакако посета гробљу у Паризу, локалитету *Пер – Лашез* које је 1804. године основао Наполеон Бонапарта и у којем се сахрањен највећи број уметника на свету, као што су оперска дива Марија Калас, сликар Модилјани, музичар Џим Морисон, шансоњерка Едит Пјаф, композитор Шопен и многи други. Каже се да је то гробље чија земља трепери од концентрације музике и креативне интелигенције. Гробље посети велики број туриста (око два милиона годишње). Данас је највише медијски експониран локалитет *Ground Zero* у Америци, где се одиграо терористички напад 11. септембра 2001.

За нашу историју везана су гробља Зејтинлик у Солуну и острво Видо поред Крфа.

Меморијални споменици Балканских ратова и Великог рата

Друштво за неговање традиција ослободилачких Ратова Србије до 1918. године основано је 1970. године, да би се сачували од заборава догађаји из историје срског народа и да би се младе генерације упознале са борбом својих предака за слободу. Сваке године чланови Друштва обилазе наша војничка гробља, на почетку не раздвајајући континуитет Првог и Другог светског рата. Тако су пре поласка у Грчку, у обилазак Зејтинлика и Вида, полагаали венце на споменике НОБ-а у Јајинцима, Крагујевцу, Горњем Милановцу, Нишу, Београду, да би на путу у Грчку посетили споменик на Зебрњаку код Куманова, који је подигнут српским војницима из Првог балканског рата 1912, поводом битке код Куманова, у којој је погинуло 22.000 српских војника. Споменик који је пројектовао архитекта Коруновић, висок је 27 метара и ту су смештене кости погинулих. У Грчкој се налазе два најважнија меморијална споменика српској војсци, на острву Видо и у Солуну. У Маузолеју на острву Видо почива 1232 српска војника, и још 1532 узидана у бочне пирамиде, а у *Плаву гробницу*, Јонско море између Вида и Крфа, сматра се да је бачено око 10.000 умрлих. Током посете Крфу посећује се село Гувија, где се 1916. године искрчала српска војска после повлачења кроз Албанију у зиму 1915. Овде је Друштво поставило натпис на грчком и српском језику, а посећује се и дворац *Ахилеон* где је приликом боравка наше војске на Крфу била смештена болница за офицере, као и музеј у центру града Крфа.

Српско војничко гробље на Зејтинлику изграђено је по идејним скицама архитекте Александра Васића, које је разрадио његов колега Николај Краснов. Маузолеј је грађен у српско-византијском стилу, материјал је донет из Југославије, а чемпреси из Хиландара. Гробље обухвата око седам хиљада квадратних метара, а радови су завршени 1936. године када је 11. новембра, на Дан примирја у Првом светском рату, обављено освећење Маузолеја са капелом и костурницом. Зидови у капели су обележени натписима свих јединица које су учествовале у пробоју Солунског фронта. Посмртни остаци ексхумирани су са 250 гробаља широм ратних попришта од 1916-1918, у крипти је сахрањено 5580, а напољу у десет парцела 1735 српских ратника.

Иза Маузолеја се налази *Партизанско гробље*, где је у две гробнице сахрањено 126 интернираца умрлих и побијених у логорима близу Солуна у Другом светском рату. На Зејтинлику се такође налазе и савезничка војна гробља – француско, руско, енглеско и италијанско. Споменик у облику петоугаоног обелиска на

Поликастрону, близу границе са Македонијом, свечано је отворен 1977. године, као меморијал свим земљама савезницима у Првом светском рату. На свакој страни постоје натписи на српском, грчком, француском, енглеском и италијанском. Одмах поред налазе се спомен бисте Елефтериха Венизелоса, председника владе Грчке који је земљу увео у Први светски рат на страни савезника, и Николе Пашића. И овде, као у Солуну и на Виду, сваке године уз све војне почести и интонирање химни, венце полагају делегације свих савезничких земаља.

На жалост, спомен обележје на Кајмакчалану, тамо где је српска војска 2016. јуначки победила у тешким условима, потпуно је заборављено и препуштено уништењу. На ослобођеном простору од 1600 квадратних километара гробље је српских ратника, од којих су неки ексхумирани и сахрањени на Зејтинлику, али је велики број остао на планини. Српски војници су били посебно мотивисани да учине оно што је непријатељ сматрао немогућим, да освоје врх планине коју су називали *Вратима Србије* или *Капијом слободе*. Кајмакчаланска битка је била најсуровија офанзива читавог солунског војног похода и завршена је српском победом, али са превисоком ценом – око пет хиљада погинулих и рањених војника. Битка је остала упамћена по великом броју српских жртава али и по надморској висини на којој је вођена. Припадници Дринске, Дунавске дивизије и Добровољачког одреда су се од 12. - 30. децембра храбро борили на прагу отаџбине. Срби су уз велике губитке успели да заузму врх св. Илија на висини од 2524м, одгурујући Бугаре уназад на линији фронта. Том приликом је Дринска дивизија топовским ударима скратила за четири метра сам врх брда. Беспштедне борбе на Кајмакчалану су окончане ослобађањем Битоља у оквиру пробоја Солунског фронта, као увода у успешно разрешење Првог светског рата. На врху Кајмакчалана постоји мала црква – спомен капела - посвећена Светом Илији, осигурана жицом, саграђена од остатака граната и оружја, као и костурница српских војника који су изгинули у на Кајмакчалану. Да би се увек сећали ове победе, српска Врховна команда је наредила да се са врха Свети Илија понесе камење, од кога је реконструисана осматрачница у Пионирском парку у Београду. Споменик је у лошем стању, звоно на звонику цркве, које је поклонио Михајло Пупин, не ради, а крст са врха капеле је пао. Многа гробља у околини се више и не могу пронаћи. У Битољу још увек постоји доста добро очувано српско војничко гробље.

На позив Удружења француских ратних ветерана *Меморијал источног фронта* (Poilus d'Orient) наше Друштво сваке године одлази у Париз на свечаност 11. новембра, када се обавезно посећује Српско војничко гробље у Тијеу на периферији Париза, где је сахрањено 748

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

српских ратника. У месту Ст. Мандријер код Тулона, на француско-италијанском војничком гробљу, сахрањена су 22 српска ратника у посебним гробовима и са надгробним плочама.

У Алжиру у месту Дели Ибрахим налази се српско војничко гробље са 324 сахрањена ратника у посебне гробове, са надгробним споменицима, а постоји и централни споменик са 337 имена. Српска војничка гробља у Тунису посећују се од 1985. године. У Мензел Бургиби сахрањено је 1.200, а у Бизерти преко 600 умрлих српских војника и официра.

Гробља српских војника налазе се по целој Европи. У Аустрији то су Ашах (5.360 војника), Маутхаузен где је сахрањено 6500, а налази се спомен - капела и централни споменик. У Нежидеру је гробље војних заробљеника који су умрли у логору – од 10.000 умрло је 6.000 и тај споменик је био уништен и преоран, да би нови 1955. године подигли бивши интернирци из Нежидера. Гробље са преко 6000 сахрањених заробљеника умрлих у логору у Првом светском рату налази се и у месту Фреуенкирхен.

У Мађарској су војничка гробља и ратних заробљеника у Секешфехервару(76), Сегедину(560), итд. У Оломоуцу у Чешкој сахрањени су посмртни остаци српских логораша (1350), у Тренчину 264, у Јиндриховицу постоји спомен костурница са 7.100 умрлих, а у тврђави Терезин у једној од ћелија налази се пано са сликама и ланци којима је био окован Гаврило Принцип за време свог заточеништва и трагичне смрти.

У Румунији у месту Мецидије налази се спомен-костурница са око 8.000 сахрањених палих бораца Прве српске добровољачке дивизије у борбама од 25.августа до 19. септембра 1916. године против аустроугарске војске. У Араду се налазио заробљенички логор у коме је од тифуса и других болести умрло преко 2.000 ратних заробљеника, а споменик и гробови се налазе на православном гробљу. Ту су још Фагараш(9) и Сату Маре(316). У Словачкој у месту Чалово је гробље на коме је сахрањено 7.000 умрлих српских и црногорских заробљеника. Војничка гробља из Балканских ратова и Првог свеског рата су у Албанији била многа. Најзначајнија су гробља у Скадру, Тирани (400), Корчи (гробље из оба светска рата), Леши, Куваји, Драчу и у Арти код Валоне, где се налазила заједничка гробница умрлих у прихватном логору пре одласка на Крф (јануар – март 1916. године). Наиме, док су наши ратници масовно умирали од исцрпљености, болести, маларије после преласка преко Албаније, савезници су одуговлачили да пошаљу бродове и евакуишу их на Крф, све док се француски Адмирал Гепрат није оглушио о наређења своје ратне команде и послао ратне бродове да превезу српску војску у

Грчку. Не зна се број умрлих у том паклу, а нема ни података на гробници.

На гробљу у Софији налази се спомен-костурница на ограђеној посебној парцели, палим српским војницима у балканским ратовима и Великом рату, где је сахрањено неколико стотина палих и умрлих. Између Минхена и Штутгарта, у месту Улм, је на локалном гробљу подигнут споменик српским војницима, логорашима из Првог светског рата, а сахрањено је 136 ратних заробљеника(Библија, 2015).

Градови - мученици

Симболи ратовања, разарања и жртава

Нанђинг (Кина). Ко дође у Нанђинг или Нанкинг, како га често називају странци, Кинези га неизбежно одведу да посети Меморијални центар Ђангдунгмен да би му сликовито приказали шта се ту дешавало у зиму 1937. године, када је јапанска свирепост превазилазила машту. За свега неколико седмица јапански војници у походу на Нанђинг масакрирали су 300.000 кинеских цивила. Кад су завршили, кажу кинески историчари, нису били потребни чамци да се пређе река Јангце – могло се ходати по лешевима. Једни историчари тврде да су јапански војници тада били на ивици нервног слома због умора, глади и страха, док други сматрају да је то био просто производ тадашњег болесног јапанског царства гладног моћи.

У време јапанске окупације злогласна *Јединица 731* је изазвала поморе по селима Кине у Другом светском рату, и то биолошким оружјем, тада први пут употребљеним у свету. „Тада је усмрћено више од 700.000 људи”, пише Данијел Баренблат у књизи *Кугом на човечанство*, која се често цитира када се помену јапански злочини у Кини. Баренблат прати развој јапанског биолошког оружја од 1931. до 1945. и примену научних достигнућа на људе и остали живи свет по забаченим селима Кине. Припадници тајне јапанске армијске јединице тада су испитивали дејство куге, тифуса, антракса и колере. Расипали су изазиваче тих болести из авиона по кинеским селима, или су их додавали у храну која је тамо достављана, као и у водоводне мреже, наводи се у књизи. О јапанском програму биолошког оружја сведочи и ауторка Ирис Чанг у књизи *Силовање Нанђинга*, која истражује бруталну јапанску окупацију тог града на истоку Кине крајем тридесетих година прошлог века. Јапански покољ у Нанђингу најкрвавија је прича у кинеској историји, сматрају Кинези. Зато у мору нанђиншких ресторана у јеловницима нема ни сушија, а камоли мисо супе. Нанђинг данас има статус престонице у најмногољуднијој кинеској провинцији Ђијангсу (80 милиона становника). Има квадратни облик и налази се на месту на коме се провинција Ђијангсу

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

додурује са четири провинције – Хубејом, Хунаном, Анхуијем и Ђеђијангом, заузимајући важан стратешки положај. Нанђинг представља мешавину древне и модерне Кине. Окружује га Зид Минга, најдужи градски зид на свету (32 километра), док се у градском подручју налази неколико супермодерних економских зона, начичканих фабричким здањима. Нанђинг има древну историју дугу 2.000 година. Био је престоница у шест династија (од Источног Ђина до позног Танга). Кад Кинези причају о прошлости Нанђинга, често употребљавају израз *лепоте шест династија*. Нанђинг на кинеском језику значи Јужна престоница, док је Бејђинг, како Кинези називају Пекинг, Северна престоница.

Битка за Стаљинград (СССР, 17. јула 1942–2. фебруара 1943), у којој је град одбрањен од налета нацистичке војске, сматра се вероватно највећом битком вођеном током Другог светског рата. Уз то је засигурно и један од најкрвавијих окршаја у историји, где се укупни губици у људству процењују на скоро два милиона људи. У току ваздушних напада на град је испуштено око тона граната које су правиле кратере величине вишеспратних зграда. Само у првој седмици бомбардовања нацисти су засули Стаљинград са 12.500 бомби. Када је битка коначно завршена, очевици су испричали да се на градским улицама осећао ужасан смрад. Број лешева који су трулили на градским улицама установљен је накнадно – 150.000 људских и 16.000 животињских. Вишемесечна опсада Стаљинграда (данашњи Волгоград) оставила је огромне ожиљке на граду, а нацисти су уништили 91 одсто укупног стамбеног фонда. Неке од девестираних зграда су до данас остављене у таквом стању као подсетник будућим генерацијама на трагедију која је задесила град. Такви објекти, попут локалног млина из којег је брашном снабдевано становништво посакривано у склоништима и бункерима, касније су постали део споменика у част Стаљинградске битке.

Опсада Лењинграда(СССР) је била немачка опсада града током Другог светског рата. Немачки план је имао шифровани назив Операција *Северна светлост*. Опсада је трајала од 8.септембра 1941. до 18.јануара 1944, 872 дана, и води се као најдужа и најдеструктивнија опсада у историји, поготову по броју жртава. По незваничним подацима, преко милион, а можда и милион и по становника Лењинграда је умрло од глади, зиме, болести и ратних дејстава. Регистроване су појаве канибализма.

Хирошима(Јапан) је први град на свету на који је пала атомска бомба. Збрисане куће и зграде, угљенисани лешеви и џиновски облак

прашине изнад рушевина учинили су овај јапански град једном од највећих жртава ратовања. Америчка војска је испустила бомбу у јутро 6. августа 1945. Град је у потпуности срушен, а број жртава варира, али се често помиње да је одмах убијено око 100.000 становника, а да је више десетина хиљада њих преминуло нешто касније од последица зрачења. Хирошима је изабрана јер је био индустријски центар, баш као што је и Нагасаки, на који се атомска бомба сручила три дана касније, одузимајући животе око 80.000 људи, изабран због развијене бродоградње. Била је то цена коју су Јапанци платили да би њихов цар 15. августа потписао предају Американцима.

Преживели у нуклеарном нападу, које Јапанци називају *хибакуша*, тврдили су да је после пада атомске бомбе Хирошиму прекрио мрак, иако је било ведро летње јутро. Сведоци препричавају да је град за неколико минута нестао пред њиховим очима. Бежали су од пламена који је гутао све пред собом и дословно скидао кожу са људских тела. После нечег што је личило на муњу и необјашњив талас врелине, уследила је детонација чије су ефекте преживели осећали деценијама касније. Потресна су сведочанства о случајевима рака, посебно леукемије код деце, као директне последице зрачења. Спржена земља у Јапану је многе натерала да се посвете мисији противљења А-бомбама. Град је обновљен педесетих, поново као индустријски и универзитетски центар, али и као седиште мировњачких покрета. Он је и дом Мировног меморијалног парка, где се сваке године обележава годишњица атомског напада и наглашава да је Јапан једина земља која је осетила то зло. И поред трауме у Хирошими, Јапанци су развили нуклеарну индустрију, која је добила многобројне противнике након експлозије у централу у Фукушими пре неколико година.

Куито Куанавале - Афрички *Стаљинград* апартхејда

Град Куито Куанавале је био поприште прекретнице у историји борбе за ослобађање Јужне Африке од колонијализма, оценио је 1991. Нелсон Мандела. Неприступачан анголски градић налази се на стратешком прилазу централном делу велике, дијамантима и нафтом богате државе – привлачан је одлично наоружаним таборима домаћих и страних трупа ангажованих на обе стране. У једном табору су елитне кубанске и совјетске трупе и трупе покрета на власти у главном (доста удаљеном) граду. У другом, домаћи побуњеници потпомогнути најјачом армијом на континенту (Јужноафричка Република) и саветницима најмоћније армије на свету (САД). За прве, Куито Куанавале је тачка на којој могу да зауставе продор побуњеника ка престоници Луанди – где отворено теже да отму власт. За друге, Куито Куанавале је

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

место у којем треба зауставити продор марксистичких заговорника независности суседне (дијамантима и уранијумом богате) Намибије и одсећи јужни крај Анголе од контроле Луанде, у циљу задржавања надмоћи режима апартхејда у региону. Битка за Куито Куанавале вођена је пред сам крај хладног рата, и то у три наврата: у јануару, фебруару и марту 1988. године. Обе стране извеле су на ратиште хиљаде војника (први табор је осетно бројнији од другог) и најјачи арсенал (други табор је технички надмоћнији). Јединице режима апартхејда држале су владине снаге у Луанди три месеца опкољене. Опсада Куито Куанавалеа прекинута је 23. марта 1988. године након тешког судара пешадије два табора. Најмање 5.000 је погинуло у првом табору, око 4.000 мртвих на страни Уните и покоји странац на обе стране. После тог окршаја Преторија је наложила повлачење трупа са положаја око Куито Куанавалеа. Шта је пресудило исход, о томе ни данас војни историчари нису сагласни, а број жртава је био укупно преко 9.000 војника на обе стране. Овај град слови за *афрички Стаљинград апартхејда*.

Кобане – мртав град

Кобане, град на граници Сирије и Турске, делује застрашујуће аветињски. Рушевине на сваком кораку, становници су у избегличким камповима у Турској. А онда су због рата у Сирији и похода Исламске државе (ИД) град преправиле избеглице: број становника је са 50.000 – углавном Курда – повећан на више од сто хиљада. Талас избеглица био је, како се испоставило, тек почетак драме у Кобанеу. Већ крајем 2013. године Исламска држава узима на нишан Кобане. Средином 2014. исламистичке снаге су у блиц-офанзиви освојиле 60 села у околини Кобанеа, курдско становништво морало је у избеглиштво. Нападнут је са три стране, а процењује се да је ИД послао у освајање града око седам хиљада бораца. Бранило га је око шест хиљада курдских и сиријских бораца. Све до почетка ваздушних удара коалиционих снага са САД на челу, ратна срећа била је на страни џихадиста. У једном тренутку рачунало се да ИД контролише чак 80 процената градске територије. Ваздушни удари и долазак свежих курдских снага променили су ситуацију на ратишту. Џихадисти су трпели велике губитке и били су присиљени на повлачење. Борбе су биле жестоке, поједине зграде и улице су по неколико пута прелазиле из руке у руку зараћених страна. Вишемесечне борбе за Кобане ушле су у завршну фазу крајем 2014. године. Џихадисти су се жилаво борили, али су били присиљени на свакодневно повлачење. Курдски борци су 26. јануара 2015. саопштили да је Кобане ослобођен. Почетком фебруара победници су дозволили новинарима и фото-

репортерима да уђу у град. Призор је био стравичан: готово све зграде су срушене, улице затрпане шупом, његови бивши становници, и да желе, немају где да се врате. Кобане је данас мртав град.

Вими гробен, Француска. Север Француске и даље је у ожиљцима због дешавања у Првом светском рату, а на више места могу се пронаћи сведочанства о *првом модерном рату*. Вими, у близини града Араса, место је Канадског меморијалног центра који је популарна дестинација за туристе из Енглеске.

Поља смрти су локације у Камбоџи на којима је убијен и сахрањен велики број људи за време режима Црвених Кмера (1975-79). Анализом око 20.000 масовних гробница истраживачи су проценили да је ту сахрањено најмање 1.380.000 жртава, а сматра се да је укупан број страдалих од кмерског режима (од егзекуција, болести, мучења и глади) између 1,7 и 2,5 милиона људи. Њима је посвећен меморијални центар Ченг Ек који се налази на 15 километара од Пном Пена. По овим догађајим снимљен је 1984. године филм Поља смрти (Killing fields), који је 1985. освојио три Оскара.

Меморијални центар посвећен 11. 9. у Њујорку. Једна од најчувенијих трагедија модерног доба свакако је терористички напад на Зграде близнакиње у Њујорку 11. септембра 2001. Четири године после овог догађаја, на том месту налазиле су се само крхотине и прашина, али је на десетогодишњицу напада отворен меморијални центар, док је музеј још увек у изградњи.

Меморијални музеј холокауста у Вашингтону отворен је 1993. године и од тада га је посетило преко тридесет милиона посетилаца, од тога осам милиона ученика на школским излетима.

Туристичка понуда дарк и ратног туризма у Србији

У Србији постоји велики број меморијалних комплекса из периода Првог и Другог светског рата, који представљају места геноцида и као такви заузимају најмрачнији део у спектру мрачног туризма. Ипак ова места данас нису у правом смислу туристички валоризована као локалитети мрачног туризма. Али зато холандске агенције имају организоване туре за Сребреницу, са обиласком Сарајева и Мостара. Ратни тунел испод бутмирског аеродрома је сада туристичка атракција у Сарајеву. Ту се поставља питање да ли туристички водичи прекрајају и пишу историју, односно шта ће

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

испричати посетиоцима. Једна агенција у Енглеској организује туре за Косово, али оне нису нарочито успешне.

Споменик Незнаком јунаку је настао на врху Авале поред Београда, на месту гроба непознатог палог војника из Првог светског рата, а подиглису га мештани 1922. године. Идеју и нацрт за монументални маузолеј, који је завршен 1938.године, дао је вајар Иван Мештровић (1883-1962) и ту се одаје пошта свим палим ратницима у ратовима 1912-1918. Израђен је од гранита, а узор је била гробница персијског цара Кира. Висина споменика је 14,5 метара, дужина 36 метара, ширина у подножју износи 26 метара, док је степениште са прилазне стране дуго 93 метра. Иначе, на месту маузолеја се налазио утврђени стари град Жрново, на висини од 511 метара, рударско насеље највероватније келтско или скордиско, старо више од 4000 година. Прво право, историјски потврђено утврђење, овде је подигнуто за време Деспота Стефана(Игњатовић,2007).

Старо сајмиште – од логора до меморијалног центра

Логор Сајмиште налазио се на левој обали реке Саве, наспрам Савског моста, на месту где је 11. септембра 1937. отворен Први београдски сајам. Напуштен након немачког бомбардовања 6. априла 1941, сајамски простор се налазио неколико километара од Земуна, на територији која је ушла у састав Независне Државе Хрватске, која је на захтев Немаца ту територију уступила и дозволила успостављање логора. Управу над логором је имао немачки СС. У почетку је логор био само за српске Јевреје, да би се касније проширио и на друге политичке осуђенике, заробљене борце НОБ-а, комунисте, партизане, антифашисте, српске цивиле из збегова са Козаре, и обичне грађане-таоце. Свака од тих група имала је посебне карактеристике, а то је одређивало и третман и коначне последице. За време окупације близу 8.000 Јевреја и 32.000 Срба је угушено у душегупкама, стрељано у Јајинцима или умрло у самом логору. Логор је био активан од октобра 1941. до јула 1944. године. Презентацијом појединачних случајева требало би да се баве стручњаци меморијалног и историографског профила, који баштине успомену на страдале.

Прва спомен плоча је подигнута 1974. године. Идентичан натпис носи и плоча из 1984. године, која се налази и данас на травнатој површини између Централне куле и бившег Турског павиљона. Априла 1995. године откривен је и велики споменик страдалим у логору Сајмиште и жртвама усташког логора Јасеновац. Током година одлучено је такође да ће на простору поред некадашњег логора бити постављен споменик висине 22 метра, рад вајара

Миодрага Поповића. Његов рад је освојио другу награду на конкурс за спомен парк у Јајинцима, па је одлучено да се ово решење искористи за Спомен-обележје на Сајмишту. Споменик је требало да буде откривен 9. маја 1989. године, али је постављен и свечано откривен са шест година закашњења, 22. априла 1995. године, на годишњицу пробоја логораша из Јасеновца, дан који се у Србији од 1992. обележава као Дан жртава геноцида.

Општина Нови Београд 2008. године доноси одлуку да се на месту логора изгради Музеј холокауста. Исте године, у Музеју примењене уметности у Београду, одржана је серија изложби и радионица посвећених Сајмишту, под називом *Старо сајмиште као језгро Новог Београда*. Музеј би био место сећања на жртве нацистичког логора, простор у коме би била изложена сачувана грађа о хиљадама Јевреја, Срба, Рома и антифашиста страдалим на сајмишту смрти. Централна кула постала би стожер будућег меморијалног центра, са још два павиљона, италијанским и чехословачким, као музеј, место сећања на жртве логора, али и простор у коме би била изложена сачувана грађа из времена стратишта. Ту би се обављала и научна истраживања о страдању цивила у Другом светском рату. Формирано је међународно саветодавно тело са задатком да помогне у осмишљавању будућег меморијала на левој обали Саве. На његовом челу требало би да буде Ефраим Зуроф, директор центра *Симон Визентал* у Јерусалиму, јер за тако важан пројекат морају се применити светски стандарди у чувању сећања на холокауст и геноцид. Али, за разлику од израелског музеја који је посвећен сећању на страдање Јевреја уопште, у Београду се гради меморијал на месту где се злочин десио, а то подразумева другачији приступ. Зато се разматрају и концепти меморијала у Дахауу, Аушвицу и Поклоне Горе у Москви. У рад комисије укључен је и председник Савеза јеврејских општина др Рубен Фукс. Заједница коју он представља жели да јој се додели Немачки павиљон, да би се у том павиљону представила достигнућа предратне заједнице Јевреја у Србији. Важно нам је да се осим жртава и злочинаца прикажу и *праведници*, људи који су спасавали Јевреје у току Другог светског рата. Осим сведочења малобројних логораша који су преживели и писма Хилде Дајч која описује последње дане у логору, од материјалних сведочанстава стравичног злочина не постоји готово ништа. Али највећи артефакт је само Старо сајмиште и, колико год да је то сада запуштен простор, његова аутентичност је од непроцењиве вредности.

Историја споменика културе Сајмишта

1936. Комплекс Београдског сајмишта осмислиле су архитекте Миливоје Тричковић, Рајко Татић и Ђорђе Лукић као монументалну и модерну целину са средишњим павиљоном – кулом као доминантним мотивом

1937. Одржан први Београдски сајам. Комплекс је тада чинило пет великих југословенских павиљона, Централна кула, павиљони Италије, Чехословачке, Румуније, Мађарске, павиљон Задужбине Николе Спасића и мање зграде које су закупиле компаније попут холандске фирме „Филипс”

1938. Саграђени павиљони Турске и Немачке

1941–1944. На подручју Србије које ће 1941. постати немачка окупациона зона, до Другог светског рата живело је око 16.600 Јевреја, као и 1.200 јеврејских избеглица из средње Европе. После избијања устанка у лето и јесен 1941. у масовним стрељањима, заједно са Србима погубљени су и готово сви јеврејски мушкарци, као и бројни Роми. Почетком децембра 1941. око 6.400 јеврејских жена, деце и старих заточено је у Јеврејском логору Земун (Јуденлагер Семлин) на Београдском сајмишту. Са њима је затворено и око 600 ромских жена и деце, подаци су из истраживања др Милана Кољанина, вишег научног сарадника Института за савремену историју у Београду. Логор се налазио на територији усташке Независне Државе Хрватске, али је био под управом немачке полиције у Србији. Од краја марта до 10. маја 1942. јеврејски заточеници, осим неколицине жена удатих за Србе, убијени су у камиону гасној комори, чиме је окончан холокауст на немачком окупационом подручју у Србији. Логор на Београдском сајмишту потом је постао Прихватни логор Земун (Anhaltelager Semlin) и служио је за интернирање партизана, њихових симпатизера, припадника покрета отпора, као и радно способних особа са подручја војних операција. Затвореници који су преживели тешке услове живота депортовани су у концентрационе или радне логоре у нацистичкој Немачкој или у окупираним земљама. У савезничком бомбардовању Београда и Земуна априла 1944. логор је оштећен и страдало је око 120 заточеника. Месец дана касније предат је на управу усташкој полицији, а крајем јула 1944. је распуштен. Према досадашњим истраживањима, у Прихватном логору Земун интернирано је 31.972 заточеника, већином Срба, од чега је трећина изгубила живот.

1974. Постављена прва спомен-плоча на зид некадашњег улаза у комплекс

1984. Откривена нова спомен-плоча од црног мермера на бетонском постољу која и данас постоји између куле и некадашњег Турског павиљона.

1987. Скупштина града одлучила да Старо сајмиште прогласи за споменик културе. Централна кула адаптирана је у 18 атељеа у којима еминентни сликари, вајари, графичари стварају већ деценијама.

1992. Усвојен план детаљне регулације којим су објекти Старог сајмишта заштићени од рушења. Документ је предвидео њихову обнову, али и изградњу нових павиљона на месту срушених у савезничком бомбардовању 1944.

1995. Откривен споменик жртвама логора Сајмиште, рад вајара Миодрага Поповића. Бронзана скулптура у облику распукнуте форме круга чији део симболизује живот, а други смрт, висока је 10 метара и тешка 20 тона.

Делегација Интернационалне алијансе за сећање на Холокауст (IHRA) и чланови Комисије за утврђивање програмских садржаја и давања предлога модела управљања Меморијалним комплексом на Старом београдском сајмишту, обишли су у мају 2016. локацију где се током Другог светског рата налазио логор Сајмиште. Током обиласка централне куле и неколико павиљона, председник комисије, владика славонски Јован (Ђулибрк) и градски менаџер Горан Весић, члан комисије, најавили су да ће бити расписан конкурс за реконструкцију Централне куле на Старом сајмишту. Израда нацрта Закона о Старом Сајмишту, који ће бити *лекс специјалис*, помоћи ће да се реше имовинско-правни односи. Тек након реконструкције централне куле, чији су неки делови чак и небезбедни, и решавања имовинско-правних питања, одлучиваће се о будућем изгледу читавог меморијалног комплекса. Средства за уређење Сајмишта биће обезбеђена из градског и републичког буџета, али и из међународних фондова. Михнеа Константинеску, председавајући организације IHRA, обећао је да ће, уколико се укаже потреба, IHRA пружити стручну помоћ члановима комисије за Старо сајмиште. У логору Старо сајмиште убијено је око 7.000 Јевреја, а посета је организована управо на дан када се обележава Дан сећања на жртве холокауста у Београду. Наиме, 10. маја 1942. године немачки окупатори објавили су ужасну формулацију да је *Београд очишћен од Јевреја*.

Логор на Бањици – вешала на Новом гробљу

Логор на Бањици, званично *Логор Дедиње*, је био највећи концентрациони логор на подручју окупираних Србије (1941 - 1944) и једно од централних места у систему репресије на Балкану током Другог светског рата. Бањички логор су основали немачки окупатори

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

на самом почетку устанка у Србији, јула 1941. Логор на Бањици је био првенствено намењен антифашистима, свима који су на било који начин пружали отпор немачкој окупацији. Проглашен је за споменик културе 1984. године. Жртве логора сахрањене су после рата на Новом гробљу у Београду, у заједничкој хумци на посебној парцели, са плочама на којима су имена убијених.

Логор је био у функцији од јула 1941. до октобра 1944. у касарни бивше Југословенске војске. Имао је две секције од којих је једна била у надлежности Специјалне полиције Управе града Београда, док је други део био у надлежности немачког Гестапоа. Први затвореници доведени су 9. маја 1941, Јевреји и Цигани, а од 1941. када је Београд проглашен за Јуденфрај (град без Јевреја), углавном противници Недићевог колаборационистичког режима, већином заробљени партизани, српски родољуби и комунисти, припадници и симпатизери Народноослободилачког покрета (НОБ). Бањица је био сабирни и егзекуцијски логор. Многи затвореници из Бањице били су пребачени у друге концентрационе и радне логоре које су Немци држали под својом контролом у окупираној Европи. Кроз овај логор за време читаве окупације прошло је преко 30.000 људи, а од тог броја њих 8.800 је стрељано на стратишту у Јајинцима. Тачан број жртава никада неће бити познат због тога што је много документације било уништено 1943, а многа тела која су била покопана на подручју логора, била су пребачена на друга места или уништена приликом повлачења немачке војске.

Јајинци

Стратиште у Јајинцима је било највеће место егзекуције на територији окупиране Србије у Другом светском рату. На овом стратишту је, према званичним, иако највероватније непрецизним подацима, у периоду од јесени 1941. до јесени 1943. године убијено и сахрањено 80.000 мушкараца, жена и деце. У Јајинцима су редовно довођени и стрељани логораши из Логора Бањица, који су већином били припадници и симпатизери Народноослободилачког покрета, такође су стрељани људи због своје етничке и религијске припадности (јер су нацистичким законима обележени да кваре *чистоту расе*), као и идеолошки непријатељи фашизма, комунисти. Главне жртве масовних погубљења су били Срби антифашисти, Јевреји и Роми.

Прво спомен обележје којим су комемориране жртве убијене и сахрањене у Јајинцима постављено је 7. јула 1951, у оквиру обележавања десетогодишњице устанка против Немаца 1941. године. Обележје су чинили рељеф вајара Стевана Боднарова и основа чије је

идејно решење урадио архитекта Леон Кабиљо. Околни простор је уређен по пројекту архитеката Бранка Бона и Бране Мирковића и свечано отворен 20. октобра 1964. године, у време прославе двадесетогодишњице ослобођења Београда. Спомен парк у Јајинцима је постао једно од централних места комеморације жртава Другог светског рата у СФРЈ, Социјалистичкој републици Србији и Београду. Преуређен је 1988. године, када је у његовом централном делу, на месту највеће гробне раке, постављен споменик Војина Стојића.

Шумарице

Спомен парк *Крагујевачки октобар*, познат и под именом *Спомен-парк Шумарице* је посвећен стрељаним грађанима Крагујевца од стране Вермахта 21. октобра 1941. године. Око 7.000 његових становника, међу којима око 300 ученика и петнаесторо деце од 8-12 година је стрељано у Шумарицама. По Немачким изворима стрељано је 2.795 лица укључујући и око 300 ђака. Начин извршења стрељања, структура стрељаних, реакција у јавности за време рата и однос према крагујевачкој трагедији све до данашњих дана уздиже ову трагедију изнад осталих. Нешто касније, 1953. године основана је установа Спомен парк *Крагујевачки октобар* чији је задатак био изградња и уређење меморијалног простора. Средствима Крагујевчана и државе изграђен је меморијални музеј који носи назив Спомен-музеј *21 октобар*. Музеј је отворен 15. фебруара 1976. године. Основни задатак музеја су истраживање и прикупљање грађе о стрељању и стрељанима, педагошки рад, неговање и чување успомене на стрељане кроз више манифестација различитих уметничких форми и садржаја. До сада је кроз музеј прошло око пет милиона посетилаца из наше земље и иностранства (Бркић, 2007).

У спомен на жртве стрељања читав простор Шумарица је претворен у спомен-парк у коме се, између осталих, налазе Споменик стрељаним ђацима и професорима, Споменик бола и пркоса, Споменик чистачима обуће, споменик *Сто за једног*, *Камени спавач* и споменик *Отпора и слободе*. На улазу у спомен-парк подигнута је импозантна зграда спомен - музеја *21. октобар* у чијој је архитектури наглашена симболика крагујевачке трагедије. Одсуство отвора, односно прозора на фасадама сугерише безизлазност ситуације ненаоружаних људи испред митраљеских цеви, тридесет кубуса - тридесет масовних гробница у Спомен - парку, а провидне пирамиде од плексигласа на њиховим врховима представљају последњи поглед жртава ка небу. Меморијални музеј, уметничке скулптуре у слободном простору и хумке стрељаних на територији Спомен парка повезани су кружним

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

путем, дугим преко седам километара, природно интегрираним у градске и међуградске комуникације.

Музеј поседује два нивоа и у оквиру самог музеја налазе се панои са историјском тематиком Другог светског рата и дела многих уметника, међу којима су *Сунце слободе* Тање Тарановске, *Крагујевачки октобар* Нандора Глида као и пописник стрељаних који носи назив *Крвава бајка*, по истоименој песми Десанке Максимовић. Пописана имена стрељаних у крагујевачкој трагедији употпуњава игра светлости преношена дијапројектором, по зидовима на којима су исписана имена стрељаних, аутентичне поруке, писане у последњим тренуцима. Имена стрељаних писана су флуоресцентном бојом. У музеју се чувају капе, табакере, војничке исправе, личне карте, пословне књижице, путне исправе и други предмети. Од укупно седам витрина колико их је овде смештено, две су ћачке (Андрић, 1983).

Меморијални комплекси и споменици

Споменик културе *Гробље ослободилаца Београда*, посвећен успомени на страдале борце 1941-1945, је први меморијални комплекс уређен у Београду после Другог светског рата, према пројекту архитекте Бранка Бона и инжењера хортикултуре Александра Крстића. Рељефи који приказују *Борбу за Београд* и *Улазак у град* на монументалној улазној капији, као и скулптура партизана на платоу испред гробља, дело су вајара Радете Станковића, а фигуру црвеноармејца у комплексу гробља израдио је вајар Антун Аугустинчић. Гробље ослободилаца Београда је свечано отворено поводом десетогодишњице ослобађања Београда, 20. октобра 1954. године. На њему је сахрањено 818 црвеноармејаца и 1396 бораца НОБ-а страдалих у борбама за ослобођење града.

Код нас меморијални туризам није развијен, мада су споменици посвећени НОБ-у на територији Југославије својевремено били део туристичких путовања. Изложба *Путевима револуције-меморијални туризам у Југославији*, која се бави темом споменичког наслеђа, отворена је 2016. у Музеју 25. мај. На поставци, која је настала у оквиру међународне платформе *Непримерени споменици* на основу примера споменичких локалитета с подручја целе бивше државе, испитује се како се споменици НОБ-а укључују у туристичку понуду, како је она артикулисана од средине седамдесетих до распада СФРЈ, на који начин поимање спомен-обележја НОБ-а као туристичког производа утиче на механизме њиховог подизања и управљања, као и да ли су ови локалитети и данас део туристичке понуде. Посетиоци изложбе такође су могли виде збирку фотографија меморијалног туризма насталу кроз отворени позив за фотографије из личних

архива становника свих земаља бивше Југославије, а приказано је и петнаест скулптура/модела споменика из колекције Музеја историје Југославије.

Изложба је поставила многа питања о суочавању са заједничком прошлошћу и наслеђем земаља бивше Југославије – од социјализма и капитализма, ревизионизма, заборављања и/или принудног сећања, до лакших тема као што су обиласци, разгледања и путовања. Посетиоци су видели скулптуре које су послужиле као макете и скице: Споменик бола и пркоса Нади Наумовић, јединој жени стрељаној у Шумарицама 21.октобра 1941., Споменик металцима погинулим у кругу фабрике у Новом Бечеју, макету партизанског гробља у Прилепу, Галебова крила посвећена ратној морнарици, итд.

Аутори концепције су били Лана Ловренчић и Милан Ракита, а партнери на пројекту - удружења Група архитеката (Београд), и СФ:ИУС - Социјални руб: занимљиве неиспричане приче(Загреб), Модерна галерија (Љубљана), и Хисторијски музеј БИХ (Сарајево). Изложба се реализовала уз подршку и сарадњу удружења Позитивна Омладина (Краљево), и Левичарског покрета Солидарност (Скопље). Приказана је у Загребу, Сарајеву, Краљеву, Нишу, Шапцу и Љубљани, а током 2016. поред Београда и у Пули, Сплиту, Карловцу и Скопљу.

Поред меморијалних комплекса из Другог светског рата, из старије историје познати су и *Ђеле кула* у Нишу и недавно реновирана *Небојшина кула* на Калемегдану у Београду, где су Турци заточили и погубили грчког родољуба и устаника против турске власти Ригу од Фере (1757-1798). Последње речи су му биле *Ја сам посејао богато семе. Долази час када ће моја земља брати славно воће*. Као песник и писац оставио је иза себе богат опус, а његова максима је била *Боље је живети један сат као слободан, него четрдесет година бити роб*. Небојшина кула је реновирана помоћу донација Грчке и представља нову понуду у туризму Београда. Изложбени простор се налази на четири спрата, од којих је први посвећен Риги од Фере.

Ђеле кула

Ђеле-кула је споменик из Првог српског устанка који је у знак одмазде тадашња турска власт у Србији изградила од лобања погинулих српских јунака у бици на Чегру. Налази се на 4 км од Ниша на путу ка Нишкој бањи. Сврстана је у споменике културе од изузетног значаја и данас представља музејски комплекс. Наиме, после битке на Чегру Турци су желели да се на најсвирепији начин освете српском народу. На периферији Ниша, на путу који води ка Цариграду, одлучили су да подигну кулу од глава изгинулих српских војника. Турски заповедник Ниша од 1809 – 1812, Хуршид паша,

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

наредио је Србима ћурчијама да одеру главе и коже испуне памуком. За то им је плаћао по 25 гроша. Коже испуњене памуком послате су султану у Цариград, у знак победе. Од лобања је подигнута Ћеле кула, што на турском језику значи кула од људских лобања. Ћеле кула је четвороугаоног облика, висине око 4 метра. Главe су биле окренуте напоље, а биле су утврђене кречом и песком. Било је 952 лобање, у 14 редова са сваке стране.

Ћеле кула са оволиким бројем глава стравично је деловала на све оне који су је видели. Мучан и тежак утисак остављала је нарочито на српски живаљ у граду и околини. Из хуманих и религиозних разлога хришћани из Ниша су ноћу скидали лобање са куле и сахрањивали их на гробљу. Сазнавши за ово, Турци су стали на пут томе. Временом се, међутим, променило мишљење о Ћеле кули и код трезвенијих Турака. За време своје управе у Нишу (1861 – 1866) Митхад паша, школован у Паризу, намеравао је да поруши овај варварски споменик, али је наишао на отпор нишких Турака. На тај начин кула је сачувана, чиме је учињена велика услуга нашим народима. До ослобођења Ниша од Турака 1878. године кула је била откривена. Те године је ограђена и наткривена. Четири године касније, добровољним прилозима становника читаве Србије, озидана је капела која и данас постоји. После ослобођења Ниша број лобања на кули осетно је смањен. На смањење броја лобања у Ћеле кули утицало је, поред осталог, и само време, тако да је данас сачувано од заборавља 58 лобања. Лобања самог Стевана Синђелића, који је водио устанике на Чегру и који је запалио барут и подигао у ваздух и српске и турске војнике, чувана је у строгој тајности код једне нишке породице. Када су за то створени услови лобања је враћена. Сада се чува у стакленој витрини поред преосталих глава (Марковић, 2009).

Подигавши Ћеле кулу у Нишу, граду који спаја средњу са југоисточном Европом и Блиским истоком, Турци су желели да тај споменик буде опомена балканским народима – да ће их снаћи грозна смрт ако покушају да се дигну против турског господства. Споменик, међутим, није одиграо ту улогу. Он је, напротив, био подстицај за дефинитивно ослобођење. Када је 1833. године француски песник и академик Алфонс де Ламартин (1790-1869) издао у Паризу своје дело *Пут на Исток*, он је у посебном поглављу *Белешке о Србији*, дубоко потресен оним што је видео у Ћеле кули, између осталог забележио и следеће: *Поздравих оком и срцем остатке ових храбрих људи, чије су одсечене главе постале камен темељац независности њихове отаџбине. Нека Срби сачувају овај споменик! Он ће научити њихову децу шта вреди независност једног народа, показујући им по какву су их цену платили њихови очеви.*

Заштита и уређење Ћеле куле, предузете првих година после ослобођења града, настављени су и касније. Приликом прославе 60-то годишњице ослобођења Ниша од Турака (1937) око куле је подигнута гвоздена ограда. Годину дана после тога испред Ћеле куле постављен је споменик са бистом Стевана Синђелића вајара Славка Милетића и рељефом на коме је приказана битка на Чегру. Последњи пут кула је заштићена 1974, када су око куле постављене стаклене плоче.

Битка на Чегру је једна од пресудних битака вођених у Првом српском устанку између српских устаника и Турака. Битка се одиграла 31.маја 1809. године на брду Чегар (потковица, стопало) код села Каменица надомак Ниша. Својим јунаштвом истакао се ресавски војвода Стеван Синђелић. Не могавши да победи бројно јаче турске снаге које су продрле у шанац, Синђелић је пуцао из пиштоља у подземни магацин барута. У страшној експлозији пострадали су сви српски војници и много Турака. Да би застрашио Србе, турски паша је у знак освете и опомене наредио да се од лобања палих српских устаника сагради Ћеле-кула на улазу у Ниш. Због пораза на Чегру, Карађорђе је морао да одустане од похода у Стару Србију, а румелијски везир је освојио целу источну Србију до Велике Мораве, где је Карађорђе са напором успео да организује одбрану.

Стећци и крајпуташи

Меморијални споменици мањи или већи налазе се на нашим просторима као остаци времена, али им се не поклања потребна пажња. *Стећци* из Босне и Херцеговине, Србије, Црне Горе и Хрватске су 2016.године званично уписани на листу светске баштине УНЕСКА после седам година чекања. Реч је о средњовековним каменим надгробним обележјима проглашеним вредним културним наслеђем. Настанак стећака се везује за другу половину 12. века, највише их је настало у 13. и 14. веку, клесани су и почетком 16. века, али се убрзо губе. У БиХ их има 20, по три у Србији и Црној Гори и у Хрватској две. Стећци представљају јединствено сведочанство културне традиције и цивилизације. Стећак је средњовековно надгробно обележје на основу кога се могу сагледати корени и порекло европског народа на централном Балкану, јер сведоче о духовном животу наших предака. Камени исклесани блок је мукотрпно довлачен из каменолома да би обележио гроб преминулих. Према облицима стећци су се делили на плоче, сандуке, слемењаке, крстове и стубове. Било је на њима украсних мотива: месеца, звезда, оружја. Фигуралне представе мушкараца и жена, борбе, турнири, сцене из лова су изискивале велики труд средњовековних уметника. Стећак је и родословно стабло на коме се виде имена, препознају историјски записи и

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

народне приче, све на орнаменталној лозици уклесаној на површини камена. Тај камен нас повезује са далеком прошлошћу. Пројекат *Заједничке номинације средњовековних надгробних споменика – стећака за листу светске баштине* започет је у новембру 2009. године и рађен је као део подухвата *Културно наслеђе – мост ка заједничкој будућности* који је спроводила венецијанска регионална канцеларија УНЕСКА за науку и културу у Европи. У филму *Стећци, окамењени сведоци времена* који је настао захваљујући Дубравку Лореновићу, члану Комисије за очување националних споменика БиХ, о каменим обележјима на средњовековним гробљима може се чути мноштво података. Забележена су појединачна камена обележја, мада су она углавном груписана у некрополама, правилно оријентисана према странама света. Одвајане су поједине породице, властелинске наравно, што је, рецимо, случај са припадницима феудалног врха у Радимљу код Стоца. Лореновић даје идеју истраживачима да на свој начин одговоре и докажу зашто је погребна уметност била тако дубоко укореењена баш у босанском краљевству с обзиром на то да се стећци налазе у чисто илирском подручју. Оно што Лореновић зна и истиче јесте да су се на подручју античког Илирика од давнина укрштали утицаји медитеранског и панонског културног света и у каснијем раздобљу византијског истока и латинског запада. Првим пописом од 1951. до 1969. утврђена је научно утемељена бројност и распрострањеност камених надгробних обележја. Данашња сазнања говоре о 3.300 локалитета и 70.000 споменика, од чега у Бих 2.677 локалитета са 60.000 стећака. У Хрватској је на око 400 места евидентирано 4.400 споменика. У Србији се на 203 локалитета налази 4.100 стећака док у Црној Гори имају 107 локалитета са 3.500 стећака. Гробља и обележја на њима као древни сведоци времена у народном памћењу су сачувани и под називом мраморје, машети, грчки гробови, дивовско камење, с тим да се назив стећак употребљава у новије време као синоним за стаменост, монолитност и изведен из појма стојећак (Николић Видуша, 2014).

Некрополе стећака у Србији, које су уписане на Листу светске баштине, налазе се углавном у Рашкој и западној Србији, на територији општине Бајина Башта и Пријепоље. Мраморје у Перућцу се од 13. до 16. века налазило на периферији српске средњовековне Рашке државе, на самој граници са Босном. У једном од гробова 2010. нађен је и сребрни новчић босанског краља Стефана Томаша. На Грчком гробљу у селу Хрта, формираном на узвишењу, нађено је и неколико сандука са аркадама. У археолошком налазишту Растиште код Бајине Баште на стећцима је главни украс било оружје.

Слично стећцима, меморијални споменици *крајпуташи* налазили су се поред путева, али су новијег датума и везују се за

обележавање ратника који су погинули у борбама за Србију у Првом и Другом српском устанку, али и Првом светском рату, где српски војник ратује изван домовине, на далеким бојиштима, гине и сахрањује се у масовним необележеним гробницама (Крф, Куманово). Недостатак тела за гроб надокнађује се подизањем споменика с ликом преминулог и текстом који даје основне податке о њему (Огњевић,2012). У меки камен пешчар урезивани су ликови војника и подаци о њима. С предње стране споменика уклесан је лик војника са пушком или сабљом, понекад са орденом или војничком чутуром, са задње стране уклесан је епитаф и понеки податак о погинулом. Само око Ивањице их има око 540. Завод за заштиту споменика културе Краљево започео је реконструкцију крајпуташа, који представљају споменике културе меморијалног типа и интересантни су за туристе културног туризма. Специфичност ивањичких крајпуташа је економичност – један споменик је посвећен двојци, чак и тројци погинулих бораца. Подизали су их родитељи, браћа, родбина за помен онима који су отишли у бој и нису се вратили. Сматра се да се дух покојника везује за камен, па форма, боја и уклесани симболи имају своје значење (Огњевић,2012). Сви натписи садрже исто, да је војник остао на бранику отаџбине, да му кости леже тамо негде, као и речи хвале или захвалнице. По правилу су висине метар и по, једноставног облика и правоугаоног пресека, а у народу су познати као *камене књиге*. Обичај клесања крајпуташа је нестало.

Крај миленијума - 1999. код нас

24. марта 1999. године сирене су најавиле налете *милосрдног анђела*, како је НАТО назвао ратну акцију против СРЈ. Бомбардовање СРЈ завршено је 10. јуна исте године, усвајањем Резолуције 1244 Савета безбедности УН. Авиони из Авијана полетели су без одобрења Савета безбедности Уједињених нација. Већ око 20 часова прве ракете пале су на Косово и Метохију, касарне у Краљеву и Младеновцу, Стражевицу и војни аеродром Батајница. Те ноћи југословенска влада прогласила је ратно стање. Тачно 19 земаља света, са економским потенцијалом 600 пута већим од тадашње СРЈ, оправдало је бомбардовање *спречавањем хуманитарне катастрофе на Косову и Метохији* и рушењем режима Слободана Милошевића. Напади на нашу земљу кретали су са бродова у Јадрану и из четири ваздухопловне базе у Италији а у појединим операцијама учествовали су и стратешки оператери који су полетали из база у западној Европи, па чак и из Сједињених Америчких Држава. Био је ово последњи велики међународни сукоб у последњем столећу. Такође, било је то први пут у 50 година постојања НАТО да је кренуо у рат, први пут да је

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

једна коалиција земаља напала неки режим. Бомбардовање СРЈ завршено је усвајањем Резолуције 1244 Савета безбедности УН. Дан раније, представници Војске Југославије и НАТО потписали су у Куманову војно-технички споразум. Овим споразумом договорено је повлачење снага ВЈ са Космета и улазак у покрајину међународних трупа (КФОР). Сада, Косово је етнички готово очишћено од Срба, а 17. фебруара 2008. године проглашена је једнострана независност јужне српске покрајине.

Током 78 дана бомбардовања, забележена су 58.574 налета НАТО авиона, а 50.000 разорних пројектила пало је на Србију и Црну Гору. Више од 25.000 тона експлозива изручено је на СРЈ. Бомбе авијације НАТО срушиле су око 60 мостова. Уништено је 300 фабрика, 190 школа, а 20 болница широм Србије претрпело је оштећења. Када се све завршило, 280.000 Срба, после доласка НАТО, напустило је покрајину, а 800.000 Албанаца населило је Косово и Метохију. У нападима је, по проценама, погинуло од 1.200 до 2.500 људи, а гађане су и болнице пуне болесника. Међу најмлађим страдалима био је двогодишњи Марко Симић и трогодишња Милица Ракић. Тешко су разорени инфраструктура, привредни објекти, школе, мостови, здравствене установе, медијске куће, споменици културе. Ондашње власти у Београду штету су процениле на око 100 милијарди долара и затражиле надокнаду од чланица НАТО.

Многи туристи који долазе у Београд обавезно пролазе *гаравим сокаком*, улицом Кнеза Милоша, у којој је гађан Генералштаб (два пута), Влада, савезни и републички СУП, а мало ниже је на зграду Суда у Немањиној бачена бомба од тоне, у сам центар зграде, која није експлодирала, а није ни демонтирана, него је око ње изграђен блиндирани саркофаг и тада је зграда реновирана. Само је зграда Владе потпуно поправљена, док остала здања, од којих је Генералштаб био заштићен споменик културе, стоје као споменици дарк туризма.

Ратни туризам

Туристичка агенција *Мегалополис курорт* из Москве организује од 2015. године туре по ратом разореној Украјини, а превоз тенковима и лични телохранитељи укључени су у цену. Из жестоких и крвавих борби између проруских и украјинских снага агенција је решила да извуче корист. *Мегалополис курорт*, који је углед стекао као организација која нуди боравак у бањама, сада нуди излете у самопроглашене републике Доњецк и Луганск, упоришта проруских снага и попришта најжешћих сукоба у Украјини. Четвородневна тура у ратом разорена подручја кошта између 2.000 и 3.000 долара, а

телохранитеље на располагање ставља предузеће за обезбеђење. Тенкови превозе по 5-7 путника. Они који су се пријавили за путовање, туру обављају *на сопствени ризик*. Смрт, крв и патња постали су туристичке атракције новог доба (Бета,2015).

Земља која се и уз помоћ трупа НАТО-а слабо држи пред талибанском офанзивом ипак је привлачна за посетиоце са Запада. Ендру Друри, педесетогодишњи грађевинац с југоистока Енглеске, посетио је земље погођене ратом или тек изашле из њега и још нестабилне: Сирија, Ирак, Авганистан, Сомалија, Чеченија, Северна Кореја, па се убраја у такозване *ратне туристе*. Од тада нека од тих путовања организује сам, али за већину се ослања на специјализоване агенције, попут две које ратне или екстремне туристе воде и у Авганистан, *Дивље границе* и *Неприпитомљене границе*. Њихови клијенти за ратни туризам у Авганистану су људи у двадесетим, као и у осамдесетим годинама, залуђеници за војну историју и заклетци пацифисти, некадашњи хипици који су Авганистаном шпартали још у младости, па желе да оживе та сећања, али и професионалци попут истраживача, новинара и фото-репортера којима су потребне туре по специфичним крајевима. Тако су *Неприпитомљене границе* донеле моралну одлуку да се постарају да екипа документарног филма стигне до Јазиде у северозападном Ираку, како би приказала свету патње које им наноси Исламска држава. И Марк Ледерман из ривалске фирме уверава да суштина њиховог посла није у томе да удовољавају онима који траже узбуђење у рату него да представе невероватну земљу. Ове године Ледерманове *Дивље границе* не планирају да представе Авганистан било коме. Претходних година, док је било релативно мирно, интересовање западних туриста за ту државу је расло, али сада су талибани све опаснији. *Неприпитомљене границе* имају шездесетак клијената који су упркос томе спремни да се ускоро запуте у Авганистан. Ако не буде било неизбежно, неће их возити друмовима и поновити грешку која је замало стајала главе деветочлану групу у Херату. Већ и претходних година, вожња између градова, нарочито у великим групама – а у Авганистану је и она од девет особа постала таква, превише упадљива – била је ризична. Данас има извештаја и да особље амбасада западних држава избегава да се чак по престоници Кабулу крећу аутомобилима, колико год били оклопљени и заштићени оружаној пратњом. Ни то више није гаранција да неће пасти у руке талибанима, стога, а када уопште морају да напусте амбасаду, користе хеликоптере и авионе. На летилице се за превоз туриста ослањају и у *Неприпитомљеним границама*: тек на довољној висини може се у Авганистану данас повући безбедна граница ка талибанима. Свет туризма постаје све бизарнији (Бета,2016).

Дарк туризам катастрофе

Помпеја (Pompeii, Pompei) је антички град који се налазио на југу Апенинског полуострва, југоисточно од данашњег Напуља. Римљани су колонизовали Помпеју у првом веку пре наше ере. Град је потпуно уништен у ерупцији вулкана Везув 79. године. У исто време уништени су суседни градови Херкуланум и Стабија, а све је прекривено дебелим слојем вулканске прашине која се у току времена окаменила и потпуно сачувала тренутак у коме је град нестао, што је омогућило да се после много векова упозна изглед староримског града средње величине и живот његових становника. Археолошка истраживања су отпочела у 18. веку, када је град поново откривен. Ископан је већи део града, укључујући форуме, храмове, позоришта, купатила и велики број кућа. Ово откриће је у Европи довело до културног шока, јер су пронађени примери еротске уметности променили погледе на римску декоративну уметност и античку културу.

У јуну 1908. године догодила се мистериозна експлозија изнад Сибира у Тунгузији, коју је произвео удар и распад великог *метеорита* на висини од око шест километара. Не постоје фотографије ни записи догађаја, само сведочења очевидца. Овај догађај, због физичких остатака, повод је многим теоријама у популарној науци и литератури. Чак се помињу и Теслини *зраци смрти*, којима је Тесла из своје куле код Њујорка, наводно, прошао кроз Земљу и изашао баш на том месту. Није масовна туристичка дестинација, али свакако јесте место катастрофе на које треба отићи.

Чернобилска катастрофа је нуклеарни инцидент који се десио 26. априла 1986. у нуклеарној централи Лењин, близу града Припјат у Украјини, услед неуспелог теста на реактору. До хаварије у Фукушими, Чернобил је важио за највећу еколошку катастрофу у историји коришћења нуклеарне енергије. Електрана се састојала од четири реактора, а прва експлозија на четвртном реактору је проузроковала даље експлозије које су праћене ослобађањем велике количине радиоактивног отпада у атмосферу, што се осетило све до Исланда. Електрана је дефинитивно искључена 15. децембра 2000, чиме је престала да буде произвођач електричне енергије. За потребе смештаја евакуисаних становника изграђен је нов град Славутич. Чернобилска катастрофа је створила нову атракцију мрачног туризма где су најпре постојале илегалне једнодневне туре из Кијева, које су по цени од 100 – 150 долара организовале мале туристичке агенције за заинтересоване стране туристе. Главни разлог организовања и

уређивање тура на овом локалитету јесу економске потребе локалне заједнице и радозналост посетилаца.

Као последицу лошег искуства у Чернобилу, Немци су од једне своје нуклеарке направили забавни парк *Вундерланд*, који се налази у комплексу напуштене нуклеарне централе, а има вртешку, панорамски точак, рингишпил и велики водени тобоган. С техничке тачке гледишта, централа је била у потпуности спремна за употребу, али се то никада није десило. Овај никад коришћени реактор на обали Рајне, уз саму границу Немачке с Холандијом, постао је, уместо рушевине, рај за децу и одрасле. Сваке године простор некадашње нуклеарке *Шнелер Брутер* посети више око 600.000 људи. Ова централа никада није започела производњу због кашњења у градњи и јавних протеста. Пројекат који је носио име СНР-300 започет је 1972, а иза њега су стајале владе Белгије, Немачке и Холандије. Отпор људи забринутих због изградње нуклеарке почео је практично одмах када и пројекат, иако је централа коначно изграђена 1985, нова власт покрајине Северна Рајна Вестфалија била је против пројекта. То се још више појачало годину дана касније, када се десила хаварија у совјетској нуклеарки у Чернобилу, због које је у целој Европи завладао страх од комерцијалне употребе атомске енергије. Немачке власти су коначну одлуку да се централа северно од Диселдорфа никад не активира донеле 1991. године. Холандски бизнисмен Хени ван дер Мост купио је комплекс 1995. за суму процењену између три и пет милиона немачких марака. Изградио је конференцијску дворану, шест хотела, седам барова и неколико ресторана. Ту су и музеј, четири дворане, фитнес центар, тениски и терени за мини-голф, куглање, картинг и одбојку.

Најчувенија несрећа на води, потонуће *Титаника*, је повод да се организује меморијална и веома посећена тура – пловидба путањом којом је пре више од сто година пловио овај брод.

Дарк нарко/крими туризам

Градић Корлеоне на Сицилији са антимафијашким музејом и нарко-туре у Колумбији са посетом Ескобаровој кући део су уносног туризма, а лик Вита Корлеона на билборду позива туристе на Сицилију - поред природе, плажа и мора, продавци аранжмана на италијанском острву одлучили су да привуку туристе и мафијашком историјом Сицилије, постојбином Коза ностре, што за маркетиншке стручњаке није изненађење. Црно-бела фотографија Марлона Бранда, у улози Дон Вита, одавно је светски бренд, а *Кум Марија Пуза* је најпродаванији роман свих времена, док је истоимена екранизована трилогија најгледаније филмско остварење. Када се томе дода да су

11. Верски културни туризам и мрачни туризам

преци глумца Ал Пачина, који тумачи главну улогу, управо из Корлеона емигрирали у Америку, а да је овај градић и родно место стварног вође италијанске мафије Салваторе Рина, онда је јасно да туристички водичи имају много шта да испричају посетиоцима. Једна од улица у месту преименована је у *11. април*, зато што је тог дана 2006. године, после четири деценије трагања, на Сицилији ухапшен Бернандо Провенцано, наследник Салватора Рине. Данас у градићу Корлеону ради антимафијашки музеј – Међународни документациони центар о мафији и покрету против мафије, а Палермо је био домаћин конференције УН против међународног криминала. Тако су и мит и стварност италијанске мафије, као и борба против ње, постали туристичка атракција. Италијанско тржиште се сада окреће Источној Европи, па није искључено да се и мафијашки бренд испробава као атракција која треба да привуче госте из Србије, јер је нама то познато из медија и филмова. Вито Корлеоне је део националног брэнда Италије, који може бити одлично искоришћен у продаји туристичке понуде, нарочито када одређени део територије, као што је Сицилија, треба учинити препознатљивим за стране туристе.

Колумбија има чувене нарко-туре које воде туристе у обилазак куће и имања, гроба и затворске ћелије Пабла Ескобара, под називом *Пабло тура*. Иако се поставило питање колико је етично рекламирати нарко-картеле, тај мрачни туризам постао је уносна индустрија. Једна агенција чак нуди и *Поподне са породицом Ескобар*, а врло је посећен и Национални музеј полиције у Боготи, у коме се чувају златом обложени пиштољи нарко-боса, ретки комади оружја и његов радни сто са скривеним фиокама. Острва која су припадала Ескобару сада су власништво државе, које Колумбија уновчава кроз туризам.

Чувени затвор *Алкатраз*, некада водећи амерички затвор са максималним обезбеђењем, где су тамновали познати криминалци попут Ал Капонеа (једанаест година), постао је такође уносна туристичка атракција у оквиру националног парка *Голден гејт* у Сан Франциску, са више од милион и по посетилаца годишње.

У Холандији је законом забрањен нарко-туризам, који је раније био дозвољен – странци су могли да конзумирају лаке дроге у кофи-шоповима. Холандија је 2009. усвојила закон који забрањује страним туристима коришћење кофи-шопова који имају дозволу за продају марихуане. Амстердам је покушао да одложи примену закона, јер градске власти нису хтеле да се одрекну доброг прихода

12. К УЛТУРНЕ ТУРИСТИЧКЕ РУТЕ И ПУТЕВИ

Савет Европе је покренуо програм културних рута 1987. године када је усвојена Декларација *Сантјаго де Компостела* чиме је Пут Св. Јакова постао прва културна рута Савета Европе. *Camino de Santiago*, или *Camino de Compostela* дужине је око 800 километара и повезује Шпанију, Француску и Португалију. Стари ходочаснички пут *стопама Светог Јакова*, чија је крајња тачка катедрала Сантјаго у Шпанији, може се прећи на разне начине. Ходочасници који најмање 100 километара пређу пешке, или 200 километара бициклом, могу да добију сертификат о ходочашћу. Овај пут је 1993. регистрован као Светска културна баштина. Главне атракције на овој рути су бројне цркве, споменици, археолошки локалитети, пејзажи и винска поља. Развоју и популарности ове руте допринело је партнерство цркве и јавног и приватног сектора.

Циљ културних рута Европе је промоција заједничког културног наслеђа, да се покаже како су историја и култура у Европи засноване на путовањима и културној размени између људи, као и начин на који богата и разнолика прошлост помаже разумевању садашњости и потврди европског идентитета. Ради ефикаснијег тематског повезивања сродних атракција у руте, Савет Европе је 1997. године усвојио *Програм културних рута Европе*, и подржао формирање *Европског института за културне руте* (www.culture-routes.lu), а ICOMOS је 2008. године донео *Повељу о културним рутама*. Културне руте боље су од појединачних културних дестинација, јер доносе више користи, а и могуће су решење за одрживост културне баштине и развој региона. Према америчким истраживањима, путеви културе углавном привлаче људе између 35 и 55 година, у пуној физичкој, али и економској снази, који су спремни да своје искуство више плате од пасивног туристе, па тако и троше два пута више на својим путовањима.

Путеви културе се организују око једне теме, чиме се ствара препознатљиви бренд, а брендираност подразумева и гаранцију квалитета. То захтева сарадњу државних институција, туристичких и маркетиншких организација које успостављају везе на међународном, националном и локалном нивоу међу туроператерима, а потребно је и умрежавање привреде и културе. Данас постоји преко тридесет

сертификованих културних рута које пролазе кроз читаву Европу и тематски се крећу од Моцарта до Викинга и мегалитске културе, од маслина до индустријске керамике, од градова са термалном водом до манастира. Ове руте комбинују материјалну и нематеријалну баштину, интересне тачке који су међусобно повезане кроз мрежу локалних заједница, музеја, универзитета, удружења.

Културне руте Савета Европе промовишу транснационалну културну сарадњу и пружају могућности за одрживи друштвено-економски развој. Партнери на културним рутама Савета Европе заједнички раде на осмишљавању атрактивних програма за посетиоце на својим дестинацијама, нудећи различите активности и креативне начине путовања и истраживања Европе. Савет Европе спроводи програм Културне руте у оквиру тзв. Проширеног парцијалног споразума са 22 земље чланице. Технички секретаријат програма је Европски институт за културне руте који се налази у Луксембургу и суфинансиран је од стране надлежног министарства културе Луксембурга. Програм се одвија кроз тзв. заједничке програме са Европском Комисијом (DG Enterprise and Industry).

Један од савремених трендова у развоју туризма, поготову баштинског туризма, везан је за осмишљавање и презентацију *упакованих туристичких производа* какве представљају специјализоване тематске туристичке руте, односно циљано путовање осмишљено ради обиласка различитих, али сродних баштинских субјеката међусобно повезаним истим или сличним темама и контекстима, који дају смисао целокупном путовању. На тај начин се доприноси повезивању сродних баштинских субјеката и њихових дестинација али и њиховом развоју. То доприноси и развоју интеркултуралности, ширењу сазнања и популаризацији, као и умреженој заштити баштине (Кривошејев, 2014).

Да би једна туристичка рута била успешна, неопходно је да испуни следеће услове:

- Тематизираност, односно јасно одређивање њене теме, како би се лакше позиционирала у свести потенцијалних путника, препознала и брендирала;

- Постојање већег броја тематских атракција, али и појединих нетематских, за конкретну руту секундарних атракција;

- Развијеност туристичке инфраструктуре која повезује све тематске атракције на руту;

- Развијеност система мапирања и информативног означавања пута;

- Добро осмишљен систем комуникација са посетиоцима дуж целе руте;

12. Културне туристичке руте и путеви

- Институционализовану менаџерску и маркетиншку повезаност свих атракција, путем формирања кластера, удружења и сл (Максин, 2010).

Зависно од критеријума културне руте могу да се деле на различите начине:

- На основу просторног и културног значаја на: локалне, регионалне, националне, континенталне и међуконтиненталне;
- На основу циљева и функција на: социјалне, економске, културне, политичке и мултидисциплинарне;
- На основу времена трајања на: активне и неактивне руте;
- На основу морфолошке структуре (распореда у простору) на: линеарне, кружне, радијалне, кружно – зракасте, мрежне и сл;
- На основу природног окружења: на континенталне, водене и комбиноване (Максин, 2010).

У Европске културне руте, верификоване од стране Савета Европе, између осталог спадају и *Via Regia*, односно Краљевски пут (www.via-regia.org), базиран на старим средњовековним путевима који су од Португала до Украјине повезивали многе европске земље, као и *Европска руте индустријске баштине* (www.erih.net) која повезује различита атрактивна и заштићена индустријска постројења. Ова рута тренутно представља више од хиљаду локалитета у 43 земље и годишње има око два-три милиона посетилаца. Код нас је индустријско наслеђе запостављено, и не препознаје се као културна вредност, о чему треба у будућности повести рачуна.

Управо примери ове две руте, које имају и своје сајтове, указује на правце менаџерско – маркетиншког умрежавања различитих, међусобно удаљених субјеката, и организације те мреже. У европске културне руте спадају и Средњоевропски пут гвожђа, Путевима Светог Мартина, Баште и паркови Европе, Путевима Викинга и Нормана, Војна архитектура Европе, Путевима Моцарта - од Милана до Салцбурга и сл. На листу Светске баштине уписан је и *Пут лимеса* у Немачкој, дуж утврда и зидова на северним граничним линијама античког Римског царства, које представљају најдужи споменик у Европи (око 570 километара). Дуж тога пута налази се 70 већих и мањих насеља, градова и села, 900 кула, 60 замкова и сл (Максин, 2010).

Што се тиче националних рута Сједињене Америчке Државе нам нуде репрезентативни пример осмишљавања и реализације великог броја различитих тура попут *Руте број 12*, која дуж трасе старе железнице (*US 12 Heritage Trail*: www.us12heritagetrail.org) повезује Атланску и Пацифичку обалу Америке, или *Руте број 23* која повезује различите баштинске елементе дуж Атланске обале (*Discover Heritage Rout 23*: www.us23heritageroute.org). Са друге стране америчка

Рута број 6 је регионална пошто повезује баштинске атракције само на територији Пенсилваније (www.paroute6.com). Регионална је и Баштинска рута области Ридеј у Канади, која у кружном кретању повезује различите атракције од Кингстона до Отаве и назад (www.rideauheritageroute.ca). Примери локалне руте су обилазак баштине Њу Џерсија као и баштински пут око језера Лок Левен у Шкотској (www.lochlevenheritagetrail.co.uk) базиран на локалној природној баштини, али са занимљивим културним атракцијама.

Најстарије туристичке руте кроз античку Грчку настале су пре скоро две хиљаде година. Први познати туристички водич на свету, зачетник овог жанра, написао је грчки географ и путописац Паусанија у другом веку. У свом обимном делу *Опис Грчке* у десет књига описао је Грчку у доба римске владавине. Требало му је око двадесет година да доврши своје дело, јер је све обилазио сам и записивао утиске. Свака књига описује један регион Грчке и неколико важних градова (Атина, Олимпија, Делфи, Микена). Паусанија потиче из тадашње Лидије у Малој Азији, што је данас Турска, чини се да је био образован човек чија је породица очигледно имала средстава да га шаље у велике градове ради образовања, али и на дуга и скупа путовања, јер је пре описивања Грчке он већ пропутовао Малу Азију, Сирију, Палестину, Египат и Италију (Pretzler, 2013). Путовао је у великом стилу, колима која су вукли волови, са пртљагом који су носиле мазге, што мора да је било скупо, а сигурно је изазивало утисак тамо где је долазио (Pretzler, 2013). Како су и Грци и Римљани у то време ценили остатке античке културе, Паусанијин рад је служио или за читање ради уживања, или ради информације за путнике пре него што пођу на пут, са акцентом на култури, баштини и споменицима, а не где су добре маслине и вино, и у којој реци се треба окупати. Његов фокус је био на културном туризму, локалним веровањима и традицијама, са великим познавањем уметничких стилова, тако да су књиге још у 19. веку користили археолози пре ископавања Атине, Делфа и Олимпије. Такође је био омиљено штиво енглеске аристократије пре поласка на *Велику Туру* (Pretzler, 2013). Паусанијас је дуго остао једини аутор туристичког водича кроз античку Грчку, инспиратор каснијих књига, а данас научници и авантуристи осмишљавају туристичке руте базиране на његовим описима, трасирајући тако *Паусанијине туре*, активне после два миленијума од свог настанка.

Културне руте у Србији

Осмишљавање баштинских рута у Србији је још увек у зачетку. Централни Балкан је дуго био стециште различитих култура, трговачких каравана и војске на путу ка ратиштима. Сведок тих

12. Културне туристичке руте и путеви

догађаја су остаци утврђења, који одражавају развој европске војне архитектуре од давнина до данашњих дана. На културној рути *Тврђаве на Дунаву*, којом се плови низводно од Бачке до Ђердапа, могу се видети очувани остаци (у већој или мањој мери) неких од највеличанственијих тврђава у Србији: Бач, Петроварадин (једина тврђава која никада није била рушена, а и најмлађа је), Београдска тврђава, Смедеревска, Рамска(из 12. века), Голубачка и потпуно запуштени Фетислам код Кладова.

Завод за проучавање културног развика (ЗАПРОКУЛ) мапирао је две *индустријске културне руте* које у будућности могу бити веома значајне за одрживост индустријске културне баштине, промоцију и развој културе, науке и привреде. Културне руте *Путевима Тесле и Станојевића* и *Путеви рударства – Балкан колевка металургије* привлаче огромну пажњу стручне јавности и медија.

Културно-туристичка рута *Путевима Тесле и Станојевића* омогућава туристима да слете на Аеродром Никола Тесла, или да до Београда дођу возом као што је то Тесла урадио 1892. године, затим да обиђу Музеј Николе Тесле, као централну тачку руте, Музеј науке и технике и виде Београд из угла Николе Тесле, путањом којом се кретао Тесла 1892. године када је посетио Београд. Следеће одредиште био би Неготин, родни град Ђорђа Станојевића(1858-1921), физичара, професора и ректора Београдског Универзитета, па обилазак десет малих старих хидроелектрана Електропривреде Србије, које су прави мали живи музеји, а настале су махом захваљујући великом пријатељству и сарадњи Тесле и професора Станојевића, од којих ће многе, надамо се ускоро, бити први пут отворене за јавност. Најстарија хидроелектрана *Под градом* код Ужица настала је само четири године након Нијагаре. Конструисао ју је Ђорђе Станојевић према Теслиним принципима полифазних струја и почела је са радом 1900. Хидроелектрана Вучје или *ХЕ Вучје* је друга по старости хидроелектрана у Србији која се налази неколико километара изнад места Вучје код Лесковца и саграђена је 1903. године на реци Вучјанци. Како је електрана удаљена од Лесковца 17 км, изграђен је далековод за електрификацију града, први у Краљевини Србији. Ту је и *Света Петка* на Нишави(1908), *Моравица* код Ивањице (1911), *Јелашица* код Врања(1914), *Врело* код Бајине Баште(1927), *Турица* код Ужица(1929), итд. Да подсетимо да прва примена електричне енергије код нас датира из 1884(Војнотехнички завод у Крагујевцу). Део руте *Путевима Тесле и Станојевића* био би и Музеј Јована Јовановића Змаја, Теслиног омиљеног песника, у Сремској Каменици, затим село Кремна у коме је настало чувено креманско пророчанство, Шарганска осмица, али и неки од савремених индустријских објеката. Будући да су мале

хидроелектране настајале махом због фабрика тканина, *Путевима Тесле и Станојевића* могу бити придружене и атракције са *Пута текстила*. У комбинацији са Теслином заоставштином, која је 2003. уписана у регистар УНЕСКА *Памћење света* и сама је по себи бренд, ова рута би могла бити одлично позиционирана у оквирима европског туристичког тржишта. Такође, повезивањем са Хрватском, Аустријом, Мађарском и другим европским земљама у којима је Тесла живео и радио, може прерасти у значајан међународни пут културе *Путевима Тесле кроз Европу*. Пројекат подржава Електропривреда Србије, а Завод за проучавање културног развоја је већ потписао протоколе о сарадњи са Музејем Николе Тесле и Туристичком организацијом Србије за даљи развој тог пројекта.

Манифестација Тесла дани 2016.

Манифестацијом *Тесла дани 2016* која је одржана од 1. до 31. јула широм Србије, обележен је јубилеј - 160 година од Теслиног рођења. Током читавог јула бројним занимљивим изложбама, експериментима, предавањима, необичним турама и обиласцима, као и разним другим дешавања инспирисаним Николом Теслом и његовим животом, временом електрификације и индустријализације, широм Србије прослављен је Теслин рођендан. Комплетан програм ове једномесечне манифестације могао се наћи на сајту *Путевима Тесле* (www.teslaways.org) а програми су углавном били бесплатни у више десетина установа и на отвореним просторима у градовима широм Србије

Тесла дане 2016, манифестацију која је први пут организована 2014, а која је део руте *Путевима Тесле кроз Србију*, организује Кластер путева културе који умрежава преко четрдесет институција културе, туристичких организација и агенција, привредника и шест факултета у Србији, Словенији и Хрватској. Цела прича о Тесли је нешто потпуно јединствено што Србија може да понуди свету, а то је оно што се у туризму и култури тражи, јер је индустријско наслеђе у Србији запостављено, а многи га и не препознају као културну вредност. Ове дане обележиле су пројекције филмова о старим хидроелектранама Електропривреде Србије и филма који су заједно урадили уметници из Србије и Њујорка, истовремено приказаног у Београду на Аеродрому *Никола Тесла*, у једној галерији у Њујорку и у Народном музеју у Крагујевцу, чиме је Тесла симболично повезао Србију и Америку баш у периоду када је успостављен и директан лет Београд-Њујорк. Културна рута *Путевима Тесле* обухвата Музеј Николе Тесле који чува целокупну Теслину заоставштину, затим Београд из угла Николе Тесле, који је научник посетио на само један дан 1892. године,

12. Културне туристичке руте и путеви

и десет малих електрана ЕПС-а. У примени Теслиних изума у Србији учествовао је и крагујевачки инжењер Тодор Тоша Селесковић, који је 1884. године пустио у рад електричну станицу у Тополивници, где је и засветлела прва сијалица у нашој земљи. Фабрика оружја била је осветљена само две године након што је Европа, на сајму у Паризу, угледала *светлеће чудо* (Бета, 2016).

Централна манифестација одржана је 10. јула 2016. на Калемегдану, где су грађани имали прилику да виде реплику његовог трансформатора, снаге 12 милиона волти, чије варнице досежу до девет метара висине. Тај експонат омогућио је грађанима и гостима Београда да ексклузивно виде експеримент који је Никола Тела извео у својој лабораторији пре 125 година. Централну манифестацију су организовали Музеј Николе Тесле и компанија Самсунг, а трансформатор је изложен у оквиру изложбе о славном научнику на Калемегдану. У оквиру изложбе посетиоци су видели и радове основних школа широм Србије које су учествовале на националном конкурс *Буди као Тесла*. Манифестација заокружује циклус активности у оквиру пројекта *Буди као Тесла* које Музеј Николе Тесле и Самсунг заједно са Заводом за вредновање квалитета образовања и васпитања континуирано спроводе. Током трајања програма организовано је и директно укључење из Теслиног научног центра у Њујорку, а специјални гост био је једини живи рођак Николе Тесле, Вилијам Тербо(Танјуг,2016). Покровитељи су били Министарство трговине, туризма и телекомуникација Србије, Електропривреда Србије (ЕПС), као и Град Београд.

Обртно магнетно поље, Теслин осцилатор трансформатор, генератор Теслиних скаларних таласа – неки су од експоната представљених у Кући Краља Петра у оквиру манифестације *Теслин народ 2016*, којим се обележила годишњица рођења. Инспирацију за своја открића Тесла је црпео свуда око себе. Тако је легенда о Колумбу, који је разбивши јаје с једне стране успео да надмудри племиће који су тврдили да јаје не може стајати усправно, послужила српском генију да конструише уређај који се назива *Теслино Колумбово јаје*.

Поводом 160 година од рођења Николе Тесле на Институту за физику Природно-математичког факултета у Крагујевцу отворена је изложба реплика патената овог великог научника које су урадили наши студенти и средњошколци. На овај начин Крагујевац се придружио многим градовима у свету у којима се одржавају сличне манифестације у част великог научника. Никола Тесла, како се могло чути на свечаном отварању манифестације *Трагом Теслиних открића*, није измислио струју, али је покренуо свет и увео нас у савремено доба. Његови изуми на бази вишесмерне струје налазе се у основи

свих модерних уређаја и машина, без којих није могуће замислити данашњи свет, науку и индустрију.

У Музеју Николе Тесле у Београду који чува баштину једног од највећих светских проналазача, у првој поставци виртуелне реалности на овим просторима, 8. јула 2016. је публику дочекао Тесла, путем примене виртуелне стварности. Овом изложбом Музеј Николе Тесле иде у корак с новим глобалним трендом у музеологији, који користи могућности визуелне реконструкције ситуације, простора и идеја, уз помоћ технологија виртуелне стварности. Изложба *Доживети Теслу* посебна је по томе што вероватно прва у свету оживљава једну аутентични историјску личност која се публици директно обраћа.

У виртуелни музеј посетиоци улазе тако што на главу стављају такозвани хед сет, који подсећа на шлем. У тој измењеној реалности посетиоце чека пет различитих прича о Николи Тесли, које прича сам проналазач. Једна се дешава на Нијагариним водопадима, у првој хидроцентрали на свету у којој се помоћу Теслиних патената производила наизменична струја. О експериментима с високим напонима и високим учесталостима, које је спроводио у лабораторији у Колорадо Спрингсу, сазнаје се из друге приче, која ће реконструисати овај простор, продат а потом и срушен због научникових дугова, првих дана 20. века. Трећу сторију о својим достигнућима и животу виртуелни Тесла прича испред чувеног Ворденклиф торња, али и на њему, који је подигао на Лонг Ајленду као светску радио-станицу. Теслиним визијама будућности посвећен је четврти сегмент музеја виртуелне реалности, док се пета, финална прича дешава у соби хотела *Њујоркер* у којој је Тесла умро на Божић, 1943.

Велики проналазач представљен је у четири доба свог дугог живота. Његови покрети оживљени су уз помоћ глумца, а амбијенти у којима се дешавају приче, од којих неки више не постоје, у потпуности су *обновљени* у виртуелној реалности. Посетиоци се осећају као да су стварно тамо. Музеји виртуелне реалности су будућност музеологије, где посетилац није више пасивни учесник изложбе већ постаје активни део приче која се сада дешава свуда око њега оног секунда када закорачи у виртуелни свет. Поставка ће постати део виртуелне баштине Музеја Николе Тесле. Упоредо са отварањем поставке у Музеју, биће лансирана и апликација за мобилне телефоне, као и веб-сајт са 3Д приказом, како би сви они који нису у прилици да посете музеј, укључујући његове поштоваоце из целог света, могли да остваре интеракцију с великим проналазачем и упознају се с његовим достигнућима(Бета,2016). У Музеју је 10. јула изведен посебан експеримент, а ЕПС је организовао *Тесла собу* у којој су се посетиоци упознали с Теслиним патентима, решавали задатке и освајали

12. Културне туристичке руте и путеви

награде. Вилијем Тербо, једини живи Теслин рођак, активно је укључен у пројекат проширења Музеја, ради веће доступности активностима.

Виртуелно представљање Тесле није новост, јер су 2015. године Удружење Тесла Глобал Форум и Телеком Србија представили *Виртуелни музеј Николе Тесле*, јединствени интернет портал посвећен нашем познатом научнику и проналазачу. Оно по чему се овај виртуелни музеј разликује од осталих форума, институција и музеја који се баве ликом и делом овог великана, јесте провереност и тачност свих података о Тесли и ексклузивни садржаји о његовим радовима који уједно откривају и његову мировну, еколошку и филантропску мисао која је често недовољно изучавана и истицана. Виртуелни музеј Николе Тесле конципиран је као свеобухватни водич кроз Теслин живот и наслеђе. На овој јединственој онлајн платформи приказана је и Теслина мрежа, као преглед свих удружења широм света која се баве његовим делом. Мишљења многих Нобеловаца, академика, стручњака УНЕСКО-а, Менсе, научне заједнице и цивилног друштва о Тесли доступна су сада на једном месту. Музеј се може посетити на интернет адреси www.tesla.org.rs.

У Српској академији наука и уметности (САНУ) организован је научни скуп *Тесла за сва времена*. На скупу су о Теслином животу и раду говорили академици, начници и професори Београдског универзитета. Да би Теслин легат био у служби грађана, Министарство за телекомуникације Републике Србије ће доследно спроводити програме за развој информационог и телекомуникационог сектора. У неговању Теслине заоставштине Министарство је издвојило три приоритета - развој информационо - комуникационих технологија у сектору образовања, ширење академске мреже и развој широкопојасне инфраструктуре и интернета. Министарство ће наставити да спроводи активности које воде ка повећању дигиталне писмености, подизању нивоа образовања, повећању броја ИТ стручњака, а у септембру 2016. почиње повезивање свих основних и средњих школа у Србији, уз изградњу локалних бежичних рачунарских мрежа, како би се школе опремиле системима који ће омогућити даљинско учење. Развој широкопојасне инфраструктуре омогућиће развој информационог друштва, а самим тим и економски раст државе.

У обележавању је једино недостајало више музике, када се зна да је Тесла био велики љубитељ класичне музике и пријатељ са уметницима. У Њујорку је пријатељевао са чешким композитором Антонином Дворжаком (1841-1904), у то време директором Конзерваторијума, чијој је премијери *Симфоније из Новог света* 1893. године у Карнеги Холу присуствовао. На вечеринкама код пријатеља

Роберта и Катарине Џонсон Тесла се дружио са оперском примадоном из Аустралије, Нели Мелбом (1861-1931), као и са пољским пијанистом, композитором и политичарем Падеревским (Ignacy Jan Paderewski, 1860–1941), са којим је боравио у Стразбуру 1883. године. На Теслиној сахрани је наш виолиниста Златко Балоковић свирао *Тамо далеко*.

Путеви рударства - Балкан колевка металургије

Резултати лабораторијских испитивања на институтима за археометалургију у Британији показали су да је територија данашње Србије колевка светске металургије. Прво топљење метала почело пре 7.000 година у атару села Велико Лаоле, на данашњем локалитету Беловоде. Руда се копала на оближној Рудној глави, прерађивала на Беловодама, а претпоставља се да је Плочник, локалитет код данашњег Прокупља, био нека врста великог праисторијског индустријског центра. Источна Србија је вековима позната и по златоносном Пеку, на коме локално становништво и даље испира злато на традиционалан начин. У стара рударска окна може се завирити у Ђавољој вароши, која је сама по себи изузетна културна атракција, а надомак Прокупља су остаци средњовековног рударског села Лубница из времена Немањића (13-17 век). Ако се томе дода Бор, као рударски град у коме постоји и Музеј рударства и посве несвакидашњи, подземни Рударски кафић у Борском руднику, те рудници код Алексинца и Књажевца, добијамо невероватно путовање кроз развој рударства од праисторије до данашњих дана.

Пут се повезује даље са Сењским рудником, јединим спомеником индустријског наслеђа који се нашао на Европској рути индустријског наслеђа, и који би требало, захваљујући средствима Европске уније да постане еко музеј и посебна туристичка атракција Србије. Такав приступ треба да заустави пропадање и депопулацију, доведе до обнављања Сењског рудника и допринесе заштити и очувању природног и културног наслеђа (Еко музеј, Музеј Сењски рудник, 2013).

Путеви змајева – нова културна рута кроз Србију

Поред путева римских императора, мамута, хајдука, ћилибара и тврђава на Дунаву, кроз Србију ће туристи ускоро почети да путују новом културном рутом – *Путевима змајева*, обједињујући материјалну и нематеријалну баштину Србије, земље богате традиције и раскошног наслеђа. Према старом веровању сви велики

12. Културне туристичке руте и путеви

јунаци у Срба су *змајски синови*, као што су Иван Косанчић - *Змај од Радана*, Милан Топлица - *Змај од Топлице*, деспот Вук Гргуревић - *Змај огњени Вук*, Васа Чарапић - *Змај од Авале*, Стојан Чупић - *Змај од Ноћаја* (Стојиљковић, 2015). По предању, змајеви би ноћу долазили девицама у постељу прерушени у људе, а из те везе рађала су се мушка деца, искључиво у петак, предодређена за велика дела, слично грчкој античкој митологији. Змај у словенској митологији има веома јаку симболику, у Србији се верује да змија након сто година живота постаје змај, који обично живи у планини и поред водених токова. Српски змајеви су имали једну заједничку особину – били су велики заводници, одатле и приче о толиким јунацима змајевитог порекла. Овај пут културе има потенцијал да постане европски пут културе будући да су змајеви утемељени у митологијама многих народа.

Најпознатији витешки ред у овом делу Европе је *Ред Змаја*, који се први пут помиње 1408. године (Стојиљковић, 2015). На списку од 24 члана Реда први је наш деспот Стефан Лазаревић (Stephanus despoth, dominus Rasciae), који је према предању син Змаја од Јастрепца, а поред њега су и краљ Данске, војвода Баварске, угарски краљ Жигмунд, краљ Алфонсо V од Арагона, итд. На грбу Лазаревића био је змај сличан самом симболу Реда. По неким истраживањима, тврди се да су Ред основали много раније Константин Велики и Св. Димитрије у Солуну, што није доказано, а биограф Стефана Лазаревића тврди да је сам деспот потомак Константина преко Немањића. Савременик Димитрија је Св. Ђорђе, који је настрадао одмах после њега, да би се затим основао тајни Ред хришћана - чувара копља Св. Ђорђа чији је симбол био змај. Том, пак Реду, припадали су Стефан Дечански, цар Душан, Милош Обилић, Вук Бранковић, Вукашин и Марко Мрњавчевић, а себе су звали *змајевима*. У припрати Хиландара налазе се плоче са грбовима кнеза Лазара, двоглави орао као обележје Немањића и грб у форми два повезана змаја *непознате породице*. Да ли ово значи да је и кнез Лазар припадао Реду Змаја, а да је његов син Стефан само наследио чланство у Реду, које је било наследно? Без обзира на све ове интригантне податке, легенда о Реду Змаја у Србији већ представља одређени поп-култ феномен.

У Заводу за проучавање културног развитка Србије, инспирисани овим причама, осмислили су нову туру о змајевитим јунацима, вилама и змајевима (аутор Мануела Граф). Тура почиње из Београда, с Калемегдана, а завршава се у Врању, у тврђави *Марково кале*. Кроз мотив змајевитих јунака води се прича о Немањићима и Бранковићима, средњовековним градовима и манастирима, народној традицији и митологији. *Путевима змајева* има потенцијал да постане европски пут културе, будући да су змајеви утемељени у митологије многих народа Европе. Љубљана већ годинама привлачи туристе

захваљујући мосту с фигурама змаја који штите град. По угледу на словеначке радионице за децу, и Београдска тврђава је осмислила игру *Трка за змајем*. Комплетна тура *Путевима змајева* траје недељу дана, па се туристима препоручује да, док не заживи, посете само неке од тврђава, манастира и манифестација које се тим поводом одржавају. Тура почиње из Деспотове куле. *Змајевити* деспот Стефан Лазаревић, према предању син царице Милице и Змаја од Јастрепца, у Београду је имао своју кулу, а сахрањен је код манастира Копорин, надомак Велике Планае. Прича о њему доводи се у везу и са величанственом Голубачком тврђавом (Мичета,2015). Змај Огњени Вук или Вук Гргуревић, син слепог Гргура и унук Ђурђа и Јерине, добио је Орден Змаја краља Жигмунда. Голубац се увелико припрема да постане део ове туре, а недавно је организован велики догађај реконструкције средњовековног града. Пут се наставља ка Мироч планини, која је одувек била стециште вила, посебно виле Равијојле, посестрима Краљевића Марка. Девет Југовића, ујаци змајевитог Стевана Високог, живели су у Прокупљу, у средњовековном граду Хисару. Пиротски град прича причу о Момчилу, ујаку Марка Краљевића, и његовом крилатом коњу Јабучилу. Змајевити Краљевић Марко има своје Марково кале, изнад Врања, под којим сада спава, како легенда каже(Бодирогић,2009). И они који не знају где се налази Мачва, чули су за Змаја од Ноћаја, па су у шабачком музеју одлучили да искористе популарност Стојана Чупића, јунака Првог српског устанка. У местима која посећују туристи замишљено је да доживе право путовање у историју и традицију средњовековне Србије. То би била и јединствена прилика да се испробају средњовековни костими или фризура, да се уз помоћ средњовековне ткаље и њеног разбоја упозна вештина ткања, да се победи средњовековни витез у надметању надвлачења конопца, да видарка старим мелемима извиди неку рану. Све то је мотивисало преко четрдесет институција културе, туристичких организација, привредника, чак пет факултета (ЕТФ из Београда, Технички факултет из Новог Сада, Департман за туризам Природно-математичког факултета из Новог Сада, Универзитет Сингидунум и Електронски факултет из Ниша) да оснују Кластер путева културе, који ће, надовезујући се на истраживања Завода, наставити да развија ове и сличне пројекте као специфичне културно-туристичке производе.

Инспирација средњим веком узела је маха, па се у јулу 2016. одржао у Деспотовцу, покрај зидина манастира Манасије, по други пут тродневни међународни витешки фестивал *Деспот Стефан Лазаревић - Цаст аут*, на коме су учествовали витезови Темплари, Викинзи, али и српски, белгијски, румунски, руски и витезови још неколико земаља, са својим мачевима, секирама, топузима. Опрема је

12. Културне туристичке руте и путеви

тешка и по четрдесет килограма, али су борци показали завидно умеће, приказујући Деспотовчанима и њиховим многобројним гостима праву средњовековну витешку битку. Све реплике опреме и оружја ручно су израђене. Наше, српске одоре су као оне из 14. века, из времена детињства и владавине деспота Стефана Лазаревића, покрај чије задужбине је и одржана витешка светковина. Посебна атракција били су страни витезови с репликама опреме и оружја Викинга из 11. и 12. века. Приказана је техника неоклопљеног мачевања, историјски прецизна, заснована на очуваним средњовековним рукописима. У витешком селу могли су се видети и средњовековни занати, а пажњу посетилаца привукли су и француски супружници који су глумили Луја Орлеанског, брата краља Шарла Шестог из 14. века и његову супругу. Заљубљеници у витешко доба постоје и код нас, орагнизовани у национални витешки тим, један од тимова који настају у источној Европи. Историјска реконструкција борби хладним оружјем, *бохурт*, окупља и по двадесетак националних тимова у одржавању *Битке нација*. Наша *бохурт* лига формирана је 2013. године, тако да већ постоје и они заљубљеници који се баве израдом оклопа и одеће, али и оружја, према историјским средњовековним нацртима и подацима.

Путеви натприродних фантазија

Маштовите програмске туре не морају бити везане за историјско време, па туристичке агенције, подстакнуте примерима из иностранства, формирају програмске туре везане за легенде о *вампирима*, *вештицама*, *вилама* и сличним натприродним фантазијама. Реч је о туристичким излетима на неколико локација у Србији – Ђавоља варош, Велико Градиште, Ваљево и Неготинска крајина. У Великом Градишту је 2009. године одржан Светски конгрес вештица, а у близини њега је и дом Петра Благојевића – српског сељака из XVII века, за кога се верује да је био први српски вампир, а познато је да реч *вампир* потиче из српског језика. Можда најпознатији српски вампир је био воденичар Сава Савановић. Његова воденица постоји и данас, а туристи је почињу обилазити почетком пролећа. Туристичка агенција из Ваљева организује *Антистрес викенд са вампиром Савом* и викенд туру *Џип авантура Саве Савановића*, обе инспирисане најпознатијим српским вампиром. Тура обухвата смештај туриста је у етно селу Пауне, које се налази осам километара од Ваљева, обилазак Петничке пећине где Сава чува храну, старих воденица у којима Сава проводи време, шетња по старој чаршији Тешњар у Ваљеву и шетња по Повлену.

Ове туре су инспирисане *дракулијанским туризмом* који се омасовљује почетком седамдесетих година прошлог века када су туристи са Запада путовали у Румунију ради потраге за књижевним, историјским и натприродним коренима *мита о Дракули*. Туристичка индустрија одговорила је на овај популарни мит стварајући програмска путовања под називом *Дракула-тура*, а Румунско министарство туризма уложило је посебне напоре у покушају да унапреди своју туристичку понуду и профитира експлоатишући западну представу о Дракули и Трансилванији изградњом тематског забавног парка. Кроз феномене Дракула-тура и Дракула-парка провлаче се питања аутентичности туристичких призора, комодификације културе и културног наслеђа, као и питања у вези односа туризма и националног идентитета, те улоге државе у формирању и представљању туристичке понуде.

Трансилванијско друштво Дракула је културно-историјска организација основана 1991. године у Букурешту, са циљем да повеже људе широм света који су заинтересовани за историјског и митског Дракулу, као и да унапреди развој *Дракула туризма*. Агенција *Мистериозна путовања* поред специјалних програма организује седмодневне класичне Дракула туре које подразумевају обилазак Букурешта, Трговишта (престоница Влада Тепеша), тврђаве Поенари, Борго пролаза, градића Сибиу, Дракулиног родног места Сигишоара, манастира Бистрица, Брашова, замка у Брану... За туристе се приређује и Вештичије суђење, Ноћ Вештица у Дракулином замку, такмичење за Мис Трансилваније – грофицу Дракула. После обавезних путовања и тестова у Цитадели у Брашову, заинтересовани могу да постану чланови *Реда трансилванијских витезова и дама*.

Популарност путовања у Дракулину родну земљу Трансилванију није заобишла ни наше туристичко тржиште. Дракула туре које се организују у Србији представљају интелектуално власништво туристичке агенције из Новог Сада (једина туристичка агенција у Србији специјализована за Румунију). Сајт ове агенције био је дизајниран тако да потенцијалном купцу аранжмана већ на први поглед призове асоцијације на мистично, вампире, таму. Под обједињеним називом Дракула-тура агенција је у понуди имала пет различитих програма: Дракула-тура, Брам Стокерова ДТ, Дракула-тура и Букурешт, Halloween и Новогодишњи програм. Одабиром неке од тура, на страници се појављује програм путовања откуцан на старом, нагорелом папиру, а у левом углу странице као крвљу (црвеним словима) је исписано Дракула-тура. Класична Дракула-тура траје пет дана. Прво место у коме се туристи задржавају је Темишвар. Након кратког разгледања града, следећа станица на путовању је Сигишоара, место где се родио Влад Цепеш, који је уједно и

12. Културне туристичке руте и путеви

најочуванији средњовековни град Румуније. Предвиђена је посета Историјском музеју и соби за мучење. После подне се одлази у Брашов, где је предвиђено панорамско разгледање града (Црна Црква и стара градска већница), одакле се путује за Синају (монденско место у Јужним Карпатима). Следећи дан туристи одлазе на излет у замак Бран (познатији као Дракулин замак), за кога се у проспекту туре каже да је замак у коме је Дракула био затворен након што га је заробио мађарски краљ Матија Корвин (Грубишић, 2015). На жалост, сајт ове организације је постао неактиван, тако да се не зна судбина вампирских, али и осталих тура које они организују.

У Југоисточној Србији и Неготинској крајини влашки обичаји и магија представљају инспирацију за креирање тура, у којима су домаћини у сеоском туризму водичи кроз обичаје, живот и смрт Влаха, јер Власи култу смрти посвећује више пажње него живима. Стога, домаћини спремају читаву церемонију као за погреб или даћу, која траје неколико сати, са паљењем рајских свећа и пуштањем свећа низ реку. Културна рута *Влашка магија* представља бајковиту источну Србију, пратећи ток реке Дунава. На овој рути туристи се упознају са јединственим природним и историјским споменицима, те са не тако познатим планинама и селима у којима се могу пробати аутохтоне сорте вина, бројни специјалитети домаће кухиње, али где се и данас верује у магију, вампире и друга митолошка бића. Да би се приче и легенде које се баве овом тематиком очувале, Народна библиотека у Голупцу и Кластер путева културе баве се очувањем ове нематеријалне усмене баштине - записивањем казивања *казивача* око Голупца и Великог Градишта. Главни ликови у тим предањима су митолошка фантастична бића - змајеви, виле, вампири, ноћне приказе. Ова казивања представљају живи наставак древног, митолошког погледа на свет наших предака. Библиотека у Голупцу жели да митологију претвори у туристичку атракцију, јер приче и легенде могу бити изванредан ресурс за развој културног туризма и креативних индустрија. Истовремено, туристичка привреда мотивише становништво, посебно младе људе, да наставе неговање овог нематеријалног наслеђа Србије (Стевановић, 2015), као што је то урадила Словенија, где се одржавају фестивали и такмичења народног приповедања.

Као противтежа, препоручује се рута обиласка српских манастира, о чему је било речи раније, а спрема се и тура *Путевима хајдука и устаника*. За хедонисте у плану је *Пут мерака*, од Зајечара (града у коме *нема шта нема*), гурманских градова Лесковца и Пирота, преко Ниша у коме живе мераклије, Неготина са одличним

вином у Пимницама, Враћа – српске Вероне, као симбола страсти и љубави (Коштана), а онда на југ, у Македонију и Грчку. Поборници истраживања алтернативне историје и митологије, спремају културну руту *Путем златног руна*, која би ишла Дунавом, затим Савом, све до Истре. По алтернативној митологији, Јасонови Аргонаути су пловили речним путевима од Црног мора до извора Саве, а острво Ада Кале у Дунаву било је поприште Медејиног братоубиства (Јаковљевић, 2005).

Дунавске културне руте

У фонтани *Четири реке* Лоренца Бернинија на тргу Навона у Риму мушка фигура са брадом представља Дунав, који симболизује Европу, један од четири континента који су тада били познати човечанству. Дунав је друга највећа река у Европи, али најдужа река која тече са запада на исток континента (Werner, 2015). Европска *Дунавска стратегија* обухвата чланице ЕУ: Немачку, Аустрију, Чешку, Словачку, Мађарску, Румунију, Бугарску, Словенију, али и земље које то нису, а теже пуноправном чланству у ЕУ, Хрватску, Србију, Босну и Херцеговину, Црну Гору, Молдавију и Украјину. Уз све проблеме са којима се тренутно суочава ЕУ, управо би Дунав, најевропскија од свих европских река, дугачка 2900 километара, која спаја око 100 милиона људи и десет подунавских држава, различите културе и језике, могао да оживи не само привредну сарадњу подунавских земаља, већ и визију уједињене Европе. Управо то је идеја пројекта *Културних рута на средњем и доњем Дунаву* који је резултат заједничких активности институција Србије, Хрватске, Бугарске и Румуније. Директорат за предузетништво у оквиру Програма за конкурентност и иновативност Европске комисије (DG Enterprise and Industry within Competitiveness and Innovation Framework Programme of the European Commission CIP) одобрио је за овај пројекат међудржавне сарадње кључних организација јавног и приватног сектора из области туризма 180.000 евра, како би се промовисао овај део Дунава. По први пут једна организација из Србије добија средства из овог европског фонда – конзорцијум организација из четири државе предводи Дунавски центар за компетенцију из Београда (Danube Competence Centre, DCC). Са српске стране партнери у овом пројекту су Туристичка организација Србије и Министарство економије и регионалног развоја Србије, а од страних бугарско и румунско Министарство за туризам и Привредна комора Хрватске. Циљ дунавског центра за компетенцију (конкурентност) је подстицање туристичке понуде региона средњег и доњег Подунавља који обухвата приобална подручја Србије, Хрватске, Бугарске, Румуније, Украјине и Молдавије. Основне активности су промоција и обједињавање дунавске туристичке понуде наведених

12. Културне туристичке руте и путеви

шест земаља, а тиме и подстицање економског развоја региона средњег и доњег Подунавља, укључујући и прикупљање средстава. Центар је покренуо персонализовану веб платформу www.danube.travel која промовише туристичке дестинације везане за културу, а нарочито културне руте *Пут вина* и *Пут римских императора*, које обухватају подунавље у Хрватској, Србији, Румунији и Мађарској. Немачка је заинтересована за ову сарадњу, па је преко своје Организације за техничку сарадњу (ГТЗ) у првој фази издвојила два милиона евра, а износ средстава у другој фази зависиће од динамике развоја пројекта.

Годином Дунава проглашена је 2016. година. У време одржавања сајма туризма у Берлину у марту 2016. године одвијао се и међународни фестивал туристичког филма *Das goldene Stadttor*, на коме је Туристичка организација Србије (ТОС) освојила другу награду - *Сребрну звезду*, за филм под називом *Дунав у Србији – 588 утисака*. По одлуци међународног жирија, састављеног од стручњака из области филмске индустрије, маркетинга и туризма, у конкуренцији од преко 1500 филмова из 42 земље света, признање је припало Србији у категорији Туристички филм. За главну тему промоције туризма земље, Туристичка организација Србије издвојила је реку Дунав и укупно водено богатство земље. Филм о Дунаву, реци која спаја десет земаља и преко сто милиона људи, приказује лепоте овог европског коридора на свом току кроз Србију, разноликост предела и историјских локалитета, као и туристичке адуте на 588 километара дугом току кроз Србију. Награђени филм *Дунав у Србији – 588 утисака* представља део промотивне кампање Туристичке организације Србије на домаћем и иностраном тржишту

Почетком 2016. године, која је у туристичком смислу цела била у знаку реке Дунав, из штампе је изашла фотомонографија *Дунав, Најлепша авенија Европе*. Аутор књиге, новинар и фотограф Драган Боснић, описујући ову моћну реку, која тече кроз Србију пуних 588 км, у једном поглављу пише: *Magnum est stare in Danubii ripa* (Величанствено је стајати на обали Дунава) – на свом матерњем језику рекао је Плиније Млађи, римски сенатор из периода владавине царева Домицијана, Нерве и Трајана. Није познато где је Плиније стајао када је то рекао. Можда на висовима Фрушке горе или са зидина Акуминикума, подигнутим на лесном узвишењу изнад реке. Сумњив је и Таурунум, Сингидуним па чак и у равници раширен Виминацијум... Ипак, највероватније велику мисао је рекао код Понтеса где је моћну реку премостио моћни император Трајан. Плиније је рекао, Тацит је то записао а поколења су се углавном сложила са тим (Боснић, 2016:34). Откривајући познато и непознато о Дунаву, јер је *крстарене реком*

путовање по мери човека, у овој књизи се обилази, описује и фотографише пут којим је отекло Панонско море, Горње Подунавље, Апатин, Бач, Бачка Паланка, Фрушка Гора, Нови Сад, Стари Сланкамен, Земун, Београд, Панчево, Смедерево, Ковин, Костолац и Виминацијум, Велико Градиште, Голубац, Ђердапска клисура, Кладово, Кључ, Неготин, Канал Дунав-Тиса-Дунав, канали Бачке и Баната, тврђаве, чарде и ресторани крај Дунава, а део је посвећен развоју речног бродарства у Србији.

У оквиру пројекта који спаја туризам са културом предвиђени су развој и промоција две међудржавне руте: *Пут римских царева*, која обухвата споменике културне баштине римског царства у овом делу Подунавља, и *Дунавски пут вина*, на коме би се промовисали многобројни локални виноградарски и произвођачи вина. Пројекат предвиђа увођење међународних стандарда туристичке понуде и повећање квалитета презентације културне баштине, као и подршку пре свега локалним организацијама и малим и средњим предузећима.

Пут римских императора – *Itinerarium Romanum Serbiae*

Један од итинерера који се развија је рута *Путевима римских императора* по Србији, која повезује све значајне локалитете (градови, царске палате, војни логори, споменици...) преостале из времена старе Римске империје, са тежиштем на 17 царева рођених на територији данашње Србије. Пут римских царева по Србији (*Itinerarium Romanum Serbiae*) повезује Београд (Сингидунум), Виминацијум, Ђердапску клисуру са Трајановим путем, мостом и таблом, локалитет Диана на Дунаву, Наисус и Медијану код Ниша, Шаркамен код Неготина, Феликс Ромулијану (Гамзиград код Зајечара) и Јустинијану Прима (Царичин Град код Лебана), као и успутна, не римска археолошка налазишта и споменике: Винча, Лепенски вир, Голубац, Кале и др (Максин М., 2010).

Трећи век познат је као век кризе, када је само чудо спасило римско царство од пропасти. Прилике су делимично сређене, али је пропаст само одложена за два века. У том нестабилном периоду смењује се велики број царева, који владају врло кратко, ретко дуже од неколико година. Од првог римског цара рођеног на нашим просторима па до пропасти римског царства, укупно је 17 императора рођено на територији Србије.

Римски цареви рођени на територији Србије

Трајан Деције (Trajan Decius Augustus), владао 249 – 251.

Деције Трајан је рођен у селу Будалија (данашњи Мартинци) у околини Сирмијума (Сремска Митровица). Имао је блиставу војничку каријеру и од стране војске је постављен на престо након што је у бици код Вероне победио тадашњег цара Филипа Арабљанина. Иако је био успешан војсковођа, против варвара није. Трајан је први римски цар који је убијен у некој бици, против Гота. Био је велики прогонитељ хришћана. Њега не треба мешати са старијим императором Трајаном рођеним у Хиспанији (*Imperator Caesar Nerva Traianus Divi Nervae filius Augustus*; 53 – 117.) који је био император од 98. године до своје смрти 117. Он је ради освајања Дакије у стрме литице Ђердапске клисуре усекао пут, прокопао канал којим је пловидба кроз Ђердап учињена безбедном и подигао мост преко Дунава. Трајанов мост је био први мост икада подигнут на доњем Дунаву, где је ширина реке око 800 метара, и цео миленијум важио је за најдужи мост икада саграђен, а завршен је за само две године. Свој градитељски подухват Трајан је обележио таблом која је 103. године постављена на литицу изнад пута. Мост је порушен по наређењу цара Аурелијана у трећем веку, када су Римљани под навалом варварских племена морали да напусте своју провинцију Дакију. Остаци стубова на обе стране и данас се могу видети на обалама Дунава.

Хостилијан (Gaius Valens Hostilianus Messius Quintus Augustus), владао 251.

Гај Валенс Хостилијан Месије Квинт (умро 251. године) био је римски цар само те године. Време његовог рођења није познато (Сирмијум), претпоставља се, после 230. године. Хостилијан се са својим двором у новембру 251. године налазио у Виминацијуму, и тада је заражен великим богињама, од чега је умро. Био је први цар у четрдесет година који је умро природном смрћу.

Клаудије II Готски (Claudius II Gothicus Augustus), владао 268 – 270.

Клаудије II Готски владао је само две године. Рођен је 214. године у Дарданији у околини Наиса. Остао је упамћен по томе што је 14. фебруара 269. године наредио убиство одсецањем главе, хришћанског монаха св. Валентина – датум се у католичкој цркви слави као Дан заљубљених. Православна црква га слави 30. јуна, али га не доводи у везу са заљубљенима. Умро је од куге 270. године и сахрањен је у Сирмијуму.

Аурелијан (Lucius Domitius Aurelianus Augustus), владао 270 – 275.

Луције Домиције Аурелијан рођен је у скромној породици, септембра 214. године на малом сеоском имању у околини Сирмијума, у Доњој Панонији, на тлу данашње Србије. Напредовао је у војним редовима од најнижег ранга у легији, и важио је за најлепшег официра империје. Уз акламацију војске, без формалног избора, преузео је власт над читавом римском империјом после смрти императора Клаудија II и покренуо флоту која је из Сирмијума пловила према ушћу реке Саве у Дунав. Убијен је 275. године близу Константинопоља, у жеку ратне кампање поновног освајања Мале Азије, јер је већ освојио Палмирску империју. За четири године владавине ујединио је царство, осигурао границе, легат који је трајао преко 200 година. За то је добио од Сената почасну титулу *Restitutor Orbis* (Обновитељ света).

Проб (Marcus Aurelius Probus Augustus), владао 276 – 282.

Наследник Аурелија је рођен 232. године, такође у околини Сирмијума. Био је велики војсковођа. Потукавши у Галији Германе, после ратова у данашњем Египту и на Блиском истоку, исковао је новац са натписом *Pax aeterna* – вечити мир. Проб је био зачетник производње вина у Србији – иницирао је да се на овим просторима (Фрушкој Гори) први пут засади квалитетна винова лоза, и све до данас ту се налази једно од најважнијих виногорја у Србији. Такође је иницирао да се у свим провинцијама, пре свега у данашњој Шпанији и Француској, сади винова лоза. Лозу је донео и у свој родни крај и од ње потичу вина српског дела Дунавске регије. Убили су га његови војници у једном винограду поред данашње Сремске Митровице, јер је викао на њих да не раде довољно брзо, а мислили су да је обичан виноградар, јер се није облачио у пурпур као цареви.

Максимијан Херкулије (Marcus Aurelius Valerius Maximianus Herculus Augustus) владао је 285 – 305. Још један у низу императора рођених у околини Сирмијума. Власт је делио са Диоклецијаном, на престолу се задржао двадесет година и сам се повукао 305. године.

Констанције Хлор (Marcus Flavius Valerius Constantius Herculus Augustus, познатији као *Constantius Chlorus*), владао 293 – 306.

Флавије Валерије Констанције био је цар Западног Римског царства, отац Константина Великог и оснивач династије која је владала царством до 363. године. Рођен је у Дарданији која се тада пружала од Књажевца до Велеса (верује се да су Дарданци аутохтони народ Балкана, такође се верује да су били оснивачи Троје и тројански

12. Културне туристичке руте и путеви

савезници, храбри и сурови ратници). Констанције Хлор је умро у Британији за време војне казнене експедиције против Пикта.

Галерије (Gaius Valerius Maximianus Galerius Augustus), владао 293 – 311.

Галерије је рођен поред Зајечара, на територији Приобалне Дакије која се у то време простирала у делу данашње Румуније и Војводине, био је Диоклецијанов зет. Дакија је представљала војну опасност за Римљане, нарочито за време 1. века када су се ујединила дачанска племена у јединствену државу. Дакија је на крају ипак освојена (срушен је Трајанов мост), али су се два века касније Римљани повукли преко Дунава, јаке природне границе. Иза Галерија је остала палата *Фелих Ромулијана* код Зајечара, коју је назвао по мајци Ромули, пореклом из Дакије.

Максимин Даја (Gaius Valerius Galerius Maximinus II Daia Augustus), владао 308 – 313.

Максимин Даја или Гај Валерије Галерије Максимин (рођен новембра 270. године, умро 313. године) био је римски цар, познат под својим надимком Даја, којег је понео из свог сељачког детињства. Рођен је на истоку данашње Србије (Шаркамену код Неготина), на истоку провинције Горња Мезија. Иако је пре њега донет едикт о толеранцији хришћана, наставио је са њиховим прогоном. У свом родном месту подигао је палату и то је једна од само четири царске палате ван Рима.

Флавије Север (Flavius Valerius Severus Augustus), владао 305 – 307.

Флавије Валерије Север (умро септембра 307. године) био је цар Западног римског царства. Сматра се да је рођен негде у околини Наиса (Ниша) у сиромашној породици. Био је војник из балканске провинције пре него што је његов пријатељ Галерије затражио да га Максимијан именује за Цезара, заправо савладара западног дела Римског царства. Тако је он од 305. године био млађи сувладар Констанција Хлора на Западу. Када је Констанције Хлор умро 306. године, Флавија Валерија Севера је сам Галерије именован за Августа на Западу.

Константин I Велики (Flavius Valerius Aurelius Constantinus Augustus), владао 324 – 337 (победом у грађанском рату 306-324).

Као први римски владар који је пригрлио хришћанство, дотад веру прогоњене мањине, Константин је покренуо християнизацију Римског царства, чиме је, уз оснивање Константинопоља, поставио темеље будућем Византијском царству.

Место рођења цара Константина непознато је, али се верује да је рођен у Наису (данашњи Ниш) око 271.године од мајке скромног порекла. Васпитаван је у породици будућег цара Констанција Хлора (тада само официра) у војном духу, а о хришћанству му је говорила мајка Јелена, већ тада посвећена хришћанка. Иако је био успешан као војни заповедник, оно по чему га историја памти је *Милански едикт*, којим је хришћанству признат статус једне од званичних религија римског царства. Наиме, на путу ка Риму, пре битке код Милвијског моста 312. (чиме је постао неприкосновени владар Западног Римског царства), Константин је доживео мистично искуство након кога се дефинитивно определио за хришћанску веру. На небу, изнад сунца, угледао је светлосни крст са натписом *Овим побеђуј* (грч. *τουτο νικα*). Цар није био сигуран у значење визије док га у сну није посетио Христ и препоручио му да направи војни стег у облику знака виђеног на небу и искористи га у бици. Тако је настао стег са венцем на врху у коме су се налазила спојена грчка слова Χ (хи) и Π (ро), од првих слова имена Христовог. Цар је тада одлучио да следи бога који му се указао и окупио је око себе хришћанске свештенике од којих је затражио да га упуте у Христову веру. На састанку у Милану 313. године, двојица сувладара, Константин и Лициније, донели су одлуку да сви њихови поданици треба да имају верске слободе и наредили уклањање ранијих царских забрана и ограничења која су се односила на хришћане. Сва конфискована имовина хришћанских цркава морала је да буде враћена без одлагања. Они нису христијанизовали Царство, како се често мисли, али је положај хришћана после овога био много бољи.

Осим тога, основао је 330. године на Босфору град Константинополис као пандан Риму. За време његове владавине владао је релативан мир у царству. После смрти у 64. години сахрањен је у гробници уз цркву Светих апостола у Константинополису, коју је унапред припремио, заједно са дванаест празних саркофага и његовим тринаестим, чиме је желео да се прикаже као тринаести апостол. Наравно, у царству чија је христијанизација тек започета, Константин је и званично деификован и уврштен међу паганске богове. Након смрти хришћанска црква га је канонизовала. У православним црквама поштује се као светац и раноапостолни цар. У Српској православној цркви свети Константин се слави заједно са својом мајком, светом Јеленом, 3. јуна по новом (грегоријанском), односно 21. маја по старом (јулијанском) календару.

Лициније (Licinus), владао 307 – 324.

Био је Галеријев пријатељ вероватно од ране младости, јер му је порекло из Мезије или Дакије. Био је савладар и ривал Константина

12. Културне туристичке руте и путеви

Великог са којим је потписао Милански едикт. Касније се покајао и повукао потпис са Едикта, да би наставио са прогонима хришћана. Убијен је у Солуну, после гушења неспелог устанка против Константина.

Констанције II (Flavius Julius Constantius Augustus), владао 337 – 361.

Констанције II, средњи од тројице синова Константина Великог и његове друге жене Фаусте, рођен је у Сирмијуму 317. године и добио је титулу Цезара од оца. Када је Константин Велики умро 337. године, Констанције II је организовао да се сви потомци његовог деде, Констанција Хлора и Флавије Максимијане Теодоре буду побијени. Констанције се обрачунао са Магненцијем у битки код Мурсе, једне од најкрвавијих бојева у читавој римској историји. Након две године Магненције је извршио самоубиство, и Констанције је решио да се ослободи свог рођака Гала. Није био способан да води самостално све послове Царства, нарочито ратове и на Истоку и на Западу, па је 355. године, свог јединог преосталог рођака Јулијана Отпадника уздигао на ранг Цезара. Војска у Галији је изабрала акламацијом Јулијана за цара, па је дошло до грађанског рата. Баш као и током владавине његовог оца, и за време Констанција црквени немири подривали су Римско царство. Иако је Констанције II често сматран присталицом Аријевог учења, њему је најближа била трећа, компромисна верзија негде између аријанства и православља. Током своје владавине он је покушао да хришћанску цркву преобликује и усмери ка овој компромисној позицији, чак је у том смислу организовао и неколико сабора. Констанције II је умро од грознице 3. новембра 361. у Килкилији, области на југу данашње Турске. Није имао мушких наследника тако да је Јулијан Отпадник постао једини владар читавог Царства.

Ветранион (Flavius Vetricianus Augustus), владао 350.

Рођен је негде у Мезији. За цара се прогласио 350. године. Врло кратко је владао. Ветранион је био искусни војник и официр, по свему судећи заузимао је положај *magister militum*. Командовао је трупама у Илирику и Панонији. Вратио је владарске инсигније Констанцију II, а после његове смрти живео је као обичан грађанин у Сирмијуму.

Јовијан (Flavius Iovianus Augustus), владао 363 - 364.

Једини римски цар који је рођен у Сингидунуму (Београду) 331. године, био је син Варонијана, заповедника војних јединица и припадника елитног гардијског одреда *доместика*, и сам био члан доместика, захваљујући угледном очевом положају. Пред крај живота

Констанција II Јовијан је био у његовој пратњи, а по Констанцијевој смрти постао је заповедник гарде. Пратио је новог владара Јулијана Отпадника у походу на Персију. Кад је Јулијан погинуо, Јовијана су војници извикали за новог цара.

За разлику од својих претходника, симпатизера аријанаца Констанција II и паганству блиског Јулијана Отпадника, Флавије Јовијан је био следбеник правоверног, изворног хришћанства. Према историчару цркве Сократу Схоластику, Јовијан је својевремено одбио Јулијаново наређење да принесе жртву паганским боговима а познији хришћански аутори пишу да је као услов прихватања царског трона затражио од присутних војника и сенатора да се изјасне као хришћани. Иако су ове анегдоте свакако апокрифне, оне добро приказује раскид са Јулијановим покушајем обнове паганства. За време своје кратке, осмомесечне владавине (26.7.363-17.2.364), Јовијан је забранио неке паганске ритуале, али је задржао начелну политику верске толеранције, избегавајући сукобе са разним хришћанским сектама са Истока. Обновио је донације правоверној хришћанској цркви (које је Јулијан укинуо), а на његовом новцу поново се појављује хистограм. Сахрањен је у Константинопољу. Иако је после Јовијанове смрти Царство већим делом и даље било паганско, показало се да је хришћанство стекло снажно упориште у римској војној аристократији која је током 4. века одлучивала о избору цара. Што се тиче родног града Сингидунума, римске легије су саградиле свој *castrum* на месту данашњег Горњег града на почетку последњег века старе ере, и ту су долазили римски цареви Трајан(101.године), Септимије Север(202), Валеријан(254), Клаудије II Готски(268), Диоклецијан, Јовијан, Константин Велики.

Грацијан (Flavius Gratianus Augustus), владао 367 – 383.

Флавијан Грацијан Август (359–383), познат као Грацијан, цар Западног римског царства, био је син Валентинијана I из брака са Марином Севером, рођен у Сирмијуму. За Грацијаново доба хришћанско правоверје је постало водећа вера у Царству. Под утицајем миланског бискупа Амброзија Грацијан је забранио практиковање многобожачких култова у Риму и наредио да се из римског Сената уклони олтар богиње Победи.

Констанције III (Flavius Constantius Augustus, *Constantius III*), владао 421.

Рођен је у Наису, био је бриљантан војник, победник у Галији, ожењен сестром цара Хонорија, отац каснијег цара Валентинијана III – последњег важнијег цара западног дела Римског Царства. Констанције

III је умро после само годину дана царавања Западним Римским Царством.

Трагови неолита и тврђаве: културна рута Винча–Смедерево-Виминацијум

Територија савремене Србије лежи на многим траговима прошлости и древних цивилизација. Поред археолошких налазишта која сведоче о људском присуству још из праисторијских времена, чести су и налази остатака горње плеистоценских животиња: мамута, бизона и џиновског јелена. Археолошка налазишта људских насеобина на тлу Србије сежу до доба палеолита, 40.000 година пре нове ере. Најстарије познате цивилизација у Европи потичу из мезолита и млађег неолита – Лепенски Вир (6500-5500. пне) и Винча (5500-3500. пне), о чему је било речи у историји уметничких пракси, као и о тврђави Смедерево.

Виминацијум, некадашњи главни град провинције Горња Мезија површине данашњег Београда, данашњи Костолац близу Пожаревца, један је од најзначајнијих римских градова и војних логора од I - VI века. *Балканска Помпеја*, опљачкана од Хуна и локалног становништва, као и светских колекционара, делимично искоришћена за градњу Смедеревске тврђаве, уназађена процесом градње термоелектране Дрмно, и даље је чудо.

Унутар и око града откривени су амфитеатар, монументалне зграде, раскошне терме и трагови развијене инфраструктуре, пре свега улице, акведукти и канализација. Досадашња открића потврдила су посебан значај Виминацијума као водеће римске метрополе на овом делу дунавског *лимеса* (лимес - најчешће име за утврђену границу Римске империје. Римљани се почетком нове ере трајно повлаче на границе и стварају систем сталних логора, из којег се временом развио лимес. Лимеси настају у многим деловима Римског царства, а састоје се од система граничних путева, кула за осматрање, и утврђења. Понегде се граде и бедеми од земље или камена, ровови и слично. У позадини лимеса, понекад и више стотина километара од њих, су се налазили логори са једном или више легија, које би интервенисале по потреби. Дунавски лимес се делио на панонски и мезијски део.)

Приликом заштитних археолошких ископавања на месту изградње новог блока ТЕ Костолац Б, археолози су пронашли нову подземну гробницу – *меморију*, која је имала функцију гробљанске базилике. Реч је о породичној гробници у којој су сахрањивани припадници вишег сталежа римске империје, који су себи и својим потомцима могли да омогуће вечни боравак у велелепном објекту

украшеном зидним сликарством. Посебна загонетка је то што су покојници заливени у малтеру и то је, колико се за сада зна, јединствен случај у свету у римском начину сахрањивања. Наиме, типологија начина сахрањивања на Виминацијуму је толико богата и разноврсна да готово обухвата целокупан начин и ритуал римског начина сахрањивања. То није ни чудно имајући у виду да је на Виминацијуму откривено преко 14.000 гробова, што је највећи број римских гробова који су икада ископани на територији Римског царства. Само у гробовима поред улаза су нађени остаци покојника. Први обриси гробнице указали су се археолозима на дубини нешто мањој од два метра, димензије 9,10 са 9,10 метара, а састоји се од улазних степеница на југу, од којих су сачувана три степеника, централне просторије око које су западно, северно и источно распоређене три гробне просторије. Коришћена је од средине 3. до средине 4. века, што указује да су ту сахрањивати и хришћани и пагани, као доказ о њиховом суживоту на простору Виминацијума. Гробови су правоугаоне основе, трапезоидног пресека и имали су свод. Већина гробних места углавном је опљачкана након најезде Хуна (441- 443. године). Укупно је било једанаест гробних места, у којима је сахрањено више покојника. Степеницама се улазило у централну просторију, у чијим угловима су се налазили стубови који су носили конструкцију изнад централне просторије у виду свода, куполе или крова на две воде. Зидови централне просторије били су осликани природним земљаним бојама, а доминирају црвена, бела, окер и зелена боја које чине бордуре као и биљне мотиве. У западном делу централне просторије *меморије* је приликом скидања поднице од опека нађена мања остава са седам златних новчића из времена царева Хонорија (три комада) и Теодосија II (четири комада), који су похрањени након престанка коришћења меморије, када је већ делом била уништена (Политика, 2016). *Меморија* ће због изградње трећег блока термелектране морати да се измести у маузолеј, где ће бити пренесена свака опека и стари малтер како би њен изглед био реконструисан.

Виминацијум не престаје да изненађује. Археолози су недавно на локалитету у кругу термоелектране Дрмно пронашли веома значајне и јединствене плочице од златног и сребрног лима, исписане магијским симболима, које потичу из 4. века нове ере. Ради се о медију којим су се одређене особе обраћале натприродним силама, божанствима или демонима, са различитим молбама. Најчешће су у питању биле клетве или враџбине везивања, какве су на пример и љубавне чини. До сада их је на територији Римског царства откривено око 1.500, али су у највећем броју случајева начињене од олова, због магијских својстава овог метала, па су зато златне плочице-ламеле

12. Културне туристичке руте и путеви

изузетно ретке. Јединственост две откривене плочице је у томе што је на једној текст у потпуности састављен од различитих симбола непознатог језика, што је крајње неуобичајено, а на другој је старогрчки алфабет. За сада се зна само да су имена божанства исписана на арамејском језику грчким алфабетом, док су симболи на плочицама и даље мистерија. Та плочица је можда била амајлија за болешљиво дете или се на њој пак налазе магичне речи за претварање нечега у нешто. Пракса је била да се напише текст на старогрчком или латинском који објашњава шта се тражи од оностраних сила, уз евентуално додат текст начињен од речи познатих као *мистични гласови* (*voces mysticae*), што је био језик разумљив демонима. На крају, додавани су симболи називани *карактерес*, који су позивали различите силе. Верује се да се ради о прастарим астролошким знацима, од којих сваки представља одређену планетарну или космичку силу, док код хришћана означавају анђеле и друге натприродне силе. Плочице *дефихионес* (*defixiones*) су најчешће полагане у реке, мора, земљу, бунаре али и гробове прерано или насилно умрлих, да би се осигурало да ће захтев стићи до оних којима је упућен. У том контексту ће налази физичких антрополога, који ће утврдити пол и узраст покојника, бити још интересантнији (Бета, 2016).

Ископава се и легијски логор где је била смештена чувена седма легија позната као *Claudia Pia fidelis*, а брижљиво израђени камени квадери са уграђеним натписима и улице поплочане каменим базалтним подлогама тешким више тона и дугим по три-четири метра само наговештавају шта би се још могло наћи у овом граду испод засађених ораница. Виминацијум је истражен само два посто од 450 хектара, а археолози раде заштитна археолошка ископавања испред напредовања површинског копа, заштитна ископавања у термоелектрани и спремају се да реконструишу изглед бедема римског града. Пожељно је оснивање лабораторије за древну ДНК, јер налази са нових 10.000 гробова са пронађеним скелетима и предметима захтевају рад на добијању што више информација.

Плочице и открића *меморија* указују на прави пут ширења хришћанства у Европи. Наиме, хришћанство је религија градова, а овде је граница одакле се култ шири на латински Запад и варварски свет. Виминацијум је место где се можда крије решење једног од највећих питања наше цивилизације: како је један мали блискосточни култ постао водећа светска религија. Јер некропола са 10.000 нових гробова, која се сада ископава, несумњиво крије још значајних открића. Ни данас није објашњено како је заиста рано хришћанство изгледало, како се практиковало и чиме је освојило вернике. Открића у Виминацијуму указују да су управо овде сачувани неки од одговора

какво је оно било, ко га је и како ширио и зашто је постало светска религија, управо на Балкану. У римском Илирику дешавало се све важно у позној антици. Одавде је дошло највише римских царева, а из блискоисточног култа родила се нова римска државна религија. Виминацијум чува нека сведочанства о том преломном тренутку западне цивилизације.

Захваљујући пројекту *Danube Limes brand*, који је укључио шест земаља, Виминацијум је стављен на прелиминарну УНЕСКО-ву листу светске баштине, а план је да се сва античка утврђена места дуж Дунава у Србији заједно нађу под заштитом, као што је то случај са Хадријановим и Антониновим зидом у Великој Британији. Виминацијум је укључен у пет великих међународних пројеката које финансира Европска унија, а чија је укупна вредност 4,5 милиона евра. Министарство трговине, туризма и телекомуникација Републике Србије издвојило је за археолошко налазиште Виминацијум, али и уређење и опремање Парка мамута 4,2 милиона динара, а за постављање понтона на Дунаву код Костолца 25 милиона динара.

Годишње тај археолошки парк (прошле године уврштен у десет најзначајнијих археолошких локалитета у Европи) посети копном 60.000 туриста и 17. 000 који долазе бродовима, од тога тридесет посто странаца. Постављен је и нови пристан за наредну сезону, те се очекује да ће велики бродови из Улма, Беча, Ротердама радо стајати и код Виминацијума.

Посетилац у Виминацијуму може да види северну капију војног логора где је било смештено 6.000 војника, затим терме, амфитеатар који је примао готово 7.000 људи, читав низ објеката уз амфитеатар, римску улицу која је очувана са каменим базалтним стенама, маузолеј у коме је највероватније сахрањен римски император и његова мајка, мамут парк и научно-истраживачки центар *Домус*, у коме ради тринаест доктора наука и дванаест доктораната. За септембар 2018. припрема се велики *Лимес* конгрес када ће се у Београду и Виминацијуму окупити 1.200 стручњака који се баве римском војском и организацијом римске државе, што треба искористити за даљу промоцију у свету (Политика, 2016). Планира се јединствена тематска културна рута у коју би био укључен Виминацијум, као и све оно што Србија има да понуди од археолошких и историјских локалитета. Како културни туризам добија све више на значају, јер четири од десет туриста издваја разлоге културне понуде као доминантне у одлуци да буду на одређеним местима, Србија ту шансу треба да искористи.

Циклотуризам - Лагано Србијом

Циклотуризам је нова туристичка грана у оквиру које се сваке године у Европи организује преко две милијарде путовања, 900 милиона људи бициклом иде на одмор, а годишње се оствари девет милијарди евра прихода. Трећина туристичких путовања бициклом обухвата обилазак више земаља, али је у Србији на самом почетку развоја. У оквиру *Дунавске бициклическе руте* планирано је да се поред Дунава, кроз Немачку, Аустрију, Словачку, Мађарску, Хрватску и Србију па све до Румуније око 300 километара пређе на бициклу, јер највећа река Европске уније спаја интересе људи који живе у Шварцвалду, Будимпешти, Београду или Одеси. Део дунавске културне руте кроз Хрватску, Србију, Бугарску и Румунију истраживан је и изграђиван последњих година у оквиру међународног пројекта агенције Немачког министарства за економију и развој *Deutsche Gesellschaft für internationale Zusammenarbeit (GIZ)*. Тако се атрактиван пут обалама Дунава од извора до делте отворио циклотуристима. У Хрватској је Дунавска бициклическа стаза обележена као Рута Дунав, у Србији стаза иде левом обалом Дунава до Рама на српско – румунској граници, где се прелази бродом на десну обалу, а код Гвоздених врата и хидроцентрале Ђердап 1 се прелази на преко Дунава до румунског града Дробеа Турн Северин, док се у правцу Бугарске наставља до Неготина. У Бугарској и Румунији стаза иде дуж обе обале Дунава, бугарски део прати реку у дужини од 500 километара, док је румунски део дугачак око 1000 километара (Werner, 2015). Број страних циклотуриста у нашем делу Подунавља је драстично порастао на неколико хиљада годишње од како су нове стазе изграђене, обележене и мапиране, а број приватних смештаја дуж дунавске руте понегде се учетворостручио.

Осим ове руте, Европска бициклическа федерација планира *Еуро вело* путовања, тринаест дугих бициклических стаза које пресецају европски континент. У оквиру овог плана Друштво љубитеља бициклизма Србије, које постоји од 1998. године, је осмислило пројекат изградње зелених бициклических стаза на трасама напуштених железничких пруга са уским колосеком (између Сомбора и Апатина, у Раковици, Аранђеловцу, Ћуприји, Ужице-Врутци, Чачак-Овчар Бања, Прибој-гранични прелаз Увац). Такође би на стазама оживели *шиноцикле* (некадашње дресине) за трасе између Костолца и Пожаревца, од Параћина до манастира Раваница, и кроз Делиблатску пешчару. За укључење у *Еуро вело* планира се некадашња траса ускотрачног воза *Ђире*, од Београда преко Сарајева, Мостара,

Дубровника до Херцег Новог и Зеленике. Независно од овог плана, покренута је рута *Ужичка република*, где се бициклисти возе најлепшим планинама западне Србије почевши од 24.септембра, на дан оснивања Ужичке републике(Давидов-Кесар,2016). Осим тога, Србија је укључена у аматерску вожњу бицикличких бревета(бревет-сертификована вожња), од 200 до 600 километара, чиме је регистрована као земља која развија овај вид спортског туризма.

Међународни рели старовременских возила *Лагано Србијом* сваке године окупља власнике старовременских возила из целе Европе, који лаганом вожњом обилазе туристичке дестинације Србије. У 2016. години рели је прославио јубилеј – пет година од како је портал *Туристички Путоказ* почео са организацијом ове јединствене туристичко-спортске манифестације у Србији 2012.године, када је рели кренуо из Обреновца на пут до Осечине, потом преко Дивчибара до Косјерића, Пожеге и Ариља, па све до Ивањице. Већ наредне 2013. године рели је постао међународни, какав је и данас. Протеклих година у гостима су били љубитељи старовременских возила из Хрватске, Словеније, Мађарске, Бугарске, Македоније, Италије и других земаља. Преко партнера ССИВ (Српског савеза за историјска возила) рели је постао део ФИВА (Fédération Internationale des Véhicules Anciens) манифестација. Уз помоћ локалних управа и туристичких организација рели је обишао делове Западне, Источне и Јужне Србије, Банат и Подриње, разгледајући културно-историјске споменике и природне лепоте Србије.

Будући да је рели *Лагано Србијом* током година окупио велики број учесника, јубиларни је био организован у четири термина, у различитим деловима Србије и са различитим темама:

17. - 19.06.2016. *Лагано на исток Србије* (од Ниша преко Беле Паланке до Пирота и Димитровграда, где је одржана заједничка изложба са гостима из Бугарске)

8. - 10.07.2016. *Путовање до Рајкове пећине* (на територији Мајданпека, где су се по први пут окупила искључиво старовременска возила војне намене)

10. - 20.08.2016. *Десетодневно путовање кроз Румунију и Бачку*

15. - 18. 09.2016. *Други Дрински рели* (учесници су представници националних савеза који су у систему ФИВА, укупно 22 посаде из 11 земаља).

Културне руте наших великана

Схватајући да су културне руте будућност културног туризма, Министарство културе Србије и град Београд су осмислили шетњу *Андрићевим корацима*, повезујући тачке Београда које је својевремено обилазио наш Нобеловац Иво Андрић (1892-1975). Када се 1958. Андрић са супругом Милицом Бабић доселио у Пролетерских бригада 2А (у његову част данас је то Андрићев венац 8), *Пионирски парк* је за њега постао омиљено место за почетак и крај уобичајене шетње до Теразија, потом Кнез Михаиловом до Калемегдана. У част 100-годишњице Андрићевог рођења, 1992. је на Андрићевом венцу откривен споменик писцу, а 9. октобра 2011. на степениште је постављен запис из његових *Знакова поред пута*. Иначе, некадашњи Дворски парк- *Пионирски парк* је до 1944. био опасан високим зидом и служио као башта старог двора (данас Скупштина града Београда), грађеног као резиденција краљевске породице. Од 1934. до 1948. у здању се налазио Музеј кнеза Павла, а данас је у њему кабинет председника Републике Србије. У времену између повратка из Женева 1933. године и постављења за изванредног опуномоћеног краљевског амбасадора у Берлину 1939. Андрић у Београду станује у хотелу Ексцелзиор, који се и данас налази на истом месту у улици Кнеза Милоша. После Другог светског рата Андрић се укључује у друштвено-политички рад и културни преображај земље, и као књижевник и као народни посланик Скупштине Босне и Херцеговине. Априла 1950. Андрић је, са још двадесеттроје књижевника, изабран за посланика Народне скупштине ФНРЈ, чији Президијум га две године потом одликује Орденом заслуга за народ I реда, па су посете Народној Скупштини биле незаобилазне. Новинска кућа *Борба*, која се се и сада налази на истом месту, као независан политички и друштвени лист је 1922. покренула Комунистичка партија Југославије. Од тада је више пута забрањиван, да би после рата поново излазио као дневни лист. После 87 година постојања, новине су угашене 2009. Иво Андрић је од 50-их година 20. века био сарадник, приповеткама, прозним одломцима, фрагментима, есејима. Тако је 1952. у 27 наставака *Борбе* објављена његова позната приповетка *Зеко*. У новинској кући *Политика*, Андрић је постао врло рано сарадник, а први његов текст објављен у Политици почетком 1925. била је приповетка *Сан бега Карчића*. Српска књижевна задруга, још увек у улици Краља Милана 19, основана је 1892. године, а годишња едиција *Коло* је једна од најстаријих европских библиотека. Андрић је као њен члан и писац објавио у тој кући већ 1924. своју прву књигу приповедака и за њу

добио годишњу награду Српске краљевске академије. Уследиле су још три збирке прозе и романи *Проклета авлија* и *Травничка хроника*. Сећајући се тих времена, Андрић је рекао да је *1924. године било теже ући у Српску књижевну задругу него у царство небеско*. У време Другог светског рата, када је окупатор поставио СКЗ-у комесарску управу, Андрић је одбио сваку сарадњу док његов народ пати и страда.

Андрић је од 1920. до 1941. био у дипломатској служби Краљевине СХС и Краљевине Југославије, боравећи током година у оним престоницама, у којима је одлучивана и судбина Европе и малих народа у њој - Ватикан, Рим, Трст, Букурешт, Грац, Марсеј, Париз, Мадрид, Брисел, Женева, Берлин. Његови претпостављени високо су га ценили, а он је по службеној дужности обилазио Министарство иностраних дела Краљевине СХС, које се тада налазило у улици Краља Милана 23. У стан у Призренској 1 Андрић је дошао 1941. године носећи кофер пун списка и бележака из европских архива и библиотека, који су му послужили да за време рата доврши рукописе романа *На Дрини ћуприја*, *Травничка хроника* и *Госпођица*. У стану живи до 1958, када се жени Милицом Бабић, костимографом Народног позоришта, и сели на данашњи Андрићев венац.

Кафана Москва, при истоименом хотелу, била је место окупљања београдске бојемије и уметничке елите од 1919. међу којима Милош Црњански, Сима Пандуровић, Растко Петровић, Јован Бијелић, Јосип Косор и Мирко Королија, а придружиће им се и Аница Савић и Андрић. Група уметника је приредила неколико сликарских изложби и књижевно-музичких вечери, али Андрићу ти јавни наступи са читањем нису били пријатни. Народна библиотека је основана 1832. и најстарија је установа културе у Србији. Први и Други светски рат донели су Библиотеци велика страдања, да би у савезничком бомбардовању Београда 1941. изгорела до темеља. Тада је изгубљен велики део фондова, каталога и инвентара. На дан 6. априла 1973. обновљена Библиотека је поново отворила врата своје нове зграде. *Свака јавна библиотека је ризница нашег заједничког добра које се зове: књига. Из библиотеке сви могу да позајмљују, и зато би требало сви да јој прилажу, док из ње не би смео никад нико ништа узети ни отуђити*, рекао је Андрић, који је готово целокупан новчани износ Нобелове награде поклатио за куповину књига и отварање библиотека. Носилац је био чланске карте Народне библиотеке број 1. Андрић би обавезно свратио у књижару *Научно дело* у САНУ (где је 1939. изабран за редовног члана Српске краљевске академије, као један од њених најмлађих академика) да прегледа нове домаће и стране наслове, поразговара са књижарима и посетиоцима. Удружење књижевника Србије и тада у Француској 7, основано је 1905, а када је 1944. обновљено, Андрић је изабран за члана управе. На Малом

12. Културне туристичке руте и путеви

Калемегдану је љубитељ кошарке Андрић навијао за свој клуб Црвену звезду, иако је одбио место председника клуба. Андрић је своје шетње Београдом завршавао на Калемегдану, симболу Београда на раскрсници река Саве и Дунава.

Нова туристичка рута кроз Београд од 2015. године је инспирисана *Браниславом Нушићем*, а обилазе се места значајна за живот, рад и стваралаштво нашег комедиографа, док се шетачи истовремено упознају са Србијом тог периода. Тура полази од кафане *Знак питања*, преко улице Краља Петра, ка Калемегдану до Павиљона *Цвијета Зузорић*, за чије је подизање Нушић био веома заслужан, затим се наставља Кнез Михаиловом до Српске академије наука и уметности (где је изабран за члана 1933), па до Народног позоришта, где је Нушић био драматург, до крајње одреднице, Скадарлије. Нушић фондација у овој туристичкој атракцији сарађује са градом Београдом.

Србија у светским ратовима - туризам и историја

Туристичка рута *Београд у Првом светском рату* која је осмишљена 2014. године, предвиђа обилазак Пионирског парка у коме је реконструисана осматрачница српске Врховне команде са Кајмакчалана (да се не би заборавила велика победа против Бугара 1916. године у Првом светском рату, српска Врховна команда одлучила је да са врха Свети Илија понесе камење у домовину), Теразија - где је у једној кући проглашено уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, и хотела *Москва*, стецишта официра Црне руке. Обилазе се и кафане у којима су се окупљали чланови Младе Босне (*Моруна* код Зеленог венца), а предвиђен је и обилазак цркве Ружице, једне од најстаријих у Београду, чији су делови направљени од чаура топовске муниције. Ова црква је једним делом била и војна црква, а војници су пре поласка на бој ту долазили и одатле одлазили у ровове где су остављали своје животе за част отаџбине и будућих генерација.

Рута *Београд у Првом светском рату* организује се на српском и енглеском језику, а по потреби и на другим страним језицима, како би се домаћим туристима отворила једна нова перспектива, ново гледање на Београд са више детаља, да би се избегли стереотипи о томе како је изгледао Први светски рат, али и са ширим контекстом о томе каква је била улога Србије у том рату, зашто је њена улога важна и како су савезници гледали на Србију. Туристичка тура посвећена Првом светском рату организује се током целог пролећа и лета у редовним терминима, а за групе су могуће и ванредни обиласци.

Историја се лакше учи кроз туризам, па су се агенције у Србији досетиле како да приближе Први светски рат. Планиране су туре у оквиру којих се обилазе локалитети на којима су се одиграли важни догађаји током и уочи Првог светског рата. *Ваша дела су бесмртна*, пише на споменику на планини Цер, где је августа 1914. српска војска забележила прву савезничку победу у Великом рату, што је део туристичке туре која креће из Лознице. Поред споменика је музеј, а испред њега бисте војводе Радомира Путника, Петра Бојовића, Степе Степановића и Живојина Мишића. Реконструкција музејске поставке музеја Јадра да би се поставка осавременила техничким средствима и помагалима, свакако је помак у правцу побољшане туристичке понуде ове руте.

Поводом обележавања седамдесет година од ослобођења Београда од немачке окупације у Другом светском рату 2014. године је организована шетајућа тура *Трагом отписаних*, којом су се обишле најважније градске локације на којима је снимана култна телевизијска серија, од улаза у Делијској улици, где су живели *Отписани*, до зграде Архива Србије, где је била смештена Специјална полиција у серији. Овај догађај су пратиле изложбе и предавања, а говорили су и актери серије Воја Брајовић и Драган Николић, *Тихи* и *Прле*. Југоносталгична тура *Путевима АВНОЈ-а* води туристе од Бања Луке – Бихаћа – Мркоњић града до Јајца (запамтити 29. новембар 1943), са обавезном посетом Дрвару и чувеној пећини у којој је боравила партизанска команда са другом Титом за време неуспелог немачког десанта *Коњички скок* 1944. године.

Туристичка организација Ужица осмислила је и на Сајму туризма у Београду представила четвородневни програм чија је окосница шетња партизанским путевима овог краја. Програм се зове *Стазама Ужичке републике*, а неке агенције из Словеније, Грчке и Холандије већ су показале интересовање да аранжман уврсте у своју понуду. У Туристичкој организацији Ужица кажу да је овом граду Ужичка република практично сама створила добар туристички производ, а да ће он бити обогаћен осталим садржајима по којима је Ужице и иначе препознатљиво. Ужичани планирају да тура почне у некадашњим трезорима Народне банке, у којима је за време шездесетседмодневне Ужичке републике радила партизанска фабрика оружја, затим да туристима покажу музејску поставку са Титовом радном собом, са списима Врховног штаба, оружјем из тог периода, униформама. Ту је укључен велики споменик Јосипу Брозу, а испред зграде музеја у Ужицу и оригинални заробљени немачки тенк. Туристи могу да посете зграду у којој се у јесен 1941. године налазила партизанска штампарија, а испред зграде добиће и по примерак *Борбе*,

12. Културне туристичке руте и путеви

по изгледу онакве каква је овде штампана 1941. године. Из центра Ужица, туристи ће управо путем којим је 28. новембра увече на Кадињачу отишао Раднички батаљон, кренути на поприште чувене битке. На четрнаестом километру од Ужица видеће споменик Радничком батаљону и саслушати причу о бици вођеној са Немцима последњег дана Ужичке републике, када је изгинуо Раднички батаљон.

Дани Европске културне баштине

European heritage days је заједнички програм Савета Европе и Европске комисије, чији је циљ да се широкој јавности у свим европским државама приближи и учини доступним културно наслеђе и да се том приликом истакне јединство разноликости заједничког европског наслеђа, као једног од најкарактеристичнијих чинилаца европског индентитета. Дани европске баштине се одржавају сваке године у септембру, у четрдесетак европских држава, од којих је једна увек носилац централне европске прославе (2007. била је то Србија), док се у свакој од држава обавља и централно отварање манифестације. Земље потписнице Европске конвенције о култури Савета Европе тада приказују своје наслеђе које је углавном организовано око неке централне теме, била она музичка, кулинарска, средњовековна, савремена, итд. Манифестацијом коју је Савет Европе покренуо још 1991. тежи се упознавању заједничког европског наслеђа, културних различитости, које треба да здруже Европљане и ојачају њихов заједнички културни, социјални, политички идентитет. Ако на време прибави све потребне улазне и транзитне визе, путник намерник који би започео своју културну руту путујући Европом, и то баш у Данима европске баштине, могао би да види сво богатство европског културног наслеђа и баштине.

У Данима европске баштине Србија учествује од 2002. Тема манифестације 2005. је била *Земља-наше наслеђе*, 2006. године било је *Дрво*, да би 2007. године Србија, као носилац централне европске прославе, организовала тематску целину *Реке – токови наслеђа*, којом су обухваћени 25 места и градова. У центру пажње је био Дунав и конвенција Савета Европе о значају наслеђа за друштво, о заштити археолошког наслеђа и заштити пејзажа. Од 3. - 30. септембра у понуди су биле изложбе, посете музејима, обиласци резиденцијалних здања, излети – све бесплатно. У Београду су први пут за посетиоце отворени Јеврејски музеј и Музеј краља Петра I Карађорђевића, Дворски комплекс, Стари и Нови двор, Дом Народне скупштине Србије, здање Владе Србије, амбасада Француске... Поред већ познатих

кућа-споменика културе као што су Дом Јеврема Грујића и кућа породице Вељковић, први пут у програму нашла се и кућа породице Карамата. На Калемегдану је постављена међународна изложба фотографија *Тврђаве на Дунаву*, у Народној библиотеци Србије старе разгледнице Београда и других градова на Дунаву, у Универзитетској библиотеци мало познат фонд ретких и старих књига о Дунаву. Београд се могао разгледати са река, или се могло обићи археолошко налазиште у Винчи, или у Кинотеци погледати неки филм на тему реке. У оквиру централне прославе у Храму светог Саве било је изложено Мирослављево јеванђеље. Програм је назван *Књига у Храму 72 сата*. Београд се организацијом ове манифестације кандидовао за Европску престоницу културе 2020. године. Манифестација је 2014. године у Србији имала тему *Језик и писменост*. Од времена досељавања Јужних Словена на Балкан, преко мисионарског рада Ђирила и Методија, Климента и Наума, преко старословенског, црквенословенског, славеносрпског, па до савременог српског књижевног језика, односно реформе Вука Караџића, могао се пратити упоредни развој читаве културе једног народа у свим њеним баштинским и уметничким видовима. Године 2015. тема су били *Стари и традиционални занати - очување и одржање*.

Србија се 2016. године прикључила иницијативи Савета Европе да Дани европске баштине на европском нивоу буду обележени заједничком темом *Културно наслеђе и заједнице - живети с наслеђем*. Тема се заснива на начелима оквирне Конвенције Савета Европе о вредности културног наслеђа за друштво (Фаро, 2005), која наглашава важну улогу заједнице у управљању својим културним наслеђем и окружењем, наглашавајући вредност и потенцијал културног наслеђа као ресурса одрживог развоја и квалитета живота. Ова тема је одабрана са циљем да се истакне значај и рад заједница - удружења, породица, група пријатеља и других који управљају својим културним наслеђем и штите га на бројне начине. Потенцијал који нуди културно наслеђе је огроман и користи свима. Подизањем свести о значају сопственог окружења и културног наслеђа у њему, и други бити инспирисани да се брину о свом, а самим тим нашем, заједничком наслеђу. Министарство културе Републике Србије је упутило јавни позив, у коме се наводи да је свако добродошао да се укључи у манифестацију и у оквиру Дана европске баштине организује програме и активности који промовишу културно наслеђе и рад на његовом очувању. Свака заједница, група, средина са својим посебностима или сличностима је подједнако важна, а осим у Србији, биће видљиви широм Европе представљањем на сајту Дана европске баштине www.europeanheritagedays.com.

Биографија

СМИЉКА ИСАКОВИЋ, пијанисткиња, чембалисткиња,

педагог и публициста, коју наша и инострана музичка критика назива *Краљицом чембала* и *Првом Дамом чембала*, магистрала је клавир на ФМУ, а чембало је студирала и магистрала у Шпанији, на Краљевском Конзерваторијуму у Мадриду. Клавир је постдипломски специјализирала у Москви, на Конзерваторијуму *Чајковски*, а чембало и камерну музику у Шпанији и Италији. Докторирала је на тему *Интерполација менаџмента у области музичко-сценских уметности*. Тренутно ради као ванредни професор на Факултету за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи. Наступила је на више од хиљаду концерата широм Европе, на Исланду, у САД, Јужној Америци и на Куби, увек са изванредним критикама. Снимила је неколико носача звука за издавачке куће у земљи и иностранству (САД), а њени многобројни медијски наступи налазе се у архивама домаћих и иностраних медијских кућа.

Паралелно са активним музицирањем, пише за различите медије од чега су јој до сада издате књиге *Зубати осмех Макса Графа* (Прометеј, Нови Сад), *Бемус преплетум мобиле* (Службени гласник), *Виђења*(РТС) - награда *Музика класика* за најбољу књигу о музици, и *Менаџмент музичке уметности* (2010) - пионирска књига у тој области.

Смиљка Исаковић увршћена је у *International Who is Who in Music* (Кембриџ), а од стране Америчког биографског института (АБИ) ушла је у *5000 личности света* као *Прва Дама чембала*. Увршћена је у међународну енциклопедију чембалиста и оргуљаша (Ст. Петербург), као и у *Ко је ко у Србији* и светски *Who is Who in Music*.

1997. године додељена јој је престижна међународна Масарикова награда за уметност, коју је пре ње за музику добио Лучано Павароти. Признање *Међународни музичар 2003*. добила је у Кембриџу, 2005. године добила је Златну значку Културно просветне заједнице Србије, за *несебичан, предан и дуготрајан рад и стваралачки допринос ширењу културе*. Увршћена је у листу европских експерата за ЕАЦЕА/ ЕРАСМУС програме у култури Европе; 2015. добија награду града Београда за концерт *Осу се небо звездама*, а 2016. награду Удружења музичких уметника Србије за најбољи концерт у 2015. години.

Литература

- Adam, Leonard, *Primitivna umetnost*, Kultura, Beograd, 1963.
- Adižes, Isak, *Menadžment za kulturu*, Adižes menadžment konsalting, Novi Sad, 2002.
- Alberti, Luciano, *Музика кроз векове*, Вук Караџић, Београд, 1974.
- Andreis, Josip, *Povijest glazbe*, Mladost, Zagreb, 1975.
- Andreis, Josip, *Historija muzike*, Školska knjiga, Zagreb, 1951.
- Arnautović, Jelena, *Između politike i tržišta – Popularna muzika na Radio Beogradu u SFRJ*, RTS, Beograd, 2012.
- Bakucz, Marta, *Sustainable city tourism or higher QoL for local residents? An ex post analysis of the Pécs 2010 European Capital of Culture (ECoC) project*, Megatrend Review - The international review of applied economics, 141-161, Vol. 9 (1) 2012, Editor-in-chief: Dragana Gnjatović, Megatrend, Belgrade, 2012.
- Beeton, Sue, *Film -induced tourism*, Channel View Publications, Bristol, 2005.
- Bejdžent, Majkl, Li Ričard, *Hram i Loža*, Bata, Beograd, 1995.
- Београдске музичке свечаности-БЕМУС*, уред. Милица Кадић, ЦЕБЕФ, Београд, 2015.
- Блант, Ентони, *Уметничка теорија у Италији 1450-1600*, 2004, Клио, Београд, 2004.
- Бодирогвић, Миленко, *Виле и змајеви - српска митологија*, Орфелин издаваштво, Нови Сад, 2009.
- Борић, Душан, *Лепенски вир - насеље дунавских риболоваца*, Београд, Креативни центар, 2015.
- Bortvik, Stuart&Мој, Ron *Popularni muzički žanrovi*, Clio, Beograd, 2010.
- Bourbon, Fabio, ed, *Drevne civilizacije*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2005.
- Buendia, Rogelio, *A basic guide to Prado*, Silex, Madrid, 1979.
- Burckhardt, Jacob, *Kultura renesanse u Italiji*, Matica hrvatska, Zagreb, 1953
- Burghard, Rauschelbach, Schäfer, Annette, Steck, Birgit (Eds.), *Cooperating for Sustainable Tourism*, Proceedings of the Forum International, Kasperek Verlag, Heidelberg, 2002.
- Буонароти, Микеланђело, *Уживам сну, у камену више*, Паидеја, Београд, 2008.
- Cazelles, Raymond, *Chantilly*, Imp de l' Indre, Paris, 1987.

Cottrell, Leonard, *Wonders of Antiquity*, Longmans, Green and Co Ltd, London, 1960.

Crispin, Raymond, *The origins of the Term Creative Tourism*, Creative Tourism, a Global Conversation, ed. Wurzburger, Pattakos, UNESCO conference, Santa Fe, 2008.

Чолић Биљановски, Драгана, *Смотра југословенске уметности „Мермер и звуци“ 1968–2000*, Општина Аранђеловац, 2002 .

D' Amico, Silvio, *Povijest dramskog teatra*, Nakladni zavod MH,Zagreb, 1972.

De la Vega, Garcilaso, *The Incas*(ed. Gheerbrant), Avon books, New York,1961.

Девих, Драгослав, *Антологија српских и црногорских народних песама с мелодијама*, Карић Фондација, Београд, 2001.

Дирер, Албрехт, ед. Нада Узелац, *Путовања у Венецију и по Низоземљу*, Службени гласник, Београд, 2010.

Dojčinović, Vesna Djukić, *Kulturni turizam*, Clio, Beograd, 2005.

Druon, Maurice, *Alexander the God*, Rupert Hart-Davis, London, 1960.

Ђурић, Olivera, *Vodič kroz istoriju muzike*, Vojna štamparija, Beograd,2004.

Falkenburg, Reindert, *Mirror of Mirrors: Hieronymus Bosch, The Garden of Earthly Delights*, lecture, New York University-Abu Dhabi, 2011.

Feduchi, Luis M., *Historia del mueble*, Editorial Blume, Barcelona, 1977.

Fischer, Burton D., *A History of Opera*, Opera Journeys Publishing,USA, 2005.

Flaceliere, Robert, *A Literary History of Greece*, Elek books, London, 1964.

Fortassier, Catherine, *Le Musee de l' Or de Bogota*, La revue francaise, Strasbourg, 1974.

Galović, Vidosava, *Likovne umetnosti*, Nota, Knjaževac,1972.

Gavela, Branko, *Etrurci*, Jugoslavija, Beograd, 1978.

Geić,Stanko, *Turizam i kulturno-civilizacijsko naslijeđe*,Veleučilište, 2002.

Гиденс, Ентони, *Социологија*, Економски факултет, Београд, 2007.

Gnjatović,Milena, Gnjatović,Ana, *Festivali kao nosioci kulture u Srbiji-problemi i ograničenja*. Megatrend Revija Vol. 9 (1) 2012, 161-172, Megatrend, Beograd,2012.

Godwin, Malcolm, *The Holy Grail*, Barnes and Nobles, UK, 1998.

Големовић, Димитрије, *Кроз Косово и Метохију с песмом и игром*, БЕМУС, Цебеф, 2015.

González Francesc, Miralbell-Izard, Oriol, *Cultural events as tourism supply in coastal Catalan resorts*, Barcelona, 2008.

Getz, Donald, *Event management and event tourism*, Cognizant Communication Corporation, New York, 1997..

Големовић,Димитрије, *Човек као музичко биће*, XX век, Београд, 2006.

Група аутора, *UNESCO in Serbia*, Православна реч, Нови Сад, 2007.

Хаџић,Олга, *Културни туризам*, Универзитет у Новом Саду, Нови Сад, 2005.

Hanslik, Eduard, *O muzički lijepom*, BIGZ, Beograd, 1977.

Хамваш, Бела, *Антологија хумана*, Дерета, Београд, 2001.

Huizinga, Johan, *Jesen srednjega vijeka*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1964.

Horrigan, David (2009): *Branded Content: A new Model for driving Tourism via Film and Branding Strategies*. *Tourismos: An International Multidisciplinary Refereed Journal of Tourism*, Vol. 4, No. 3 (15. November)2009.

Huntington, Samuel, *Sukob civilizacija i preustroj svjetskog poretka*, Izvor, Zagreb, 1998.

Hese, Herman, *Umetnost dokolice*, Narodna knjiga, Beograd, 2002.

Heveler, Kasper, *Muzički leksikon*, Minerva, Matica Srpska, 1967.

Heyerdahl, Thor, *Kon Tiki*, Rand McNally, UK, 1990.

Hoving, Thomas, *Umetnost za neupućene*, Mikro knjiga, Beograd, 2001.

Игњатовић, Александар, *Југословенство у архитектури 1904-1941*, Грађевинска књига, Београд, 2007.

Исаковић, Смиљка, *Како је дрво постало музика*, Министарство културе Србије, Београд, 2006.

Исаковић, Смиљка, *Зубати осмех Макса Графа*, Прометеј, Нови Сад, 2007.

Исаковић, Смиљка, *Културно лето у Београду 2010*, Култура 128, Београд, 2010.

Isaković, Smiljka, *Menadžment muzičke umetnosti*, Megatrend, Beograd, 2010.

Исаковић, Смиљка, *Бемус преплетум мобиле*, Службени гласник, Београд, 2012.

Исаковић, Смиљка, *Музичка критика некад и сад*, Зборник са међународног научног скупа *Наука и традиција*, (Филозофски факултет, Пале, 18. и 19. мај 2012. године), 2013.

Исаковић, Смиљка, *Виђења, Musica modus vivendi*, РТС, Београд, 2013.

Исаковић, Смиљка, *Класична музика у новом миленијуму-повратак филантропије*, Зборник Матице Српске за друштвене науке бр. 147 (2/2014), Нови Сад, 2014.

Исаковић, Смиљка, *Striving for better education- what can we learn from arts*, Настава и васпитање, Педагошко друштво Србије, Београд, 2014.

Исаковић, Смиљка, *Медијаморфозис музике – глобални медијски феномен*, Зборник радова са међународног научног скупа *Наука и глобализација* (Пале, 17-19. мај 2013), РС, 2014.

Исаковић, Смиљка, *World music на културној сцени Србије - ознака идентитета и/или владавина индустрије забаве?*, Тематски зборник радова *Историографија и савремено друштво, Међународни научни скуп НИСУН 3: "Наука и савремени универзитет"* - Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2014.

Isaković, Smiljka, *Muzički letnji festivali kao hallmark regiona*, HiT menadžment, Fakultet za hotelijerstvo i turizam u Vrnjačkoj Banji, God. 3(1), 2015.

Ivačković, Ivan, *Kako smo propevali – Jugoslavija i njena muzika*, Laguna, Beograd, 2013.

Ичевић, Душан, *Национална култура и култура нације*, Партизанска књига, Београд, 1984.

Јаковљевић, Ранко, *Гвоздена врата Атлантиде*, Београд, 2005.

Jacobs, Frank, Derbyshire David, *How children lost the right to roam in four generation*, Daily Mail, 2007.

<http://www.dailymail.co.uk/news/article-462091/How-children-lost-right-roam-generations.html#ixzz4JUEHmgOD>, приступ септембар 2016.

Jelinčić, Daniela Angelina, *Abeceda kulturnog turizma*, Stubovi kulture, Beograd, 2009.

Јованов, Јасна, *Културна елита у туризму кроз случај Спомен – збирке Павла Бељанског*, Туризам 11/2007, ПМФ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад, 2007.

Јовановић, Мића, *Интеркултурни менаџмент*, Мегатренд, Београд, 2001.

Jović, Borislav, *Ekonomika i pravo umetničkih delatnosti*, Umetnička Akademija u Beogradu, Beograd, 1968.

Jović, Borislav, *Organizacija kulturnog života u SFRJ*, Udruženje za istraživanje samoupravne normativne delatnosti, Beograd, 1986.

Kabrera, Migel, *Prolog - Pjer Ramo, Majstor igre* (El Maestro de Danza), Editorial arte y literatura, Habana, 1986.

Kahr, Madlyn Millner, *Dutch painting in the Seventeenth Century*, Harper and Row, New York, 1978.

Karijer, Žan-Klod, Forman M., *Gojine utvare*, Laguna, Beograd, 2006.

Karpovich, Angelina, *Theoretical Approaches to Film-Motivated Tourism*, Journal Tourism and Hospitality Planning & Development, Vol.7 No.1, 2010.

Kitto, Humphrey, Davy Findley, *The Greeks*, Penguin books, UK, 1951.

Konjović, Petar, *Ogledi o muzici*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1965.

Литература

- Kourkoutidou-Nikolaïdou, Eftychia, *Museum of Byzantine culture*, Greek Ministry of Culture, Thessaloniki, 1994.
- Krajačić, Gordana, *Muzička pinakoteka*, Napredak, Arandjelovac, 2003.
- Krivošejev, Vladimir, *Muzeji, menadžment, turizam- ka savremenom muzeju, od teorije do prakse*, Valjevo-Narodni muzej, Valjevo, 2012.
- Krivošejev, Vladimir, *Upravljanje baštinom i održivi turizam*, Narodni muzej Valjevo, 2014
- Куртовић-Фолић, Нађа, Земља-најстарије искуство грађења, *Земља-наше наслеђе*, Министарство културе Србије, Београд, 2005.
- Lanfant, Marie-Françoise, *Introduction:tourism in the process of internationalization*, Revue Internationale des Sciences Sociales, The anatomy of tourism, Unesco, Paris, 1980.
- Лазовић, Милан, *Београдски летњи фестивал - БЕЛЕФ, ЦЕБЕФ*, Београд, 2016.
- Levi, Majkl, *Istorija slikarstva*, Jugoslavija, Beograd, 1962.
- Lukić-Krstanović, Mirolava, *Politika trubaštva – folklor u prostoru nacionalne moći, Svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu*, zbornik br.22, 187–205. Етнографски институт САНУ, Београд, 2006.
- Lumbreras, Luis, *Los origenes de la civilizacion del Peru*, Editorial de ciencias sociales, La Habana, 1987.
- Љубишић, Братислав, *Ликовни живот 011*, РТС, Београд, 2012.
- McKercher, Bob, Du Cros, Hilary, *Cultural Tourism: The Partnership Between Tourism and Cultural Heritage Management*, Haworth Hospitality Press, Routledge, 2012.
- McLuhan, Marshall, *From Cliche to Archetype*, The Viking Press, Toronto, 1970.
- McLuhan, Marshall, *The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century*, Oxford University Press, 1992.
- McLuhan, Marshall, *Understanding Media: The Extensions of Man*, The MIT Press, Cambridge, 1994.
- McLuhan, Marshall, *The Medium is the Massage*, Gingko Press, USA, 2001.
- McLuhan, Marshall, *The Mechanical Bride: Folklore of Industrial Man*, Gingko Press, USA, 2002.
- McLuhan, Marshall, *The Gutenberg Galaxy*, University of Toronto Press, Toronto, 2011.
- Maksin-Mićić, Marija, *Turizam i prostor*, Univerzitet Singidunum, Beograd, 2007.
- Maluf, Amin, *Krstaški ratovi u očima Arapa*, Laguna, Beograd, 2006.
- Матић, Бранислав, ед., *Римско наслеђе на тлу Србије*, Политика, Београд, 2009.
- Матић, Бранислав, ед., *Српски средњовековни утврђени градови*, Политика, Београд, 2009.

- Митић, Првослав, *Свет сликарства*, Моно и Мањана, Београд, 1998.
- Мичета, Лука, *Деспот Стефан Лазаревић*, Лагуна, Београд, 2015.
- Morgan, Najdžel, Pričard & Prajd, *Дестинација као бренд*, Клио, Београд, 2015.
- Mocart, W.A., *Pisma osu*, ed. Željko Ivanković, Glas, Banja Luka, 1990.
- Montfort, Matthew, *Ancient Traditions – Future Possibilities Rhythmic Training Through the Traditions of Africa, Bali and India*, Panoramic Press, Mill Valley, 1985.
- Мерешковски, Дмитриј, С., *Васкрсли богови – Да Винчи*, Фарос, Београд, 2005.
- Музичка Енциклопедија, група аутора, *Jugoslavenski leksikografski zavod*, Загреб, 1977.
- Nikodijević, Dragan, *Menadžment muzejske delatnosti*, Мегатренд, Београд, 2010.
- Николић Видуша, Петко, *Стећци, лажу и богумили*, Пешић и синови, Београд, 2014.
- North, Michael, *Art and Commerce in the Dutch Golden Age*, New Haven, London, 1997.
- Новак, Јелена, *Вермер у мрежи означитеља*, Музички Талас, Клио, Београд, 2001.
- Обрадовић, Доситеј, *Живот и прикљученија*, Рад, Београд, 1964.
- Огњевић, Тамара, *Благо Србије*, Младинска књига, Београд, 2012.
- The Oxford Companion to Music*, Oxford University Press, Oxford, 1977.
- Panić, Vladislav, *Psihologija i umetnost*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Београд, 1997.
- Panofsky, Erwin, *Early Netherlandish Painting, Its Origin and Character*, Harvard University Press, Cambridge, 1953.
- Петровић, Михаило, *Ђердански риболови у прошлости и садашњости*, Српска краљевска академија, Београд, 1941.
- Pischel, Gina, *Opća povijest umjetnosti*, Mladost, Загреб, 1966.
- Picard, David, Robinson, Mike, *Festivals, Tourism and Social Change: Remaking Worlds (Tourism and Cultural Change)*, Channel View Publications, UK, 2006.
- Pickard, Roy, *The Oscar Movies*, Taplinger NYC, 1978.
- Piotrovsky, Boris, *The Hermitage*, Aurora Arts Publishers, Leningrad, 1981.
- Пивац, Татјана, *Културна добра у туризму*, ПМФ, Нови Сад, 2009.
- Rogue, David, Speck, S., *Klasična muzika za neupućene*, Микро књига, Београд, 2001.
- Поповић, Драгомир С., *Преписивачка делатност овчарско-кабларских манастира*, Градац, Чачак, 1976.
- Pretzler, Maria, *Pausanias – Travel Writing in Ancient Greece*, Bristol Classical Press, UK, 2013.

- Prnjat, Dejana, *Pozorište i publika*
<http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/ovdje>
- Rabotić, Branislav, *Special purpose travel in ancient times: "Tourism" before tourism?* M. Skakun (ed.), Proceedings Book of the 2nd Belgrade International Tourism Conference (BITCO 2014): Thematic Tourism in a Global Environment: Advantages, Challenges and Future Developments (pp. 99-114), College of Tourism Belgrade, 2014.
- Ranković, Milan, *Sociologija umetnosti*, Umetnička akademija u Beogradu, Beograd, 1967.
- Радовић, Бранка, *Мала историја музике*, Савез музичких и балетских педагога Србије, Београд, 1992.
- Richards, Greg, *Cultural Tourism in Europe*, CAB International, Wallingford, UK, 1996.
- Richards, Greg, *European Cultural Tourism: Patterns and Prospects*, Pergamon Press, UK, 1999.
- Richards, Greg & Wilson, Julie, ed. *Tourism, Creativity and Development*, Oxon, Routledge, 2007.
- Rid, Herbert, *Istorija modernog slikarstva*, Jugoslavija, Beograd, 1963.
- Rinschede, Gisbert, *Forms of Religious Tourism*, Annals of Tourism Research vol.19, Pergamon Press, UK, 1992.
- Robinson, Mike & Picard, David, *Tourism, Culture and Sustainable Development*, Programme "Culture, tourism, development", Division of cultural policies and intercultural dialogue, Culture Sector, UNESCO, 2006
- Roesch, Stefan, *The Experiences of Film Location Tourists*, Channel View Publications, UK, 2009.
- Romanou, Katy, *Globalisation and Western music historiography*, Музикологија 19 – 2015 Musicology, Музиколошки институт САНУ, Beograd 2015.
- Russell, Raymond, *The Harpsichord and Clavichord*, Faber and Faber, London, 1973.
- Saks, Oliver, *Muzikofilija*, Beograd, Clio, 2010.
- Sigl, Rainer, *Confessions of a Video Game Tourist*, The Huffington Post, USA, 2012.
- Singala, Marianna & Leslie: *Međunarodni kulturni turizam (menadžment, primena i konkretni slučajevi)*; City tourism & culture, the European experience, World Tourism Organization and European Travel Commission, Madrid, 2005.
- Solano, Teresa, *Rijksmuseum*, Unidad editorial, Barcelona, 1984.
- Szlezák, Thomas Alexander, *Reading Plato*, Routledge, UK, 1999.
- Srejšević, Dragoslav, *Lepenski vir*, Narodni muzej, Beograd, 1982.
- Stebbins, Robert A., *Cultural Tourism as Serious Leisure*, Annals of tourism research, Archiv, UK, 1996.

Sternfeld, Frederick W., *Songs in Shakespeare's Plays*, Archiv Produktion, Wien, 1978.

Стојановић, Гордана; Ђирић Надежда, *Музичка култура*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2004.

Стојиљковић, Дејан, *Српски војник*, Вукотић медија, Београд, 2015.

Stojković, Branimir, *Evropski kulturni identitet*, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

Stolović, Leonid, *Suština estetske vrednosti*, Графос, Београд, 1983.

Stone, Philip, *A Dark Tourism Spectrum: towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions*, *Tourism: An Interdisciplinary International Journal* Vol. 54 Iss. 2, 2006.

Šulhof, Jožef, *Knjiga o operama*, Bratstvo i jedinstvo, Novi Sad, 1954.

The Vatican Museums, Edizione Monumenti, Musei e Galleri Pontificie, Roma, 1971.

Todorović, Aleksandar Luj, *Umetnost i tehnologije komunikacija*, Clio, Beograd, 2009.

Tomka, Dragica, *Kultura, umetnost, turizam*, PMF, Novi Sad, 1998.

Tomka, Dragica, *Образовање становништва и културне навике као основа успешног културног туризма*, *Часопис Култура*, br. 103/104, str. 271-285, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 2002.

Tomka, Dragica, *Turizam i kultura*, TIMS, Novi Sad, 2006.

Томовић, Миодраг, Куленовић, Рифат, *Рударство на територију данашње Србије*, Министарство културе Србије, Београд, 2005.

Torg, Anri *Pop i rok muzika*, Clio Beograd, 2002.

Toffler, Alvin, *The Third Wave*, Bantam Books, USA, 1980.

Васиљевић, Миодраг, *Југословенски музички фолклор*, Просвета, Београд, 1953.

Vels, Stenli, *Šekspir i družina*, Clio, Beograd, 2009.

Vučković, Vojislav, *Čime i šta kazuje muzika*, Mlada kultura br.2, Beograd, 7.4.1939.

Vučković, Vojislav, *Muzika kao sredstvo propagande* (Studije, eseji, kritike) – Doktorska disertacija iz struke muzičkih nauka, odbranjena na Karlovom univerzitetu u Pragu, 2. marta 1934), Nolit, Beograd, 1968.

Wasiolek, Edward, *Tolstoy's Major Fiction*, University of Chicago Press, Chicago, 1997.

Zhou, Tao, *Understanding the effect of flow on user adoption of mobile games*. Personal and Ubiquitous Computing, Volume 17 Issue 4, April, Springer, 2013.

Feifei Xu, Feng Tian, Buhalis & Weber, *Marketing tourism via electronic games: understanding the motivation of tourist players*, Games and Virtual Worlds for Serious Applications (VS-GAMES), 5th International Conference on video games, 2013.

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

338.48-6:7/8
338.48-6:39

ИСАКОВИЋ, Смиљка, 1953-
Уметничке праксе у контексту културног туризма / Смиљка Исаковић. -
Врњачка Бања : Факултет за хотелијерство и туризам Универзитета у
Крагујевцу, 2016 (Краљево : Принт-промет). - 339 стр. ; 25 cm

Тираж 300. - Биографија: стр. 331. - Напомене и библиографске референце уз
текст. - Библиографија: стр. 332-339.

ISBN 978-86-89949-18-6

а) Културни туризам б) Културна добра - Туристичке могућности
COBISS.SR-ID 227080204

ISBN-978-86-89949-18-6

Универзитет у Крагујевцу, Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи

Co-funded by the
Tempus Programme
of the European Union

MODERNIZATION AND
HARMONIZATION OF TOURISM
STUDY PROGRAMMES IN SERBIA

The publication has been funded within the framework of the European Union Tempus programme which is funded by the Directorate General for Development and Cooperation – EuropeAid and the Directorate General for Enlargement.

This publication reflects the views only of the authors, and the Education, Audiovisual and Culture Executive Agency and the European Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information therein.

Project No. 544543-TEMPUS-1-2013-1-RS-TEMPUS-JPCR